

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ნუბზარ სურგულაძე

სეფიანთა ირანის ტენზიადური გეარტუვადობა



თბილისი
„მეცნიერება“
1990

ნაშრომი წარმოადგენს სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობის მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას როგორც საბჭოთა, ასევე უცხოურ ისტორიოგრაფიაში. ნაშრომში განხილულია შემდეგი საკითხები: შაჰის ხელისუფლების ხასიათი, შაჰისა და შაჰთან არსებული სათათბირო ორგანოების (მაჯლისი, ამირთა საბჭო) ფუნქციები. განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი ცენტრალური მმართველობის ძირითადი უწყებების (სამხედრო, საფინანსო) და სამოხელეო ინსტიტუტების შესწავლას. განხილულია მმართველობის აპარატის სოციალური და ეთნიკური შემადგენლობა, მოხელეთა იერარქია, კატეგორიები, მათი უფლება-მოვალეობანი და ა. შ.

ნაშრომი გათვალისწინებულია სპეციალისტებისა და სტუდენტებისათვის.

რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
ი. ა ნ თ ე ლ ა ვ ა

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
რ. კ ი კ ნ ა ძ ე,

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი
ნ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

სეფიანთა ხანას (1501—1722) განსაკუთრებული ადგილი უკავია ირანის ისტორიაში. VII ს-ში არაბების მიერ სასანიანთა სახელმწიფოს დაპყრობის შემდეგ ირანი მრავალი საუკუნის მანძილზე უცხოელი მომთაბარე დამპყრობლების მიერ შექმნილი იმპერიების (არაბების, თურქ-სელჩუკების, მონღოლების...) შემადგენლობაში შედიოდა. მათი დაშლისას ირანის ტერიტორიაც წერილ სახელმწიფო ერთეულებად იყოფოდა, რომელთა სათავეშიც, უმეტეს შემთხვევაში, არაირანული (თურქული, მონღოლური...) დინასტიები იდგნენ. ასეთი ვითარება შეიქმნა ირანში ილხანთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც. ამასთან, მეზობელი სახელმწიფოების (ოსმალების, თემურიანების) გაძლიერებამ ირანის ტერიტორიაზე ერთგვარი პოლიტიკური ვაკუუმი წარმოშვა. მოსალოდნელი აგრესიის საფრთხე აპირობებდა ირანში ძლიერი, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნის აუცილებლობას. ამ მხრივ ყარა-ყოინლუს (1410—1467) და აყ-ყოინლუს (1467—1501) თურქმანული სახელმწიფოების ცალკეულ მმართველთა წარმატებები ეპიზოდური, დროებითი აღმოჩნდა და XV ს. ბოლოს თეთრბატკიან (აყ-ყოინლუს) თურქმანთა სახელმწიფოც დაიშალა. სწორედ ამ პერიოდში ჩაებნენ აქტიურად ირანში მიმდინარე პოლიტიკურ ბრძოლაში სუფიურ-დერვიშული ორდენის მეთაურები — სეფიანები, რომლებიც აზერბაიჯანში მდებარე არდებილის სამთავროს მემკვიდრეობითი მფლობელები იყვნენ.

სეფიანებმა კარგად გამოიყენეს ირანში მათი გაბატონებისთვის შექმნილი ხელსაყრელი ობიექტური პირობები: XV ს. ბოლოსთვის უკვე ფაქტიურად დაშლილი აყ-ყოინლუს სახელმწიფოს სისუსტე; იმ მომთაბარე თურქმანულ ტომთა პოლიტიკური პრეტენზიები, რომლებიც ვერ მოხვდნენ აყ-ყოინლუს ტომთა გაერთიანებაში; მოსახლეობის ფართო მასების უკმაყოფილება, რაც გამოწვეული იყო შინამეძობისა და ექსპლუატაციის გაძლიერების შედეგად ცხოვრების პირობების გაუარესებით.

სეფიანთა წარმატების მთავარი მიზეზი იყო მათი ეფექტური რელიგიური და პოლიტიკური მოღვაწეობა. როგორც ცნობილია, მონღოლების მიერ ბალდადის სახალიფოს დამხობის შემდეგ ორთოდოქ-

სული ისლამის — სუნიზმის — პოზიციები მნიშვნელოვნად შეირყა, რამაც ხელი შეუწყო ოფიციალური რელიგიისაგან განსხვავებული თუ საპირისპირო იდეების სწრაფ გავრცელებას ე. წ. „ხალხური ისლამის“ და სუფიზმის (მუსლიმანური მისტიციზმის) სახით.

სუფიზმისათვის დამახასიათებელი იყო შიიტების პირველი იმამის — ალის — განსაკუთრებული თაყვანისცემა, რაც სუფიზმს შიზმთან აკავშირებდა¹.

ამავე ხანაში მნიშვნელოვნად გამრავლდნენ სუფიურ-დერვიშული ორდენები, რომლებიც ხალხში დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ. სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ორდენი იყო სეფი ალ-დინის (1252—1334) მიერ დაარსებული „სეფევიცის“ ორდენი. მოხერხებული პოლიტიკისა და პროპაგანდის შედეგად სეფიანთა ორდენმა დიდი პოპულარობა მოიპოვა და უკვე სეფი ალ-დინის დროს ორდენის მიმდევართა რაოდენობა საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო². XV ს. II ნახევარში აშკარად გამოიკვეთა სეფიანთა პოლიტიკური პრეტენზიები, ხოლო მათი რელიგიური ორდენი ფაქტიურად სამხედრო ორგანიზაციად გადაიქცა³. ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში სეფიანთა მთავარ დასაყრდენ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ თურქმანული მომთაბარე ტომები, რომელთაც განსაკუთრებული წითელი თავსაბურავების გამო ყიზილბაშებს („წითელთავიანებს“) უწოდებდნენ. აღნიშნული ტომები სეფიანთა ორდენის მიმდევრები (მურიდები, სუფიები) იყვნენ და ამგვარ ორდენებში მიღებული წესების თანახმად უსიტყვოდ ემორჩილებოდნენ ორდენის მეთაურის (მურშიდის, შეიხის) ნებას. ორდენის მეთაურისადმი ბრმა მორჩილება და ფანატიკური ერთგულება მნიშვნელოვნად ზრდიდა ყიზილბაშური ტომების საბრძოლო თვისებებს და უპირატესობას აძლევდა მათ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლაში. ეს მათ დაამტკიცეს აყ-ყოინლუს მმართველთა მათზე უფრო მრავალრიცხოვანი ჯარების დამარცხებით, რამაც სეფიანებს ირანის სამეფო ტახტი მოუტანა.

აყ-ყოინლუს სუნიტი მმართველების წინააღმდეგ ბრძოლაში სეფიანებმა შიიზმი გამოიყენეს, ხოლო როცა ისმაილი ირანის ტახტზე ავიდა, მან იმამიტობა (შიიზმის ზომიერი მიმართულება) სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. შიიზმის მიღებით ირანი მკვეთრად გაემიჯნა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის აგრესიულ სუნიტ მეზობლებს (უზბეკებს, ოსმალებს), რამაც, ჩვენი აზრით, აამაღლა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობა და წინააღმდეგობის უნარი ოსმალებთან და

¹ R. M. Savory. Iran under the Safavids, Cambridge, 1980, გვ. 24.

² იქვე, გვ. 10.

³ The Cambridge History of Iran, Vol. 6, Cambridge, 1986, გვ. 203.

უზბეკებთან წარმოებულ ომებში, რომლებიც თითქმის არ შეწყვეტილა XVI ს. განმავლობაში.

ამრიგად, სეფიანებმა ენერგიული მოღვაწეობის შედეგად მოიპოვეს ირანის ტახტი და გააერთიანეს ირანის ტერიტორია, რომლის საზღვრები დაახლოებით ემთხვევა თანამედროვე ირანის სახელმწიფო საზღვრებს. ამასთან, სეფიანთა მიერ შექმნილი სახელმწიფო საკმაოდ მტკიცე აღმოჩნდა: მან არათუ გაუძლო XVI ს-ში ოსმალეთისა და უზბეკთა ძლიერ შემოტევას, არამედ XVII ს-ში ძლიერ ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა.

ძალაუფლებისა და ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლის პროცესში სეფიანებს მოუხდათ მნიშვნელოვანი გარდაქმნების ჩატარება, ახალი ინსტიტუტების დაწესება. მათ შექმნეს წინამორბედ დინასტიებთან შედარებით უფრო ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფო, რასაც შედეგად მოჰყვა XVII ს-ში ხანგრძლივი მშვიდობიანობის დამყარება და შინაგანი პოლიტიკური ვითარების სტაბილიზაცია. ასეთ პირობებში სეფიანების მიერ ჩატარებულმა გარდაქმნებმა და ამ პერიოდში შექმნილმა ინსტიტუტებმა მეტი სიმყარე შეიძინეს და ზოგი მათგანი თანამედროვე ეპოქამდეც შემოინახა⁴. i

საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში სეფიანთა ირანის ისტორიას ორ ძირითად პერიოდად ჰყოფენ. პირველ პერიოდში (1501—1590) ძლიერი იყო ყიზილბაშური ტომების ბელადების (ამირების) გავლენა, მომთაბარული ტრადიციები. ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელია შაჰსა და ყიზილბაშ ამირებს შორის წინააღმდეგობის გამწვავება და ხშირი შინაომები თვით ყიზილბაშ ამირთა შორის, რაც, ბუნებრივია, იწვევდა ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების შეფერხებას და სახელმწიფოს დასუსტებას. ამით სარგებლობდნენ ირანის მეზობელი სახელმწიფოები, რომლებიც თითქმის განუწყვეტლივ უტევდნენ ირანს.

სეფიანთა მმართველობის მეორე პერიოდში (1590—1722) შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული რეფორმების შედეგად მნიშვნელოვნად შეიზღუდა ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის გავლენა და შესაბამისად გაიზარდა ირანული და კავკასიური (ქართული, სომხური...) ელემენტების მნიშვნელობა, რასაც შედეგად მოჰყვა ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება, საგარეო ომები-

⁴ Mehdi Keyvani. *Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period*, Berlin. 1982. იხ. წინასიტყვაობა.

⁵ ვ. გაბაშვილი, სეფიანთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 227.

სა და შინაური აშლილობის აღკვეთა. შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ეკონომიკის განვითარებისათვის.

ზოგიერთი მეცნიერი ცალკე გამოყოფს მესამე პერიოდს⁶, რომელიც ქრონოლოგიურად ემთხვევა ბოლო ორი სეფიანი შაჰის ზეობის წლებს (XVII ს. 70-იანი წლები — 1722 წ.). ამ პერიოდში შეინიშნება სეფიანთა ირანის პოლიტიკური და ეკონომიკური დასუსტება, რაც 1722 წელს სეფიანთა დინასტიის დამხობით დასრულდა.

ზემოთ მოყვანილი სეფიანთა ირანის ისტორიის პერიოდიზაცია ასახავს სეფიანთა სახელმწიფოს განვითარების ეტაპებსაც, ამდენად, აღნიშნული პერიოდიზაცია თამამად შეიძლება მივეყენოთ ადმინისტრაციული სისტემის განვითარებასაც, თუმცა სეფიანთა მმართველობის სისტემის ევოლუციის უფრო დეტალური და სრულყოფილი წარმოჩენისათვის აუცილებლად მიგვაჩნია კიდევ ორი ხანმოკლე, მაგრამ სახელმწიფოებრივი მშენებლობის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი პერიოდის ცალკე გამოყოფა, რომელსაც ქვემოთ შევხებით.

სეფიანთა სახელმწიფოსა და ადმინისტრაციული სისტემის განვითარების ეტაპები შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

1. სეფიანთა მმართველობის პირველი პერიოდი (1501—1587) ემთხვევა სეფიანთა დინასტიის პირველი ოთხი შაჰის ზეობის წლებს. როგორც აღვნიშნეთ, ეს პერიოდი გამოირჩევა ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის თითქმის შეუზღუდველი ბატონობით. ამ პერიოდის სეფიანთა სახელმწიფო წყობილებისათვის დამახასიათებელია შემდეგი ნიშნები: ა) თეოკრატიის საკმაოდ შესამჩნევი ელემენტები: ირანის შაჰი ერთდროულად არის როგორც ქვეყნის საერო მმართველი, ასევე რელიგიური ორდენის მეთაური (მურშიდი), მუჰამედის შთამომავალი (სეიდი) და ამდენად წმინდანიც, იგი, როგორც ორდენის მეთაური, თავისი მიმდევრების სულიერა რელიგიური ხელმძღვანელია.

ამასთან, შაჰის შემდეგ სახელმწიფოს პირველი მოხელე (ვაჟილი) მისი მოადგილეა როგორც საერო, ისე სასულიერო საქმეებში, და ეს თანამდებობა, ჩვეულებრივ, სამხედრო პირს უჭირავს.

სახელმწიფოს უმაღლესი სასულიერო მოხელე (სადრი) უშუალოდ შაჰს ემორჩილება და, ამასთან, აქტიურად არის ჩართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში და სამხედრო ლაშქრობებშიც კი მონაწილეობს. ე. ი. რელიგიური და საერო საქმეები მკვეთრად არ ჩანს გამიჯნული.

⁶ კ. კუცი ა, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, თბ., 1966, გვ. 21.

ბ) აღნიშნული პერიოდისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე სახელმწიფოს მკვეთრად გამოხატული სამხედრო ხასიათი. სამოხელეო იერარქიის სათავეში სამხედრო მოხელეები დგანან. სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაური — დიდუბაზირი, რომელიც ირანში ტრადიციულად შაჰის მოადგილედ ითვლებოდა, აღნიშნულ პერიოდში უმაღლეს სამხედრო მოხელეებს ექვემდებარება. ამასთან, სამოქალაქო მოხელენი და სასულიერო პირებიც ხშირად მონაწილეობენ სამხედრო ექსპედიციებში.

გ) აღნიშნული პერიოდის მმართველობის აპარატი ჯერ კიდევ მარტივი და ჩამოუყალიბებელია: არ არის მკვეთრად გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროები (სამხედრო — სამოქალაქო, საერო — სასულიერო...). არ ჩანს ზუსტად დადგენილი ცალკეულ მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი. მომდევნო პერიოდთან შედარებით ცენტრალური მმართველობის უწყებების რაოდენობა დიდი არ არის, ხოლო თვით უწყებები ნაკლებად დანაწევრებულია. სასახლის პერსონალიც უფრო მცირერიცხოვანია.

დ) დაბოლოს, ამ პერიოდის ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია ყიზილბაში ამირების დიდი გავლენა და შესაბამისად ცენტრალური ხელისუფლების შედარებითი სისუსტე, რაზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

აღნიშნულ პერიოდში, ჩვენი აზრით, ცალკე უნდა გამოიყოს შაჰ ისმაილის ზეობის პირველი წლები (1501—1514), რომლის დროსაც ხდებოდა სეფიანთა სახელმწიფოს ფორმირება, ტერიტორიების შემოერთება და მმართველობის აპარატის დაკომპლექტება. მაგრამ ამ პერიოდის მთავარ განმასხვავებელ ნიშანს წარმოადგენს ის, რომ სეფიანთა სახელმწიფოში ზემოაღნიშნული თეოკრატიული ელემენტების არსებობა რეალურად სწორედ 1514 წლამდე შეინიშნება. ამ წელს ჩალდირანთან დამარცხების შემდეგ ყიზილბაშ ამირებს შორის შეირყა ისმაილის დაუმარცხებლობისა და მისი ღვთიური წარმოშობის რწმენა, რის შედეგადაც ბზარი გაუჩნდა მურშიდ-მურიდების ურთიერთობას, თუმცა სეფიანთა რელიგიური ორდენი კვლავაც განაგრძობდა არსებობას. მაგრამ სახელმწიფოში იკა უკვე მნიშვნელოვან როლს აღარ ასრულებდა, ხოლო მურშიდ-მურიდების ურთიერთობამ ფორმალური ხასიათი მიიღო. ამავე პერიოდიდან თეოკრატიის ნიშნებიც შეუზღუდავი მონარქიის გარეგნულ მორთულობად გადაიქცა.

2. სეფიანთა მმართველობის მეორე პერიოდში (1587—1666), ჩვენი აზრით, ცალკე უნდა გამოიყოს შაჰ აბას I-ის ზეობის წლები (1587—1629) — მნიშვნელოვანი სახელმწიფო რეფორმების ხანა.

⁷ ამ პერიოდს ცალკე გამოჰყოს რ. სეიფორც. იბ. The Cambridge History of Iran, vol. 6, Cambridge, 1986, გვ. 363—366.

აღნიშნულ პერიოდში მნიშვნელოვნად შეიკაა ყიზილბაში ამირების ძალაუფლება. შაჰმა ჩამოაყალიბა ახალი, არაყიზილბაშური ჯარის ნაწილები (ლოლამთა, მეთოფეთა, მეზარბაზნეთა), რომლებიც ძირითადად კავკასიური და ირანული წარმოშობის პირთაგან შედგებოდა. მათ შესანახად შაჰმა სახელმწიფო მიწების ნაწილი სახასო ქონებად გამოაცხადა. შესაბამისად შემცირდა ყიზილბაშური ჯარის ნაწილების რიცხვი და მათი ძლიერება. ამის შედეგად ალიკვეთა შინაომები და მნიშვნელოვნად განმტკიცდა ცენტრალური ხელისუფლება.

ამავე პერიოდში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა მმართველობის აპარატში. ჯარის ახალი ნაწილების შექმნასა და ხასეს მიწების რაოდენობის ზრდას შედეგად მოჰყვა ახალი სამოხელეო ინსტიტუტებისა (ყულარალასი, თოფანგჩილასი, თოფჩიბაში, ხასეს მუსტოუფი...) და უწყებების შექმნა. ცენტრალური მმართველობის უწყებრივი სტრუქტურა მნიშვნელოვნად გართულდა, სასახლის პერსონალი გაიზარდა. ამავე დროს შაჰ აბასმა მოსპო უფლისწულის აღმზრდელის (ლალეს, ათაბეგის) ინსტიტუტი, რამაც შემდეგ დიდი ზიანი მოუტანა სეფიანთა სახელმწიფოს.

შაჰ აბას I-ის მემკვიდრეების შაჰ სეფი I-ისა და შაჰ აბას II-ის დროს, ირანის ადმინისტრაციულ სისტემაში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება არ მომხდარა. ამ პერიოდში გაგრძელდა შაჰ აბას I-ის დროს დაწყებული ხასეს მიწების ზრდისა და ყიზილბაშური ჯარების შემცირების პოლიტიკა, რასაც საბოლოოდ ასევე უარყოფითი შედეგი მოჰყვა. სეფიანთა სახელმწიფო ამ პერიოდშიც ინარჩუნებს ძლიერ ცენტრალურ ხელისუფლებას და გარეგნულ ბრწყინვალეობას, მაგრამ უკვე შეიმჩნევა კრიზისის ნიშნები. შაჰ აბას I-ისაგან განსხვავებით აღნიშნული შაჰები იზრდებოდნენ არა ყიზილბაში ამირის (ლალეს) ზედამხედველობის ქვეშ. რომელიც, ჩვეულებრივ, რომელიმე პროვინციის მმართველის მოვალეობას ასრულებდა, არამედ ჰარემში — საჭურისებისა და ქალთა გარემოცვაში. ამიტომ ისინი ვერ იძენდნენ სახელმწიფოს მართვისათვის საჭირო გამოცდილებასა და ცოდნას და ამასთან ხშირად იმყოფებოდნენ ასევე სახელმწიფო საქმეებში გაუწაფავ ჰარემის მსახურთა გავლენის ქვეშ. დესპოტური რეჟიმის პირობებში უნებისყოფო, უუნარო მმართველი და მისი მსახურნი დიდ საფრთხეს წარმოადგენდნენ სახელმწიფოსთვის. თუმცა აღნიშნულ პერიოდში კრიზისის მხოლოდ პირველი ნიშნები გამოჩნდა.

3. სეფიანთა მმართველობის მესამე პერიოდში (1666—1722) სეფიანთა სახელმწიფოს მკვეთრი დასუსტება დაიწყო. რასაკვირველია, სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემის ობიექტური მიზეზებიც არ-

სებობდა (მაგ., ირანზე გამავალი სავაჭრო გზების გადანაცვლება); მაგრამ ამ პროცესს დიდად შეუწყო ხელი მმართველი ფენებისა და განსაკუთრებით თვით შაჰების უუნარობამ. აღნიშნულ პერიოდში უკვე აშკარად იჩინა თავი შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული რეფორმების უარყოფითმა მხარეებმა. სახელმწიფო მიწების შაჰის სახასო მიწებად გადაქცევამ და ამ მიწაზე სამხედრო მმართველობის სამოქალაქოთი შეცვლამ უაღრესად დაასუსტა სეფიანთა სახელმწიფოს სამხედრო ძალები. ამის პარალელურად კიდევ უფრო გაიზარდა „ჰარემის მკვიდრთა“ და სასულიერო პირების გავლენა უნებისყოფო შაჰებზე (შაჰ სულეიმანი, შაჰ სულთან ჯუსეინი), რამაც სეფიანთა ირანი საბოლოოდ დაცემამდე მიიყვანა.

მიუხედავად იმისა, რომ სეფიანთა ხანაში ირანი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ახალ ეტაპზე არ ასულა, ქვეყნის პოლიტიკურ და სულიერ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა, რომლებმაც დიდი გავლენა იქონიეს ირანის მთელს მომდევნო ისტორიაზე. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შიიზმის (თანამედროვე ირანის სახელმწიფო რელიგიის) ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადებას, რამაც შემდგომში დიდად შეუწყო ხელი ეროვნული თვითშეგნებისა და ირანის ეროვნული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას. ამასთან, სუნიზმისაგან განსხვავებული შიიტური რელიგიურ-პოლიტიკური მოძღვრების გაბატონებამ გავლენა მოახდინა შაჰის ხელისუფლების ხასიათზე, სახელმწიფო წყობილებაზე, რამაც, სეფიანთა შაჰების მიერ ჩატარებული მმართველობის სისტემის სხვა რეფორმებთან ერთად, მნიშვნელოვნად განაპირობა ირანის პოლიტიკური წყობილებისა და სახელმწიფოს შემდგომი განვითარება.

ასე რომ, სეფიანთა ირანის პოლიტიკური წყობილება თანამედროვე ირანის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისითაც არის საინტერესო.

წინამდებარე ნაშრომში დასმულ საკითხებს დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე გვიანფეოდალური აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოთა ისტორიის შესწავლისათვის, რომლებიც სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების მნიშვნელოვან გავლენას განიცდიდნენ. ქართლისა და კახეთის მეფეები ირანის ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებად ითვლებოდნენ. გარდა ამისა, სწორედ ამ პერიოდში

შემოდის აღმოსავლეთ საქართველოში მრავალი ირანული სამოხელეო ინსტიტუტი, ტერმინი და ა. შ., რომელთა შესწავლა შეუძლებელია ირანის ცენტრალური და პროვინციული მმართველობის შესწავლის გარეშე.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ სეფიანთა სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის კვლევით შემოვიფარგლეთ, რაც ნაშრომის წინასწარგანსაზღვრულმა მოცულობითმა შეზღუდულობამაც განაპირობა. პროვინციული მმართველობის შესწავლა ახლო მომავალში გვაქვს გათვალისწინებული.

პირველი თავი

წყაროებისა და ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა¹

§ I. წყაროები

სეფიანთა ხანა ძალიან შდიდარია საისტორიო წერილობითი წყაროებით როგორც ადგილობრივ, სპარსულ, ისე ევროპულ თუ სხვა უცხო ენებზე. რომლებიც საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციულ სისტემისა და სამოხელეო ინსტიტუტების შესახებ. ამ პერიოდის კვლევას აძნელებს მრავალ ენაზე არსებული დასამუშავებელი მასალის დიდი მოცულობა და ის გარემოებაც, რომ წყაროთა ნაწილი ჯერ კიდევ არ არის სათანადოდ შესწავლილი და თანამედროვე მეცნიერულ დონეზე გამოცემული². მაგრამ, მეორე მხრივ, მასალის სიუხვე და მრავალფეროვნება პრობლემათა უფრო სრულფასოვანი შესწავლის შესაძლებლობას იძლევა.

სპარსული წყაროები. სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად ჩვენ პირველ რიგში ადგილობრივ სპარსულ-ენოვან პირველწყაროებს ვეყრდნობით, რომლებსაც ჩვეულებრივ, ორ მთავარ ჯგუფად — დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებად — პყოფენ.

ჩვენი აზრით, მათგან ცალკე უნდა გამოიყოს ორი უნიკალური ხასიათის ძეგლი — მირზა სამიას „თაზქირათ ალ-მულუქ“³ („მეფეთა

¹ განსახილველი წყაროებისა და ნაშრომების დიდი რაოდენობა არ იძლევა აქ თითოეული მათგანის დეტალური აღწერა-დახასიათების საშუალებას.

² წყაროთა ერთი ნაწილი არ არის გამოცემული და მათი ზელნაწერები ინახება საბჭოთა კავშირისა და უცხოეთის სხვადასხვა ქვეყნების წიგნთსაცავებში; ევროპულ წყაროთა უმრავლესობა XVII—XIX სს-ში გამოქვეყნდა და, ბუნებრივია, ვერ ამაყოფილებს მეცნიერული გამოცემის თანამედროვე მოთხოვნებს; ცოტა გვაქვს სეფიანთა ხანის წყაროთა თარგმანები რუსულ და ქართულ ენებზე.

³ تذكرة الملوك ، بكوشه محمد دبير سياقي ، تهران ، محرم ماه ۱۳۳۲ ، خورشیدی. თხზულების სპარსული ტექსტი, მისი თარგმანი რუსულად.

ენაზე შესავალი წერა: ითა და ერცელი კომენტარებით გამოსცა ვ. მინორსკი. თხ. Tadhkirat al-muluk, A Manuel of Safavid Administration, Persian text in facsimile, with translation and commentary by V. Minorsky, London, 1943. „თაზქირათ

სამახსოვრო“) და მირზა რაფიას „დასთურ ალ-მულუქ“ („მეფეთა-ინსტრუქცია“), რომელთაც სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული სისტემის შესწავლისათვის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს. ამ ორ თხზულებას შორის ბევრი რამ არის საერთო: ორივე ავტორი სეფიანთა დინასტიის ბოლო შაჰის — სულთან ჰუსეინის (1694—1722.) — თანამედროვეა. მათი თხზულებები ხასიათით, აგებულებითა და შინაარსით ღიდ მსგავსებას ამჟღავნებენ. მათში მოცემულია სეფიანთა ირანის მმართველობის აპარატის სრული აღწერილობა. თხზულებები დაყოფილია თავებად და თითოეულ თავში დაწვრილებით არის აღწერილი ცალკეული მოხელის უფლება-მოვალეობები, მოცემულია მათი სარგო.

თხზულებათა შინაარსობრივი მსგავსება (ზოგან თხზულებათა შესაბამისი ადგილები თითქმის სიტყვასიტყვით ემთხვევა ერთმანეთს) გვაფიქრებინებს, რომ ავტორებს საერთო წყაროებით უნდა ესარგებლათ. შარდენის ცნობით, ცენტრალური ხელისუფლება თითოეულ მოხელეს აძლევდა სპეციალურ ინსტრუქციას, რომელსაც ეწოდებოდა „დასთურ ალ-ამალ“ („მოქმედების წესი, გარიგება, ინსტრუქცია“) და რომელშიც დაწვრილებით იყო ჩამოთვლილი ამ მოხელის ფუნქციები და მისი ჯამაგირი. სწორედ ასეთი „დასთურ ალ-ამალების“ შეკრების შედეგად უნდა იყოს შედგენილი ზემოთ ხსენებული თხზულებები. ამასთან, აღნიშნულ ძეგლთათვის დამახასიათებელი განსაკუთრებული, საკანცელარიო ენა და მათ შორის არსებული ტექსტუალური დამთხვევები, ჩვენი აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ავტორებს „დასთურ ალ-ამალების“ თავიანთ თხზულებებში შეტანისას მათი ტექსტი ღიდად არ უნდა შეეცვალათ.

ორივე თხზულება ირანის მმართველთა დავალებით იქნა შედგენილი და მათ ქვეყნის მართვის ერთგვარი სახელმძღვანელოს დანი-

აღ-მულუქის ცნობები საქართველოს შესახებ გამოსცა კ. კუცია. ბ. ქართული წყაროთმცოდნეობა, III. თბ., 1971, გვ. 263—272.

محمد تقی دانش پزوه ، دستور الملوك ميرزا رفيعا و تذكرة الملوك
ميرزا سميعا ، مجله دانشكده ادبيات و علوم انسانی ، دانشكاه تهران.
XV, 5—6, 1968, გვ. 475—504 (I); XVI, 1—2, 1968, გვ. 62—93 (II); XVI, 3, 1969, გვ. 298—322 (III); XVI, 4, 1969, გვ. 416—440 (IV); XVI, 5—6, 1969, გვ. 540—564 (V).

ძეგლი არტუ ისე ღიდი ხნის წინათ იქნა აღმოჩენილი, ამდენად ჭერკიდევ ნაქლებად არის შესწავლილი და გამოყენებული თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში.

5 თხზულებათა ურთიერთიმართების საკითხი ცალკე შესწავლას მოითხოვს.

* Ghardin, Voyages du Chevalier Chardin, ed. Langles. Paris, 1811, vol. V, გვ. 265.

შნულება უნდა ჰქონოდათ. ასეთი ხასიათის ძეგლს კანონის ძალა არა აქვს და თვით თხზულება დოკუმენტურ წყაროს არ წარმოადგენს. მაგრამ მისი შემადგენელი „მოხელეთა ინსტრუქციები“ შაჰის ხელისუფლების მიერ გაცემული საბუთებია, რომელთა მიხედვით უნდა ემოქმედათ სახელმწიფოს მოხელეებს. ასე რომ, აღნიშნულ თხზულებათა სახით ჩვენ ფაქტიურად ოფიციალური საბუთების („დასთურ ალ-ამალების“) კრებულთან გვაქვს საქმე⁷, რაც კიდევ უფრო მეტად ზრდის ამ ძეგლების მნიშვნელობას.

სეფიანთა ხანის სხვა დოკუმენტური წყაროებიდან ჩვენამდე მოაღწია. ძირითადად, შაჰისა და ადგილობრივ მმართველთა ფირმანებმა და ჰოქმებმა. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ გამოცემული ის საბუთები, რომლებიც მოხელეთა სამსახურზე დანიშვნასა და მათთვის ჯამაგირების ბოძებას ეხება. ამასთან, შაჰის კანცელარიიდან გამოსული დოკუმენტები წარმოდგენას გვიქმნიან თვით კანცელარიის მუშაობაზე, საბუთების გამოცემაში ცალკეულ მოხელეთა მონაწილეობაზე, რაზედაც სხვა წყაროები შედარებით მცირე მასალას გვაწვდიან.

სეფიანთა ხანის სპარსული საბუთების ნაწილი გამოაქვს მ. ხუბუამ⁸ და ვ. ფუთურიძემ⁹, მატენადარანის საბუთები ა. ფაფაზიანმა¹⁰, ირანში გამოიცა შაჰ თამაზისა¹¹ და შაჰ აბას I-ის¹² წერილები. არსებობს სეფიანთა ხანის საისტორიო საბუთების კიდევ სხვა გამოცემებიც¹³.

7 ზოგიერთი მეცნიერი „დასთურ ალ-მელუქსა“ და „თაჰირათ ალ-მელუქსა“ დოკუმენტურ წყაროებად მიიჩნევს, იხ. Mehdi Kevvani, *დასთ. ნაშრ.*, გვ. 8.

8 მ. ხუბუა, საქართველოს მეზემის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბ., 1949.

9 სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, I, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1961; სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგ. I, ნაკვ. II, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1962; სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგ. I, ნაკვ. III, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1965.

¹⁰ Персидские документы Матенадарана, I. Указы, выпуск первый (XV—XVI. вв.), составил А. Д. Папазян, Ереван, 1956; Персидские указы Матенадарана, выпуск второй (1601—1650 гг.), составил А. Д. Папазян, Ереван, 1959.

¹¹ شاه طهماسب صفوی، اسناد و مکاتبات تاریخی، مرآه باید دشتای، تفصیلی، تهران، ۱۳۵۰ (1971).

¹² شاه عباس، مجعوء اسناد و مکاتبات تاریخی، دکتر عبد الح-ین زوای، تهران، 76—1973.

¹³ H. Busse, Untersuchung zur Islamischen Kanzleiwesen. An Hand turkmenischer und Safavidischen Urkunden, Kairo, 1959; B. G. Martin, Seven

სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სპარსულ ნარატიულ წყაროებს, განსაკუთრებით ე. წ. „მსოფლიო ისტორიის“ ტიპის ქრონიკებს, რომელთა ყურადღების ცენტრში, როგორც წესი, შაჰი და შაჰის კარზე მომხდარი ამბებია. მათში, ჩვეულებრივ, დაწვრილებით არის აღწერილი შაჰის ლაშქრობები, ნადირობები, შაჰის კარზე გამართული წვეულებები და ა. შ.

ამგვარი ხასიათის მასალა წარმოდგენას გვიქმნის ირანის შაჰებისა და კარის უმაღლესი მოხელეების ყოველდღიურ ცხოვრებაზე, რის შესახებაც დოკუმენტურ წყაროებში ცნობებს ვერ ვპოულობთ.

XVI—XVII სს. განსაკუთრებით მდიდარია ამ ტიპის თხზულებებით. სეფიანთა დინასტიის თითქმის ყოველი შაჰის მმართველობის შესახებ რამდენიმე ნარატიული წყარო მოგვეპოვება. შაჰ ისმაილ I-ის (1501—1524) ხანისათვის სამი ასეთი პირველწყარო არსებობს: 1. ხონდემირის „ჰაბიბ ას-სიარ“ („ცხოვრებათა აღმწერლობა მეგობარის“)¹⁴, 2. ანონიმი ავტორის „თარიხ-ე შაჰ ისმაილ სეფევი“ („შაჰ ისმაილ სეფევის ისტორია“)¹⁵ და 3. ამინის „ფოთუჰათ-ე შაჰი“ („შაჰის გამარჯვებანი“)¹⁶, რომელთა შორის ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია ხონდემირის თხზულება.

კიდევ უფრო მეტი ნარატიული წყარო გვაქვს შაჰ თამაზის (1524—1576) ზეობის წლებისათვის: მირ იახია ყაზვინის „ლობ ათ-თავარიხ“ („ისტორიათა გული“)¹⁷, ხორშაჰის „თარიხ-ე ელჩი-ე

Safavid Documents from Azerbaijan, Documents from Islamic Chanceries. First series, London, 1966.

¹⁴ خواند مير، تاريخ حبيب السیر فی اخبار افراد شريف، تالیف غياث الدين بن همام الدين الحسيني المدعو خواندمير، ۱۳۳۳، شمسی

¹⁵ გამოცემულია თხზულების მხოლოდ ერთი ნაწილი (სსრკ-ში მისი ხელნაწერი არ არის). იხ. The Early Years of Shah Ismail. by Denison Ross, IRAS, 1896.

¹⁶ თხზულების ხელნაწერის აღმოჩენის ა. შიროვეის აზრით, აქამდე ბენაის ნაშრომად მიჩნეულია „შაჰინშაჰ-ნამე“ („მეფეთა მეფის წიგნი“) „ფოთუჰათ-ე შაჰის“ მეორე ტომს წარმოადგენს და მისი ავტორია იბრაჰიმ ამინი იხ. A. M. Мурзоев, Еще раз об авторе «Шахнама-наме». Проблемы Востоковедения. 1960, № 4, გვ. 112—121.

ჩვენ ვისარგებლეთ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული „შაჰინშაჰ-ნამეს“ ხელნაწერით. იხ. დორნის კატალოგი, № 301 (بنای، شاهنشا هنامه)

¹⁷ თხზულება გამოცემული არ არის. ჩვენ ვისარგებლეთ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერით (П. II. С. № 239), مير ياخيا قزوینی، لب التواريخ

ნიზამშაჰ“ („ნიზამშაჰის ელჩის ისტორია“¹⁸), ე. წ. შაჰ თამაზის „თეზქერე“¹⁹, ბუდაყ ყაზვინის „ჯავაზირ ალ-ახბარ“ („ამბების მარგალიტები“)²⁰, ზეინალ აბიდინ ალის „თაქმილათ ალ-ახბარ“ („ამბების დამატება“)²¹ და ა. შ. შაჰ თამაზის ეპოქის მთავარ საყრდენ წყაროს კი ჰასან რუმლუს „აჰსან ათ-თავარიხ“ („საუკეთესო ისტორიათაგანი“)²² წარმოადგენს. საინტერესოა, აგრეთვე, შარაფ-ხან ბილდისის „შარაფ-ნამე“ („შარაფის წიგნი“)²³, რომელშიც ავტორი, როგორც წესი, უყურადღებოდ არ ტოვებს უმაღლეს მოხელეთა დანიშვნის ფაქტებს. თხზულებაში თხრობა მოყვანილია 1596 წლამდე.

შაჰ აბას I-ის მმართველობის პერიოდის (1587—1629) პირველ-წყაროთაგან (ყაზი აჰმედ ყუმში²⁴, ნათანზი²⁵...) საუკეთესოა სეფიანთა ხანის ყველაზე გამოჩენილი ისტორიკოსის, ისქანდერ მუნშის თხზულება „თარიხ-ე ალამ არა-იე აბასი“ („აბასის ქვეყნის დამამშვეენებელი ისტორია“)²⁶. მასვე ეკუთვნის ამ თხზულების გაგრძელება — „ზეილ-ე

¹⁸ შეჯერმა გამოსცა სბზულები საკმაოდ კრეტილი ნაწილი. იხ. Schefer, Chrestomatie Persane. t. II. Paris, 1885, გვ. 55—104.

¹⁹ შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, სპარსული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა, შენიშვნები და წინასიტყვაობა დაურთო კ. ტაბატაბაძემ, თბ., 1976.

²⁰ გამოცემული არ არის. ჩვენ ვისარგებლეთ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერით (დორნის კატალოგი, № 288). بواق قزوینی، جواهر الاخبار.

²¹ ჩვენ ვისარგებლეთ ო. ეფენდიევის ნაშრომის დამატებაში მოტანილი თხზულების სპარსული ტექსტით. იხ. О. А. Эфендиев, Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961. Приложение 2 გვ. 143—165.

²² کتاب احسن اتوارىخ، تالیف حسن روملو، سنه ۱۹۳۱ مسیحی. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, იხ. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966.

²³ Шараф-хан Билдиси, Шараф-наме, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. Н. Васильевой. т. I. М., 1967; т. II. 1976.

²⁴ ჰ. მიულერმა გამოსცა თხზულების ნაწილი, რომელშიაც შაჰ აბას I-ის ზოგბის პირველი წლებია აღწერილი. იხ. Die Chronik Hulasat at-Tavarikh Der Qazi Ahmad Qumi, Der Abschnitt über Shah 'Abbas I, herausgegeben und übersetzt von Hans Müller, Wiesbaden, 1964.

²⁵ نقاوة آثار، فی ذکر لاختیار، تالیف محمود بن هدایت الله افرشته ای نظنری. به اهتمام دکتر احسان اشراقی، تهران، ۱۳۵۰.

²⁶ تاریخ عالم آرای عباسی، تالیف اسکندر بیگ ترکمان، تهران، ۱۳۵۰. ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ. იხ. ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1969.

თარხ-ე ალამ არა-იე აბასი“ („აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება“)²⁷, რომელშიაც შაჰ სეფი I-ის (1629—1642) ზეობის წლებია აღწერილი. ორივე თხზულება მდიდარია ფაქტობრივი მასალით. ამასთან, სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული აპარატის შესწავლის თვალსაზრისით ისქანდერ მუნშის ნაშრომები ყველაზე მნიშვნელოვანია სხვა სპარსულ ნარატიულ თხზულებათა შორის, რადგან ავტორი დიდ ყურადღებას უთმობს და ცალკე თავებში განიხილავს ირანის მოხელეებს. ჰწორედ ამ თხზულებათა წყალობით ჩვენ ხელთ გვაქვს შაჰ თამაზის, შაჰ აბას I-ის და შაჰ სეფი I-ის დროინდელი მოხელეთა სიები. თუმცა, ავტორი არ აგვიწერს მათ უფლება-მოვალეობებს, მაგრამ, საინტერესო მასალას იძლევა სამოხელეო აპარატის სოციალური და ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ.

საინტერესო ცნობები ირანის მმართველობის აპარატის შესახებ მოიპოვება მოჰამედ თაჰერის თხზულებაშიც („თარხ-ე შაჰ აბას სანი“ — „შაჰ აბას II-ის ისტორია“)²⁸, რომელსაც ასევე დართული აქვს ირანის მოხელეთა სია.

ირანში სეფიანთა დინასტიის ბატონობის ბოლო წლების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ზაზინის მემუარული თხზულება²⁹. სეფიანთა ხანის ადგილობრივ ქრონიკებში³⁰ დაცული მასალა უმთავრესად პროვინციულ ადმინისტრაციას ეხება და მმართველობის ცენტრალური აპარატის შესწავლის თვალსაზრისით ამ ტიპის თხზულებებს შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვს.

ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیک ترکمان، تہدان، ۱۳۱۷
 თხზულების ცნობები საქართველოს შესახებ გამოსცა ნ. გელაშვილმა იხ. აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1981.

عباسنامه یاشرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی، (۱۰۷۳—۹۰۵۲)، تألیف محمد طاهر وحید قزوینی (۱۱۱۰—۱۰۱۵)، به تصحیح و تحشیه آقای ابراهیم دهگلان، اراک—اسفند (1951).

მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ გამოსცა ვ. ფუფურიძემ. იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 375—425.

²⁸ „The Life of Sheikh Mohammed Ali Hasin. written by himself“, ed. by F. S. Belfour. Persian text with an english translation. London, 1830—31.

³⁰ მათგან აღსანიშნავია ლაჰიჯისა და ფუმენის გილანის ისტორიისადმი მიძღვნილი თხზულებები, რომელთა სპარსული ტექსტები გამოაქვეყნა ბ. ღორნმა, იხ. Aly ben Schems eddin's Chanisches Geschichtswerk. Persischer Text, herausgegeben von B. Dorn. MQ. II, SPb. 1857; Abdu'l Faltah Fumeny's Geschichte von Gilan, Persischer Text, herausgegeben von B. Dorn. III, SPb. 1858.

დაბოლოს, ცალკე უნდა აღინიშნოს სეფიანთა საგვარეულოს ისტორიის ამსახველი კიდევ ორი თხზულება: იბნ ბაზაზის (XIV ს.) „საფვათ ას-საფა“ („სიწმინდის სიწმინდე“)³¹ რომელშიაც სეფიანთა ორდენის დამაარსებლის — სეფი აღ-დინის ცხოვრებაა აღწერილი და ზაჰედის „სელსელათ ან-ნასაბ-ე სეფევიე“ („სეფიანთა ოჯახის გენეალოგია“)³².

ევროპული წყაროები. სეფიანთა ხანაში განსაკუთრებით გაიზარდა ევროპის ქვეყნების ინტერესი ირანისადმი და უფრო ინტენსიური ურთიერთობა დამყარდა ირანსა და ევროპას შორის. ამ პერიოდში ირანში ხშირად ჩამოდიან ევროპის სახელმწიფოებისა და სავაჭრო კომპანიების წარმომადგენლები, ვაჭრები, ქრისტიანი მისიონერები. ბევრმა მათგანმა დაგვიტოვა საინტერესო ჩანაწერები ირანისა და მათი ირანში მოგზაურობის შესახებ, რომლებშიაც არის ცნობები ირანის სახელმწიფო წყობილებისა და ადმინისტრაციული სისტემის შესახებაც.

სეფიანთა მმართველობის პირველი პერიოდისათვის (1501—1587) ჩვენ ძირითადად ხელთ გვაქვს იტალიელ (მინადოი, დ'ალესანდრი...)³³ და ინგლისელ (ჯენკისონი, ელუარდსი...)³⁴ ვაჭართა ჩანაწერები, რომლებიც საინტერესო მასალას გვაწვდიან ირანის ეკონომიკის შესახებ, მაგრამ მათში ცოტაა ცნობები მმართველობის აპარატზე.

უფრო მეტი ყურადღება აქვს დათმობილი ირანის მმართველობის სისტემას შაჰ აბას I-ის დროს (1587—1629) ირანში ჩამოსული ევროპელი ავტორების (დონ ხუან სპარსელი³⁵, ენტონი შერლი³⁶, თომას ჰერბერტი³⁷...) თხზულებებში. მათგან აღსანიშნავია იტალიე-

³¹ თხზულების ხელნაწერი ინახება ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში (დორნის კატალოგი № 300).

³² سلسلة النسب صفويه ، تاليف شيخ حسين پسر شيخ ابدل پيرزاده زاهدی ، برلين ، ۱۳۲۳

³³ A Narrative of Italian Travels in Persia XV and XVI centuries, Hukluyt series (I), vol. 49; part I—II, London, 1870.

³⁴ Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, Edited by E. Delmar Morgan and C. H. Coot, New-York, 1886.

³⁵ Relaciones de Don Juan de Persia, Valladolid, 1604.

³⁶ Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure, The Broadway Travelers, Edited by sir E. Denison Ross and Eileen Power, London, 1933.

³⁷ Thomas Herbert, Travels in Persia, 1627—29, Obridged and Edited by sir William Fester, with introduction and notes, The Broadway Travelers, Edited by sir E. Denison Ross and Eileen Power, London, 1928.

ლი მოგზაურის პიეტრო დელა ვალეს ჩანაწერები³⁸. განსაკუთრებით საინტერესოა მისი ცნობები შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებულ სამხედრო რეფორმებზე, ამ დროს შექმნილ ჯარის ახალ ნაწილებზე და მათ სათავეში მდგომ სამხედრო მოხელეებზე.

შაჰ-სეფი I-ის დროს (1629—1642) ირანში იმოგზაურა ადამ ოლეარიუსმა, რომელმაც დაგვიტოვა ამ მოგზაურობის ჩანაწერები³⁹. ირანის აღწერისას იგი ეხება შაჰის ხელისუფლებას, სახელმწიფოს მოხელეებს, სასამართლოს.

ირანის სახელმწიფო წყობილებისა და მმართველობის აპარატის შესახებ განსაკუთრებით მდიდარ მასალას გვაწვდიან იმ ევროპელ ავტორთა ნაშრომები, რომლებიც ირანში იმყოფებოდნენ XVII ს. მეორე ნახევარსა და XVIII ს. დასაწყისში (ტავერნიე⁴⁰, შარდენი⁴¹, დიუმანი⁴², სანსონი⁴³, კემპფერი⁴⁴, ლე ბრიუნი⁴⁵). მათში, როგორც წესი, ვრცლად და დეტალურად არის აღწერილი ირანის ადმინისტრაციული სისტემა, მოხელეთა ფუნქციები, შაჰის კარის უწყებები და დაწესებულებები. რასაკვირველია, ყველა ამ წყაროს ერთნაირი მნიშვნელობა არა აქვს. განსაკუთრებით კარგად ერკვევიან ამ პერიოდის ირანის რთული მმართველობის სისტემაში შარდენი, კემპფერი და დიუმანი. შარდენისა და კემპფერის ნაშრომები გამოირჩევა, აგრეთვე, ფაქტების სიუხვით. „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ აღმოჩენამდე სწორედ ეს ნაშრომები წარმოადგენდნენ ირანის სახელმწიფო წყობილების შესწავლის მთავარ წყაროებს.

ირანში სეფიანთა დინასტიის ბატონობის ბოლო წლების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან პოლონელი კათოლიკე მისიონერი კრუსინს-

³⁸ Pietro della Valle. Viagi di Pietro della Valle, Roma, 1658.

³⁹ Адам Олеарий, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годов, перевел с немецкого Павел Барсов, М., 1870.

⁴⁰ J. B. Tavernier, Les six voyages de Jean Baptist Tavernier, en Turquie, en Perse et aux Indes, vol. I—III, Paris, 1692.

⁴¹ Chardin, Voyages du Chevalier Chardin, Ed. Langles, Vol. I—X, Paris, 1811.

⁴² R. du Mans, Etat de la Perse en 1660, Ed. par ch. Shefer, Paris, 1890.

⁴³ Sanson, Voyages ou relation de l'etat present du royaume de Perse, Paris, 1695.

⁴⁴ Engelbert Kaempfer, Am Hofe des Persischen GrossKönigs (1684—1685). Das erste Buch der Amoenitates Exoticae, Eingeleitet und in deutschen Bearbeitung herausgegeben von Walter Hinz, Leipzig, 1940.

⁴⁵ Le Bruyn, Voyages de Corneille Le Bruyn par la Moscovie et la Perse, aux Indes Orientales, lt. I—V, Paris, 1725.

კი⁴⁶, ინგლისელი ჰანვეი⁴⁷ და რუსი დიპლომატი ა. ვოლინსკი⁴⁸. მათ ჩანაწერებში აღწერილია ამ პერიოდის ირანის მოშლილი მმართველობის აპარატი. საყურადღებოა ავტორთა მოსაზრებები სეფიანთა სახელმწიფოს დასუსტების მიზეზების შესახებ.

ირანის სახელმწიფო წყობილების შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესოა აგრეთვე კარმელიტების ორდენის ჩანაწერები⁴⁹. აღნიშნული პერიოდის სხვა ევროპულ წყაროებს (ფიგეროა, გოვეა, დელეტი, სტრეისი. კოტოვი...) ნაშრომში დასმული საკითხების შესასწავლად ნაკლები მნიშვნელობა აქვს.

სომხური და ქართული წყაროები. ირანის შაჰის ხელისუფლება-სა და ზოგიერთ უმაღლეს მოხელეზე ცნობებს გვაწვდიან ამ პერიოდის სომხური წყაროებიც (არაქელ დავრიეცი⁵⁰, ზაქარია კანაკერცი⁵¹, პეტროს დე სარგის გილანეცი⁵²). საინტერესოა ცნობა აქვს ესაი ჰასან ჯალალიანცს შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს მოსახლეობის აღწერისა და გადასახადის დადების შესახებ⁵³.

ქართულ წყაროთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალი“⁵⁴. ძეგლი გვაწვდის ცნობებს ქართლის სა-

⁴⁶ Krusinski, Histoire des Revolutions de Perse, T. I—II, Paris, 1729, 1742.

⁴⁷ Hanway, A Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea with the Author's Journal of Travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland, T. II, Dublin, 1754.

⁴⁸ П. П. Бушнев, Посольство Артемия Волюнского в Иран в 1715—1718 гг., М., 1978.

⁴⁹ A Chronicle of the Carmelites in Persia and Papal Mission of the XVII th and XVIII th centuries. vol. 1—2, London, 1939. რამდენიმე საინტერესო ევროპული წყარო სეფიანთა სახელმწიფოს შესახებ შესულია ი. ტაბალუას მიერ გამოცემულ ნაშრომში „სახულები საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობის ისტორიიდან“, თბ., 1975.

⁵⁰ Аракел Даврижеци, Книга Истории, перевод с армянского, предисловие и комментарии Л. А. Ханларян, М., 1973.

⁵¹ Закарий Канакерци, Хроника, перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дербинян-Меликян, М., 1969.

⁵² Петрос дн Саргис Гиланец. Дневник осады Испагани веденный Петросом дн Саргис Гиланец в 1722 и 1723 годах, материалы для истории Персии, перевод и ссылаясь К. Патканова, СПб, 1870.

⁵³ ესაი ჰასან ჯალალიანცი, აღიწერა ქვეყნის მოკლე ისტორია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა და კომენტარები დაურთო კ. კუციამ, თბ., 1971, გვ. 17—18.

⁵⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, I. „ხელმწიფის კარის გარიგება“, 2. „დასტურლამალი“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძე, თბ., 1970.

მეფოს იმ სამოხელეო ინსტიტუტებზე, რომლებიც აქ ირანის გავლენით არის შემოსული (ვაზირი, მუსტაფი, მუნში, ყორჩიბაში, ყულარალასი...) და ამდენად აღნიშნული მასალა შეიძლება გამოვიყენოთ სეფიანთა ირანის შესაბამისი ინსტიტუტების შესასწავლად. ამ მხრივ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ფარსადან გორგიჯანიძის⁵⁵ და ვახუშტი ბაგრატიონის⁵⁶ თხზულებებსაც.

ზემოთ განხილული სხვადასხვა შინაარსისა და ხასიათის წყაროთა ცნობები სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების შესახებ შესანიშნავად ავსებენ ერთმანეთს. როგორც აღვნიშნეთ, აღმინისტრაციული სისტემის შესწავლის მთავარ წყაროებში — „დასთურ აღმულუქსა“ და „თაზქირათ აღ-მულუქში“ — დეტალურად არის აღწერილი მმართველობის აპარატი, მოხელეთა უფლება-მოვალეობები, მათი ჯამაგირი და ა. შ., მაგრამ მათში, ჩვეულებრივ, არ არის აღნიშნული თანამდებობის პირთა ვინაობა, მათი დანიშვნის თარიღი და ა. შ. სწორედ ამგვარი ხასიათის ცნობებს ეპოულობთ შაჰის ბრძანებებში, რომლებიც მოხელეთა სამსახურზე დანიშვნას ეხება.

გარდა ამისა, „დასთურ აღ-ამალებსა“ და სხვა ოფიციალურ საბუთებში ცენტრალური ხელისუფლების (შაჰის) ნებაა გამოხატული. მოხელეთა რეალური საქმიანობა კი ზოგჯერ არ ემთხვეოდა ინსტრუქციებში მითითებულ მათს ფუნქციას. ამდენად დოკუმენტური წყაროები არ იძლევიან მმართველობის აპარატის მოქმედების სრულად შესწავლის საშუალებას. ამ მხრივ შესანიშნავ დამატებით მასალას იძლევა ნარატიული წყაროები, რომლებშიც აღწერილია შაჰის კარისა და მოხელეების ყოველდღიური ცხოვრება და საქმიანობა მოცემულია ბიოგრაფიული ცნობები მათ შესახებ და ა. შ.

განსხვავებული ხასიათის ცნობებს გვაწვდიან ევროპული წყაროები, რომელთა შექმნის მიზანი ევროპისათვის ირანის შესახებ ინფორმაციის მიწოდება იყო და ამიტომ მათში მოცემულია მრავალი ისეთი მოვლენისა და ინსტიტუტის დახასიათება, ტერმინთა ახსნა, რომელთა აღწერისა და განმარტების საჭიროება ადგილობრივ (ირანში) არ არსებობდა და ამდენად სპარსულ წყაროებში ამგვარი ხასიათის ცნობებს, როგორც წესი, ვერ ეპოულობთ. ზოგიერთი ასეთი ნაშრომი სეფიანთა ირანის პოლიტიკური წყობილების შესახებ პირველ მეცნიერულ გამოკვლევადაც შეიძლება ჩაითვალოს. გარდა ამისა, ევროპული წყაროები შეიძლება გამოვიყენოთ ტენდენციური სპარსული საისტორიო თხზულებების ცნობათა შესა-

⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გამოცემული უ. ჩუბინოვისაგან, სანკტ-პეტერბურგი, 1854.

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით გამოცა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.

მოწმებლად. ამ მხრივ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს სომხურსა და ქართულ წყაროებსაც.

განსხვავებული შინაარსისა და ხასიათის წყაროთა არსებობა მნიშვნელოვნად აადვილებს ამ პერიოდის ირანის რთული ადმინისტრაციული სისტემისა და ცალკეული სამოხელეო ინსტიტუტების შესწავლას.

§ 2. საკითხის ისტორიოგრაფია

სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობისა და ადმინისტრაციული სისტემის შესახებ მონოგრაფიული გამოკვლევა თანამედროვე ორიენტალისტიკაში ჯერ კიდევ არ არსებობს⁵⁷. დღემდე ამ დარგში საუკეთესო ნაშრომად ვ. მინორსკის „თაჰჩირათ ალ-მულუქის“ ტექსტისადმი დართული კომენტარები ითვლება⁵⁸. მაგრამ ირანის პოლიტიკური თუ სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ცალკეულ პრობლემებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში სახელმწიფო წყობილების საკითხებს მრავალი სხვა უცხოელი თუ საბჭოთა ირანისტიც ეხება. გარდა ამისა, სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული სისტემის ზოგადი დახასიათება და მოკლე აღწერილობა მოცემულია „კემბრიჯის ირანის ისტორიაში“⁵⁹, ასევე, ირანის ისტორიის სახელმძღვანელოებში. ცალკეულ სტატიებში შესწავლილია აღნიშნული პერიოდის ზოგიერთი სამოხელეო ინსტიტუტი.

სეფიანთა ირანის ცენტრალურ მმართველობას გარკვეული ადგილი აქვს დათმობილი თანამედროვე ირანელ ისტორიკოსთა (ფალსაფი⁶⁰, თაჯბახში⁶¹, ბასთან⁶², ბაიანი...) ნაშრომებშიც. რამდენიმე სტატიაში ბაიანი სპეციალურად იკვლევს სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილებას⁶³, მაგრამ 1941 წელს გამოცემულ მის სტატიაში,

⁵⁷ კ. როპპორნის მონოგრაფია, მართალია, მთლიანად სახელმწიფო წყობილების საკითხებს ეძღვნება, მაგრამ მასში შესწავლილია მხოლოდ პროვინციული მმართველობის რამდენიმე უმაღლესი მოხელე. იხ. K. M. Röhrborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert*, Berlin, 1966.

⁵⁸ Tadhkirat al-muluk, გვ. 110—207.

⁵⁹ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 351—372.

⁶⁰ نصر الله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، تهران، ۱۳۳۷.

⁶¹ ایران در زمان صفویه، تالیف دکتر احمد تاج بخش، تبریز، ۱۳۷۰.

⁶² باستانی محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، ۱۳۹۹.

⁶³ خان بابا بیانی، سازمان کشوری ایران در زمان صفویه، آموزش و پرورش، ۱۱—۲۱، ۵—۶، ۲۳—۲۹، ۸—۷، ۲۱—۹، ۱۰—۹ № (1941).

ბუნებრივია, არ არის გათვალისწინებული უფრო გვიან აღმოჩენილი „თაზქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მონაცემები და ავტორი ძირითადად ევროპულ წყაროებს ეყრდნობა.

უცხოელ ირანისტთა ნაშრომებს შორის ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სეივორისა და ლემბტონის გამოკვლევები. სეივორის შესწავლილი აქვს სეფიანთა ირანის სახელმწიფო წყობილების ზოგიერთი საკითხი⁶⁴, ხალიფათ ალ-ხულაფას სამოხელეო ინსტიტუტი⁶⁵, შაჰ ისმაილ I-ისა და შაჰ თამაზის დროინდელი სახელმწიფოს მოხელეები⁶⁶ და ამავე პერიოდის პროვინციული მმართველობა⁶⁷.

მასვე ეკუთვნის „კემბრიჯის ირანის ისტორიაში“ შესული თავი სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული სისტემის შესახებ⁶⁸.

ირანის მმართველობის სისტემას ეხება თავის ნაშრომებში ლემბტონიც⁶⁹.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ლემბტონის წვლილი შუა საუკუნეების ირანის პოლიტიკური მოძღვრების შესწავლის საქმეში⁷⁰. მას განხილული აქვს სეფიანთა ხანის რელიგიურ-პოლიტიკური შეხედულებებიც.

სეფიანთა ირანის სახელმწიფო კანცელარიის საქმიანობა შესწავლილია ბუსეს ნაშრომში⁷¹. ამავე საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა ჰინცის გამოკვლევა ისლამის ქვეყნების საფინანსო-საანგარიშო უწყებებისა და საკანცელარიო საქმის შესახებ⁷².

⁶⁴ R. M. Savory, *The Safavid State and Polity, Studies on the History of Safavid Iran*, London, 1987, გვ. 179--212; მისვე, *Some Reflections on Tolitarian Tendencies in the Safavid State, der Islam*, Berlin, 1976, გვ. 226--241.

⁶⁵ R. M. Savory, *The Office of Khalifat al-Khulafa under the Safavids*, *Journal of the American Oriental Society*, 85, New Haven, 1965, გვ. 497--502.

⁶⁶ R. M. Savory, *The Principle Offices of the Safavid State during the Reign of Ismail I (907--930/1501--24)*, BSOAS, Bd XXIII, 1960, გვ. 91--105; მისვე, *The Principle Offices of the Safavid State during the Reign of Tahmasp I*; BSOAS, Bd XXIV (1961), გვ. 65--85.

⁶⁷ R. M. Savory, *Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safavid Empire*, BSOAS, Bd. XXVII (1964), გვ. 114--128.

⁶⁸ *The Cambridge History of Iran*, vol. 6, გვ. 351--372.

⁶⁹ A. K. Lambton, *The Office of Kalantar under the Safavids and Afshars*, in *Melanges Massé*, Tehran, 1963, გვ. 206--218; მისვე, *Landlords and Peasant in Persia*, London, New York, Toronto, 1953.

⁷⁰ *State and Government in Medieval Islam*, by A. K. S. Lambton, Oxford, 1981; მისვე, *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, London, 1980.

⁷¹ H. Busse, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 59--68.

⁷² W. Hinz, *Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter in Mittelalter*, *Der Islam*, XXIX, 1949, გვ. 1--29, 113--141.

XVII ს. ირანის ადმინისტრაციული სისტემის ზოგიერთ საკითხს ეხება ლოკარტი⁷³. მასვე ეკუთვნის სტატია სეფიანთა ირანის არმიისა და სამხედრო ორგანიზაციის შესახებ⁷⁴.

ჩვენთვის საინტერესოა აგრეთვე, სეფიანთა ირანის ქალაქებისა და საქალაქო წყობილებისადმი მიძღვნილი ის ნაშრომები, რომლებშიც ავტორები ეხებიან ქალაქის მოხელეებსა და ცენტრალურ ხელისუფლებასთან მათი დამოკიდებულების საკითხებს⁷⁵.

აღსანიშნავია ჯ. რიდის გამოკვლევა სეფიანთა ხანის ყიზილბაშური ტომების ორგანიზაციის შესახებ⁷⁶.

სეფიანთა ირანის ადმინისტრაციული სისტემისა და ცენტრალური მმართველობისადმი სპეციალური მონოგრაფიული გამოკვლევა არც საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში არსებობს. საბჭოთა ირანისტების იმ ნაშრომთაგან, რომლებშიც ირანის სახელმწიფო წყობილების საკითხებიც არის განხილული, აღსანიშნავია ი. პეტრუშევსკის, ვ. გაბაშვილის, კ. კუციას და ო. ეფენდიევის გამოკვლევები.

სომხეთისა და აზერბაიჯანის ისტორიის სხვადასხვა საკითხისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში ი. პეტრუშევსკი ეხება სეფიანთა ირანის ცენტრალურ და პროვინციულ მმართველობასაც⁷⁷. მასვე ეკუთვნის ლენინგრადში გამოცემული ირანის ისტორიის სახელმძღვანელოში შესული პარაგრაფი, რომელშიაც მოკლედ აღწერილია XVII ს. ირანის ადმინისტრაციული სისტემა და მმართველობის აპარატი⁷⁸. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ი. პეტრუშევსკის გამოკვლევა ირანის მმართველი კლასისა და მისი ორგანიზაციის შესახებ, რომელსაც ცალკე თავი აქვს დათმობილი მის ზემოხსენებულ მონო-

⁷³ L. Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, 1958, გვ. 12—14.

⁷⁴ L. Lockhart, *The Persian Army in The Safavi Period*. *Der Islam*, XXXIV, 1959, გვ. 89—98.

⁷⁵ R. Quiring-Zoeche, *Isfahan im 15 und 16 Jahrhundert*, Freiburg, 1980; აგრეთვე Mehdi Keyvani, *დასახ. ნაშრომი*.

⁷⁶ J. Reid, *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500—1629*. Malibu, California, 1983.

⁷⁷ И. П. Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв.*. Ленинград, 1949; *მისივე, Сборник статей по истории Азербайджана*, баку, 1949.

⁷⁸ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Белешицкий, Ленинград, 1958, გვ. 291—296.

გრაფიაში⁷⁹. ამავე საკითხთან დაკავშირებით აღსანიშნავია კ. კუციას ნაშრომიც⁸⁰.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ვ. გაბაშვილის ის ნაშრომები, რომლებიც ავტორმა ირანისა და გვიანფეოდალური ქართლის სოციალური და პოლიტიკური წყობილებების შედარებით შესწავლას მიუძღვნა⁸¹. ქართლის სამოხელეო წყობილებისა და სამოხელეო აპარატის კვლევისას ავტორი ეხება შესაბამის ირანულ ინსტიტუტებს. საინტერესოა მისი ნაშრომი სეფიანთა შაჰების კარზე მოღვაწე ქართველების შესახებ⁸².

კ. კუციას კვლევის საგანი სეფიანთა ირანისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქებია⁸³. საქალაქო წყობილების სხვადასხვა საკითხებთან ერთად ავტორი იკვლევს ქალაქის მოხელეთა უფლებამოსილებებს⁸⁴.

ო. ეფენდიევის ნაშრომში XVI ს. ირანის სახელმწიფოს შესახებ განხილულია ამ პერიოდის ირანის სახელმწიფო წყობილება და მმართველობის აპარატი⁸⁵. ა. რაჯაბლის შესწავლილი აქვს სეფიანთა სახელმწიფოს ზარაფხანა და მისი მოხელეები⁸⁶.

⁷⁹ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 89—144.

⁸⁰ კ. კუცია. კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 65—79.

⁸¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958; მისივე, სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, მიმოხილველი, II თბ., 1951, გვ. 131—170; მისივე, დარბაზის რიგის მოხელეები დასტურლამალის მიხედვით, ენიმკის მოამბე, XII, თბ., 1942, გვ. 159—206; მისივე, სპარსული დასტურლამალი, თსუ შრომები; ტ. XXXVI, თბ., 1949, გვ. 191—220.

⁸² ვ. გაბაშვილი, უნდილანთ ფეოდალური სახლი XVI—XVII სს. ირანში, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, გვ. 64—84.

⁸³ კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, თბ., 1966; მისივე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI—XVIII სს. თბ., 1976; მისივე, ხელოსნური ორგანიზაციები სეფიანთა ირანის ქალაქებში, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 70—99.

⁸⁴ ი. კუცია, სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილება „თაჰჩირათ აღ-მუ-ლუქის“ მიხედვით, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან; თბ., 1966, გვ. 100—121; მისივე, ისპაჰანის ქართველი ტარულები (1618—1722), მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, გვ. 93—103.

⁸⁵ О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Баку, 1981, გვ. 251—285.

⁸⁶ А. Раджабли, Монетное дело в Сефевидском государстве (XVI—начало XVIII вв.), Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата исторических наук, Баку, 1963.

სეფიანთა ირანის ისტორიისადმი მიძღვნილ სხვა ნაშრომებში სახელმწიფო წყობილების საკითხებს შედარებით ნაკლები ადგილი აქვს დათმობილი.

ზემოთ დასახელებულ ავტორთა გამოკვლევებმა მნიშვნელოვნად გაგვიადვილა ნაშრომში დასმული საკითხების შესწავლა.

მეორე თავი

შაჰის ხელისუფლება

უმაღლესი ხელისუფლის აღმნიშვნელი ტერმინები. უმაღლესი ხელისუფლის აღსანიშნავად ირანში სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ტერმინი იხმარებოდა. სასანიანთა სახელმწიფოს მეთაურს ეწოდებოდა „შაჰინშაჰ“ („მეფეთა მეფე“)¹ და „ფადიშაჰ“ („მბრძანებელი“)². შაჰინშაჰის საპირისპიროდ ტერმინი „შაჰ“ („მეფე“) აღნიშნავდა ირანის იმპერიაში შესული სამეფოების მმართველებს³, რომლებიც მეფის ტიტულს სასანიანთა შაჰინშაჰის ვაჟალად გადაქცევის შემთხვევაშიც ინარჩუნებდნენ⁴. არაბთა მიერ სასანიანთა სახელმწიფოს დაპყრობის შედეგად ირანი არაბთა მუსლიმანური სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა, რომლის სათავეში მუჰამედის გარდაცვალების შემდეგ ხალიფა („წინასწარმეტყველის“ მოადგილე) იდგა. ხალიფა ერთდროულად იყო მუსლიმანთა სამხედრო მეთაური („ამირ“) და ღვთისმსახურების ხელმძღვანელი („იმამ“)⁵. მუჰამედის მიერ შექმნილი თეოკრატიული სახელმწიფო ირანული სახელმწიფო წყობილებისა და ადმინისტრაციული სისტემის გავლენით ტიპურ აღმოსავლურ შეუზღუდავ მონარქიად გადაიქცა და ზოგიერთი წყარო ხალიფას მეფესაც (არაბ. „მალიქ“) უწოდებს⁶. სახალიფოს დაშლასთან ერთად ძალაუფლება ადგილობრივ საერო მმართველთა (ამირთა)⁷ ხელში გადავიდა და X ს-ში ხალიფას მხოლოდ რელიგიური ხელი-

¹ А. Г. Периханян, Сасанидский судебник, «Книга тысячи судебных решений», Ереван, 1973, гл. 89, 188, 525...

² Книга деяний Ардашира сына Папака, Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О. М. Чунаковой, М., 1987, гл. 42, 131.

³ იქვე, გვ. 70, 136..., არდაშირ პაპაკის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო თეო ჩხეიძემ, თბ., 1975, გვ. 146.

⁴ В. Г. Луконин, Древний и ранне-средневековый Иран, 1987, гл. 135.

⁵ В. В. Бартольд, Халиф и султан, Сочинения, т. VI, М., 1936, гл. 18; მისივე, Теократическая идея и светская власть, т. VI, гл. 305.

⁶ В. В. Бартольд, Халиф и султан, гл. 24.

⁷ მათ საპირისპიროდ ხალიფა „მართლმორწმუნეთა ამირად“ იწოდება.

სუფლება დარჩა⁸. XI—XV სს-ში ირანში ძირითადად თურქული და მონღოლური დინასტიები ბატონობდნენ. რომელთა წარმომადგენლების აღსანიშნავად იხმარებოდა ტერმინები „სულთან“ და „ხან“ („ხაყან“). ამასთან, სასანიური ხანის მონარქის აღმნიშვნელი ტერმინები ისლამის მიღების შემდეგაც გვხვდება ირანში: მაგალითად, ბუიდების ირანული დინასტიის წარმომადგენლები ატარებდნენ შაჰინშაჰის ტიტულს⁹, აყ-ყოინლუს თურქმანული სახელმწიფოს მეთაურები წყაროებში ფადიშაჰებად იწოდებიან¹⁰ და ა. შ.

სეფიანთა ხანის საისტორიო წყაროებში თითქმის ყველა ზემოხსენებულ ტერმინს ვხვდებით. სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში ზოგადად მონარქის აღსანიშნავად იხმარება ტერმინი „სულთან“. იგივე ტერმინი მიემართება სეფიანებსაც. მაგ., „თაზჭირათ ალ-მულუქში“ სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენლები სულთნებად იწოდებიან¹¹. ამავე თხზულების (ასევე „დასთურ ალ-მულუქის“) სათაურში მონარქიის მნიშვნელობით არის ნახმარი ტერმინი „მალიქ“ („მეფეთა სამახსოვრო“). ისქანდერ მუნშის თხზულებაში „მალიქებად“ იწოდებიან ევროპელი მონარქებიც. ზოგიერთ თხზულებაში ტერმინი „ხაყან“ მიემართება შაჰ ისმაილს¹², შაჰ აბას I-ს¹³ და ა. შ. ასევე, მონარქის მნიშვნელობა აქვს „ხაყანს“ სეფიანთა ხანის ერთ-ერთ სამოხელეო ტიტულში („მოყარაბ ალ-ხაყან“ — „ხაყანთან დაახლოებული“). ჩვეულებრივ, ხანებად იწოდებიან უზბეკი მმართველები.

მაგრამ სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში მონარქის აღმნიშვნელი ზემოხსენებული ტერმინები სხვა მნიშვნელობითაც იხმარება: ტერმინები „ხან“, „სულთან“, „მალიქ“ აღნიშნავენ არა მარტო სუვერენს, არამედ განსაზღვრული უფლებების მქონე მის ხელქვეით მოხელეებს. ირანის პროვინციათა მმართველები. ჩვეულებრივ, ხანებად, სულთნებად და მალიქებად იწოდებიან¹⁴.

სპარსულ ნარატიულ წყაროებში ვხვდებით აგრეთვე ტერმინებს, რომლებსაც უფრო ვიწრო მნიშვნელობა აქვთ და მხოლოდ ერთი,

⁸ В. В. Бартольд. Халиф и Султан. გვ. 28.

⁹ იქვე.

¹⁰ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 17.

¹¹ „თაზჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1.

¹² ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 19, 20.

¹³ მოჰამედ თაჰერის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 380.

¹⁴ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სუვერენისა და მისი მოხელის აღმნიშვნელი ერთი და იგივე ტერმინები, როგორც წესი, განსხვავებულად აწარმოებენ მრავლობით რიცხვს („მულუქ“, „სალათინ“ მეფეებს ნიშნავს, „მალიქან“, „სულთანან“ — მოხელეებს).

კონკრეტული ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფალს აღნიშნავენ. მაგალითად, „ხონთქარი“ მხოლოდ ოსმალეთის მმართველს ეწოდება. ირანის მმართველისათვის ასეთ სახელწოდებას „შაჰი“ (ან მისი მონაცვლე „ფადიშაჰ“, „შაჰინშაჰ“) წარმოადგენს.

სეფიანი მმართველების ოფიციალური სახელწოდების დასადგენად პირველხარისხიანი მნიშვნელობა შაჰის კანცელარიის მიერ გამოცემული საბუთების მონაცემებს აქვს. მათში ირანის მმართველები შაჰებად იწოდებიან¹⁵, ხოლო ზემოთ ხსენებული ტერმინები („ხან“, „სულთან“, „მალიქ“) შაჰის ხელქვეით მოხელეებს აღნიშნავენ. ევროპულ წყაროებშიც ირანის უმაღლეს ხელისუფალთა ოფიციალურ სახელწოდებად „შაჰია“ („ფადიშაჰ“) მოხსენიებული¹⁶, ხოლო ტერმინები „ხან“ და „სულთან“, როგორც წესი, პროვინციის მმართველებს აღნიშნავენ¹⁷.

აღნიშნული პერიოდის სომხურ¹⁸, რუსულ¹⁹ და ქართულ²⁰ წყაროებშიც სეფიანები შაჰებად იწოდებიან.

ამრიგად, როგორც წყაროებიდან ჩანს, სეფიანი მმართველების ოფიციალურ სახელწოდებას სასაზღვრო ხანიდან მომდინარე ტერმინი („შაჰ“) წარმოადგენს. „შაჰად“ იწოდებიან ისინი სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში და ევროპულ (ასევე ქართულ და სომხურ) წყაროებში. სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში ირანის მმართველთა აღსანიშნავად გამოყენებულ სხვა ტერმინებს („სულთან“, „მალიქ“...) უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს და სხვა სახელმწიფოთა მეთაურებსაც მიემართება. თვით ნარატიულ თხზულებებშიც სეფიანები უფრო ხშირად ასევე ძველი ირანული ტერმინებით („შაჰ“, „ფადიშაჰ“, „შაჰინშაჰ“) იწოდებიან. ამასთან, სასაზღვრო ეპოქისაგან განსხვავებით ტერმინებს „შაჰსა“ და „შაჰინშაჰს“ შორის შინაარსობრივი განსხვავება არ არის (ორივე ტერმინი უმაღლეს ხელისუფალს აღნიშნავს), ვასალური ქვეყნის მმართველის აღსანიშნავად კი ტერმინი „ვალი“ იხმარება.

სპარსულ წყაროებში სეფიანი შაჰების საკუთარი სახელები იშვიათად გვხვდება. ოფიციალურ საბუთებში ისინი მხოლოდ საბუთ-

¹⁵ Персидские документы Матенадарана, I, გვ. 263, 258.

¹⁶ Chardin, VI, გვ. 1; Ioannes de Laet, გვ. 151 და ა. შ.

¹⁷ Le Bruyn, IV, გვ. 147; Ioannes de Laet, გვ. 152.

¹⁸ Закарий Капакерци, Хроника, გვ. 37, 41...

¹⁹ Ф. Котов, Хождение купца Федота Котова в Персию, М., 1958, გვ. 73—74, 87...

²⁰ ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1969, გვ. 355, 356, 357.

ზე დასმულ შაჰის ბეჭედზეა მოტანილი²¹. სპარსულ ნარატიულ წყაროებშიც შაჰის საკუთარი სახელი, როგორც წესი, მხოლოდ აუცილებლობის შემთხვევაში იხსენიება. ჩვეულებრივ მის ნაცვლად ეპითეტი თუ ტიტულია მოტანილი, რომელიც მხოლოდ უმაღლეს ხელისუფალს მიეძღვნება. ყველაზე უფრო ხშირად ამგვარ ტერმინებად გვხვდება: „ჰომაიუნ“ („უაღვსტოესი“), „აყდას“ („უწმინდესი“), „ჰოზრათ“ („უდიდებულესი“), „ნავაბ“ („მოადგილენი“), „ზელ-ე ალაჰი“ („ალაჰის ჩრდილი“) და ა. შ.

შარდენი საკმაოდ ვრცლად საუბრობს საბუთებში გამოყენებულ სეფიანი შაჰების ამგვარ ტიტულზე და მრავალი მათგანი მოჰყავს. მისი სიტყვით, ზოგჯერ შაჰის ტიტულს მთელი გვერდი ეკავა²². ამავე ავტორის ცნობით, შაჰის ქვეშევრდომნი საუბარში მას, ჩვეულებრივ, „ვალი ნემათ“-ს („მწყალობელს“) უწოდებდნენ²³.

გარდა ამისა, სეფიანები, როგორც სუფიურ-დერვიშული ორდენის მეთაურები, „შეიხებად“ და „მურშიდებად“ იწოდებოდნენ, ხოლო როგორც მუჰამედის შთამომავალნი — „სეიდებად“.

მმართველობის ფორმის საკითხისათვის. სეფიანთა სახელმწიფო წარმოადგენდა ირანსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში გავრცელებული ტიპის შეუზღუდავ მონარქიას, რომელსაც, სხვა ბაზისზე წარმოქმნილი დასავლეთეუროპული აბსოლუტური მონარქიებიდან განსხვავებით სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად დესპოტიას უწოდებენ²⁴. ამასთან, სეფიანთა სახელმწიფოს თავისებურებებიც ახასიათებს: შუა საუკუნეების ირანის სხვა სახელმწიფოთაგან იგი გამოირჩევა უფრო ძლიერი შაჰის ხელისუფლებით, ქვეყნის მეტი ცენტრალიზაციით, რასაც სეფიანებმა, ჩვენი აზრით, თავიანთი იდეოლოგიის ეფექტურობითა და ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩატარებული რეფორმებით მიაღწიეს. აღსანიშნავია, რომ სეფიანებმა სწორედ იდეოლოგიასა და ადმინისტრაციულ სისტემაში მოახდინეს ყველაზე მნიშვნელოვანი გარდაქმნები, რომლებმაც შაჰის ხელისუფლებას საკმაო მყარი იდეოლოგიური, ეკონომიკური და სოციალური საფუძვლები შეუქმნეს.

²¹ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვ. I, გვ. 5, 7... შაჰებად იწოდებიან სეფიანები სპარსულ ადგილობრივ ქრონიკებში, იხ. ფ. ფ. მ. ნ. გვ. 8, 30...

²² Chardin, VI, გვ. 4—5.

²³ იქვე.

²⁴ М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян, Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958 გვ. 105.

სეფიანთა ირანის შაჰის ხელისუფლების ხასიათისა და თავისებურებათა შესწავლისათვის პირველ რიგში ამ პერიოდის პოლიტიკურ შეხედულებებს უნდა შევხვით. ამავე დროს გასარკვევია თუ რამდენად შეესაბამებოდნენ ისინი რეალურ ცხოვრებას, პრაქტიკას.

როგორც ცნობილია, სეფიანებმა სახელმწიფო რელიგიად ირანში მანამდე გაბატონებული სუნიზმის ნაცვლად შიიზმის ზომიერი მიმართულება — იმამიტობა — გამოაცხადეს, რასაც გარკვეული გავლენა უნდა მოეხდინა შაჰის ხელისუფლების ხასიათზე, რადგან შიიტური შეხედულებები სახელმწიფოს მეთაურის შესახებ მწკნელოვნად განსხვავდება სუნიტურისაგან.

ხელისუფლების ბუნებისა და მისი წარმომავლობის საკითხი შუა საუკუნეების ისლამის ცალკეულ მიმართულებებს შორის დავას არ იწვევს. ხელისუფლების წყაროს, უზენაეს ხელისუფალს ღმერთი (ალაჰი) წარმოადგენს. რამდენადაც ალაჰი ერთია და ერთიანი, ხელისუფლებაც ერთიანი და განუყოფელია, არ შეიძლება, რომ იგი სხვადასხვა ტიპებად და სახეებად დაიყოს²⁵. ისლამი აღიარებს ხელისუფლების იერარქიულ ხასიათს, მაგრამ ამ იერარქიის თითოეულ საფეხურზე საბოლოოდ ალაჰიდან მომდინარე ხელისუფლების დელეგირება ხდება: ალაჰი — მისი მოციქული (მუჰამედი) — მუჰამედის მოადგილეები (ხალიფები, იმამები) — სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეები და ა. შ.²⁶

სუნიზმსა და შიიზმს შორის დავის საგანს მუჰამედის მემკვიდრეების კანონიერების საკითხი წარმოადგენს. სუნიზმის მიხედვით ალაჰის ხელისუფლების მატარებელი ამ ქვეყნად მუსლიმანური თემია, რომელიც თავისი რიგებიდან ირჩევს თემის (სახელმწიფოს) მეთაურს — ხალიფას. ხალიფა ვალდებულია დაიცვას ისლამი და მუსლიმანური სამართლის („შარიათის“) ნორმები. მისი მოღვაწეობის შარიათთან შესაბამისობის დადგენა შარიათის მცოდნე თემის წარმომადგენლების (ე. ი. სასულიერო პირების) კომპეტენციაა. აღნიშნული კონცეფციის ფესვები არაბთა გეოგრაფიული წყობილების წიაღშია საძიებელი²⁷.

შიიზმის თანახმად ალაჰის ხელისუფლება გადაეცემა არა მუსლიმანურ თემსა და მის მიერ არჩეულ ხალიფას, არამედ მხოლოდ მუჰამედისა და ალის შთამომავლებს — იმამებს, რომლებიც თემის

²⁵ М. Б. Пиотровский, Исторические судьбы мусульманского представления о власти, Социально-политические представления в Исламе, М., 1987, гл. 7.

²⁶ A. K. S. Lambton, Quis Custodiet Custodes, in *Studia Islamica*, V, Paris, 1956, гл. 125.

²⁷ М. Б. Пиотровский, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 8.

დანარჩენი წევრებისაგან თავიანთი წმინდა წარმომავლობით გამოირჩევიან. ამასთან, შიიტების იმამი ალაჰის უბრალო ნების შემსრულებელი კი არ არის, არამედ მასთან კონტაქტშიც იმყოფება და ღმერთსა და ხალხს შორის შუამავლის როლს ასრულებს²⁸. არჩევითი სუნიტი ხალიფასაგან განსხვავებით შიიტი იმამის ხელისუფლება მემკვიდრეობითია. ღმერთთან კავშირი და წმინდა წარმოშობა კი მის ხელისუფლებას საკრალურ ხასიათს ანიჭებს²⁹ და იმამი წმინდანად, უცოდველად ითვლება³⁰. აღნიშნული კონცეფცია პრეისლამური იოანის პოლიტიკურ წყობილებასა და თეორიასთან ჩანს დაკავშირებული, რომელსაც ასევე უმაღლესი ხელისუფლების მემკვიდრეობობა და გაღმერთება ახასიათებს³¹.

ორთოდოქსული შიიზმი მუჰამედის კანონიერ მემკვიდრედ თორმეტ იმამს აღიარებს. ბოლო, მეთორმეტე იმამის — მაჰდის (ისლამის მესიის) — გაუჩინარების შემდეგ ხელისუფლება ეკუთვნის რელიგიურობით, მორალით და შარიათის ღრმა ცოდნით გამორჩეულ პირს — მუჯთაჰიდს, რომელიც აღნიშნული თვისებების გამო ყველაზე ახლოს დგას წმინდა იმამებთან და მაჰდის მეორედ მოსვლამდის ამ ქვეყნად მის წარმომადგენლად ითვლება³².

რამდენადაც მუსლიმანური სახელმწიფო იმამის წარმომადგენელს ექვემდებარება, საერო ხელისუფალთ და სახელმწიფოს სხვა მოხელეებს მუჯთაჰიდის დანიშვნა არ შეუძლიათ. მუჯთაჰიდის ხელისუფლება არც მემკვიდრეობით გადადის, იგი მხოლოდ გამორჩეული ქცევითა და ცოდნით მოპოვებულ ავტორიტეტსა და აღიარებას ემყარება³³.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ შაჰის ხელისუფლების შესახებ ოფიციალური თვალსაზრისი, რომელსაც სეფიანები უწევდნენ პროპაგანდას, არ ემთხვეოდა მათვე მიერ სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებულ ორთოდოქსულ შიიზმს — შიიტი თეოლოგების მიერ შემუშავებულ მოძღვრებას. ძალაუფლებისათვის ბრძოლის პროცესში სეფიანები იყენებდნენ სხვადასხვა იდეოლოგიური სისტემების (სუფიზმის, უკიდურესი შიიზმის, პრეისლამური ირანის პოლიტიკური მოძღვრების) ცალკეულ კონცეფციებს, რომლებიც სეფიანებს სხვადასხვა სტატუსით წარმოგვიდგენენ. ამასთან, სეფიანთა იდეოლოგია

²⁸ იქვე.

²⁹ იქვე. გვ. 10.

³⁰ R. M. Savory, *The Safavid State and Polity*, გვ. 189.

³¹ М. Б. Пнотровский, *დასახ. ნაშრომ., გვ. 10.*

³² *The Cambridge History of Iran*, vol. 6, გვ. 337.

³³ იქვე.

ერთდროულად არ შექმნილა. მისი ჩამოყალიბება სეფიანების ირანის ტახტზე ასვლამდე კარგა ხნით ადრე დაიწყო და რამდენჯერმე საკმაოდ მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა. ამ მხრივ სეფიანთა დინასტიის ისტორია შეიძლება რამდენიმე პერიოდად დაიყოს:

1. პირველი პერიოდი, ჩვენი აზრით, დაახლოებით მოიცავს XIV ს. და XV ს. პირველ ნახევარს. ამ პერიოდში მონღოლთა დაპყრობების და ბაღდადის ხალიფას ხელისუფლების დამხობის შედეგად მნიშვნელოვნად შეიკრა ორთოდოქსული ისლამის (სუნიზმის) პოზიციები. ოფიციალური რელიგია (სუნიზმი), როგორც ჩანს, თავისი რაციონალიზმის გამო ხალხში ნაკლები პოპულარობით სარგებლობდა, ხოლო მისი პოზიციების შესუსტებამ გამოიწვია არაოფიციალური, „ხალხური ისლამის“ გავრცელება. ამ პერიოდის ხალხური რელიგიურობისათვის დამახასიათებელი იყო სასწაულების რწმენის სურვილი, წმინდანების კულტი, მისტიციზმი და ა. შ.³⁴ სწორედ ამ პერიოდში კვლავ აღორძინდა მუსლიმანური მისტიციზმი — სუფიზმი და მეტად გამრავლდა სუფიურ-დერვიშული ორდენები, რომელთა მეთაურები („მურშიდები“, არაბ. „შეიხ“, სპარ. „ფირ“ — „მოხუცი“) ხალხში, ჩვეულებრივ, წმინდანებად ითვლებოდნენ და მათ ზებუნებრივი თვისებები მიეწერებოდათ.

სეფიანები სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ორდენის — „სეფევიეს“ — მეთაურები იყვნენ. ორდენში მიღებული ნორმების თანახმად, ორდენის მიმდევრები („სუფიები“, „მურშიდები“) უსიტყვოდ, ბრმად ემორჩილებოდნენ თავიანთ სულიერ ხელმძღვანელს. როგორც ჩანს, უკვე ორდენის დამაარსებლის — სეფი ად-დინის — დროს ორდენი ხალხში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა, რასაც ადგილობრივ ხელისუფალთა შეშფოთებაც კი გამოუწვევია³⁵.

ორდენის სტრუქტურა შემდეგნაირი იყო: ორდენის ცენტრი მდებარეობდა არდებილში (აზერბაიჯანში), სადაც იყო ორდენის მეთაურის რეზიდენცია. ორდენს მრავალრიცხოვანი მიმდევრები ჰყავდა როგორც ირანში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ (აღმოსავლეთ ანატოლია, სირია). მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია თურქულენოვანი თურქმანული მომთაბარე ტომები, რომელთაც მათთვის დამახასიათებელი წითელი თავსაბურავის გამო XV ს. ბოლოდან ყიზილბაშებს („წითელთავიანებს“) უწოდებდნენ. სწორედ ამ ტომებზე დაყრდნობით მოიპოვეს სეფიანებმა ირანის სამეფო ტახტი.

ადგილებზე მურშიდი ნიშნავდა თავის წარმომადგენელს — „ხალიფეს“ („მოადგილე“), ხოლო ცენტრში ინიშნებოდა ორდენის მე-

³⁴ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 191.

³⁵ „საფვათ ას-საფა“, გვ. 83—84.

თაურის მოადგილე — ხალიფათ: ალ-ხოლაფა („ხალიფეთა ხალიფე“), რომელიც კოორდინაციას უწევდა და უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ხალიფეთა საქმიანობას.

სწორედ ხალიფათ ალ-ხოლაფასა და მისი ხელქვეითი ხალიფეების მეშვეობით ხორციელდებოდა კავშირი ორდენის მეთაურსა და მის მიმდევრებს შორის³⁰.

ამრიგად, ამ პერიოდის სხვა სუფიურ-დერვიშული ორდენების მსგავსად „სეფევიეც“ თეოკრატიული ორგანიზაციაა, რომლის მეთაურის ხელისუფლება, მისი კავშირი მურიდებთან რელიგიური ხასიათისაა. მურშიდი ორდენის მიმდევართა სულიერი ხელმძღვანელია. მურშიდისადმი მორჩილება და ორდენის სხვა ნორმების დაცვა მურიდების შინაგან რწმენას ემყარება. ჩვენი აზრით, ამით იყო განპირობებული წყაროებში არაერთხელ აღნიშნულ მურიდების ფანატიკური ერთგულება ორდენის მეთაურის მიმართ. ამასთანავე, უკვე ამ პერიოდში სეფიანთა ორდენს თავისებურებებიც ახასიათებს. ჩვეულებრივ, სუფიური ორდენის მეთაურები დაბალი სოციალური წარმოშობის პირები იყვნენ. მათგან განსხვავებით სეფიანები ირანის ძველი მიწათმფლობელების კლასს ეკუთვნოდნენ. ამასთან, სუფიებისა და მურშიდებისათვის დამახასიათებელ რელიგიურობას, ასკეტიზმს სეფიანები, როგორც ჩანს, კარგად უთავსებდნენ საერო ხასიათის მოღვაწეობას, რის შედეგადაც იზრდებოდა არა მარტო ორდენის მიმდევართა რაოდენობა, არამედ ორდენის ქონებაც.

თუმცა, XIV ს. და XV ს. I ნახევარში სეფიანებს პოლიტიკური ხელისუფლების მოპოვების პრეტენზიები არ გამოუვლენიათ, ნიადაგი მათი ირანში გაბატონებისათვის სწორედ აღნიშნულ პერიოდში მომზადდა.

2. სეფიანთა დინასტიის ისტორიაში ახალი ეტაპი XV ს. მეორე ნახევრიდან დაიწყო და XVI ს. 10-იან წლებში დამთავრდა, როცა ისმაილმა ძირითადად დაასრულა ირანის პროვინციების დამორჩილება.

ამ პერიოდში სეფიანთა ორდენში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება: სეფიანები პოლიტიკური ძალაუფლების მოპოვებისათვის ბრძოლაში ჩაებნენ, რაც თავდაპირველად საღვთო ომის ლოზუნგით მათ მიერ წარმოებულ ლაშქრობებში გამოვლინდა. ამასთან, სეფიანები პირადად უდგებიან სათავეში სუფიების (მურიდების) ჯარს, რომელიც ძირითადად მომთაბარე თურქმანული ტომებისაგან შედგებო-

³⁰ R. M. Savory. The Office of Khalifat al-khulafa..., გვ. 497.

და. ცვლილება ტერმინოლოგიაშიც აისახა: XV ს. II ნახევრის სეფიანთა ორდენის მეთაურები „შეიხის“ ნაცვლად უკვე სულთნებად იწოდებიან³⁷, ხოლო ეს ტერმინი კი საერო (სამხედრო) ხელისუფალის აღმნიშვნელია. ამავე პერიოდიდან ორდენის წევრებს — სუფიებს — წყაროები „ლაზიებს“ („საღვთო ომის მეომრებს“) უწოდებენ. ასე რომ, სეფიანთა რელიგიური ორდენი ფაქტობრივად თეოკრატიულ სამხედრო ორგანიზაციად გადაიქცა³⁸.

ცვლილებები ხდება სეფიანთა იდეოლოგიაშიც. როგორც ჩანს, მურშიდის სტატუსი პოლიტიკური ხელისუფლების მოპოვებისათვის არ იყო საკმარისი. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ პერიოდში სეფიანებმა თავიანთი წარმომავლობა შეჰამედსა და შიიტების წმინდა იმამებს დაუკავშირეს და სეიდური წარმოშობის საფუძველზე თავიანთი თავი ბოლო იმამის წარმომადგენლად გამოაცხადეს, რაც მათ მუსლიმანური თემის (სახელმწიფოს) მეთაურობის უფლებას აძლევდა. ის, რომ სეფიანები უკვე ამ პერიოდში მუჰამედის შთამომავლებად ითვლებიან, შირვანშაჰისა და ოსმალეთის სულთნის წერილებით დასტურდება, რომლებშიც სეფიანები სეიდებად (მუჰამედის შთამომავლებად) იწოდებიან³⁹.

ყველაფერმა ამან კიდევ უფრო გაზარდა სეფიანთა გავლენა: ორდენის მიმდევრები სეფიანებს არათუ იმამის (მაჰდის) წარმომადგენლად, არამედ თვით ღმერთად თუ მის ინკარნაციად („მაზჰარ“) მიიჩნევენ⁴⁰, რაც დასტურდება ამ პერიოდის როგორც სპარსული⁴¹, ასევე ევროპული წყაროებით (ანონიმი ვენეციელი ვაჭარი⁴² მარინო სანუტო)⁴³ და თვით შაჰ ისმაილის თხზულებებით⁴⁴.

სეფიანთა ორდენის დამაარსებელი — სეფი აღ-დინი — სუნიტი იყო. თუ როდის მიიღეს სეფიანებმა შიიზმი, ამის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს⁴⁵, მაგრამ XV ს. II ნახევარში მათი შიიტობა ეჭვს არ იწვევს. აღნიშნული პერიოდის

³⁷ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 410—426. !

³⁸ Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджин, «Тарих-и алам ара-йи Амнин», Перевод с персидского на английский, введение, приложения и комментарии В. Ф. Минорского. Перевод с английского на русский Т. А. Минорской, Редакторы З. М. Бунятов. О. А. Эфендиев, Баку, 1987, гв. 76—95.

³⁹ The Cambridge History of Iran. vol. VI, гв. 199.

⁴⁰ A. K. Lambton, State and Government..., гв. 264.

⁴¹ Фазлуллах Хунджин, гв. 76—95.

⁴² A Narrative.... гв. 206.

⁴³ Marino Sanuto. Diarii, IV, Venice, 1890, гв. 191.

⁴⁴ Tadhkirat al-muluk. гв. 12.

⁴⁵ О. А. Эфендиев, Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, гв. 66.

სეფიანთა შეხედულებები შიიზმის უკიდურესი მიმართულებისთვის („ლულათ“) არის დამახასიათებელი, რომელიც საკმაოდ გავრცელებული იყო მოსახლეობის დაბალ ფენებში და ეწინააღმდეგებოდა არა მარტო ოფიციალურ რელიგიას — სუნიზმს, არამედ შიიტი თეოლოგების მიერ შემუშავებულ მოძღვრებას (ორთოდოქსულ შიიზმს). ირანის ტახტზე ასვლის შემდეგ ისმაილმა სახელმწიფო რელიგიად შიიზმი გამოაცხადა. ახალი რელიგიის დამკვიდრებისათვის სუნიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ისმაილი, ბუნებრივია, შიიტ ღვთისმეტყველებს უნდა დაყრდნობოდა. მაგრამ მაჰლის წარმომადგენლად სეფიანების გამოცხადება მათს მოძღვრებას არ შეესაბამებოდა, რადგანაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ორთოდოქსული შიიზმი იმამის წარმომადგენლად და მუსლიმანური თემის (სახელმწიფოს) ხელმძღვანელად რელიგიურობითა და სწავლულობით გამორჩეულ სასულიერო პირს — მუჯთაჰიდს — მიიჩნევს. მუჯთაჰიდად აღიარებისათვის კი განმსაზღვრელი არა წარმომავლობა, თუნდაც სეიდური, არამედ პირადი ღირსებები იყო. ასე რომ, შიიტი თეოლოგების მოძღვრება ეწინააღმდეგებოდა სეფიანთა იდეოლოგიას. მაგრამ, აღნიშნულ პერიოდში შაჰსა და შიიტ თეოლოგებს შორის რაიმე წინააღმდეგობა არ შეინიშნება, რადგან მათ საერთო ინტერესები აერთიანებდათ. შიიზმის პოზიციების განმტკიცებისათვის შიიტური დოქტრინის ჩამოყალიბება და სუნიზმთან თეორიული ბრძოლა იყო საჭირო, რასაც შაჰი შიიტი ღვთისმეტყველების გარეშე, ბუნებრივია, ვერ შეძლებდა. ხოლო აქამდე დევნილი შიიტი თეოლოგებისათვის შიიზმის ირანის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადება და სახელმწიფოში გაბატონებული სუნიტი სასულიერო პირების ადგილის დაკავება, რასაკვირველია, უკვე დიდი მიღწევა იყო. როგორც ჩანს, ამის გამო ისმაილის მიერ სასულიერო პირთა (მუჯთაჰიდის) პრეროგატივის მითვისებას ამჯერად მათი წინააღმდეგობა არ გამოუწვევია. ამასთან, სეფიანთა იდეოლოგიაში ჩნდება ისლამის მიერ სასაზღვრო ხანის პოლიტიკური თეორიიდან შეთვისებული იდეა, რომლის თანახმად საერო ხელისუფალი — შაჰი — უშუალოდ ღმერთის მიერ არის დანიშნული და ამ ქვეყნად მის მოადგილეს წარმოადგენს. მართლაც, XVI—XVII სს. სპარსულ წყაროებში სეფიანები ხშირად „ალაჰის ჩრდილად“ („ზელ-ე ალაჰ“) იწოდებიან⁴⁶. ამ ტერმინს უკვე ზონდემირის თხზულებაში, ე. ი. XVI ს. დასაწყისში, ვხვდებით⁴⁷. სეფიანთა ხა-

46 ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 363, 399.

47 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 538.

ნაში ამ იდეის არსებობას ადასტურებს შარდენიც, კერძოდ, მის ნაშრომში მოტანილი სულეიმანის შაჰად კურთხევის დროს შეიხ ალ-ისლამის მიერ წარმოთქმული ხუტბა⁴⁸.

ამრიგად, უკვე შაჰ ისმაილ I ერთდროულად იყო ღმერთის მიერ დანიშნული საერო ხელისუფალი — შაჰი („ალაჰის ჩრდილი“), სუფიური ორდენის მეთაური — მურშიდი („შეიხი“), მუჰამედის და წმინდა იმამების შთამომავალი („სეიდი“), მაჰდის წარმომადგენელი და ამდენად უცოდველი და წმინდანი.

3. მას შემდეგ, რაც რელიგიური ორდენის ხელმძღვანელი ტერიტორიული სახელმწიფოს მეთაურიც გახდა, სეფიანთა ხელისუფლების ხასიათი და მათი იდეოლოგია, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვნად შეიცვალა. ცვლილებები უკვე შაჰ ისმაილ I-ის დროს დაიწყო, კერძოდ, მაშინ, როდესაც სეფიანებმა დაასრულეს ირანის თავიანთი ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანება და ყურადღება უშუალოდ ქვეყნის მართვასა და საშინაო საქმეების მოწესრიგებაზე გადაიტანეს. ეს ცვლილებები პირველ რიგში მურშიდ-მურიდების ურთიერთობის ხასიათს შეეხო, რის მიზეზადაც რ. სეივორი ისმაილის ჩალდირანთან (1514 წ.) დამარცხებას მიიჩნევს. მისი აზრით, ყიზილბაშთა ლაშქრის ოსმალებთან დამარცხებამ ორდენის მიმდევრებს შეურყია ისმაილის დაუმარცხებლობის და ღვთიური წარმოშობის რწმენა, რამაც ბუნებრივად გამოიწვია მისი ავტორიტეტის დაცემა⁴⁹. სეივორის მიხედვით სწორედ ჩალდირანის ბრძოლის შემდეგ მურშიდ-მურიდების ურთიერთობამ ფორმალური ხასიათი მიიღო და იგი მეფე-ფეოდალის ურთიერთობით შეიცვალა და ამიერიდან ყიზილბაშთა ამირები შაჰს მხოლოდ იმ მიზნით უპერეგ მხარს, რომ მოიპოვონ მაღალი თანამდებობები და გააძლიერონ თავიანთი გავლენა⁵⁰. ჩვენი აზრით, სეფიანებსა და ყიზილბაშთა ამირებს შორის ურთიერთობის ხასიათის შეცვლას უფრო ღრმა მიზეზები ჰქონდა და მხოლოდ ჩალდირანთან დამარცხებით არ უნდა აიხსნას.

ცვლილებები, ჩვენი აზრით, უკვე მაშინ დაიწყო, როდესაც სეფიანთა ორდენის მეთაური — მურშიდი — ირანის შაჰი გახდა, ხოლო ორდენის მიმდევრებმა — ყიზილბაშმა ამირებმა — ცენტრალური და პროვინციული მმართველობის უმაღლესი სამხედრო თანამდებობები დაიკავეს. ამის შედეგად ჩამოყალიბდა ახალი ტიპის ურთიერთდამო-

⁴⁸ A. K. Lambton, *State and Government...*, გვ. 279.

⁴⁹ R. M. Savory, *The Principle Offices of the Safavid State During the Reign of Ismail I...*, გვ. 92.

⁵⁰ იქვე.

კიდებულება, რომელიც თავისი ხასიათით ძირეულად განსხვავდებოდა მუშრიდ-მურიდების ურთიერთობისაგან და უკვე შეიცავდა წინააღმდეგობას. სეფიანებისა და ყიზილბაში ამირების ინტერესები მანამდე ემთხვეოდა ერთმანეთს, სანამ ისინი ირანში გაბატონებისათვის იბრძოდნენ. გარდა ამისა, ირანის გაერთიანების დასრულების შემდეგ საჭირო იყო ქვეყნის საფინანსო-სამეურნეო საქმეების მოწესრიგება. რისთვისაც ამ საქმეში გამოცდილი ირანელი მოხელეები იყო საჭირო. სეფიანებმა, ისევე როგორც მათმა წინამორბედმა ირანის მმართველებმა, ძირითადად უცვლელი დატოვეს ძველი ადმინისტრაციული სისტემა და ბიუროკრატიული აპარატი, რომლის ტრადიციები სასანური ეპოქიდან მომდინარეობს. ირანელებისაგან შემდგარი სამოქალაქო ბიუროკრატია, ჩვეულებრივ, ცენტრალური ხელისუფლების მთავარი დასაყრდენი იყო. მის ძირითად მოვალეობას საფინანსო-სამეურნეო საქმეთა მართვა წარმოადგენდა. ხოლო ამ ფუნქციის შესრულება მომთაბარე ყიზილბაშებს, ბუნებრივია, არ შეეძლოთ. ამასთან, ირანის გაერთიანების შემდეგ სეფიანებს აღარ აწყობდათ სახელმწიფოში ცენტრიდანული მისწრაფებების მქონე ძლიერი ყიზილბაში ამირების არსებობა, რომლებიც თავიანთი ტომების სახით მნიშვნელოვან სამხედრო ძალებს ფლობდნენ.

როგორც ცნობილია, სეფიანთა სახელმწიფოს შექმნის თარიღად 1501 წელი ითვლება, როცა ისმაილმა აიღო ქალაქი თაერიზი და თავი შაჰად გამოაცხადა, მაგრამ ბრძოლა დანარჩენი პროვინციების შემოერთებისათვის კიდევ რამდენიმე წელიწადს მიმდინარეობდა და ძირითადად 1508—1509 წლებისთვის დასრულდა. შაჰსა და ყიზილბაშ ამირებს შორის წინააღმდეგობას სწორედ ამის შემდეგ უნდა ეჩინათ თავი. ჩვენი აზრით, ამის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ 1508 წელს შაჰ ისმაილმა თავის მოადგილედ (ვაჟილად) ყიზილბაში ამირის ნაცვლად ირანელი ნაჰმ ად-დინი დანიშნა და თურქულენოვანი სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია მას დაუქვემდებარა⁵¹. ვაჟილის თანამდებობაზე ირანელის დანიშვნა რომ შაჰ ისმაილის გარკვეული პოლიტიკის შედეგია და არა შემთხვევითი მოვლენა. იმით დასტურდება, რომ ნაჰმ ად-დინის შემდეგაც ამ თანამდებობაზე ისმაილი მუდამ ირანელებს ნიშნავს. ამასთან, თანამდებობიდან მოხსნა, ჩვეულებრივ, მოხელის რაიმე დანაშაულთან იყო დაკავშირებული და მისი დასჯაც მოჰყვებოდა. მაგრამ ნაჰმ ად-დინის წინამორბედი ვაჟილი, ისმაილის აღმზრდელი (ლალე) და ყველაზე გავლენიანი ყიზილბაში ამირი ჰუსეინ-ბეგ შამლუ 1508 წლის შემდეგაც იხსენიება მაღალ მოხელეთა შორის და მნიშვნელოვან ლაშქრობებსაც მეთაურობს.

⁵¹ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 490—491; „ლობ ათ-თავარიზ“, გვ. 162.

აღნიშნული პერიოდის ვაქილს, როგორც შაჰის პირად მოადგილეს, მმართველობის ყველა სფეროზე მიუწევდება ხელი და სამხედრო ექსპედიციებსაც ხელმძღვანელობს, რასაც ყიზილბაშები მხოლოდ მათ კომპეტენციად მიიჩნევდნენ. ყველაფერ ამას არ შეიძლება ყიზილბაში ამირების უკმაყოფილება არ გამოეწვია, რაც, ჩვენი აზრით, ჩალდირანის ბრძოლამდეც (1514) გამოჩნდა. ხონდემირის ცნობით, სწორედ ყიზილბაშ ამირებთან უთანხმოების შედეგად დაიღუპა 1512 წელს უზბეკებთან ბრძოლაში ირანელი ვაქილი — ნაჯმ სანი⁵². ავტორის სიტყვით, ეს მოხდა იმის გამო, რომ ყიზილბაშმა ამირებმა, რომელთაც სძულდათ მათ მეთაურად დაყენებული ირანელი ნაჯმ სანი, მიატოვეს ბრძოლის ველი და ვაქილი მრავალრიცხოვანი უზბეკების წინააღმდეგ მცირე რაზმის ამარა დარჩა.

მაგრამ უფრო აშკარად გამოვლინდა ყიზილბაშ ამირთა უკმაყოფილება ჩალდირანთან დამარცხების შემდეგ, როდესაც, როგორც აღვნიშნეთ, მნიშვნელოვნად დაეცა შაჰ ისმაილის ავტორიტეტი მის მიმდევრებს — მურიდებს — შორის. აღნიშნულ პერიოდში ყიზილბაშებთან ბრძოლას კიდევ რამდენიმე ირანელი ვაქილი შეეწირა. მიუხედავად ამისა შაჰი კვლავ აგრძელებს თავის პოლიტიკას და ვაქილის ღანამდებობაზე ირანელებს ნიშნავს. იგივე პოლიტიკა გრძელდება შაჰ თამაზის დროს (1524—1576), რომელიც ურჩი ყიზილბაში ამირების გავლენის შესუსტებას ირანული ელემენტის. სამოქალაქო ბიუროკრატიის გაძლიერების გზით ცდილობს. ასე რომ, უკვე ისმაილ I-ის დროიდან სეფიანები ენერგიულად იბრძვიან თავიანთი მურიდების — ყიზილბაში ამირების — ძლიერების შესაზღუდავად. რაშიც ისინი ძირითადად ადგილობრივ ირანულ ელემენტს ეყრდნობიან. ხოლო ამ პერიოდის ურჩ ყიზილბაშ მოხელეებსა და XV ს. სეფიანთა ორდენის ფანატიკურად ერთგულ სუფიებს შორის, რასაკვირველია, დიდი განსხვავებაა.

მურშიდ-მურიდების ურთიერთობის ხასიათის შეცვლას კიდევ ერთი მოზეზი ჰქონდა. როგორც ცნობილია, სეფიანებს მურშიდად, მაჰდის წარმომადგენლად და ლეთაების ემანაციად ძირითადად მათი ორდენის მიმდევრები მიიჩნევდნენ. ირანის ტახტზე ასვლის შემდეგ კი სუფიები სეფიანების ქვეშევრდომთა მხოლოდ ნაწილს შეადგენდნენ. ირანი სეფიანებამდე სუნიტური ქვეყანა იყო და შიიზმის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგაც სუნიზმის გავლენა, განსაკუთრებით ქალაქებში, კვლავ იგრძნობოდა. ამ გავლენის აღმოსაფხვრელად, ბუნებრივია, საჭირო იყო მანამდე დევნილი შიიტური მოძღვრების პროპაგანდა და შიიტ ლეთისმეტყველთა სეფიანთა კარზე

მოწვევა. ხოლო ამ უკანასკნელათვის კი ექსტრემისტული შიიზმი და სეფიანთა იდეოლოგია ისევე მიუღებელი იყო, როგორც სუნიზმი. როგორც აღენიშნეთ, შიიტმა სწავლულებმა თავიანთ ინტერესების შესაბამისად ცნეს სეფიანთა ძალაუფლება და მის სამსახურში ჩადგნენ. მაგრამ ოფიციალურ რელიგიად იმამიტობის (ორთოდოქსული შიიზმის) გამოცხადებამ, რა თქმა უნდა, გავლენა იქონია სეფიანთა იდეოლოგიაზეც და, როგორც ჩანს, აიძულა ისინი გარკვეულ კომპრომისზე თვითონაც წასულიყვნენ. მაგალითად, თუ ახალგაზრდა შაჰ ისმაილი საკუთარ ლექსებში ღმერთად იხსენიება, ანონიმი ვენეციელი ვაჭრის ცნობით, უფრო გვიან ისმაილს არ მოსწონდა, როცა მას ღმერთს ან წინასწარმეტყველს უწოდებდნენ⁵³. შაჰ თამაზის „თეზქერეში“ კი, რომელიც შაჰის ოსმალეთის ელჩებთან საუბრის ჩანაწერს წარმოადგენს, შაჰი თავის თავს „იმამის მონას“⁵⁴, „მოკვდავს“⁵⁵ უწოდებს. სეფიანთა შაჰების ბეჭდებზეც ისინი ღმერთის მონებად იწოდებიან⁵⁶. მიუხედავად იმისა, რომ შარდენის მიხედვით, სპარსელები თავიანთ შაჰს მაჰდის მოადგილედ მიიჩნევენ⁵⁷, სპარსული წყაროების მონაცემები შარდენის ამ ცნობას მთლიანად არ ეთანხმება. შაჰ თამაზ I-ის დროს მუჯთაჰიდის გავლენის ზრდა, რომელსაც ისქანდერ მუნშის მიხედვით დიდი გავლენა ჰქონდა შაჰზე⁵⁸, ჩვენი აზრით იმას მოწმობს, რომ შაჰი აღარ აცხადებს აშკარად პრეტენზიას მაჰდის მოადგილეობაზე⁵⁹, რაც შიიტ სწავლულთა აზრით, მუჯთაჰიდის პრეროგატივას წარმოადგენდა. სეფიანთა ხანის წყაროებში დადასტოებული ტერმინი „ნავაბ“ („მოადგილენი“), რომელიც სეფიან შაჰებს მიემართება, „ხელ-ე ალაჰის“ („ალაჰის ჩრდილის“) მსგავსად. ჩვენი აზრით, ღმერთის მოადგილეს აღნიშნავს და არა მაჰდის წარმომადგენელს. „ალაჰის ჩრდილად“ სეფიანებამდეც იწოდებოდნენ ირანის უმაღლესი საერო ხელისუფალნი⁶⁰. მონარქის ხელისუფლების „ღვთიური“ წარმოშობის იდეა უცხო არ იყო არც

⁵³ A Narrative..., გვ. 206.

⁵⁴ „შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან“, გვ. 36.

⁵⁵ იქვე, გვ. 25.

⁵⁶ სპარსული ისტორიული საბუთები, 1, 2, გვ. 24, 49.

⁵⁷ Chardin, V, გვ. 21⁷.

⁵⁸ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, I, გვ. 145.

⁵⁹ „ხელასათ ათ-თავარიში“ მოტანილ შაჰ თამაზ I-ის ფირმანში იმამის მოადგილედ (ნაიბად) სასულერო პირი იხსენიება. იხ. Lambton, State and Government..., გვ. 277; ნათანზის მიხედვით, ისმაილ II მუჯთაჰიდ შეიხ აბდ ალ-ალის იმამის რაიბს უწოდებს, იხ. „ნაყაუთ ალ-ასარ“, გვ. 41.

⁶⁰ A. K. Lambton, Quis Custodiet Custodes. I, გვ. 143.

ევროპული და არც ქართული პოლიტიკური აზროვნებისათვის⁶¹ და ამ იდეის არსებობა არ არის აუცილებლად მმართველობის თეოკრატიული ფორმის მაჩვენებელი.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, შაჰ ისმაილის მიერ შექმნილი სახელმწიფო, შაჰის ხელისუფლება და სეფიანთა იდეოლოგია შემდგომში ცვლილებებს განიცდის, რაც იმაში გამოიხატება, რომ სუსტდება ხელისუფლების რელიგიური ხასიათი, თეოკრატიული ნიშნები და სეფიანი შაჰი თანდათანობით აღმოსავლეთის მუსლიმანური ქვეყნების ტიპურ შეუზღუდავ მონარქს (სულთანს) ემსგავსება: სამხედრო ლაშქრობების მეთაური, ბიუროკრატიული აპარატის სათავეში მდგომი, პარემით, ნადირობით თუ სხვა გასართობებით დაკავებული სეფიანი შაჰი სახელმწიფო მოღვაწეობის ხასიათითა და ცხოვრების წესითაც, რასაკვირველია, ნაკლებად მოგვაგონებს რელიგიური ორდენის მეთაურს თუ სხვა სასულიერო ხელისუფალს.

მიუხედავად ამისა, სეფიანთა სახელმწიფოს, ჩვენი აზრით, გარკვეული თავისებურებები ახასიათებს, რითაც იგი რამდენადმე განსხვავდება როგორც წინამორბედ ირანის სახელმწიფოებისაგან. ასევე მისი თანამედროვე მუსლიმანური ქვეყნებისაგან.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მურშიდ-მურიდების ურთიერთობამ ფორმალური ხასიათი მიიღო. არ მოხერხდა სუფიური ორდენის ირანის ადმინისტრაციულ სისტემასთან ორგანული დაკავშირება. სუფიების გავლენა მნიშვნელოვნად დაეცა შაჰ ისმაილ II-ისა და შაჰ აბას I-ის (1587—1629) ზეობის წლებში. ეს პროცესი შემდგომშიც გაგრძელდა. ბოლო სეფიანი შაჰების დროს ამ პერიოდის ცნობილი შიიტი სწავლული და სასულიერო მოხელე უკვე აშკარად გმობს სუფიზმს. ოდესღაც მრავალრიცხოვანი სუფიებისაგან ამ პერიოდში მცირერიცხოვანი რაზმი დარჩა, რომლებიც არცთუ საპატიო მოვალეობებს ასრულებდნენ შაჰის კარზე⁶². ამ პერიოდის სუფიური ორდენი, რასაკვირველია, მოკლებულია თავდაპირველ შინაარსს და მნიშვნელობას, ამას გარდა, შაჰ თამაზის დროიდან, ჩვენი აზრით, არ ჩანს აშკარად, აქვთ თუ არა სეფიანებს პრეტენზია მაჰდის მოადგილეობაზე. შესაძლოა, ეს იდეა ერთგვარად შეერწყა „მეფის ღვთიური უფლების“ კონცეფციას. შაჰ ისმაილ I-ის შემდგომ პერიოდში სწორედ ეს იდეა („ხელ-ე ალაჰი“) დომინირებს და იგი წარმოადგენს, ჩვენი აზრით, სეფიანთა ხელისუფლების ძირითად იდეოლოგიურ საყრდენს, ხოლო „ალაჰის ჩრდილად“, როგორც აღვნიშნეთ, ირანის

61 ილია ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალუ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 113—114.

62 ნასრუდა ფალსაფი, „ზენდგანი...“, I, გვ. 183; Du Mans, გვ. 16.

მმართველი სხვა დინასტიების წარმომადგენლებიც იწოდებიან. მაგრამ სეფიანთა ხანის წყაროები ამასთან ერთად მოწმობენ, რომ სეფიანები, ატარებენ რა საერო ხელისუფალთათვის დამახასიათებელ ამ ტიტულს, ყოველნაირად ცდილობენ შეინარჩუნონ რელიგიური ხელისუფლების ნიშნები და „წმინდანის სტატუსი“. მას შემდეგ რაც სეფიანი მურშიდი ორდენის საქმეებს ფაქტობრივად ჩამოშორდა, ორდენის წევრებს — სუფიებს — შორის მნიშვნელოვნად გაიზარდა მურშიდის მოადგილის — ხალიფათ ალ-ხოლაფას — გავლენა. ეს შენიშნა ისმაილ II-მ და სასტიკად დასაჯა თავისი მოადგილეცა და სუფიებიც. ასევე დასჯილ იქნენ სუფიები შაჰ აბას I-ის დროსაც, მაგრამ არც ერთ შემთხვევაში სუფიების დასჯას ორდენის გაუქმება არ მოჰყოლია და შაჰ აბას I-ის მემკვიდრის — შაჰ სეფის (1629—1642) — მეფედ კურთხევის ცერემონიალი კვლავ სუფიური ორდენის წესებით იქნა ჩატარებული თვით სუფიების მიერ⁶³. მათი გავლენის საბოლოო დაცემა მხოლოდ სეფიანთა დინასტიის უკანასკნელი და ყველაზე სუსტი შაჰების — სულეიმანისა (1666—1694) და სულთან ჰუსეინის (1694—1722) — დროს მოხდა, როდესაც სახელმწიფოში ძირითადად შიიტი თეოლოგები და პარემის მოხელეები (საქურისნი) ბატონობდნენ. მაგრამ, ამის მიუხედავად, დაახლოებით ამ პერიოდში შედგენილ „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ცალკე თავი აქვს დათმობილი ხალიფათ ალ-ხოლაფას ფუნქციების აღწერას და იგი სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეებს შორის იხსენიება⁶⁴.

რაც შეეხება სეფიანების სეილობის საკითხს, ამ მხრივ ისმაილ I-ის შემდეგ რაიმე ცვლილება არ მომხდარა და XVI—XVII სს. წყაროებით მისი მემკვიდრეებიც მუჰამედის შთამომავლებად ითვლებიან⁶⁵ და ამის საფუძველზე მათ ზებუნებრივი თვისებებიც მიეწერებათ⁶⁶. შაჰის უცოდველობასა და წმინდანობაზე ლაპარაკობს კემპფერი XVII ს. ბოლოს, ე. ი. მაშინ, როდესაც სეფიანი შაჰების ხელისუფლება და მათი სახელმწიფო დაცემისა და დეგრადაციის გზაზე იყო. ასე რომ, შაჰ ისმაილის შემდეგ, მართალია, სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენლები ხორცშესხმულ ღმერთად თუ იმამად აღარ

⁶³ The Cambridge History of Iran. vol. 6. გვ. 279.

⁶⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18; დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 307—309.

⁶⁵ „შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან“. გვ. 47; „სელსელათ ალ-ნასაბ-ე სეფევიე“, გვ. 10—11.

⁶⁶ ევროპელ ავტორთა ცნობით, საგანს, რომელსაც შაჰი შეეხებოდა, განსაკუთრებული თვისებები მიეწერებოდა და ავადმყოფები მათ სამკურნალოდ იყენებდნენ, იხ. Figueroa, *Commentarios de la Embajada al Rey Xa Abas de Persia*, Madrid, 1903, გვ. 324; Tadhkirat al-muluk, გვ. 13; Kaempfer, გვ. 16—17.

ითვლებიან, „წმინდანის სტატუსს“ ისინი ირანში თავიანთი ბატონობის ბოლომდე ინარჩუნებენ.

„ალაპის ჩრდილად“ თუ „ღვთისსწორად“ შუა საუკუნეების სხვა მონარქებიც იწოდებოდნენ როგორც ირანში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. სუფიურ-დერვიშული ორდენების მეთაურებიც (მურშიდები) და მუჰამედის შთამომავალიც (სეიდები) მრავლად იყვნენ ირანში. მათი ბიოგრაფიების აღწერას მთელი თავები აქვს დათმობილი სეფიანთა ხანის სპარსელ ისტორიკოსთა თხზულებებში, მაგრამ სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენელი ერთდროულად შაჰიც იყო („ხელ-ე ალაპის“ ტიტულით). რელიგიური ორდენის მეთაურიც და მუჰამედის შთამომავალიც, რითაც იგი განსხვავდებოდა, ჩვენი აზრით, როგორც ირანის სხვა მმართველებისაგან, ასევე მისი თანამედროვე, მეზობელი სახელმწიფოების მეთაურებისაგან.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ სეფიანთა პოლიტიკური თეორია მხოლოდ ოფიციალურ თვალსაზრისად არ რჩებოდა და, როგორც ამ პერიოდის წყაროებიდან ჩანს, მას სეფიანების ქვეშევრდომთა დიდი ნაწილიც იზიარებდა. მაგალითად, შაჰ თამაზ I-ის დროს ირანში მყოფი დ'ალესანდრო აღნიშნავს, რომ ხალხი შაჰს „თაყვანს სცემს არა როგორც მეფეს, არამედ როგორც ღმერთს“⁶⁷. შარდენის მიხედვით, XVII ს. II ნახევარში სასულიერო პირები, როგორც ჩანს, უკვე საკმაოდ ღიად გამოთქვამდნენ „ოფიციალური თეორიის“ საწინააღმდეგო შეხედულებას, რომლის თანახმად იმამის წარმომადგენელი მხოლოდ მუჯთაჰიდი, ე. ი. სასულიერო პირი, შეიძლება ყოფილიყო და სეფიანებს ისინი უზურპატორებად მიიჩნევდნენ, მაგრამ იქვე შარდენი აღნიშნავს, რომ ეს შეხედულება მხოლოდ სასულიერო პირთა შორის იყო გავრცელებული, ხოლო ირანში გაბატონებული მოსაზრებით იმამის მოადგილე და ალის შთამომავალი სეფიანი შაჰი იყო⁶⁸.

XVI—XVII სს. ირანის სახელმწიფო წყობილების ცნობილი მკვლევარი რ. სეივორი ერთმანეთს ადარებს სეფიანი შაჰისა და დასავლეთ ევროპის აბსოლუტური მონარქების ხელისუფლებას და თვლის, რომ მათ შორის „თვისობრივი განსხვავება მხოლოდ თეორიაში არსებობდა“⁶⁹.

სეფიანთა ირანი თავისი სოციალურ-ეკონომიკური წყობილებითა და იდეოლოგიით საკმაოდ განსხვავდებოდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისაგან, რაც პოლიტიკურ წყობილებასა და მმართველო-

⁶⁷ A Narrative.... გვ. 223.

⁶⁸ Chardin, V. გვ. 215--216.

⁶⁹ R. M. Savory, The Safavid State and Polity. გვ. 185..

ზის ფორმაშიც უნდა ასახულიყო. ამდენად, სეფიანი შაჰისა და დასავლეთევროპული აბსოლუტური მონარქის ხელისუფლებას შორის მსგავსება მხოლოდ გარეგნული უნდა ყოფილიყო.

ამასთან დაკავშირებით პირველ რიგში სწორედ დასავლეთევროპელ მოგზაურთა ჩანაწერებია საინტერესო. რადგან მათში ხშირად ვხვდებით ევროპული და აღმოსავლური ინსტიტუტების შედარებას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ჩანაწერებში ძირითადად ერთნაირად არის დახასიათებული ირანის შაჰის ხელისუფლება. ევროპელ ავტორთა უმრავლესობა პირველ რიგში ხაზს უსვამს ირანის მმართველობის დესპოტურ ფორმას⁷⁰. ამასთან, დესპოტიზმში ისინი გულისხმობენ სეფიანი შაჰის თვითნებურ მმართველობას, რომლის ხელისუფლება არ არის შეზღუდული არც კანონით და არც რაიმე სახელმწიფო ორგანოთი⁷¹. კემპფერის მიხედვით, ამ მხრივ სეფიანი შაჰი გამოირჩევა არა მარტო ევროპელი მონარქებისაგან, არამედ აღმოსავლეთის ქვეყნების მმართველთაგან⁷². ასეთივე ხასიათის ცნობას გვაწვდიან შარდენი და ტავერნიე. მათი აზრით, მსოფლიოში არ არსებობს ირანის შაჰზე უფრო სრული ხელისუფლების მქონე მონარქი⁷³. (რამდენადმე განსხვავებული აზრისაა ლე ბრუნი, რომლის თანახმად სეფიანი შაჰი თავისი ნება-სურვილის მიხედვით მართავს ქვეყანას, მაგრამ რელიგიური ნორმის შეცვლა მას არ შეუძლია)⁷⁴. აქედან გამომდინარეობს დესპოტიზმის კიდევ ერთი ნიშანი. თითქმის ყველა ევროპელი ავტორი, რომელიც ირანის მმართველობის ფორმას ეხება, აღნიშნავს, რომ სეფიანი შაჰის სრულ განკარგულებაშია მისი ყოველი ქვეშევრდომის არა მარტო ქონება, არამედ სიცოცხლეც⁷⁵, და მას შეუძლია თავისი ნება-სურვილის მიხედვით სიკვდილით დასაჯოს სახელმწიფოს ყველაზე მაღალი რანგის მოხელეც⁷⁶.

ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა მალკოლმის მოსაზრება, რომლის თანახმად სიკვდილით დასჯის შიში, რომელიც ძირითადად შაჰის მოხელეებს ემუქრებოდა. აუცილებელი იყო მოხელეების თვითნებობისა და ძალადობისაგან მოსახლეობის დასაცავად⁷⁷.

⁷⁰ R. du Mans. გვ. 14; Tavernier. I, გვ. 643; Le Bruyn. IV, გვ. 136; Hanway. I, გვ. 335; Chardin. V, გვ. 229.

⁷¹ Олеарий. გვ. 831; Krusinski. The History..., გვ. 56; Kaempfer. გვ. 16;

⁷² Kaempfer. გვ. 15-16.

⁷³ Tavernier. I, გვ. 643; Chardin. V, გვ. 229.

⁷⁴ Le Bruyn. IV, გვ. 136.

⁷⁵ Herbert, გვ. 227; Le Bruyn, IV, გვ. 136; Chardin. V, გვ. 229.

⁷⁶ Олеарий. გვ. 831; Tavernier. I, გვ. 643.

⁷⁷ Malcolm, History of Persia, London, 1815, I, გვ. 481.

შაჰ აბას I-ის რეფორმები. ჩვენ განვიხილეთ სეფიანთა პოლიტიკურ-რელიგიური შეხედულებები, მათი იდეოლოგია, რომლის ფუძეტურობამ, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანწილად განაპირობა მათი წარმატება ირანში გაბატონებისათვის ბრძოლაში, შემდგომში კი საკმაოდ მყარ იდეოლოგიური საფუძვლები შეუქმნა სეფიანი შაჰის ხელისუფლებას. მაგრამ XVII ს. დასაწყისში ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნის უშუალო მიზეზი შაჰ აბას I-ის მიერ აღმინისტრაციულ სისტემაში ჩატარებული რეფორმები იყო. ამ მხრივ პირველ ღონისძიებებს უკვე ისმაილ I (1501—1524) ატარებს. შაჰის ხელისუფლების მთავარ დასაყრდენს ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია შეადგენდა. ქვეყნის ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლაში სეფიანებს ორი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ძალისათვის უნდა გაეწიათ ანგარიში:

1. შიიტური სამღვდლოება — „უღმეები“. რომელთა რელიგიურ-პოლიტიკური დოქტრინა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეწინააღმდეგებოდა იფიციალურ თვალსაზრისს.

2. ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია — ამირები, რომელთა ხელში იყო სამხედრო საქმე, სეფიანთა ლაშქარი და ამდენად, ფაქტიური პოლიტიკური ძალაუფლება.

რამდენადაც შიიტური სამღვდლოების ირანში გაბატონება სეფიანთა ხარჯზე მოხდა, მათი შაჰის ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარება შედარებით ადვილად მოხერხდა, რასაც ხელი შეუწყო, აგრეთვე, თვით სეფიანთა იდეოლოგიის წარმატებამ და ხალხში პოპულარობამ. სასულიერო პირების გავლენის მნიშვნელოვანი ზრდა მხოლოდ XVII ს. ბოლოს შეინიშნება. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, აღნიშნულ პერიოდში სასულიერო პირთა (მუჯთაჰიდების) ხელისუფლება ფაქტიურად შაჰის ხელისუფლებაზე მაღლა დგას⁷⁸. მაგრამ ასეთი ვითარება სეფიანთა მმართველობის მხოლოდ ბოლო, შედარებით ხანმოკლე პერიოდისათვის არის დამახასიათებელი, როდესაც სახელმწიფოს სათავეში პოლიტიკური მოღვაწის თვისებებს და ქვეყნის მართვის უნარს მოკლებული, მაგრამ „ღვთისმოსავობით გამორჩეული“ სეფიანი შაჰები იდგნენ. მანამდე კი, როგორც ამას წყაროები ადასტურებენ, მუსლიმანური სამღვდლოება და რელიგიური ხელისუფალნი შაჰის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ.

გაცილებით უფრო რთული აღმოჩნდა ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის წინააღმდეგობის დაძლევა, რასაც უკვე ისმაილ I ცდილობს. XVI ს. ირანში ყიზილბაში ამირების პოლიტიკური ბატონობა განპირობებული იყო იმით, რომ ამ პერიოდში სე-

⁷⁸ Amin Banani, Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at its Zenith, Iranian studies, vol. XI, 1978, გვ. 87.

ფიანთა ქარი თითქმის უკლებლივ მომთაბარე ყიზილბაშური ტომებისაგან შედგებოდა, რომლებიც უშუალოდ ემორჩილებოდნენ თავიანთ ბელადებს — ამირებს. შაჰის გვარდიასაც მომთაბარე ყიზილბაშები შეადგენდნენ და ისიც ტომობრივ კუთვნილების მიხედვით იყო ორგანიზებული⁷⁹. შაჰის კარზე და პროვინციებშიც უმაღლესი სამხედრო თანამდებობები ამ ტომთა ბელადებს ეკავათ. ამასთან, შაჰის კარზე მაღალი თანამდებობების მოპოვების შემთხვევაში ამირი ცდილობდა, რომ პროვინციების მმართველებად თავისი ტომის წევრები დაენიშნა, რაც მნიშვნელოვნად ზრდიდა მის გავლენას. ამიტომ ამ პერიოდში ფაქტიურად განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა ბრძოლა სხვადასხვა ტომის ბელადებს შორის მაღალი თანამდებობის დასაკავებლად. შინაომები კი იწვევდა სახელმწიფოს დასუსტებას, რაც განსაკუთრებით საშიში იყო ოსმალებისა და უზბეკების აგრესიის პირობებში.

შაჰ ისმაილ I-მა. და განსაკუთრებით შაჰ თამაზ I-მა, დიდი ენერგია შეაღიეს ყიზილბაში ამირების დამორჩილებას და შინაომების აღკვეთას. ამ ბრძოლაში ისინი ხშირად იყენებდნენ წინააღმდეგობას თვით ყიზილბაშურ ტომებს შორის და სხვადასხვა ტომის ბელადებს ერთმანეთს უპირისპირებდნენ. მაგრამ ამ პერიოდში შაჰის ზელისუფლების მთავარ დასაყრდენს ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია წარმოადგენდა და, ძირითადად, სწორედ ირანული ელემენტის წინ წამოწევის გზით ცდილობდნენ სეფიანები ყიზილბაში ამირების გაგლეჩის წესუსტებას. მაგრამ შაჰ ისმაილ I-ისა და შაჰ თამაზ I-ის მიერ გატარებული ღონისძიებები ყიზილბაში ამირების პოლიტიკური ძლიერების საფუძვლებს არ შეჰხებია. სამხედრო საქმისაგან ჩამოშორებულ ირანელ სამოქალაქო მოხელეებს კი მხოლოდ შაჰის ავტორიტეტისა და მისი აქტიური მხარდაჭერის საშუალებით შეიძლოთ მეტოქეობა გაეწიათ ყიზილბაშური სამხედრო არისტოკრატიისათვის. ამიტომ, შაჰ თამაზმა, მართალია, შეძლო ყიზილბაშთა ძლიერების შეზღუდვა, მაგრამ მისი გარდაცვალების შემდეგ კვლავ ამირების თითქმის განუყოფელი ბატონობის დამყარებამ და ახალი სიძლიერით გაჩაღებულმა შინაომებმა ცხადყო, რომ შაჰის წარმატებას მხოლოდ დროებითი ხასიათი ჰქონდა.

ამ მხრივ მნიშვნელოვან შედეგს მხოლოდ შაჰ აბას I-მა (1587 — 1629) მიაღწია. მან, როგორც ჩანს, გაითვალისწინა წინაპართა გამოცდილება და მათი პოლიტიკის მარცხის მიზეზები და ცენტრალური ზელისუფლების განმტკიცების ახალ საშუალებას მიმართა: ყიზილბაშური ყორჩიების ქარის საპირისპიროდ რეგულარული ქარის ახალი

⁷⁹ Tadhkirat al-muluk, გვ. 30.

ნაწილები შექმნა. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია შაჰის გვარ-
დია, ე. წ. „ლოლამთა“, ანუ „ყულების“ („მონათა“) ჯარი, რომე-
ლიც ძირითადად კავკასიური წარმოშობის პირებისაგან (ქართველე-
ბის, სომხებისა და ჩერქეზებისაგან) შედგებოდა. გარდა ამისა, შე-
იქმნა მეთოფეთა („თოფანგჩიების“) და მეზარბაზნეთა („თოფჩიების“).
სპეციალური ჯარის ნაწილები, რომლებიც უმთავრესად ირანელები-
საგან კომპლექტდებოდა⁸⁰. ამის პარალელურად შაჰ აბას I-მა მნიშე-
ნელოვნად შეამცირა ყიზილბაშური ჯარის რაოდენობა. ჯარის ახალი
სახეობების შესანახად საჭირო გახდა სახელმწიფო (დივანის) მიწე-
ბის ნაწილის სახასო ქონებად გადაქცევა, რაც უკვე შაჰ აბას I-ის
დროს დაიწყო, მაგრამ განსაკუთრებით ფართო მასშტაბი მისი მემ-
კვიდრეების დროს მიიღო⁸¹. ამას ხელი შეუწყო ოსმალეთთან ხანჯ-
რძლივი ზავის დამყარებამ, რადგან სასაზღვრო პროვინციებში აღარ
არსებობდა ყიზილბაშური ჯარების დაყენების საჭიროება. ასეთ
პროვინციებში სამხედრო მმართველობა გაუქმდა და პროვინციების
მმართველებად ირანელი სამოქალაქო მოხელეები (ვაზირები) და-
ინიშნენ. გარდა ამისა, ზოგიერთი პროვინციის მმართველობა ყიზილ-
ბაში ამირების ნაცვლად „ლოლამთა“ წრიდან დაწინაურებულ კავ-
კასიური წარმოშობის პირებს გადაეცა. აღნიშნული გარდაქმნების შე-
დეგად წარმოიშვა გაბატონებული კლასის ახალი ფენა, რომელსაც
უკვე სამხედრო საქმეზეც მიუწვდებოდა ხელი. ახალი არისტოკრა-
ტია უშუალოდ შაჰზე იყო დამოკიდებული და ყიზილბაშ ამირებს
უპირისპირდებოდა. პროვინციებში ყიზილბაშური ჯარების გაუქმე-
ბამ ფაქტიურად მოშალა ტომის ბელადთა პოლიტიკური ძლიერების
საფუძველი და მნიშვნელოვნად შეასუსტა ცენტრიდანული ტენდენ-
ციები.

შაჰის ხელისუფლების გაძლიერებას ემსახურებოდა შაჰ აბას I-ის
მიერ გატარებული კიდევ ერთი ცვლილება, რომელიც უფლისწულებ-
ის აღზრდის საქმეს შეეხებოდა. შაჰ აბას I-მდე უფლისწულების
აღზრდა და პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის მომზადება ყიზილბა-
ში ამირების საპატიო მოვალეობას შეადგენდა. უფლისწულებს. რო-
გორც წესი, ბავშვობიდანვე ეძლეოდათ რომელიმე პროვინციის
მმართველის თანამდებობა. მათთან ერთად პროვინციაში იგზავნე-
ბოდნენ მათ აღმზრდელებად („ლალე“) დანიშნული ყიზილბაში ამი-
რები. რომლებიც ფაქტიურად განაგებდნენ პროვინციის საქმეებს.
ამასთან, მათვე ევალებოდათ უფლისწულის აღზრდა და პოლიტიკუ-
რი მოღვაწეობისათვის მომზადება⁸². პროვინციის მმართველი ყიზილ-

⁸⁰ L. Lockhart, *The Persian Army...*, გვ. 93.

⁸¹ R. M. Savory, *Iran under the Safavids*, გვ. 228.

⁸² იქვე, გვ. 94.

ბაში ამირის კარზე და მისი ზედამხედველობის ქვეშ სეფიანი უფლისწულები ეცნობოდნენ ადმინისტრაციულ სისტემას, იძენდნენ ქვეყნის მართვის გამოცდილებას, რაც მათი მომავალი მოღვაწეობისათვის იყო საჭირო. მაგრამ ამგვარ პრაქტიკას უარყოფითი მხარეც ჰქონდა. თითოეული ამირი, ბუნებრივია, ცდილობდა, რომ ხელსაყრელ შემთხვევაში ირანის ტახტზე მისთვის მიბარებული უფლისწული აეყვანა, რაც, რასაკვირველია, ზრდიდა შინაომების, პოლიტიკური კრიზისის წარმოქმნის შესაძლებლობებს. შაჰ აბას I თვითონ აღმოჩნდა ჩართული მისი მეურვე ყიზილბაში ამირების მიერ საკუთარი მამის — ირანის შაჰის — წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებაში, რამაც მას სამეფო ტახტი მოუტანა. სწორედ ამიტომ შემდგომში იგი მუდამ ეკვის თვალთ უყურებდა საკუთარ შვილებს. მან უფლისწულები ყიზილბაშ ამირებს და საერთოდ სახელმწიფო მოხელეებს ჩამოაშორა და პარეში გამოკეტა. მათი აღზრდა-განათლების საქმე კი საჭურისებსა და სასულიერო პირებს მიანდო. ამიერიდან უფლისწულები შაჰის ცოლებისა და საჭურისების გარემოცვაში იზრდებოდნენ და, რასაკვირველია, არ შეეძლოთ სახელმწიფოს მართვისათვის საჭირო გამოცდილების მიღება. ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ შაჰ აბას I-ის შემდეგ სეფიანთა დინასტიაში ქვეყნის უნარიანი მმართველი ფაქტიურად აღარ გამოჩენილა, რაც უფრო გვიან სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემის ერთ-ერთი მიზეზი გახდა⁸³.

შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებულმა ზოგიერთმა სხვა გარდაქმნამაც მოგვიანებით უარყოფითი შედეგი გამოიღო. სახელმწიფო მიწების სახასო მიწებად გადაქცევამ და სამხედრო მმართველობის სამოქალაქოთი შეცვლამ, მართალია, მოშალა ყიზილბაში ამირების ძლიერების საფუძვლები და შეამცირა მათი ცენტრიდანული მისწრაფებანი, მაგრამ სამაგიეროდ ირანი სამხედრო თვალსაზრისით დასუსტდა, რაც აშკარად გამოჩნდა XVII ს. დასაწყისში, ავღანელებთან ბრძოლის დროს.

ასე რომ, შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული რეფორმების შედეგად მიღწეულმა სახელმწიფოს ცენტრალიზაციამ საბოლოოდ უარყოფითი შედეგი გამოიღო, მაგრამ ეს აშკარად მხოლოდ XVII ს. ბოლოს გამოჩნდა. რეფორმების უახლოესი შედეგი კი შინაომების აღკვეთა, შაჰის ხელისუფლების განმტკიცება იყო, რამაც ირანის პოლიტიკური და ეკონომიკური გაძლიერება გამოიწვია.

შაჰის ფუნქციები ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ სეფიანთა ხანის რელიგიურ-პოლიტიკური შეხედულებები, რომელთა მიხედვით სეფიანი შაჰი სახელმწიფოს უზენაესი ხელისუფალია. იგი ფაქტიურად

შეუზღუდავი უფლებებით სარგებლობს, ხოლო მოვალეობები თავისი ქვეშევრდომების მიმართ არა აქვს⁸⁴. ღმერთისაგან დელეგირებული შაჰის ხელისუფლება ერთიანი და დაუნაწევრებელია, ე. ი. შაჰის ხელშია უმაღლესი საერო, სასულიერო და სასამართლო ხელისუფლება. რამდენადაც შაჰს ფიზიკურად არ შეუძლია: ქვეყნის მართვის ყველა ფუნქციის პირადად შესრულება, იგი ნიშნავს მოხელეებს, რომლებსაც მისი ფუნქციების ნაწილი გადაეცემა. სახელმწიფო მოხელეები შაჰის ხელისუფლებას ახორციელებენ და მხოლოდ შაჰისაგან დელეგირებული ხელისუფლების მატარებლები არიან. შაჰს ყოველთვის შეუძლია მათს საქმიანობაში ჩარევა. რამდენადაც ამ პერიოდში ძნელია სამართლის საჯარო და კერძო საწყისების მკვეთრი გამიჯვნა, სახელმწიფო მოხელე იმავდროულად შაჰის პირადი მსახურიცაა. მიუხედავად იმისა, რომ მუსლიმანური სამღვდლოება შედარებით დამოუკიდებლობით სარგებლობს, უმაღლესი სასულიერო ხელისუფალი — სადრი — შაჰის მიერ ინიშნება და ასევე მისი მოხელეა.

თუმცა შაჰის ფუნქციების მნიშვნელოვანი ნაწილი მოხელეებზეა გადაცემული, მაინც დიდია ისეთი სახელმწიფო საქმეების რიცხვი, რომელთა გადაწყვეტა მხოლოდ შაჰს შეუძლია. კემპფერის მიხედვით, მხოლოდ შაჰის უფლებას შეადგენდა უცხოეთის ქვეყნებთან ხელშეკრულებათა დადება, ომისა და ზავის გამოცხადება, კანონების შეცვლა და ახალი გადასახადების შემოღება⁸⁵. სახელმწიფოს ყველა მნიშვნელოვანი მოხელეც შაჰის მიერ ინიშნებოდა. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, დიდვაზირს მხოლოდ დაბალი რანგის მოხელეთა დანიშვნა შეეძლო შაჰის ნებართვის გარეშე⁸⁶.

ამავე დროს შაჰის ხელშია უმაღლესი სასამართლო ხელისუფლებაც. შარდენის ცნობით, სიკვდილით დასჯის უფლება ირანში მხოლოდ შაჰს ჰქონდა⁸⁷.

აღსანიშნავია აგრეთვე ირანის შაჰის ხელისუფლების ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება. მიუხედავად იმისა, რომ ალაჰისა თუ იმამის მოადგილე სეფიანი შაჰი თავისი სტატუსით მის თანამედროვე მონარქებზე უფრო მაღლა დგას და ამდენად, უფრო მეტად არის „დამორებული“ თავისი ქვეშევრდომებისაგან, სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით, იგი უბრალო ხალხისათვის მიუწვდომელი არ ყო-

⁸⁴ A. K. Lambton. *Landlord and Peasant...*, გვ. 105.

⁸⁵ Kaempfer. გვ. 16.

⁸⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 6.

⁸⁷ Chardin, VI, გვ. 100.

ფილა⁸⁸. ირანის შაჰის ქვეშევრდომებს მინიჭებული ჰქონდა ერთი მნიშვნელოვანი უფლება. მათ ყოველთვის შეეძლოთ შაჰის კარზე მისვლა და თხოვნისა თუ საჩივრის შაჰისათვის წარდგენა. ევროპული წყაროების ცნობით, შაჰის სასახლესთან თითქმის ყოველდღიურად დიდი რაოდენობით ხალხი იყრიდა თავს. მაღალი ფენების წარმომადგენელთა თხოვნები ძირითადად თანამდებობათა ბოძებას ეხებოდა. როგორც წყაროებიდან ჩანს, შაჰი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა სწორედ სოციალურად დაბალი ფენების წარმომადგენელთა, გადასახადის გადამხდელთა თხოვნებსა და საჩივრებს, რაც, ალბათ, მოხელეთა საქმიანობის კონტროლის ერთ-ერთ საშუალებას წარმოადგენდა. ირანის შაჰის ხელისუფლების ამ თავისებურებების შესახებ განსაკუთრებით საინტერესო ცნობებს გვაწვდის შარდენი.

შარდენის ცნობით, მოუსავლიანობის შემთხვევაში ვლახები, როგორც წესი, მიდიოდნენ შაჰის კარზე და შაჰისაგან გადასახადების შემცირებას ითხოვდნენ⁸⁹. საერთოდ მოსახლეობის დაბალი ფენების თხოვნები, ძირითადად, გადასახადების შემცირებას ეხებოდა, მაგრამ საკმაოდ ხშირად ისინი შაჰის კარზე შაჰის რომელიმე მოხელის წინააღმდეგ საჩივრებადაც მოდიოდნენ, ხოლო თვით მოხელეებს, როგორც ჩანს, აკრძალული ჰქონდათ ასეთ შემთხვევაში მათთვის ხელი შეეშალათ. შარდენის ცნობით, პროვინციის მმართველებიც კი ვერ ბედავდნენ, რომ აშკარად შეეფერხებინათ მათზე საჩივრებად შაჰის კარზე წასული გლეხები⁹⁰. ამავე ავტორის სიტყვით, ძალზე იშვიათად ხდებოდა, რომ შაჰს საჩივარი არ განეხილა⁹¹, რასაც ხშირად მოხელის დასჯაც მოჰყვებოდა⁹². მაგალითად, შარდენი თვითონ გახდა მოწმე იმისა, რომ შაჰმა გლეხების საჩივრის საფუძველზე დასაჯა საკმაოდ მაღალი რანგის მოხელე — მირაბი⁹³.

საერთოდ ამგვარი თხოვნები და საჩივრები იწერებოდა და შაჰს სასახლის რომელიმე მოხელის საშუალებით გადაეცემოდა. როგორც წესი, შაჰი იქვე წყვეტდა საქმეს და თავის გადაწყვეტილებას წარმოადგენილ საბუთზე აწერდა, რის შემდეგაც საბუთი წარმომდგენს უბრუნდებოდა. როცა საქმე ადვილად გადასაწყვეტი არ იყო, იგი შესაბამის მოხელეს გადაეცემოდა, რის შესახებაც თხოვნის წარმომ-

⁸⁸ Thévenot, Travels of M. de Thévenot into the Levant. part II, London, 1687, გვ. 69; R. M. Savory, Iran under the Safavids, გვ. 179.

⁸⁹ Chardin, V, გვ. 281.

⁹⁰ იქვე, გვ. 277.

⁹¹ იქვე, გვ. 280.

⁹² „ჯავახირ ალ-ახბარ“, გვ. 296.

⁹³ Chardin, V, გვ. 281.

დგენს მაშინვე ატყობინებდნენ. ამასთან, ხალხს თვითონაც შეეძლო თავისი თხოვნის პირადად შაჰისათვის გადაცემა. ევროპელ ავტორთა ცნობით, შაჰი თითქმის ყოველდღიურად გამოდიოდა სასახლიდან ცხენით სასეირნოდ და ხალხს ასეთ შემთხვევაში საშუალება ეძლეოდა, რომ თხოვნები თუ საჩივრები მისთვის წარედგინა⁹⁴.

ევროპელ ავტორთა ცნობები სპარსული წყაროებითაც დასტურდება. „თაზქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით შაჰის სასახლის კარებთან აგებული იყო სპეციალური შენობა „ქეშიქხანე“ („სამორიგო სახლი“), რომელშიც დიდვაზირი ხალხის თხოვნებს იღებდა⁹⁵. მასვე ევალეზოდა ბეგლარბეგებზე და პროვინციისა თუ კარის სხვა მოხელეებზე (ამირებზე) მოსული საჩივრების განხილვა და შაჰისთვის მოხსენება⁹⁶. ამ ცნობების თანახმად საჩივრები თუ თხოვნები შაჰს დიდვაზირის საშუალებით გადაეცემა, ხოლო აღვილად მოსაგვარებელ საქმეებს თვითონ დიდვაზირი წყვეტს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყველა რამდენადმე მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმე მოხელეებს მხოლოდ შაჰის ბრძანებითა და ნებართვით უნდა გადაწყვიტათ. შაჰის ხელში ძალაუფლების ამგვარი კონცენტრაცია, რაც განსაკუთრებით XVII ს-ში შეინიშნება, ზღუდავდა მოხელეთა ინიციატივას და საკმაოდ ართულებდა მმართველობის აპარატის მოქმედებას. უმაღლეს მოხელეებს მუდმივად სჭირდებოდათ შაჰისაგან განსაზღვრული მოქმედებისთვის ნებართვისა და ინსტრუქციების მიღება, ასევე მიღებული გადაწყვეტილების დამტკიცება, რისთვისაც შაჰთან მუდმივი კონტაქტი იყო საჭირო.

სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტის ერთ-ერთ ადგილს, სადაც მოხელეებს შეეძლოთ შაჰთან ურთიერთობა, შაჰის „მაჯლისი“ წარმოადგენდა. მაგრამ მაჯლისის მოწვევა შაჰის ნებაზე იყო დამოკიდებული და იგი რეგულარულად, მტკიცედ დადგენილ ვადებში არ იმართებოდა. სეფიანი შაჰები, განსაკუთრებით XVII ს-ში, ძირითად დროს ჰარემში ატარებდნენ. XVI ს. ერთი ევროპელი ავტორის მიხედვით, მოხელეები შაჰს ზოგჯერ მთელ თვეს და უფრო მეტ ხანსაც ვერ ხედავდნენ, მაგრამ ისინი მაინც ყოველდღე მოდიოდნენ სასახლეში ბრძანებისა და მითითებების მისაღებად⁹⁷. ასეთივე ხასიათის ცნობებს გვაწვდიან XVII ს. ევროპული წყაროებიც. შარდენის თანახმადაც მოხელეები დღეში ორჯერ, დილითა და ღამით, მოდიოდნენ სასახლეში და უცდიდნენ შაჰის ჰარემიდან გამოსვლას, რაც

⁹⁴ Chardin, V, გვ. 280—281; Don Juan of Persia, London, 1926, გვ. 47.

⁹⁵ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 6; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76.

⁹⁶ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76.

⁹⁷ The Early Voyages..., გვ. 438.

უფრო ხშირად შეადლეს ხდებოდა⁹⁸. როდესაც საქმე სასწრაფო გადაწყვეტას მოითხოვდა, მოხელის მოხსენება შაჰს ჰარემში გადაეცემოდა ჰარემის მსახურთა — საქურისების — საშუალებით.

ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ შაჰის უშუალო მონაწილეობა სახელმწიფო საქმეებში ცალკეული შაჰის პირად თვისებებზე და მის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. ამ მხრივ კი ცალკეულ სეფიან შაჰებს შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაა. პირველი სეფიანი შაჰები აქტიური და ენერგიული პოლიტიკური მოღვაწეები არიან. როგორც ცნობილია, შაჰ ისმაილ I (1501—1524) პირადად სარდლობდა ყიზილბაშთა ჯარს ოსმალეთთან თუ უზბეკებთან ბრძოლებში. ასევე უშუალოდ მონაწილეობდა სამხედრო ექსპედიციებში შაჰ თამაზ I-იც (1524—1576). ამ უკანასკნელის სახელმწიფო მოღვაწეობის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან XVI ს. სპარსული ნარატიული თხზულებები. ბუდაყ ყაზვინის მიხედვით, შაჰი კარგად ერკვეოდა სამართლის საკითხებში, უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ვაზირების და მუსტოფეების საფინანსო საქმიანობას და საკუთარი ხელით ასწორებდა უცხო ქვეყნების მმართველთათვის გასაგზავნი წერილების შავ პირებს და ა. შ.⁹⁹ ასეთივე ხასიათის ცნობებს გვაწვდის შაჰ თამაზის შესახებ ჰასან რუმლუც, რომლის თანახმად „შაჰი დიდიდან საღამომდე სახელმწიფო საქმეებით იყო დაკავებული“¹⁰⁰... აქტიური სახელმწიფო მოღვაწის თვალსაჩინო მაგალითია შაჰ აბას I (1587—1629), რომლის უშუალო ხელმძღვანელობით ირანში მნიშვნელოვანი რეფორმები ჩატარდა.

სეფიანთა ხანის წყაროები სრულიად განსხვავებული ტიპის მმართველად წარმოგვიდგენენ შაჰ აბას I-ის მომდევნო სეფიან შაჰებს, რომლებიც სახელმწიფო საქმეებისა და სახელმწიფო მოხელეებისაგან ჩამოშორებული იზრდებოდნენ ჰარემში და ამდენად ქვეყნის მართვისთვის სრულიად მოუმზადებელი აღიოდნენ სამეფო ტახტზე. ამასთან, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ისინი არც ტახტზე ასვლის შემდეგ იჩენდნენ პოლიტიკური საქმიანობისადმი ინტერესს, ვერ ერკვეოდნენ სახელმწიფო საქმეებში და ამდენად, ფაქტიურად თავს არიდებდნენ სახელმწიფოს მეთაურის ფუნქციების შესრულებას¹⁰¹. (გამონაკლისად შეიძლება მხოლოდ შაჰ აბას II (1642—1666) ჩაითვალოს, რომელმაც თავის მმართველობის მეორე პერიოდში თვითონ მოკიდა ხელი ქვეყნის მართვას)¹⁰². ამ მხრივ განსაკუთრებით უარყო-

⁹⁸ Chardin, V. გვ. 291.

⁹⁹ „ჯავაზირ ალ-ახბარ“, გვ. 296.

¹⁰⁰ „ჰასან ათ-თავარიხ“, გვ. 488—499.

¹⁰¹ Kaempfer, გვ. 32.

¹⁰² R. M. Savory, Iran under the Safavids, გვ. 231—232.

ფითად ახასიათებენ ევროპელი ავტორები სეფიანთა დინასტიის ბოლო წარმომადგენელს — შაჰ სულთან ჰუსეინს (1694—1722)¹⁰³.

ტახტის მემკვიდრეობის წესი. XVII ს-ში შაჰის (ცენტრალური) ხელისუფლების განმტკიცებას, ჩვენი აზრით, იმანაც შეუწყო ხელი, რომ სეფიანებმა უარი თქვეს მომთაბარე თურქებისა და მონღოლების მიერ ირანში შემოტანილ ნომადურ ტრადიციაზე, რომლის თანახმად დაპყრობილი ქვეყანა (ამ შემთხვევაში ირანი) გაბატონებული სახლის (ტომთა კავშირის ბელადის) საერთო საკუთრებად ითვლებოდა¹⁰⁴. სახელმწიფოს მეთაურის პოსტს იკავებდა გაბატონებული სახლის (საგვარეულოს) უფროსი წარმომადგენელი¹⁰⁵, მაგრამ ქვეყნის მართვაში მონაწილეობის უფლება მისი ოჯახის წევრებსაც ჰქონდათ¹⁰⁶. ისინი, ჩვეულებრივ, შედიოდნენ უმაღლეს სათათბირო ორგანოებში¹⁰⁷. გარდა ამისა, უფლისწულები თავიანთ მეურვე-აღმზრდელებთან („ათაბეგებთან“) ერთად, როგორც წესი, პროვინციის მმართველებად ინიშნებოდნენ¹⁰⁸. ამგვარი პრაქტიკა იწვევდა ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტებას, ქვეყნის დაქუცმაცებას. „მალიქები“ და „ათაბეგები“ ზოგჯერ ფაქტიურად დამოუკიდებელი მმართველები ხდებოდნენ¹⁰⁹.

სეფიანებს ირანში გაბატონება მნიშვნელოვნად გაუადვილა იმ გარემოებამ, რომ XV ს. ბოლოს თეთრბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფო აყ-ყოინლუს უფლისწულებს შორის იყო დანაწილებული, რომლებიც შაჰ ისმაილ I-მა ცალ-ცალკე დაამარცხა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XVI ს-ში სეფიანები აგრძელებენ პროვინციების მმართველებად უფლისწულებისა და მათი აღმზრდელების (ამ შემთხვევაში ყიზილბაში ამირების) დანიშვნას, რაც ამ პერიოდშიც ცენტრიდანული ტენდენციების გაძლიერებისა და შინაომების გამომწვევი ერთ-ერთი მიზეზი ხდება, ხოლო შაჰ თამაზ I-ის

¹⁰³ Sanson. გვ. 26; Krusinsky. Histoire.... I. გვ. 99 -107; Hanway, T. II, გვ. 130; A. Волынский. об. Новая История Ирана. Хрестоматия, М., 1988, გვ. 9

¹⁰⁴ J. Reid. Tribalism.... გვ. 25; A. Lambton. Continuity...., გვ. 225.

¹⁰⁵ A. Lambton. Continuity.... გვ. 225 -226.

¹⁰⁶ J. Reid. Tribalism.... გვ. 25

¹⁰⁷ ილხანთა სახელმწიფოში, როგორც ცნობილია, მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საკითხების გადასაწყვეტად (ტახტის მემკვიდრის არჩევისას) იკრიბებოდა „ყურულთი“ (სათათბირო ორგანო), რომელშიც სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეების (მონღოლი ამირები) გარდა შედიოდნენ ილხანი უფლისწულებიც. იხ. A. Lambton, Continuity.... გვ. 249.

¹⁰⁸ თურქ-სელჩუკების სახელმწიფოში პროვინციის მმართველი უფლისწულები „მალიქებად“ („მეფეებად“) იწოდებოდნენ, იხ. A. Lambton, Continuity.... გვ. 247.

¹⁰⁹ იქვე, გვ. 229—232.

გარდაცვალების შემდეგ სეფიან უფლისწულებსა და მათ მომხრე ყიზილბაშ ამირებს შორის ირანის ტახტისათვის წარმოებული ბრძოლის შედეგად ქვეყანა პოლიტიკურმა ანარქიამ მოიცვა. მაგრამ ამ ბრძოლაში გამარჯვებულმა აბას I-მა (1587—1629) წესრიგის დამყარების მიზნით უარი თქვა სელჩუკების დროიდან მომდინარე ზემოთ აღწერილ წესზე, უფლისწულები სახელმწიფო საქმეებს ჩამოაშორა და მათი აღზრდა პარემის მოხელეებს (საქუროსებს) მიანდო. XVII ს-ში სეფიანი შაჰი ტახტზე ასვლამდე ქვეყნის მართვაში აღარ მონაწილეობს. მიუხედავად იმისა, რომ შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებულმა გარდაქმნამ საბოლოოდ უარყოფითი შედეგი გამოიღო, თვით აბას I-ისა და მისი უახლოესი მემკვიდრეების დროს მან შაჰის ხელისუფლების განმტკიცება და პოლიტიკური ვითარების სტაბილიზაცია გამოიწვია და ასეთი მდგომარეობა ფაქტურად XVII ს. ბოლომდე გაგრძელდა.

სეფიანების მთავარ საყრდენ ძალას მომთაბარე თურქმანული ტომები (ყიზილბაშები) შეადგენდნენ და ისინი ნათესაობითაც იყვნენ დაკავშირებული თურქმანებთან (ისმაილ I უზუნ ქასანის შვილიშვილი იყო¹¹⁰), მაგრამ ირანის დამპყრობელი ნომადი მმართველებისაგან (სელჩუკების, მონღოლების, თურქმანების) განსხვავებით, სეფიანები ირანის (აზერბაიჯანის) ძველ მიწათმფლობელთა კლასს ეკუთვნოდნენ და ამდენად ადგილობრივი. ირანული (არანომადური) ტრადიციების მატარებლები იყვნენ¹¹¹. მათი მემკვიდრეობის წესი თავიდანვე შარიათს შეესაბამებოდა: ჯერ კიდევ ირანში გაბატონებამდე სეფიანთა ქონება და XIV ს-იდან „სეფევიეს“ ორდენის მეთაურობაც, სეფიანთა საგვარეულოში პირდაპირი ხაზით — მამიდან შვილზე — გადადიოდა¹¹². მემკვიდრეობის ეს წესი სეფიანებს ირანის ტახტის მოპოვების შემდეგაც არ შეუცვლიათ

სეფიანთა ირანის ტახტის მემკვიდრეობის წესის შესახებ დაწვრილებით საუბრობს შარდენი, რომლის თანახმად ირანის ტახტის დაკავება მხოლოდ სეფიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელს შეეძლო¹¹³, ხოლო ტახტის მემკვიდრედ („ვალი აჰად“) შაჰის უფროსი ვაჟი ითვლებოდა¹¹⁴, რაც სპარსული წყაროებითაც დასტურდება¹¹⁵. მაგრამ გარკვეულ შემთხვევაში უფროს უფლისწულს ეს უფლება

¹¹⁰ The Cambridge History of Iran. vol. 6. გვ. 339.

¹¹¹ იქვე, გვ. 205, 229.

¹¹² R. Savory, Iran under the Safavids, გვ. 4—20.

¹¹³ Chardin, V, გვ. 240.

¹¹⁴ იქვე, გვ. 244.

¹¹⁵ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 330.

ერთმეოდა. შარდენი აღნიშნავს, რომ ირანში მიღებული წესების თანახმად, ირანის ტახტზე ასვლა უსინათლო უფლისწულს, არ შეეძლო¹¹⁶. სწორედ ამის გამო შაჰ თამაზ I-ის შემდეგ ტახტზე ავიდა არა მისი უფროსი ვაჟი მოჰამედ ხოდაბანდე, რომელსაც სპარსული წყაროების თანახმად თვალების ავადმყოფობა ჰქონდა და ფაქტიურად უსინათლო იყო¹¹⁷, არამედ მისი უმცროსი ძმა ისმაილ II. თუმცა ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ ყიზილბაშმა ამირებმა ტახტზე მაინც მოჰამედ ხოდაბანდე აიყვანეს. გარდა ამისა, ტახტის მემკვიდრის განსაზღვრა დიდად იყო დამოკიდებული თვით შაჰზე. შარდენის ცნობით, შაჰს ყოველთვის შეეძლო მემკვიდრეობის საკითხი ზავისი ნება-სურვილის მიხედვით გადაეწყვიტა¹¹⁸. სპარსული წყაროების მიხედვით შაჰი ზოგჯერ თავის სიცოცხლეშივე ნიშნავდა ტახტის მემკვიდრეს. ასე დაინიშნა, მაგალითად, სეფი I შაჰ აბას I-ის დროს¹¹⁹, და ჰამზა მირზა — შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს მმართველობის პერიოდში¹²⁰. გარდა ამისა, შაჰს მემკვიდრის განსაზღვრა ანდერძითაც შეეძლო, ხოლო ზოგჯერ ამ საკითხის გადაწყვეტას თავის მოხელეებს ანდობდა. ასე მოიქცა, მაგალითად, შაჰ სულეიმანი (1666—1694)¹²¹. ასე რომ, უფროსი უფლისწული შაჰის ტიტულს ავტომატურად არ ღებულობდა, რაც სახელმწიფო მოხელეებს ტახტის მემკვიდრის საკითხის გადაწყვეტაში საკმაოდ აქტიური ჩარევის საშუალებას აძლევდა. როგორც ცნობილია, სწორედ ამირთა საბჭოზე გადაწყდა სულეიმანის¹²² და შაჰ სულთან ჰუსეინის¹²³ ტახტზე ასვლის საკითხი. ასეთ შემთხვევებში შაჰად გახდომის შესაძლებლობა უმცროს უფლისწულებსაც ეძლეოდათ. მაგალითად, კემპფერის ცნობით, შაჰ აბას II-ის გარდაცვალების შემდეგ, რომელმაც თავისი მემკვიდრის დანიშვნა ვერ მოასწრო, ამ საკითხის გადასაწყვეტად მოწვეულ უმაღლეს მოხელეთა თათბირზე მათი უმრავლესობა შაჰის უმცროსი ვაჟის გამეფების მომხრე იყო¹²⁴, რაც ასევე იმის მაჩვენებელია, რომ პირშობობა ტახტის მოპოვების გარანტიას ყოველთვის არ იძლეოდა. ამაზე მიუთითებს შარდენიც, რომლის თანახმად მემკვიდრეობის უფლება სეფიანთა საგვარეულოს

¹¹⁶ Chardin. V. გვ. 241.

¹¹⁷ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 125—126.

¹¹⁸ Chardin. V, გვ. 244.

¹¹⁹ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1075—1076.

¹²⁰ იქვე. გვ. 126.

¹²¹ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 310—311.

¹²² Kaempfer, გვ. 37—38.

¹²³ The Cambridge History of Iran, vol. 6. გვ. 311.

¹²⁴ Kaempfer, გვ. 37—38.

ყოველ წარმომადგენელს ჰქონდა¹²⁵. რასაც სპარსული წყაროებიც ადასტურებენ, რომლებშიც უფლისწულის („მირზას“)¹²⁶ ტიტულით იხსენიებიან როგორც შაჰის შვილები, ასევე მისი ძმებიცა და ძმისშვილებიც¹²⁷. XVI ს-ში ჩვენ ვხვდებით შემთხვევებს, როცა ირანის ტახტზე პრეტენზიას შაჰის ძმებიც აცხადებენ. მაგალითად, შაჰ თამაზ I-ს მოუხდა თავისი ძმის — ალყას მირზას — აჯანყების ჩახშობა, რომელიც ოსმალეთის მხარდაჭერით ირანის ტახტის მოპოვებას ცდილობდა. შაჰ თამაზ I-ის გარდაცვალების შემდეგაც ტახტისათვის ბრძოლა ასევე ძმებს შორის წარმოებს. აღნიშნულ პერიოდში ცალკეული ყიზილბაშური ტომები მათთვის აღსაზრდელად მიბარებული სეფიანი უფლისწულების ტახტზე აყვანას ცდილობენ და ასეთ შემთხვევებში მემკვიდრეობის საკითხი ფაქტიურად სამხედრო ძალით წყდება. სწორედ ამის გამო სეფიანი შაჰები შაჰ თამაზ I-ის შემდეგ ტახტზე ასვლისთანავე თავიდან იშორებენ (ხოცავენ ან აბრმავებენ) პოტენციურ მეტოქეებს — სეფიან უფლისწულებს, რომელთა შორის არიან შაჰის ძმები, ძმისშვილები და ბიძაშვილებიც. ამ მხრივ განსაკუთრებული სისასტიკე გამოიჩინა ისმაილ II-მ, რომელმაც თავისი ხანმოკლე მმართველობის პერიოდში მრავალი სეფიანი უფლისწული მოაყვლეინა¹²⁸.

შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებულმა გარდაქმნებმა, რომლებზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, სეფიან უფლისწულებს ტახტისათვის ბრძოლის შესაძლებლობა ფაქტიურად მოუსპო. თუმცა სეფიანი შაჰები ამის შემდეგაც დიდ სიფრთხილეს იჩენენ, მაგრამ ისმაილ II-ისაგან განსხვავებით XVII ს-ში შაჰები უფლისწულებს აღარ ხოცავენ და მათ დაბრმავებას სჯერდებიან, რაც ამ უკანასკნელთ ტახტის დაკავების უფლებას ართმევდა¹²⁹.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ტახტის მემკვიდრეობის ავტომატურად მოქმედი წესი სეფიანთა ხანაში შემუშავებული არ ყოფილა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, უფროსი უფლისწულის უპირატესი უფლება, როგორც ჩანს, მაინც გადამწყვეტ როლს თამაშობდა. თუ სეფიანთა სახელმწიფოს დამაარსებელს — ისმაილ I-ს — არ ჩავთვლით. დანარჩენი რვა სეფიანი შაჰიდან. მხოლოდ სამი (ისმაილ II, აბას I, სეფი II) არ იყო შაჰის უფროსი ვაჟი. ისმაილ II შაჰ თამაზის მეორე ვაჟი იყო. მაგრამ მის გამეფებას ხელი შეუწყო იმ

¹²⁵ Chardin, V, გვ. 240.

¹²⁶ სპარსულ წყაროებში „მირზა“, ისევე როგორც სამოხელეო ტიტულები (ხანი, სულთანი), დასმულია საკუთარი სახელის შემდეგ (აბას მირზა), ხოლო „შაჰი“ — საკუთარი სახელის წინ (შაჰ აბასი).

¹²⁷ ი. ს. ქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 123—137.

¹²⁸ იქვე, გვ. 191—211.

¹²⁹ Chardin, V, გვ. 241—243.

გარემოებამ, რომ მისი უფროსი ძმა — მოჰამედ ხოდაბანდე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ფაქტიურად ბრმა იყო. აბას I-ს ორი უფროსი ძმა ჰყავდა, მაგრამ მისი გამეფებისას არც ერთი მათგანი ცოცხალი აღარ იყო¹³⁰. დაბოლოს, სეფი I-ის მამა შაჰ აბას I-ის უფროსი ვაჟი იყო, რომელიც შაჰმა სიკვდილით დასაჯა და სეფი I ფაქტიურად მამის ნაცვლად იქნა აყვანილი ირანის ტახტზე¹³¹.

სეფიანთა ხანის წყაროებმა (ისქანდერ მუნში, შარდენი, კემპფერი) შემოგვინახა შაჰად კურთხევის ცერემონიალის აღწერილობა. ამასთან დაკავშირებით შაჰის სასახლეში იწვევდნენ მაჯლისს¹³². შაჰის მუნაჯიმბაშის უნდა განესაზღვრა მაჯლისის გამართვის დღე და ზუსტად შეერჩია უშუალოდ შაჰად კურთხევის ცერემონიალის ჩატარებისათვის „ბედნიერი საათი“¹³³. როგორც ჩანს XVI ს-ში აღნიშნულ ცერემონიალს სეფიანთა ორდენის წევრები (სუფიები) ასრულებდნენ, მაგრამ შაჰ სეფი I-ის დროიდან, როცა სუფიების გავლენა სეფიანთა სახელმწიფოში მნიშვნელოვნად შემცირდა, ეს სპაჰიო ფუნქცია შაჰის კარის უმაღლესი მოხელეებს გადაეცა, როგორც ცნობილია, მაჯლისებსა და ცერემონიებზე წესრიგის დაცვა ემიკლასიტაშის ევალეობდა. შარდენი და კემპფერი, რომლებსაც სულეიმანის ტახტზე ასვლა აქვთ აღწერილი, შაჰის გვერდით კარის სხვა უმაღლესი მოხელეებსაც (ყულარაღასი, ნაზირი)¹³⁴ ასახელებენ, მაგრამ, როგორც ეს ზემოხსენებული წყაროებიდან ჩანს, შაჰად კურთხევის ცერემონიალში წამყვან როლს ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო მოხელე — ყორჩიბაში — და უმაღლესი სასულიერო პირი — შეიხ ალ-ისლამი — ასრულებენ¹³⁵. შარდენის მიხედვით, მათ უფლისწული შაჰის ტახტთან მიჰყავთ, რის შემდეგაც შეიხ ალ-ისლამი სულეიმანს შაჰის ხელისუფლების ნიშნებს — გვირგვინს („თაჯი“), ხმალს და ხანჯალს — გადასცემს, მის სახელზე ხუტბას წარმოთქვამს და ბოლოს „ფეხის კოცნის“ („ფაიბუსის“) ცერემონიალს ასრულებს¹³⁶. ამის შემდეგ იერარქიული თანმიმდევრობით „ფაიბუსა“ ასრულებენ სხვა მოხელეები¹³⁷. ისქანდერ მუნშის მიხედვითაც ისმაილ II-ის შაჰად კურთხევაც „ფაიბუსით“ თავდება¹³⁸.

¹³⁰ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 126.

¹³¹ The Cambridge History of Iran. vol. 6. გვ. 279.

¹³² ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 207.

¹³³ Kaempfer, გვ. 41.

¹³⁴ იქვე.

¹³⁵ Chardin. IX. გვ. 484; A. Lambton, Quis..., გვ. 141.

¹³⁶ იქვე.

¹³⁷ იქვე.

¹³⁸ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 207.

ცენტრალური მმართველობის აპარატი

§ 1. მოხელეობა

მმართველი კლასი. სეფიანთა ხანის საისტორიო წყაროების მიხედვით ამ პერიოდის ირანის საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: საზოგადოების (სახელმწიფოს) სათავეში იდგა წმინდა იმამთა შთამომავალი სეფიანების საგვარეულო, რომლის წარმომადგენელი (ირანის შაჰი) სახელმწიფოს შეუზღუდავი მმართველი იყო. შაჰის განკარგულებაში იყო მისი ქვეშევრდომების ქონება და სიცოცხლეც. შაჰის ქვეშევრდომების დიდი ნაწილი იურიდიულად თავისუფალ მწარმოებელ მოსახლეობას („რაია“) წარმოადგენდა. ტერმინი „რაია“ („ჯოგი“, მხ. „რაიათ“) ფართო მნიშვნელობით გადასახადის გადამხდელს, ქვეშევრდომს, დაბეგრილ მოსახლეობას აღნიშნავს, ვიწრო მნიშვნელობით კი მიწათმოქმედს, გლეხს. შაჰსა და გადასახადის გადამხდელ მოსახლეობას შორის იდგა შაჰის მმართველობის აპარატი მრავალრიცხოვანი უწყებებითა და სხვადასხვა რანგისა და ფუნქციების მოხელეებით. შაჰთან მიმართებაში მოხელეობა და მწარმოებელი მოსახლეობა ერთნაირად უუფლებო იყო, მათ მხოლოდ ვალდებულებები გააჩნდათ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შაჰს თავისი ნება-სურვილის მიხედვით შეეძლო ნებისმიერი მოხელის მოხსნა, ქონების კონფისკაცია და სიკვდილით დასჯაც. მოხელეები, ისევე როგორც შაჰს სხვა ქვეშევრდომი. უსიტყვოდ უნდა დამორჩილებოდნენ „ალაჰის ჩრდილის“ ნებას. ევროპელ ავტორთა ცნობით, შაჰის თვითნებობისა და სისასტიკის მსხვერპლნი უმეტეს შემთხვევაში სწორედ მოხელეები ხდებოდნენ. მაგრამ, მეორე მხრივ, სახელმწიფო მოხელე შაჰის ხელისუფლების განმახორციელებელი. ამ ხელისუფლების მატარებელი იყო, რაც ნაკლებად მნიშვნელოვან თანამდებობის პირსაც კი მწარმოებელ მოსახლეობასთან შედარებით უფრო პრივილეგიურულ მდგომარეობაში აყენებდა.

შუა საუკუნეების ირანის ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება იყო მომთაბარე და ბინადარი მოსახლეობის თანაარსებობა, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან როგორც სამეურნეო საქმიანობით. კულტურითა და ტრადიციებით, ასევე ეთნიკურად. ბინადარი, მკვიდრი მოსახლეობის უმრავლესობას ირანელები („ტაჯიკ“) წარმოადგენენ. მათი ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება და ბეღოსნობა-ვაჭრობა იყო. სეფიანთა ხანაში მომთაბარეებს ძირითადად თურქულენოვანი ყიზილბაშური ტომები შეადგენდნენ, რომლებიც მეჭოგეობას მისდევდნენ. ყიზილბაშები იმავდროულად მეომრებიც იყვნენ.

როგორც ცნობილია, სეფიანთა ლაშქარი XVI ს-ში თითქმის მთლიანად ყიზილბაშური ტომებისაგან შედგებოდა, ხოლო ირანელები სამხედრო საქმეებისაგან ჩამოშორებული იყვნენ.

„თურქები“ და „ტაჯიკები“ მმართველობის აპარატშიც ცალ-ცალკე, მმართველობის სხვადასხვა სფეროში იყვნენ წარმოდგენილნი. ნომადი ყიზილბაშები ძირითადად სამხედრო მოხელეებად ინიშნებოდნენ („არბაბ-ე საიფ“ — „მახვილოსანნი“, „მახვილის ბატონები“), სასულიერო და სამოქალაქო მოხელეობა („არბაბ-ე ყალამ“ — „კალმოსანნი“, „კალმის ბატონები“) კი უმთავრესად ირანელებისაგან შედგებოდა.

საპჭოთა მეცნიერები (ი. პეტრუშევსკი, ვ. გაბაშვილი...) სეფიანთა ხანის ირანის მმართველ კლასს ოთხ ძირითად ჯგუფად ჰყოფენ: 1. სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია (ამირები), 2. სამოქალაქო ბიუროკრატია (ვაზირები, მუსტოფეები, მწერლები...), 3. მუსლიმანური სამღვდელთა (ულემები), 4. ძველი ფეოდალური სახლების ჩამომავალი ადგილობრივი მიწათმფლობელები (მალიქები)¹. რამდენადაც ადგილობრივი მმართველობა ამჯერად ჩვენი კვლევის ფარგლებს სცილდება. აქ ჩვენ მხოლოდ მოხელეთა პირველ სამ ჯგუფზე შევჩერდებით. ამასთან, უნდა აღვნიშნოთ, რომ მათში სეფიანთა ირანის მმართველი კლასი სრულად არ არის წარმოდგენილი. ჩვენი აზრით, ცალკე უნდა გამოიყოს „ლოლამთა“ (მონათა) წრიდან გამოსული „ახალი არისტოკრატია“, რომელსაც ჩვენ ქვემოთ ცალკე შევვხებით. და თვით სეფიანთა საგვარეულო („დუდმან“), რომელიც ირანის გაბატონებულ კლასს ედგა სათავეში. სეფიანების „წმინდა ოჯახის“ ერთ-ერთი წარმომადგენელი სახელმწიფოს მეთაურის (შაჰის) ადგილს იკავებდა. შაჰის გარდა ქვეყნის მართვაში მონაწილეობდნენ მისი ოჯახის წევრებიც. სეფიანთა საგვარეულოს სხვა წარმო-

¹ ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 99;
И. П. Петрушевский. Очерки..., гл. 89.

მადგენლები. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XVI ს-ში მცირეწლოვანი სეფიანი უფლისწულები პროვინციების მმართველებად ინიშნებოდნენ. მაგალითად, შაჰ ისმაილ I-მა ხორასნის მმართველად დანიშნა უფროსი ვაჟი — თამაზი, რომელიც შემდეგ ამ თანამდებობაზე მისმა ძმამ — სამ-მირზამ შეცვალა². შაჰ თამაზის დროს სეფიან უფლისწულებს პროვინციის მმართველის თანამდებობები ეკავათ ხორასანში, გილანში, მაზანდარანში, შირვანში, ყანდაჰარში, შირაზში³ და ა. შ. შაჰ აბას I-იც სამეფო ტახტზე ასვლამდე ხორასნის მმართველად იყო დანიშნული⁴. მართალია, მცირეწლოვანი სეფიანი უფლისწულები მხოლოდ ნომინალურ მმართველებს წარმოადგენდნენ და პროვინციების მართვა ფაქტიურად მათი აღმზრდელების („ლალე“, „ათაბეგი“) და მოადგილეების („ვაქილ“) ხელში იყო, მაგრამ ამავე პერიოდში პროვინციის მმართველებად სრულწლოვან უფლისწულებსაც ვხვდებით, რომლებიც უკვე რეალურად მონაწილეობენ ქვეყნის მართვაში: მეთაურობენ სამხედრო ექსპედიციებს. ასრულებენ შაჰის სხვა დავალებებს. მაგალითად, შაჰ თამაზ I-მა ანატოლიაში გაგზავნილი ყიზილბაშთა ლაშქრის მეთაურად ისმაილ-მირზა დანიშნა⁵. ამავე შაჰის დროს მუსტაფა-მირზას (დედით ქართველი) გილანის აჯანყების ჩახშობა დაევალა⁶ და ა. შ. ორივე უფლისწულს პროვინციის მმართველის თანამდებობა ეკავა და აქ განლაგებული ჯარებიც მათ ემორჩილებოდა. სეფიანი უფლისწულები XVI ს-ში სხვა თანამდებობაზეც ინიშნებოდნენ როგორც პროვინციაში, ასევე შაჰის კარზე. ზოგიერთ მათგანს კარზეც დიდი გავლენა ჰქონდა. მაგალითად, ამ პერიოდის წყაროების თანახმად, შაჰ თამაზის მესამე ვაჟი — ჰეიდარ-მირზა (დედით ქართველი) შაჰის განსაკუთრებული ყურადღებითა და სიყვარულით სარგებლობდა. ისქანდერ მუნშის ცნობით, შაჰ თამაზის მმართველობის ბოლო პერიოდში, როცა ავადმყოფი შაჰი ფაქტიურად ჩამოშორდა ქვეყნის მართვას, მან სახელმწიფო საქმეები ჰეიდარ-მირზას მიანდო⁷. შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს დროს შაჰის მოადგილის (უზენაესი დივანის ვაქილის) თანამდებობა ეკავა მის ვაჟს — ჰაშვა-მირზას, რომელიც ქვეყნის ფაქტიურ მმართველს წარმოადგენდა. მისი მოკვლის შემდეგ ამ თანამდებობაზე მისი ძმა — აბუ ტალუბ-მირზა — დაინიშნა⁸. შაჰ თამაზის მეოთხე ვაჟი სულეიმან-

² „ჰაბიბ ას-სიარ“. IV. გვ. 573.

³ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 125—137.

⁴ იქვე. გვ. 132.

⁵ იქვე. გვ. 131.

⁶ იქვე. გვ. 133—134.

⁷ იქვე. გვ. 133.

⁸ იქვე. გვ. 126.

მირზა მეშქედში იმამ რიზას აკლამის ხადემბაშის („მსახურთა უფროსი“) თანამდებობაზე იყო დანიშნული. შაჰ თამაზის ძმისშვილს — იბრაჰიმ-მირზას კი ეშეკალასის თანამდებობა ეკავა⁹ და ა. შ.

ამასთან, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ქვეყნის მართვაში მონაწილეობდნენ არა მარტო შაჰის ვაჟები, არამედ მისი სხვა უახლოესი ნათესავებიც (ძმები, ძმისშვილები), რომლებიც ასევე უფლისწულებად ითვლებოდნენ და „მირზას“ ტიტულს ატარებდნენ. მაგალითად, შაჰ თამაზ I-ის დროს პროვინციის მმართველებად ინიშნებოდნენ მისი ძმებიც (ბაჰრამ-მირზა, ალყას-მირზა, სამ-მირზა...) და ძმისშვილებიც: ზემოთ დასახელებული იბრაჰიმ-მირზა (ეშეკალასი) ბაჰრამ-მირზას ვაჟი იყო, მის ძმას — ჰუსეინ-მირზას — ყანდაჰარის მმართველის თანამდებობა ეკავა¹⁰ და ა. შ.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, XVI ს. ირანის სახელმწიფო აპარატში, განსაკუთრებით ადგილობრივ მმართველობაში, სეფიანთა საგვარეულოს მრავალი წევრი იყო წარმოდგენილი. ამასთან, შაჰის უფროსი ვაჟი და ამდენად ტახტის მემკვიდრე, როგორც წესი, ხორასნის მმართველად ინიშნებოდა. XVI ს. ყველა სეფიან შაჰს (შაჰ თამაზს, ისმაილ II-ს, მოჰამედ ხოდაბანდეს და შაჰ აბას I-ს) ტახტზე ასვლამდე ხორასნის მმართველის თანამდებობა ეკავა. როგორც ჩანს, ხორასნის განსაკუთრებული მდგომარეობა ამ პროვინციის მდებარეობითა და სტრატეგიული მნიშვნელობითაც იყო განპირობებული. ხორასანი ფაქტიურად მოწყვეტილი იყო იმდროინდელი ირანის პოლიტიკურ ცენტრს (დედაქალაქს) და ამავე დროს უშუალოდ ესაზღვრებოდა უზბეკებს, რომლებიც თითქმის მთელი XVI ს. მანძილზე ცდილობდნენ ამ პროვინციის მიტაცებას.

სხვა უფლსწულები უმთავრესად იმ პროვინციებში ინიშნებოდნენ, რომელთა მმართველობა მანამდე ადგილობრივი დინასტიების ხელში იყო (შირვანი, გილანი, მაზანდარანი) და სეფიანების მიერ მათი დაპყრობის შემდეგ აქ ხშირად ხდებოდა აჯანყებები. ჩვენი აზრით, ასეთ რეგიონში გაბატონებული სახლის წარმომადგენლების დანიშვნის ერთ-ერთი მიზანი აქ სეფიანების ხელისუფლების განმტკიცება იყო. მაგრამ, მეორე მხრივ, უფლისწულების პროვინციების მმართველებად დანიშვნის პრაქტიკა აძლიერებდა ცენტრიდანულ ტენდენციებს და ასუსტებდა ცენტრალურ (შაჰის) ხელისუფლებას. პროვინციების ჯარების მეთაურობა უფლისწულებს ტახტისათვის

⁹ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 131.

¹⁰ იქვე გვ. 137.

ბრძოლის საშუალებას აძლევდა¹¹. სწორედ ამიტომ შაჰ აბას I-მა უფლისწულები სახელმწიფო საქმეებს ჩამოაშორა. ამიერიდან ქვეყნის მართვაში სეფიანთა საგვარეულოს მხოლოდ ერთი წარმომადგენელი კერძოდ სახელმწიფოს მეთაური (შაჰი), მონაწილეობს, უფლისწულები კი პარემში ფაქტიურად „საშინაო პატიმრობის“ პირობებში ცხოვრობენ.

მართალია შაჰ აბას I-ის რეფორმების შედეგად სეფიანი უფლისწულები ქვეყნის მართვას ჩამოშორდნენ, მაგრამ სეფიანთა ოჯახის სხვა წევრები სახელმწიფო საქმეებზე ამის შემდეგაც ახდენდნენ გავლენას, ოღონდ სხვა ფორმით. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შაჰ აბას I-ის შემდეგ პარემში გაზრდილი სეფიანი უფლისწულები ტახტზე ასვლის შემდეგაც უმეტეს დროს პარემში ატარებენ, რის შემდეგაც თანდათანობით იზრდება „პარემის მკვიდრთა“ (შაჰის ცოლების, საკუთრების) გავლენა სახელმწიფო საქმეებზე. ამ პერიოდის ავტორთა ცნობით, მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები ხშირად სწორედ პარემში, ზემოხსენებულ პირთა წრეში, წყდებოდა¹². როგორც ჩანს, პარემში დიდი გავლენით სარგებლობდა შაჰის დედაც¹³. შარდენის ცნობით, მასთან (ე. ი. პარემში) ინახებოდა სახელმწიფო ბეჭედი, რომლითაც ოფიციალური საბუთები უნდა დამოწმებულიყო¹⁴. როგორც წყაროებიდან ჩანს, სახელმწიფო ბეჭედს პარემში ჯერ კიდევ მოჰამედ ხოდაბანდეს დროს ინახავდნენ, როდესაც სახელმწიფოს ფაქტიურად შაჰის ცოლი — ენერგიული და ძლიერი ნებისყოფის მაჰდი ულია განაგებდა¹⁵. დაახლოებით ამავე პერიოდში პოლიტიკურ საქმეებში ჩართული ჩანს შაჰ თამაზ I-ის ქალიშვილი ფერიხან-ხანუმიც, რომელიც საკმაოდ აქტიურად მონაწილეობდა შაჰ თამაზის გარდაცვალების შემდეგ სამეფო ტახტისათვის უფლისწულებს შორის ატეხილ ბრძოლაში და ამ პერიოდის წყაროების თანახმად დიდი გავლენით სარგებლობდა შაჰის კარზე¹⁶. ასე რომ, სეფიანთა ოჯახის წევრ ქალებს პოლიტიკურ ასპარეზზე უკვე XVI ს. ბოლოდან ვხვდებით, მაგრამ აღნიშნულ პერიოდში სახელმწიფო საქმეებში მათ მონაწილეობას უფრო ეპიზოდური, შემთხვევითი ხასიათი აქვს და სუბიექტური ფაქტორებით (პირადი თვისებებით, ნიჭით) უნდა

¹¹ შაჰ თამაზის წინააღმდეგ აჯანყება მოაწყო მისმა ძმამ — შირვანის მმართველმა ალყას-მირზამ შაჰ აბას I-იც ფაქტიურად აჯანყების შედეგად იქნა აყვანილი ირანის სამეფო ტახტზე.

¹² Chardin, V, გვ. 240.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე. გვ. 453.

¹⁵ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 255.

¹⁶ იქვე, გვ. 254.

აიხსნას. მაშინ როდესაც „პარემის მკვიდრთა“ გავლენის ზრდა სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში, ჩვენი აზრით, შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული გარდაქმნების (უფლისწულების აღზრდელის ინსტიტუტის გაუქმებისა და საერთოდ მათი აღზრდის წესის შეცვლის, მმართველობის სისტემის რეფორმების) ობიექტური, კანონზომიერი შედეგია, რასაც ააბოლოოდ ადმინისტრაციული სისტემის მოშლა და სამეფო დინასტიის გადაგვარება მოჰყვა.

სეფიანთა ხანაში გაბატონებული კლასის ყველაზე გავლენიანი ფენა ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია იყო, რომელიც ძირითადად თურქულენოვანი ყიზილბაშური ტომების ბელადებისაგან (ამირებისაგან) შედგებოდა და ყიზილბაშები სეფიანთა ორდენის მიმდევრებად ითვლებოდნენ¹⁷.

ყიზილბაშური ტომი („ოიმაყ“, „ილ“. „ტაიფე“, „აშირე“)¹⁸ იყოფოდა ქვეგანაყოფებად და გვარებად („ობა“). ტომისა და მისი ქვეგანაყოფის მეთაურობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. წარჩინებული გვარების წარმომადგენლები და ტომის ქვეგანაყოფების მეთაურები ქმნიდნენ ტომის არისტოკრატიას („ალაიან“ — „ბატონები“, „რიშსეფიდან“ — „თეთრწყეროსნები“), რომლებიც ტომის ბელადს ექვემდებარებოდნენ და მასთან ერთად განაგებდნენ ტომის საქმეებს¹⁹.

ყიზილბაშური ტომი იმავდროულად სეფიანთა ლაშქრის ცალკე შენაერთი იყო, ტომის ბელადი კი — სამხედრო მოხელე, სარდალი. მას სამსახურის სანაცვლოდ გადაეცემოდა რომელიმე პროვინცია, რომლის შემოსავალს იგი თავის ტომის წევრებს შორის ანაწილებდა. XVI ს-ში ირანის პროვინციების უმრავლესობა ყიზილბაშ ამირებზე იყო გაცემული. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხშირად პროვინციის ნომინალურ მმართველად მცირეწლოვანი სეფიანი უფლისწული ინიშნებოდა, მაგრამ ფაქტიური მმართველობა მისი მეურვის (ვაჟალის) ხელში იყო. ვაჟილებად კი ძირითადად ყიზილბაში ამირები ინიშნებოდნენ. ყიზილბაშებისაგან შედგებოდა აგრეთვე შაჰის გვარდია, სასახლის მცველი რაზმები. ასე რომ, XVI ს-ში სეფიანთა ირანის

17 ყიზილბაშთა შორის იყო მხოლოდ ერთი ირანულენოვანი ტომი (ტალიშები). ირანში იყვნენ სხვა მომთაბარე ტომებიც, რომლებიც არ წარმოადგენდნენ სეფიანთა ორდენის მერიდებს და არ შედიოდნენ ყიზილბაშ ტომთა კავშირში (ლურები, ქურთები...), მაგრამ მათ მეთაურებსაც ხშირად საკმაოდ დიდი თანამდებობები ეკავათ.

18 სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში ტომის აღმნიშვნელი ყველა ეს ტერმინი სინონიმური მნიშვნელობით იხმარება. იგივე ტერმინები აღნიშნავდა ტომის ქვეგანაყოფებს.

¹⁹ И. П. Петрушевский, Очерки..., гл. 69—94.

სამხედრო ძალებს როგორც ცენტრში, ასევე პროვინციებში, ძირითადად ყიზილბაშური ტომები წარმოადგენდნენ და სამხედრო მოხელეობაც („არბაბ-ე საიფ“) ამ ტომების ბელადებისაგან შედგებოდა. ყველაფერი ეს განაპირობებდა ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის დიდ გავლენას. აღნიშნულ პერიოდში სასულიერო და სამოქალაქო თანამდებობების გარდა, თითქმის ყველა დანარჩენი სახელო პროვინციებშიც და შაჰის კარზეც ყიზილბაში ამირების ხელში იყო. XVI ს-ში, როგორც წესი, მათ ეკავათ ამირ ალუმარას და ყორჩიბაშის თანამდებობები. თავდაპირველად ყიზილბაში ამირი დაინიშნა აგრეთვე შაჰის მოადგილისა და სახელმწიფოს პირველი მოხელის (ვაჰილის) თანამდებობაზე, რომელიც შუა საუკუნეების ირანში ტრადიციულად ირანელს ეკავა. სეფიანი შაჰები შემდგომში ცდილობდნენ ამ თანამდებობაზე ირანელი დაენიშნათ და ამით ყიზილბაში ამირების გავლენა შეესუსტებინათ, მაგრამ ეს უკანასკნელნი ზოგჯერ ახერხებდნენ ვაჰილის თანამდებობის უკან დაბრუნებას. უკანასკნელად XVI ს-ში ეს სახელო ყიზილბაშ ამირს — შაჰ აბას I-ის მეურვეს მურშიდ ყული-ხანს ეკავა²⁰. ასევე ყიზილბაშების ხელში იყო კარის სხვა მნიშვნელოვანი თანამდებობები (მუჰრდარის, ეშიკადასიბაშის...).

მდგომარეობა შეიცვალა შაჰ აბას I-ის დროს, რომელმაც არა-ყიზილბაშური რეგულარული ჯარის ნაწილების შექმნით, ფაქტიურად ბოლო მოუღო ყიზილბაშთა მონოპოლიას სამხედრო საქმეში. უშუალოდ შაჰზე დამოკიდებული „ლოლამების“, მეთოფეებისა და მეზარაბზნეთა ჯარის ნაწილების შექმნასთან ერთად, რომლებიც ძირითადად ქართული და სომხური წარმოშობის პირებისა და ირანელებისაგან დაკომპლექტდა, შაჰმა შეამცირა ყიზილბაშური ჯარის რაოდენობა.

მართალია, ყორჩიბაშად ამ პერიოდშიც ყიზილბაში ამირი ინიშნება და იგი უმაღლეს სამხედრო მოხელეს წარმოადგენს, მაგრამ მის გვერდით უკვე არსებობს სხვა ასევე მნიშვნელოვანი სამხედრო თანამდებობები (მაგალითად, ყულარალასი), რომლებზედაც ძირითადად ლოლამთა წრიდან დაწინაურებული პირები ინიშნებიან. ამიერიდან ყორჩიბაში სამხედრო უწყებაში მხოლოდ „პირველია თანასწორთა შორის“, მაშინ როდესაც შაჰ აბას I-ის რეფორმამდე მას ფაქტიურად ყველა სამხედრო მოხელე ემორჩილებოდა.

ცვლილებები მოხდა ადგილობრივ მმართველობაშიც. ზოგიერთ პროვინციაში ყიზილბაში ამირის ნაცვლად ასევე შაჰის „ლოლამი“ დაინიშნა და მასვე დაექვემდებარა აქ განლაგებული ყიზილბაშური

ჯარი. ისქანდერ მუნშის მიხედვით, შაჰ აბას I-ის დროინდელ (1628 წ.) ოლქის მფლობელ და ამირის წოდების მქონე 90 სამხედრო მოხელეს შორის 21 შაჰის ლოლამია და 35 ყიზილბაშური ტომის ბელადი²¹. მაშინ როდესაც ამავე ნაშრომში მოცემულ შაჰ თამაზის დროინდელ (1576 წ.) 114 ამირთა შორის, არც ერთი ლოლამთა წრიდან არ არის²². ყიზილბაშური არისტოკრატიის გავლენა, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო შემცირდა შაჰ აბას I-ის მეგვეიდრეების დროს, რომლებმაც მთელი რიგი პროვინციები ყიზილბაშ ამირებს ჩამოართვეს და შაჰის დომენად გამოაცხადეს. ასეთ პროვინციებში სამხედრო მმართველობა გაუქმდა და მათი მართვა შაჰის სამოქალაქო მოხელეებს გადაეცა. პროვინციებში ყიზილბაშური ჯარების მნიშვნელოვანმა შემცირებამ, ბუნებრივია, ყიზილბაშ ამირებს შაჰის კარზეც დაათმობინა პოზიციები. ყველაფერმა ამან გამოიწვია შაჰის ხელისუფლების განმტკიცება და შინაომების აღკვეთა. პოლიტიკურმა ბრძოლამ პროვინციებიდან შაჰის კარზე გადმოინაცვლა.

მართალია, სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია XVII ს-შიც გაბატონებული კლასის ყველაზე გავლენიან ფენას წარმოადგენდა და ყიზილბაშმა ამირებმა ამ პერიოდშიც შეინარჩუნეს მრავალი მნიშვნელოვანი თანამდებობა (ყორჩიბაშის, ეშიკაღასიბაშის, მუჰრადარის და ა. შ.), მაგრამ შაჰ აბას I-ის რეფორმებმა საგრძნობლად შეარყია მათი ძლიერება. თუ სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში ყიზილბაშ ამირებს მმართველ კლასში მეტოქე ფაქტიურად არ ჰყავდათ, XVII ს-ში სეფიანებმა მათ დაუპირისპირეს ლოლამთა წრიდან გამოსული მოხელეები და გაძლიერებული ირანული ელემენტი, რომლებმაც საგრძნობლად შეზღუდეს ყიზილბაშ ნომადთა გავლენა.

ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიისაგან განსხვავებით, სამოქალაქო ბიუროკრატია ძირითადად ირანელებისაგან შედგებოდა. სამოქალაქო მოხელეობა ირანის გაბატონებული კლასის სწორედ ის ფენა იყო, რომელმაც საუკუნეების მანძილზე შემოინახა სასაზღვრო ხანიდან მომდინარე ირანული ადმინისტრაციული სისტემის ტრადიციები. VII—XVI სს. ირანში უცხოელი მომთაბარეების (არაბების, თურქ-სელჩუკების, მონღოლების, თურქმანების) ბატონობის ხანაა. აღნიშნულ პერიოდში რამდენჯერმე შეიცვალა პოლიტიკურად გაბატონებული სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია, მისი ეთნიკური შემადგენლობა, მაგრამ ძირითადად უცვლელი დარჩა სამოქალაქო ადმინისტრაციული სისტემა.

²¹ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 138—141.

²² იქვე, გვ. 1084—1088.

ირანელებთან შედარებით განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომ ნომად დამპყრობლებს არ ჰქონდათ სახელმწიფოს მართვის, საფინანსო საქმეთა გაძღოლის გამოცდილება და ამიტომ ისინი უცვლელად ტოვებდნენ სამოქალაქო მმართველობის აპარატს და ირანელ საფინანსო მოხელეებს.

იგივე შეიძლება ითქვას სეფიანთა ხანაზეც. ყიზილბაშმა ამირებმა მათ მიერ დამარცხებული თეთრბატნიან თურქმანთა ადგილი დაიკავეს და ირანში გაბატონებული სამხედრო წოდება („მახეილის ბატონები“) შეადგინეს. მაგრამ სამოქალაქო თანამდებობები უწინდებურად ირანელების ხელში დარჩა.

სამოქალაქო მოხელეობა რანგებისა და ფუნქციების მიხედვით შეიძლება რამდენიმე ძირითად ჯგუფად დაიყოს. ყველაზე დაბალი რანგის სამოქალაქო მოხელეები, როგორც, ჩანს, მწერლები იყვნენ.

სეფიანთა ხანის წყაროებში მწერლის აღსანიშნავად იხმარება ტერმინები: „ნევისანდე“, „ქათიბ“, „მოჰარარ“, „მუნში“. როგორც ჩანს, ხსენებული ტერმინები სინონიმებია. აღსანიშნავია, რომ მწერალთა შორისაც იყო ფუნქციური და რანგობრივი განსხვავება. მწერალთა ყველაზე დაბალ კატეგორიას საბუთების გადამწერნი შეადგენდნენ. ასეთი მწერლები ინიშნებოდნენ ყველა იმ უწყებაში, რომელშიც ხდებოდა საბუთების რეგისტრაცია. ცნობილია, რომ საფინანსო საქმეებთან დაკავშირებული საბუთები ტარდებოდა მთავარი საფინანსო უწყების („დავთარხანეს“) ყველა განყოფილებაში. ამასთან, ყოველ მთვანში უნდა მოეხდინათ საბუთის რეგისტრაცია, აეღოთ ასლი, რომელიც ამ განყოფილებაში რჩებოდა. ამ ფუნქციებს კი მწერლები ასრულებდნენ.

მწერლები, ბუნებრივია, პროვინციისა და კარის ყველა მნიშვნელოვან მოხელეს ჰყავდა, მაგრამ ყველაზე შემოსავლიანი და პრესტიჟული შაჰის პირადი კანცელარიისა და სახელმწიფო კანცელარიის მწერლობა უნდა ყოფილიყო, რომელთაც შესაბამისად მაჯლის-ნევისი და მუნში ალ-მაჰალეჟი ხელმძღვანელობდნენ.

აღნიშნულ კანცელარიებში დასაქმებული მწერლები სხვადასხვა ფუნქციებს ასრულებდნენ და სხვადასხვა სახელებით იწოდებიან. სახელმწიფო კანცელარიის („დარ ალ-ინშა“) მწერლებს მუნშიები ეწოდებათ²³. შაჰის კანცელარიის მწერლებს კი — რაყამნევისები²⁴ („რაჟამის მწერლები“). ორივე კანცელარიაში თითო მწერალი ადგენდა გამოსაცემი საბუთის შავ პირს, რომლის მიხედვით დანარჩენი მწერლები წერდნენ და გამოსაცემად ამზადებდნენ საბუთს²⁵.

²³ „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 544.

²⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 16.

²⁵ H. Buisse. დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

საფინანსო უწყებებში და კანცელარიაში დასაქმებულ ზემოხსენებულ მწერლებთან შედარებით უფრო მაღალი რანგის მოხელეებია ქეშიქნევისი („ქეშიქის მწერალი“), რომელსაც ევალებოდა შაჰის მცველების მორიგეობის აღრიცხვა²⁶ და ფეშქაშნევისი („ფეშქაშის მწერალი“), რომელიც იწერდა და აღნუსხავდა შაჰისთვის მოხელეების მიერ მირთმეულ საჩუქრებს²⁷.

სამოქალაქო ბიუროკრატიაში მოხელეთა მეორე, უფრო მაღალი რანგის ჯგუფს შეადგენენ მოანგარიშეები — მუსტოუფიები. მწერლებისაგან განსხვავებით, რომელთაც საბუთების გადაწერა-რეგისტრაცია და გამოსაცემად მომზადება ევალებოდათ, მუსტოუფიები მხოლოდ საფინანსო საქმეებით იყვნენ დაკავებულნი. მწერლების მსგავსად მუსტოუფიებიც პროვინციისა და კარის ყველა მნიშვნელოვან მოხელესთან ინიშნებოდნენ. ამასთან, მუსტოუფის უწყებაში დანიშნული მწერლები მას ექვემდებარებოდნენ. საფინანსო მოხელეების სათავეში მუსტოუფი ალ-მამალეჟი იდგა, რომელიც მთელ სახელმწიფოს ფინანსებს განაგებდა.

სამოქალაქო მოხელეთა შორის ყველაზე მაღალი რანგის მოხელეები ვაზირები იყვნენ. ამ თანამდებობაზე დანიშნულ პირს, როგორც წესი, მანამდე მწერლის ან მუსტოუფის თანამდებობა ეკავა და ამდენად კარგად იცნობდა საფინანსო და საკანცელარიო საქმეებს. ვაზირიც, ისევე როგორც მუსტოუფი და მწერალი, ყველა მოხელე-ხელისუფალთან ინიშნება და მისი მოადგილეა სამოქალაქო საქმეებში. ვაზირის ძირითად მოვალეობას საფინანსო და საკანცელარიო საქმეების საერთო ხელმძღვანელობა წარმოადგენს, ხოლო მუსტოუფიები და მწერლები მისი ხელქვეითებია. ვაზირთა შორის ყველაზე მაღალი რანგის მოხელე დიდვაზირია, რომელიც შაჰის მოადგილეცაა ქვეყნის სამოქალაქო მართვაში და სამოქალაქო ბიუროკრატias და საერთოდ სახელმწიფო აპარატს უდგას სათავეში.

ირანელებისაგან შედგებოდა აგრეთვე შიიტური სამღვდლოება („არბაბ-ე ამაიმ“ — „ჩაღმის ბატონები“)²⁸. სასულიერო პირების დიდი გავლენა განპირობებული იყო იმ სპეციფიკური, განსაკუთრებული როლით, რომელსაც რელიგია და რელიგიური სამართალი („შარიათი“) მუსლიმანურ სახელმწიფოებში ასრულებდა. როგორც ცნობილია, შარიათი არეგულირებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს. წმინდა რელიგიური ქცევის წესების გარდა, შარიათში გამოყოფენ ნორმებს, რომლებიც განსაზღვრავენ ადამ

²⁶ „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 543.

²⁷ იქვე, გვ. 544.

²⁸ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 504.!

მიანთა შორის ურთიერთობებს, მუსლიმანური სახელმწიფოს სტრუქტურას, სახელმწიფოსა და ქვეშევრდომის ურთიერთობას²⁹. ასე რომ, რელიგიური (მუსლიმანური) სამართალი ფაქტიურად სამართლის ყველა დარგს (მათ შორის სახელმწიფო სამართალს) მოიცავს³⁰, ხოლო მუსლიმან ღვთისმეტყველთა („უღმეზების“) მიერ შექმნილი რელიგიური მოძღვრებები სხვა საკითხებთან ერთად სახელმწიფოსა და სამართლის თეორიის საკითხებსაც ეხება³¹. გარდა ამისა, სასულიერო პირებს ეკავათ მოსამართლეების თანამდებობები. ასე რომ, როგორც რელიგიის და სამართლის საკითხების კვლევა, ასევე სასამართლო საქმეები მუსლიმანური სამღვდელოების ხელში იყო. მათ კომპეტენციაში შედიოდა აგრეთვე მუსლიმანების (მათ შორის სახელმწიფოს მეთაურის) საქმიანობისა და ქცევის ისლამის ნორმებთან შესაბამისობისა და მონარქთა გადაწყვეტილებების კანონიერების დადგენა³².

ზემოთქმულიდან გამომდინარე მუსლიმანური სახელმწიფოების მეთაურებს, რომელთა ბატონობის იდეოლოგიურ საფუძველს ისლამი წარმოადგენდა, ბუნებრივია, ანგარიში უნდა გაეწიათ სასულიერო პირებისათვის. ეს უკანასკნელნიც სახელმწიფოს ქვეშევრდომთა შორის ყველაზე მეტი დამოუკიდებლობითა და თავისუფლებით სარგებლობდნენ. და მონარქსა და მის ქვეშევრდომებს შორის ერთგვარი შეამდგომლის, ხშირად ხალხის მოსარჩლის ფუნქციებსაც ასრულებდნენ³³.

XVI—XVII სს. ირანში მუსლიმანური სამღვდელოების გავლენა რამდენადმე შეიზღუდა, რასაც, ბუნებრივია, განსაზღვრული მიზეზები ჰქონდა. ახალი ოფიციალური რელიგიის (შიიზმის) დამკვიდრებისათვის ბრძოლაში სეფიანებს სუნიტი სასულიერო პირების წინააღმდეგობის დაძლევა და მათი ქვეყნიდან გაძევება მოუხდათ. ახლად წარმოქმნილი შიიტური სამღვდელოება თავიდანვე შაჰის ხელისუფლებაზე დამოკიდებული, მასზე დაქვემდებარებული აღმოჩნდა. ამ დამოკიდებულებას აძლიერებდა ის გარემოებაც, რომ სეფიანი შაჰი იმავდროულად რელიგიური ორდენის მეთაური („მურშიდი“), ე. ი. სასულიერო პირიც იყო. შემდგომში, როდესაც შაჰის „მურშიდობამ“ ფორმალური ხასიათი მიიღო და იგი თანდათანობით რელიგიურ

²⁹ Л. С ю к н я и н е н, Мусульманское право, М., 1986, гл. 83.

³⁰ იქვე.

³¹ A. L a m b t o n, Theory and Practice.... გვ. 404.

³² A. L a m b t o n, Continuity and Change...., გვ. 310.

³³ იქვე.

საქმეებს ჩამოშორდა, შიიტურმა სამღვდელოებამ მეტი თავისუფლება მიიღო და მისი გავლენა რამდენადმე გაიზარდა.

შაჰ თამაზ I-ის დროს ჩვენ უკვე ვხვდებით სასულიერო პირებს, რომლებიც შაჰ'ს კარზე და თვით შაჰზეც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ³⁴. მაგრამ სეფიანებმა ამ პერიოდშიც მოახერხეს შიიტური სამღვდელოების თავიანთი ხელისუფლებისადმი დამორჩილება და ასეთი მდგომარეობა XVII ს. ბოლომდე შეინარჩუნეს. შარდენის მიხედვით, XVII ს. II ნახევარშიც სასულიერო პირები და რელიგიური ინსტიტუტები პოლიტიკურ ინსტიტუტებს ექვემდებარებიან³⁵. ამრიგად, თუ სეფიანთა მმართველობის ბოლო, შედარებით ხანმოკლე პერიოდს არ ჩავთვლით, შეიძლება ითქვას, რომ სასულიერო მოხელეობა სეფიანთა სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში და ქვეყნის მართვაში საერო მოხელეებთან შედარებით მეორეხარისხოვან როლს თამაშობს. სასულიერო მოხელეთა ფუნქციები ძირითადად რელიგიური დაწესებულებებისადმი შეწირული ქონების („ვაკფი“) მართვითა და სასამართლო საქმეებით შემოიფარგლება.

სეფიანთა ხანაში უმაღლეს სასულიერო მოხელეს სადრი წარმოადგენდა. სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით სადრს ორი მთავარი ფუნქცია ჰქონდა: 1. იგი იყო უმაღლესი სასულიერო მოსამართლე და ნიშნავდა უფრო დაბალი რანგის სხვა „შარიათის მოსამართლეებს“³⁶, 2. სადრი განაგებდა ზემოხსენებულ „ვაკფის“ ქონებასა და მიწებს³⁷. აღსანიშნავია, რომ სადრს ამ ფუნქციების განხილვინაც ჩანს, რომ მისი საქმიანობა საერო ხელისუფალთა კონტროლს ექვემდებარება. საეკლესიო მიწების შემოსავალ-გასავალს უშუალოდ განაგებდნენ სადრის ხელქვეითი ვაზირი და მუსტოუფი („ვაზირ-ე მოუყუფათ“, „მუსტოუფი-ე მოუყუფათ“)³⁸. ამასთან, „დასთურ ალ-მულუქიდან“ ჩანს, რომ დიდვაზირი ზედამხედველობას უწევდა ზემოხსენებული ვაზირის საქმიანობას³⁹ და ამდენად სადრის მოღვაწეობის ეს სფერო დიდვაზირის კონტროლის ქვეშ უნდა ყოფილიყო. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, სადრი დივანბეგთან ერთად არჩევადა სისხლის სამართლის საქმეებს. ამასთან, ძეგლის მიხედვით, ასეთი საქმეების გარჩევა დივანბეგის სასამართლოში ხდებოდა⁴⁰, რაც, ჩვენი აზრით, იმის მაჩვენებელია, რომ სასულიერო მოსამართ-

34 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე“..., გვ. 145.

35 Chardin. VI. გვ. 48.

36 დასთურ ალ-მულუქ, III, გვ. 321; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 2.

37 იქვე.

38 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 321; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 44.

39 „დასთურ ალ-მულუქ“. III, გვ. 321.

40 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 2.

ლე რანგით ჩამორჩებოდა საერო მოსამართლეს (დივანბეგს). ამას აღასტურებს შარდენი⁴¹.

სადრის შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვანი სასულიერო მოხელეები შეიხ ალ-ისლამი და ყაზი იყვნენ, რომლებიც ასევე სასამართლო საქმეებით იყვნენ დაკავებული⁴². ზემოხსენებული სასულიერო მოსამართლეები დედაქალაქის გარდა ირანის სხვა ქალაქებში და პროვინციებში ინიშნებოდნენ, სადაც მათ იგივე ფუნქციები ჰქონდათ⁴³.

სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში სასულიერო მოსამართლეების აღსანიშნავად იხმარება ტერმინი „აჰალი-ე შარ“ („შარიათის ხალხი“)⁴⁴. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, „შარიათის მოსამართლეებში“ ზემოხსენებულ მოხელეთა გარდა შედიოდა „ყაზი ასქერიკ“ („მეომრების ყაზი“)⁴⁵. „დასთურ ალ-მულუქის“ ავტორის სიტყვით, ეს მოხელე ძველად ყაზის (ე. ი. მოსამართლის) ფუნქციებს ასრულებდა ლაშქრობების დროს. გარდა ამისა, იგი დივანბეგის სასამართლოში წყვეტდა მეომრების („ასქერების“) სასამართლო საქმეებს. მაგრამ აქ სადრის დანიშვნის შემდეგ მას ეს ფუნქცია ჩამოერთვა⁴⁶. სეფიანთა მმართველობის ბოლოს მას ევალებოდა მეომრებისათვის ჯამაგირის დანიშვნის საბუთების („რაყამების“) დამოწმება⁴⁷.

XVII ს. ბოლოს უნებისყოფო და რელიგიური ფანატრზმით გამოირჩეულ შაჰ სულთან ჰუსეინის კარზე შიიტურმა სამღვდელოებამ ფაქტიურად გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა. თუ ისქანდერ მუნშის თხზულებაში მოცემულ მოხელეთა სიებში სასულიერო პირები საერო მოხელეების (ამირების) შემდეგ არიან ჩამოთვლილი⁴⁸, სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდის ამსახველ „თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოხელეთა ფუნქციების აღწერა „შარიათის ხალხით“ იწყება⁴⁹. როგორც ჩანს, სასულიერო პირების გავლენის ზრდის შედეგია შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს მოლაბაშის თანამდებობის დაარსებაც, რომელიც ამ პერიოდში შიიტური სამღვდელოების მეთაური ჩანს. „თაზქირათ ალ-მულუქსა“

⁴¹ Chardin. VI. გვ. 48.

⁴² „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 3.

⁴³ II. П. Петрушевский, Очерки... გვ. 110.

⁴⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1.

⁴⁵ იქვე, გვ. 3—4.

⁴⁶ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 70.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 142—143.

⁴⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 64.

და „დასთურ ალ-მულუქში“ პირველ ადგილზე სწორედ მოლაბაშია დასახელებული და სადრი მხოლოდ მის შემდეგ იხსენიება⁵⁰.

ჩვენ ზემოთ უკვე ვთქვით, რომ XVII ს. დასაწყისიდან სეფიანთა ირანის მმართველობის აპარატში ცალკე უნდა გამოიყოს „ლოლამთა“ („მონათა“) ფენა. ისქანდერ მუნშის ზემოთ უკვე მოტანილი ცნობების მიხედვით შაჰ აბას I-ის გარდაცვალების წინ ამირის წოდების მქონე „მახვილის ბატონების“ დაახლოებით მეოთხედს „ლოლამები“ შეადგენდნენ. ამასთან, როგორც სოციალური და ეთნიკური წარმომავლობით, ასევე სამსახურის ადგილით და ხასიათით „ლოლამები“ განსხვავდებიან ირანის გაბატონებული კლასის ყველა ზემოთ დასახელებული ჯგუფებისაგან და ამდენად მმართველი, პრივილეგირებული კლასის ცალკე ფენად უნდა განვიხილოთ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შაჰის ქვეშევრდომების დიდ ნაწილს იურიდიულად თავისუფალი მოსახლეობა შეადგენდა, მაგრამ მათ გვერდით ამ პერიოდის წყაროები ასახელებენ მონებსაც. მონის აღმნიშვნელ ტერმინთაგან აღნიშნულ პერიოდში ყველაზე მეტად გავრცელებული ჩანს ტერმინი „ლოლამ“.

რამდენადაც შარიათით ყველა მუსლიმანი იურიდიულად თავისუფალია და აკრძალულია მათი მონად ქცევა, ამდენად „ლოლამები“ არამუსლიმანური (ძირითადად ქრისტიანული) ქვეყნებიდან გამოყვანილი და შემდეგ გამაჰმადიანებული ტყვეები ან მათი შთამომავლები იყვნენ. წყაროებში იხსენიებიან შავკანიანი მონებიც, მაგრამ „ლოლამთა“ უმრავლესობას კავკასიელები (ქართველები, სომხები, ჩერქეზები) შეადგენდნენ. განსაკუთრებით დიდი უნდა ყოფილიყო ქართველი ლოლამების რაოდენობა, რომლებიც, როგორც ჩანს, ყველაზე უფრო მეტად ფასობდნენ ირანში. ამასთან დაკავშირებით შარდენი აღნიშნავს: „ქართველთა სისხლი მეტად გავრცელებულია ირანში არა მარტო იმ მიზეზით, რომ ყველაზე ლამაზი ქალები იქიდან არიან და ყველას სურს მათი ყოლა, არამედ იმიტომაც, რომ აბას დიდი და მისი მემკვიდრეები დიდი სიამოვნებით ნიშნავდნენ მათ თანამდებობებზე; მას შემდეგ რაც მათ საქართველო დაიპყრეს, იქიდან უამრავი ხალხი წამოიყვანეს, რომლებიც ისე დაწინაურდნენ, რომ დღეს თანამდებობათა უმრავლესობა ქართული წარმოშობის პირების ხელშია“⁵¹.

⁵⁰ „თაჰჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 64.

⁵¹ Chardin. V, გვ. 307—308.

ირანში მოღვაწე ქართველთა შორის იყვნენ შაჰის კარზე თავისი ნებით მისული წარჩინებულებიც⁵², მაგრამ უმრავლესობას ტყვე-მონები შეადგენდნენ.

შარდენის ეს ცნობა დასტურდება სხვა სპარსული თუ ევროპული წყაროებით. ამასთან, ქართველთა გავლენა შაჰის კარზე უკვე შაჰ თამაზ I-ის დროიდან შეინიშნება, რომლის გარდაცვალების შემდეგ უფლისწულებს შორის ტახტისათვის ატეხილ ბრძოლაში ღელით ქართველი ჰეიდარ-მირზას მომხრეთა შორის ერთ-ერთა წამყვან როლს ქართველები თამაშობენ⁵³.

მაგრამ განსაკუთრებით გაიზარდა ქართველებისა და ქართული წარმოშობის „ლოლამთა“ გავლენა ირანში შაჰ აბას I-ის დროიდან. ცნობილია, რომ ამ პერიოდში შაჰის შემდეგ ყველაზე გავლენიანი პირი სახელმწიფოში ალაჰვერდი-ხანი (უნდილადე) იყო⁵⁴. იგი იყო ფარსის ბეგლარბეგი და ირანის პირველი ყულარალსი. მაღალი თანამდებობები ეკავათ ამ სახლის სხვა წარმომადგენლებსაც⁵⁵. შაჰ აბას I-ის მემკვიდრის შაჰ სეფი I-ის მმართველობის პერიოდში შაჰის კარზე დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ირანის ყულარალსი და ისფაჰანის დარულა ხოსრო-მირზა (მომავალი ქართლის მეფე როსტომი) და როსტომ-ხანი (სააკაძე), რომელიც ბოლოს ირანის სეფაპსალარი გახდა⁵⁶. ოლეარიუსის ნაშრომში მოცემულ სეფი I-ის დროინდელ უმაღლეს მოხელეთა შორის სხვა ქართველებიც იხსენიებიან⁵⁷. ირანში შარდენის ყოფნის დროს ქართული წარმოშობის პირების გავლენაზე ჩვენ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ. ამავე პერიოდში მაღალი რანგის მოხელეთა შორის ვხვდებით აღზევებულ სომეხ და ჩერქეზ „ლოლამებსაც“⁵⁸.

შარდენის მიხედვით, შაჰი მონებს საჩუქრადაც იღებდა. ცნობილია, რომ ირანის ხელდებული ქვეყნებისა თუ პროვინციების მმართველებს „სავალდებულო ძღვენის“ („ფეშქაშის“) სახით შაჰისათვის პერიოდულად უნდა გაეგზავნათ ყველაფერი ის, რითაც განთქმული იყო მათი პროვინცია.

⁵² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 354.

⁵³ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 193.

⁵⁴ ვ. გაბაშვილი, უნდილანთ ფეოდალური სახლი..., გვ. 64.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ ვ. ფუთურიძე, ირანის სპასალარი როსტომ-ხან სააკაძე, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 289—293.

⁵⁷ О л е а р и и, გვ. 893—894.

⁵⁸ კ. კუცია, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, გვ. 65.

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად საქართველოს ვალის ფეშქაშს მონა ქალ-ვაყი (ასევე ღვინო) შეადგენდა⁵⁹. საინტერესოა, რომ მონების გაგზავნა ირანის ვალიებს შორის მხოლოდ საქართველოს მმართველებს ევალებოდათ. მაგრამ ლოლამთა დიდი უმრავლესობა სამხედრო ტყვეები ან მათი შთამომავლები იყვნენ. ჰასან რუმლუს ცნობით, შაჰ თამაზმა საქართველოში ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს აქედან 30000 ტყვე წაიყვანა⁶⁰. როგორც ცნობილია, გაცილებით მეტი იყო საქართველოდან გარეკილ ტყვეთა რიცხვი შაჰ აბას I-ის დროს. სწორედ ამ ლაშქრობების შედეგად უნდა წარმოშობილიყო შაჰის კარზე ქართველ „ლოლამთა“ მრავალრიცხოვანი ფენა, რომელთაგან შაჰმა ყიზილბაშური ჯარის საპირისპირო გვარდია შექმნა, ხოლო მათი ნაწილი კარის და პროვინციების მაღალ თანამდებობებზე დანიშნა, რითაც მნიშვნელოვნად შეზღუდა ყიზილბაშ ამირთა გავლენა.

„ლოლამებს“ ირანში უკვე XVI ს. დასაწყისიდან ეხვდებით. ამასთან, წყაროებში იხსენიებიან დიდმოხელეთა ლოლამებიც⁶¹. აღნიშნულ პერიოდში მონები წარმოების სფეროში ნაკლებად იყვნენ დასაქმებულნი. ისინი ძირითადად ხელზე მოსამსახურეებად, მცველებად, მსახურებად გამოიყენებოდნენ. დაწინაურებული მონები სხვა თავისუფალ პირებთან ერთად ქმნიდნენ დიდმოხელის ამაღლს. მაგრამ გამორჩეული მდგომარეობა შაჰის ლოლამებს ეკავათ და ამჯერად ჩვენ მხოლოდ მათზე შევჩერდებით.

შაჰის ლოლამს მხოლოდ პირობათად შეიძლება მონა ვუწოდოთ. მმართველობის დესპოტური ფორმის პირობებში შაჰთან მიმართებაში ლოლამსა და იურიდიულად თავისუფალ პირს შორის ფაქტიურად განსხვავება არ არსებობდა. ნებისმიერი რანგის სახელმწიფო მოხელის პიროვნება შაჰთან დამოკიდებულებაში ისევე დაუტყველი იყო, როგორც „ლოლამისა“. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შაჰს თავის ნება-სურვილის მიხედვით შეეძლო სახელმწიფო მოხელის სიკვდილით დასჯა, ქონების ჩამორთმევა. ხოლო რაც შეეხება სამოხელეო კარიერას, აქ ლოლამებს ერთგვარი უპირატესობაც კი ჰქონდათ. ყიზილბაში ამირი თანამეტომეთა მხარდაჭერით სარგებლობდა. ტომის წევრებსა და შაჰს შორის ტომის ბელადი იდგა. „ლოლამები“ ამგვარ გვაროვნულ კავშირებს მოკლებული იყვნენ, უშუალოდ შაჰს ექვემდებარებოდნენ და შაჰის ხელისუფლებისათვის უფრო საიმედო საყრდენ ძალას წარმოადგენდნენ. ამიტომ შაჰისთვის

⁵⁹ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 73.

⁶⁰ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 34.

⁶¹ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე“... გვ. 90.

საც ლოლამების თანამდებობაზე დანიშნა უფრო სასურველი იყო და შაჰ აბას I-ის დროიდან ასეთ შემთხვევებს მასიური ხასიათი აქვს. ის, რომ შაჰის „ლოლამები“ პრივილეგირებულთა ფენას მიეკუთვნებოდნენ დასტურდება შარდენის ცნობითაც, რომლის თანახმად მონის აღმნიშვნელი სიტყვა („ლოლამი“) ირანში ფაქტიურად საპატიო ტიტულს წარმოადგენდა⁶². ამასვე ადასტურებს ის ფაქტი, რომ შაჰის ლოლამთა შორის კავკასიელი ტყვეების გარდა ჩვენ ვხვდებით ქართველ წარჩინებულებს, უფლისწულებს და მეფესაც კი. მაგალითად, 1641 წლის შაჰ სეფი I-ის ფირმანით პაპუნა ციციშვილი ხასეს (ე. ი. შაჰის) ლოლამს წარმოადგენს⁶³. 1693 წლის შაჰ სულთან ჰუსეინის ბრძანებით შაჰის ლოლამთა რიგებში ჩაირიცხა გოშფარ ჯავახიშვილი⁶⁴, 1708 წელს — ვახტანგ-ბეგ ამილახვარი⁶⁵. ისქანდერ მუნშის ცნობით, შაჰ აბას I-მა ლოლამთა რიგებში ქართლის მეფის ლუარსაბის ნაცვლად მისი ვაჟი მიიღო⁶⁶, ამ შემთხვევაში „ლოლამი“ მართლაც საპატიო ტიტულს უნდა ნიშნავდეს, რაზედაც შარდენიც მიუთითებს. აღსანიშნავია, რომ შაჰის ლოლამებს უმთავრესად სწორედ სამხედრო სამსახურისათვის და სასახლის მსახურებად და მოხელეებად ამზადებდნენ. ამის შესახებ საინტერესო მასალა მოიპოვება „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“. ხსენებული თხზულებების მიხედვით შაჰის კარზე არსებობდა ლოლამთა „ლალეს“ (აღმზრდელის) თანამდებობა, რომლის მოვალეობას მცირეწლოვან მონათა აღზრდა შეადგენდა⁶⁷. სრულწლოვანების მიღწევის შემდეგ ლოლამები შაჰის გვარდიის მეთაურის — ყულარალასის — ხელქვეითები ხდებოდნენ⁶⁸. ამ თანამდებობაზეც, როგორც წესი, ქართველი ინიშნებოდა.

ამავე წყაროების თანახმად, მონათა ერთ ნაწილს ასაჭურისებდნენ. საჭურისები („ხოჯასარა“) უმთავრესად ჰარემში მსახურობდნენ და ყულარალასის არ ექვემდებარებოდნენ. მათ მეთაურობდნენ ჰარემის უფროსი (რიშეფიდი) და საჭურისთა ახალთავები (იუნ-ბაშიები). ეს თანამდებობებიც საჭურისთა ხელში იყო. როგორც ზემოხსენებული წყაროებიდან ჩანს, XVI ს-ში ჰარემში მხოლოდ შვეკანიანი საჭურისები მსახურობდნენ⁶⁹. შარდენის ცნობით, შვეკანიანი

⁶² Chardin, V, გვ. 308.

⁶³ სპარსული ისტორიული საბუთები, წიგნი I, ნაკვ. I, გვ. 41.

⁶⁴ სპარსული ისტორიული საბუთები, წიგნი I, ნაკვ. II, გვ. 82.

⁶⁵ სპარსული ისტორიული საბუთები, წიგნი I, ნაკვ. III, გვ. 36.

⁶⁶ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 90.

⁶⁷ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 306; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 19.

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18.

საჭურისები ძირითადად ეთიოპიიდან, აბისინიიდან და ინდოეთიდან მოჰყავდათ⁷⁰. მაგრამ შაჰ აბასის დროს დაასაჭურისეს ასი ქართველი, რომელთაგან ყველაზე ღირსეული თეთრკანიან საჭურისთა იუზბაშად დაინიშნა⁷¹. ასისტავი ჰყავდათ შავკანიან საჭურისებსაც⁷².

როგორც შაჰის გვარდიის წევრ ლოლამებს, ასევე პარემის საჭურისებს დაწინაურების შემთხვევაში სხვა მაღალი თანამდებობებიც შეიძლება მიეღოთ. ასე მაგალითად, შავკანიან საჭურისებს ეკავათ, ჩვეულებრივ, ზაზინადარის თანამდებობა. თეთრკანიანი საჭურისის ხელში იყო მეჰთარის სახელო. სეფიანთა მმართველობის ბოლოს საჭურისები დაინიშნენ აგრეთვე ნაზირ-ე ბიუთათის და ჯაბადარბაშის მაღალ თანამდებობებზე⁷³. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XVII ს-ში ლოლამები ინიშნებოდნენ პროვინციების მმართველებადაც (ძირითადად შაჰის დომენში). ასე რომ, ლოლამთა მოღვაწეობის ადგილს სასახლე, პარემი ან შაჰის დომენი შეადგენდა. მათი ჯამაგირები ხატეს (ე. ი. დომენის) შემოსავლიდან გაიცემოდა.

ამრიგად, გაბატონებული კლასის ზემოთ განხილული ჯგუფები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან როგორც ეთნიკურად, ასევე სა-მოღვაწეო ადგილით. „თურქი“ ყიზილბაში ამირები შაჰის კარზე და პროვინციებში სამხედრო თანამდებობებზე ინიშნებოდნენ. „ტაჯიკი“ (ირანელი) მოხელეები საფინანსო დაწესებულებებსა და კანცელარაჟებში იყვნენ დასაქმებულნი. ამასთან მოხელეთა ეს ორი ჯგუფი უმთავრესად სახელმწიფო (დივანის) მიწებს მართავდა და ჯამაგირებიც მათ სახელმწიფო შემოსავლიდან ენიშნებოდათ. კავკასიელი „ლოლამები“ კი ძირითადად შაჰის სასახლეს, პარემსა და დომენს განაგებდნენ და მათ შაჰი საკუთარი (ე. ი. ხატეს) შემოსავლიდან ინახავდა.

გარდა ამისა, სეფიანთა ხანის სპარსული წყაროები ასხვავებენ ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებს. „დას-თურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ ამირები იყოფიან ორ ჯგუფად: 1. „ამარა-იე სარჰად“ („სასახლერო პროვინციების ამირები“)⁷⁴, 2. „ამარა-იე დარგაჰ-ე მოალა“ („უმადლე-სი კარის ამირები“)⁷⁵, ანუ „სასახლის („დოულეთხანეს“) ამირები“⁷⁶.

⁷⁰ Chardin. VI. გვ. 42.

⁷¹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 19.

⁷² იქვე.

⁷³ იქვე.

⁷⁴ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 70; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 4.

⁷⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75.

⁷⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

სამოხელეო რანგები და ტიტულები. მოხელის საქმიანობის აღსანიშნავად სპარსულ წყაროებში იხმარება ტერმინები „ხელმათ“⁷⁷ და „მოლაზემათ“⁷⁸. ორივე ტერმინი ქართულად „სამსახურს“ ნიშნავს. ამავე ფუძეებიდან ნაწარმოები სახელები — „ხადემ“⁷⁹, „მოლაზემ“ — აღნიშნავენ „მსახურს“, „მოჩელეს“, თუმცა ეს უკანასკნელი ტერმინი გაცილებით უფრო გავრცელებული ჩანს. ი. პეტრუშევსკის აზრით, „მოლაზემ“ და „ნუქერ“ „სამხედრო მსახურს“, „ვასალს“ ნიშნავს, ამავე ავტორის თანახმად. „მოლაზემ“ „ნუქერისგან“ განჩხვავებით „კეთილშობილური წარმოშობის სამხედრო მსახურს“ აღნიშნავდა, თუმცა ზოგჯერ ეს ორი ტერმინი სინონიმური მნიშვნელობითაც იხმარებოდა⁸⁰. ჩვენი აზრით, ტერმინ „მოლაზემა“ გაცილებით უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს. სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში ტერმინი „მოლაზემ“ წარჩინებული სამხედრო პირების გარდა დაბალი რანგის სამხედრო და ასევე სამოქალაქო მოხელესაც აღნიშნავს. მაგალითად, სპარსულ წყაროებში „მოლაზემებად“ იწოდებიან სამხედრო უწყებათა ვაზირების ხელქვეითი უბრალო მწერლები⁸¹, „დასთურ ალ-მულუქის“ შესავალში სეფიანთა სახელმწიფოს ყველა რანგის სამხედრო, სამოქალაქო და სასამართლო მოხელეთა ჩამოთვლა მთავრდება სიტყვებით „... და სხვა მოლაზემები“⁸². სპარსულ ნარატიულ თხზულებებშიც ტერმინი „მოლაზემ“ სამხედრო მსახურის გარდა სამოქალაქო მოხელეს აღნიშნავს⁸³. გარდა ამისა, ტერმინი „მოლაზემათ“ აღნიშნავდა საერთოდ ყოველნაირ სამსახურს. სპარსულ წყაროებში „არყამ-ე მოლაზემათ“ ეწოდება იმ საბუთებს (რაცამებს), რომლებიც მოხელის სამსახურზე დანიშნავს ეხება⁸⁴. ასე რომ, როგორც ზემოთ მოტანილი მასალიდან ჩანს, „მოლაზემ“ არა მარტო სამხედრო მსახურს, არამედ ზოგადად მოხელეს, სამსახურში აყვანილ პირს აღნიშნავს, მიუხედავად მისი წარმომავლობისა თუ სამოღვაწეო დარგისა.

სპარსულ წყაროებში ვხვდებით თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინს — „მანსაბ“⁸⁵ და მისგან ნაწარმოებ „არაბ-ე მანასებ“-ს⁸⁶ („თანამდებობის პირნი“). სახელმწიფო მოხელეთა აღსანიშნავად ყვე-

⁷⁷ „თაჰჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

⁷⁸ იქვე.

⁷⁹ „ნაბიზ ას-სიარ“, IV, გვ. 450, 461,...

⁸⁰ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 113.

⁸¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 423.

⁸² იქვე, II, გვ. 63.

⁸³ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 991.

⁸⁴ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 81.

⁸⁵ იქვე, გვ. 71, 72, 73,...

⁸⁶ „თაჰჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1.

ლაზე უფრო ხშირად სწორედ ეს უკანასკნელი ტერმინი იხმარება, სასულიერო მოხელეებს კი აღნიშნავს „აპალი-ე შარ“⁸⁷ („შარიათის ხალხი“).

სეფიანთა ირანში შაჰის ხელისუფლება არ ცნობდა მმართველი კლასის წარმომადგენელთა მემკვიდრეობითს უფლებებს მიწაზე, თანამდებობებსა და პრივილეგიებზე. აღნიშნული გარემოება ფაქტიურად გამოოცხადდა ფეოდალური იერარქიის არსებობას, გაბატონებულ კლასში მემკვიდრეობითი წოდებების ჩამოყალიბებას, რითაც შუა საუკუნეების ირანი მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა დასავლეთ ევროპული თუ ქართული საზოგადოებებისაგან.

ამითაც უნდა აიხსნას, ჩვენი აზრით, ირანის ადმინისტრაციულ სისტემაში მოხელეთა რანგებად დაყოფის, მათი უფროს-უმცროსობის ზუსტი დაცვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რაც ამ პერიოდის სპარსულ წყაროებში აშკარად შეინიშნება და რომლის ერთ-ერთ მიზანს, როგორც ჩანს, მმართველობის აპარატის მოწესრიგებული მოქმედების უზრუნველყოფა შეადგენდა.

აღნიშნული პერიოდის სპარსულ როგორც ნარატიულ, ასევე დოკუმენტურ წყაროებში მოხელეები ყოველთვის მათი რანგების მიხედვით არიან ჩამოთვლილი. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს ისქანდერ მუნშის თხზულებაში მოტანილ მოხელეთა სიებში. მაგალითად, შაჰ თამაზის დროინდელ მოხელეთა განხილვას ავტორი უმაღლესი სამხედრო მოხელეებით იწყებს, შემდეგ იგი განიხილავს სასულიერო და სამოქალაქო მოხელეებს⁸⁸. ამასთან ავტორი ხაზს უსვამს, რომ მოხელეთა ამ თანმიმდევრობით ჩამოთვლა შემთხვევითი არ არის და ზოგჯერ ცდილობს აგვიხსნას, თუ რატომ აყენებს იგი მოხელეთა ერთ ჯგუფს მეორეზე მაღლა⁸⁹. მმართველი კლასის ცალკეული ფენების განხილვისას იგი ჯერე სამოხელეო იერარქიას მიჰყვება. აღსანიშნავია, რომ ავტორს ყოვილბაშური ტომებიც რანგების მიხედვით ჰყავს დაყოფილი⁹⁰.

იგივე შეიძლება ითქვას „დასთურ აღ-მულუქსა“ და „თაზქირათ აღ-მულუქის“ შესახებ. აქაც მოხელეთა უფლება-მოვალეობები იერარქიული თანმიმდევრობით არის აღწერილი. ოღონდ პირველ ადგილზე აღნიშნულ ძეგლებში უკვე სასულიერო მოხელეები არიან დასახელებული⁹¹, რაც სწორად ასახავს სეფიანთა მმართველობის

⁸⁷ „თაზქირათ აღ-მულუქ“. გვ. 1.

⁸⁸ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 138—139.

⁸⁹ იქვე. გვ. 143.

⁹⁰ იქვე. გვ. 138.

⁹¹ „დასთურ აღ-მულუქ“, II, გვ. 64; „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 1.

ბოლო პერიოდის ვითარებას, როდესაც შაჰის კარზე სასულიერო პირები დიდი გავლენით სარგებლობდნენ.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ სამოხელეო ტიტულებზე. ყოველ სამოხელეო რანგს („როთბე“) ცალკე ტიტული („ლაყაბ“) შეესაბამებოდა. მოხელეთა მრავალსაფეხურიანი იერარქია განაპირობებდა ტიტულების სიმრავლეს. რამდენადაც თანამდებობათა მემკვიდრეობით გადაცემა ოფიციალურად არ იყო დაკანონებული, სამოხელეო ტიტულიც უმთავრესად პერსონალური იყო და მემკვიდრეობით არ გადადიოდა. არსებობდა ტიტულები, რომლებიც მხოლოდ კონკრეტულ პირს ენიჭებოდა. მაგალითად, ხონდემირის მიხედვით შაჰ ისმაილ I-ის ერთ-ერთ მსხვილ მოხელეს (დურმიშ-ხანს) მინიჭებული ჰქონდა „ანის ალ-ჰოზრათის“⁹² („მისი უდიდებულესობის მეგობარი“) ტიტული, რომელსაც მხოლოდ ხსენებული მოხელე ატარებდა და შაჰ ისმაილ I-ის შემდეგ სეფიანთა წყაროებში ეს ტიტული აღარ იხსენიება. თავდაპირველად ასეთივე ხასიათის უნდა ყოფილიყო ეთემად აღ-დოულეს („სახელმწიფოს ნდობა“) ტიტულიც, რომელიც ასევე ხონდემირის თხზულებაში იხსენიება და პირველად მას შაჰის მოადგილე (ვაჟილი) ატარებს⁹³. XVII ს-ში ეს ტიტული უკვე ამ პერიოდის სახელმწიფოს პირველ მოხელეს — დიდვაზირს — ენიჭება ამასთან ეთემად აღ-დოულეს ტიტული დიდვაზირის სახელის იმდენად დაუკავშირდა, რომ XVII ს-ში ფაქტიურად ამ თანამდებობის სახელწოდებად იქცა.

სეფიანთა ხანის სამოხელეო ტიტულებიდან ყველაზე საპატიო „შაჰის ნათესავის“ („ძმის“, „შვილის“) ტიტულები ჩანს. საინტერესოა, რომ მცირე გამოჩაყლისის გარდა „შაჰის ნათესავის“ ზემოხსენებული ტიტულები ქართლის მმართველებს (ბაგრატი-ხანი, სიმონ-ხანი...) ენიჭებოდათ. მაგალითად, ქართლის მეფე როსტომი ატარებდა შაჰის (სეფი I-ის) ძმის ტიტულს⁹⁴, რაც, ჩვენი აზრით, ირანის ხელდებულ ქვეყნებს შორის ქართლის გამორჩეულ მდგომარეობაზე მიუთითებს.

სამხედრო მოხელეთათვის ყველაზე საპატიო იყო ამირის წოდება. ამირი მომთაბარე ტომის ბელადს ეწოდებოდა. ტომი ცალკე ჯარის შენაერთს წარმოადგენდა და ამდენად ამირი სამხედრო მოხელეც იყო. სპარსული წყაროები ამირთა წრიდან გამოყოფენ დიდ ამირებს („ამარა-იე აზამ“). ამირს, ჩვეულებრივ ჰყავდა ლაშქარი („ყოშუნ“) და გამოყოფილი ჰქონდა ოლქი, რომლის შემოსავლიდან

⁹² „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 567.

⁹³ იქვე, გვ. 558.

⁹⁴ სპარსული ისტორიული საბუთები, წიგნი I, ნაკვ. I, გვ. 48.

იგი თავის ლაშქარს ინახავდა⁹⁵. ისქანდერ მუნშის თხზულებიდან ჩანს, რომ ამირებს მინიჭებული ჰქონდათ „ხანის“, „სულთნის“ ან „ბეგის“ ტიტული⁹⁶. XVI ს. პირველ ნახევარში ამ ტიტულებს შორის რაიმე რანგობრივი განსხვავების დადგენა ძნელდება. მაგალითად, შაჰ ისმაილ I-ის ლალეს და პირველ მოადგილეს (ჰუსეინ-ბეგ შამლუს) და ამ პერიოდის მაღალი რანგის მოხელეთა დიდ ნაწილს ბეგის ტიტული აქვს⁹⁷. შაჰ თამაზ I-ის ტახტზე ასვლის შემდეგ სახელმწიფოში გაბატონებული სამივე ყიზილბაშური ტომის ბელადი სულთნის ტიტულს ატარებს⁹⁸, ხოლო მათს შემდეგ პირველ მოხელედ დანიშნული ჰუსეინ-ხან შამლუ უკვე ხანის ტიტულით იხსენიება⁹⁹. XVII ს-ში კი ხანი უფრო საპატიო ტიტულია, ვიდრე სულთანი¹⁰⁰, ხოლო „ბეგი“ ამ პერიოდში სამხედრო მოხელეთა უფრო დაბალი რანგის ტიტული ჩანს.

XVII ს-ში „დიდამირის“ წოდებას უკვე ზოგიერთი მაღალი რანგის სამოქალაქო მოხელეც (დიდვაზირი, მაჯლისნევისი, მუსტოფი ალ-მამალეკი) ატარებს.

ტიტულებთან დაკავშირებით საინტერესოა კ. როჰბორნის ნაშრომში მოტანილი შაჰ სეფი I-ის დროინდელი ერთი სპარსული წყაროს ფრაგმენტი, რომელშიც იერარქიული თანმიმდევრობით ჩამოთვლილია პროვინციისა და კარის მნიშვნელოვანი თანამდებობები და იქვე მოყვანილია მათი ტიტულები, რომლებითაც ისინი კანცელარიის მწერლებს ოფიციალურ საბუთში უნდა ჩაეწერათ¹⁰¹. საინტერესოა, რომ პირველ ადგილზე ქართლის ვალის ტიტულია მოხსენიებული და ირანის პროვინციებისა და შაჰის კარის უმაღლესი მოხელეები (დიდვაზირი, ყორჩიბაში...) მხოლოდ მის შემდეგ იხსენიებიან¹⁰², საიდანაც ჩანს, რომ სეფიანთა ხანის ირანის ყველაზე საპატიო ტიტული ქართლის მეფეებს ჰქონდათ მინიჭებული. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული ოფიციალური „საკანცელარიო“ ტიტულები ჩვენს მიერ ზემოთ განხილულ სხვა ტიტულებთან შედარებით, როგორც წესი, გაცილებით უფრო ვრცელი და მრავალსიტყვიანია¹⁰³.

⁹⁵ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 101.

⁹⁶ იქვე, გვ. 99.

⁹⁷ „ჰაბიბ ას-სიარ“. V, გვ. 453, 511.

⁹⁸ „ქავახირ ალ-ახბარ“, გვ. 300.

⁹⁹ Шап-наме. II, გვ. 185.

¹⁰⁰ „თაზქირათ ალ-მელუქ“, გვ. 4.

¹⁰¹ K. M. Rühborn, დაახ. ნაშრ., გვ. 20.

¹⁰² იქვე, გვ. 84.

¹⁰³ 1621 წელს შაჰ აბას I-ის მიერ გამოცემულ ფირმანში შაჰის „შეილის“-ქართლის ვალის სიმონ-ხანის ტიტული ვ. ფუჟურჩიძის თარგმანის მიხედვით შემ-

ამასთან სეფი I-ის დროინდელ ზემოხსენებულ წყაროში მოყვანილი ტიტულები ძირითადად ემთხვევა სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში მოცემულ მოხელეთა ტიტულებს.

XVII ს. ირანის მოხელეთა კატეგორიებისა და სამოხელეო ტიტულების შესახებ სრულფასოვან მასალას შეიცავს „დასთურ ალ-მულუქი“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქი“.

აღნიშნული თხზულებების თანახმად, საერო მოხელეთა უმაღლეს კატეგორიას „დიდამირის“ წოდების მქონე მოხელეები შეადგენენ¹⁰⁴, რომელთა შორის სამხედრო და სადარბაზოსკარო თანამდებობებთან ერთად იხსენიება სამი უმაღლესი სამოქალაქო მოხელე, რომელთაც ზემოთ უკვე შევხეთ. „დიდამირებად“ იწოდებიან პროვინციის მმართველებიც (ვალიები, ბეგლარბეგები, ხანები და სულთნები)¹⁰⁵. ამ კატეგორიის ყველა მოხელე იმავდროულად ატარებდა „ალიჯაჰის“ („მალაღდილოვანი“) ტიტულს¹⁰⁶, რომელიც ჰქონდა აგრეთვე მომდევნო, უფრო დაბალი რანგის („მოყარაბ-ის“) მოხელეთა ზედა ფენას. ტერმინი „ალიჯაჰ“ უკვე XVI ს. დასაწყისის სპარსულ წყაროებში გვხვდება. მაგალითად, ზონდემირის თხზულებაში აღნიშნული ტერმინი მიემართება როგორც დიდმოხელეს (ამირს)¹⁰⁷, ასევე ირანის შაჰს და ოსმალეთის ფაშასაც კი¹⁰⁸. აქედან ჩანს, რომ აღნიშნულ პერიოდში „ალიჯაჰ“ უბრალოდ ეპითეტი და არა განსაზღვრული რანგის აღმნიშვნელი სამოხელეო ტიტული. ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა მან, როგორც ჩანს, უფრო გვიან მიიღო.

„თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეთაგან „დიდამირის“ წოდება ჰქონდა თოთხმეტ უმაღლეს საერო ხელისუფალს¹⁰⁹. „დასთურ ალ-მულუქში“ დამატებულია კიდევ ერთი — სეფაჰსალარი¹¹⁰. ეს უკანასკნელი არ იყო მუდმივად მოქმედი თანამდებობა და მხოლოდ ომის დროს ინიშნებოდა. ალბათ, ამიტომ „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ იგი ცალკე არ არის განხილული. თხზულებებს შორის კიდევ არის ერთი განსხვავება. „თაზ-

დგნაირად გამოიყურება: „მმართველობის და ხელმწიფობის საფარველი, ძლიერების და დიდების სფერო, მალაღდილოვანი, დიდებულ ხელმწიფეთა შთამომავალი, მმართველობის, ხელმწიფობის, ძლიერებისა და ბედნიერების მომწესრიგებელი“. იხ. სპარსული ისტორიული საბუთები, წიგნი I, ნაკვ. I, გვ. 15.

¹⁰⁴ „თაჰქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 4.

¹⁰⁵ იქვე.

¹⁰⁶ იქვე.

¹⁰⁷ „ჰაბობ ას-სიარ“, IV, გვ. 449.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 457.

¹⁰⁹ „თაჰქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 5—18.

¹¹⁰ „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 80—81.

ქირათ ალ-მულუქში“ „დიდამირთა“ შორის დასახელებულია ხალიფათ ალ-ხოლაფა¹¹¹, „დასთურ ალ-მულუქში“ კი მის ნაცვლად — ჰაქიმბაში¹¹².

ორივე თხზულებაში „დიდამირის“ კატეგორიის მოხელეთაგან ცალკეა გამოყოფილი ოთხი უმაღლესი სამხედრო ხელისუფალი (ყორჩიბაში, ყულარაღასი, ეშიკაღასიბაში და თოფანგჩიღასი), რომლებიც „სახელმწიფოს საყრდენებად“ („არქან-ე დოულათ“) იწოდებიან¹¹³. ეს ოთხი მოხელე დიდვაზირთან, დივანბეგთან და მაჯლისნევისთან ერთად ქმნიდა უმაღლეს სათათბირო ორგანოს — „ამირთა საბჭოს“¹¹⁴. ტერმინი „არქან-ე დოულათ“ XVI ს. დასაწყისის სპარსულ წყაროებშიც გვხვდება¹¹⁵ და, როგორც ჩანს, ასევე უმაღლეს სამხედრო მოხელეებს აღნიშნავს. მაგრამ რამდენადაც XVI ს-ში სახელმწიფო აპარატის სათავეში სხვა მოხელეები (ვაქილი, ამირ ალ-უმარა...) იდგნენ, ამდენად „სახელმწიფოს საყრდენებში“ სწორედ ისინი უნდა ვიგულისხმოთ¹¹⁶, თუმცა წყაროებში არა ჩანს, რომ ამ პერიოდში „სახელმწიფოს საყრდენი“ ოფიციალური სამოხელეო ტიტული იყო და რომ მას ზუსტად განსაზღვრული მოხელეთა ჯგუფი ატარებდა.

შარდენის მიხედვით „როქნ-ე დოულათის“ ტიტული მინიჭებული ჰქონდათ აგრეთვე პროვინციების მმართველებს¹¹⁷.

„დიდამირის“ კატეგორიის თანამდებობათა შემდეგ „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ჩამოთვლილია „მოყარაზის“ ტიტულის მქონე მოხელეები¹¹⁸. „მოყარაზ“ ქართულად ახლობელს, დაახლოებულს ნიშნავს. ეს ტერმინიც შაჰის კარის მაღალი რანგის მოხელეთა აღსანიშნავად უკვე ხოდემირის თხზულებაში გვხვდება და, როგორც წესი, დიდამირების გვერდით. ამასთან, მათი დასახელების თანმიმდევრობაც ყოველთვის ერთნაირია — ჯერ იხსე-

111 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18.

112 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299—301.

113 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

114 იქვე.

115 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 463; ბენაი, „შაჰინშაჰ-ნამე“, გვ. 233.

116 „თაზქირათ ალ-მულუქში“ დასახელებულ „როქნ-ე დოულათის“ ტიტულის მქონე მოხელეთაგან იგივე ტიტული XVI ს-ში მხოლოდ ყორჩიბაშის უნდა ჰქონოდა, რადგან იგი ამ პერიოდშიც სახელმწიფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოხელე იყო. ყულარაღასისა და თოფანგჩიღასის თანამდებობები, როგორც ცნობილია, შაჰ აბას I-ის დროს შეიქმნა. ეშიკაღასიბაში მანამდეც არსებობდა, მაგრამ XVI ს-ში იგი არ იყო უმაღლესი რანგის მოხელე.

117 Chardin. V. გვ. 378.

118 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 301.

ნიებიან ამირები (ან დიდი ამირები) და შემდეგ — „მოყარაბები“¹¹⁹. ამავე თხზულებაში „მოყარაბთან“ ერთად ხშირად იხსენიება „ხას“ (მრ. „ხავას“) ¹²⁰, რაც საკუთარს. გაპორჩეულს ნიშნავს. თხზულებიდან ჩანს, რომ ეს ტერმინები („მოყარაბ“, „ხას“) სინონიმებია.

ასე რომ, XVI ს. დასაწყისში ირანის უმაღლესი მოხელეობა რანგის მიხედვით ორ ჯგუფად („ამირის“ და „მოყარაბის“) იყოფა.

ამირებად XVI ს-ში სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის წარმომადგენლები, ტომის ბელადები იწოდებიან, რომელთაც შაჰის კარზე და სახელმწიფო პროვინციებში უმაღლესი თანამდებობები ეკავათ. „მოყარაბ“ (ან „ხას“), ჩვენი აზრით, შაჰის „საკუთარ“ მოხელეს, სასახლის მსახურს აღნიშნავს¹²¹.

„თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოხელები „დიდამირებად“ და „მოყარაბებად“ არიან დაყოფილნი. ორივე თხზულების მეორე თავი „დიდამირის“ წოდების მოხელებს ეხება¹²², ხოლო მომდევნო მესამე თავში კი „მოყარაბებია“ განხილული¹²³. „მოყარაბთაგან“ პირველ რიგში დასახელებული არიან მაღალი რანგის საჟურისები, რომლებიც ჰარემს და ხაზინას განაგებდნენ და შაჰის უახლოესი მსახურები იყვნენ (მეჰთარი, ჰარემის რიშ-სეფიდი, ხაზინადარი და ა. შ.). შემდეგ იხსენიებიან შაჰის ბეჰდის მცველნი (მუჰრდარები), ექიმები, ასტროლოგები, სასახლის სამეურნეო დაწესებულებათა მეთაურები, სასახლის მცველები და შაჰის სხვა მსახურები¹²⁴. აქ მოტანილი მოხელეთა სია გვიჩვენებს, რომ ამ პერიოდშიც „მოყარაბები“ უმთავრესად შაჰის მსახურები, ჰარემისა და სასახლის მოხელებია.

ამრიგად, ირანში სეფიანთა ბატონობის მთელს მანძილზე უმაღლესი მოხელეობა „დიდამირებად“ და „მოყარაბებად“ იყოფა. ამგვარი დაყოფის საფუძველს, როგორც ჩანს, მოხელეთა მოღვაწეობის ადგილი და საქმიანობის ხასიათი წარმოადგენდა. XVI ს-ში ამირები უმთავრესად დივანის (სახელმწიფო) აპარატს ეკუთვნოდნენ და

119 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 491, 499, 551...

120 იქვე, გვ. 499.

121 „დასთურ ალ-მულუქში“ ახსნილია ტერმინ „მოყარაბის“ მნიშვნელობა. როგორც თხზულებიდან ჩანს, „მოყარაბად“ იწოდებოდა მოხელე, რომელიც თავისი საქმიანობით დაკავშირებული იყო შაჰის პერსონასთან, და რომელსაც თავისი ფუნქციების შესრულებისას შაჰთან ახლოს ყოფნა უხდებოდა. ამას უნდა ნიშნავდეს „მოყარაბთან“ დაკავშირებით ძველში ნახშიარი ტერმინი „ზიადათი-ე თაყარობ“ („განსაკუთრებული სიახლოვე“). იხ. „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 201. ასეთივე ცნობებს გვაწვდის „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 18.

122 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 70; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 4.

123 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 301; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18.

124 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18—34.

ჯამაგირსაც სახელმწიფო მიწების შემოსავლიდან იღებდნენ. „მოყარაბები“ კი შაჰის მსახურებს, სასახლის მოხელეებს წარმოადგენდნენ და მათ შაჰი საკუთარი („ხასეს“) ხარჯებით ინახავდა. ამასთან, სახელმწიფო მოხელეები რანგით შაჰის „საკუთარ“ მოხელეებზე უფრო მაღლა იდგნენ.

„დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით „დიდამირი“ და „მოყარაბი“ უკვე სამოხელეო წოდების აღმნიშვნელი ტერმინებია. ამასთან, შაჰის „საკუთარი“ მოხელეების ერთი ნაწილი თხზულებებში „დიდამირთა“ შორის იხსენიება. საკმე იმაშია, რომ შაჰ აბას I-ის დროს ყიზილბაში ამირების ძლიერების შეზღუდვასა და შაჰის ხელისუფლების განმტკიცებას შედეგად მოჰყვა სასახლის მოხელე-მსახურებისა და ირანელ სამოქალაქო მოხელეთა გავლენის ზრდა. ზწორედ ამით უნდა აიხსნას, რომ ზემოხსენებულ თხზულებებში დიდამირებად იწოდებიან შაჰის გვარდიის, მეთოფეებისა და მეზარბაზნეთა მეთაურები, სასახლის მსხვილი მოხელეები და ყველაზე მნიშვნელოვანი სამოქალაქო თანამდებობები¹²⁵.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ „დიდამირთა“ კატეგორიაში შეყვანილ შაჰის ზოგიერთ „საკუთარ“ მოხელეს (შაჰის პირად მდივანს — მაჯლისნევისს¹²⁶, სასახლის პირველ მოხელეს — ეშიკადასიბაშის¹²⁷) შენარჩუნებული აქვს „მოყარაბის“ წოდებაც.

ამავე თხზულების თანახმად „მოყარაბები“ ორ კატეგორიად იყოფიან. უფრო მაღალი რანგის „მოყარაბები“ ატარებენ „მოყარაბ ალ-ხაყანის“ („ხაყანთან დაახლოებული“) ტიტულს. სხვებს ჰქონდათ „მოყარაბ ალ-ჰაზრათის“ („მის უდიდებულესობასთან დაახლოებული“) ტიტული¹²⁸.

რასაკვირველია, „დიდამირის“ და „მოყარაბის“ წოდება მხოლოდ მაღალი რანგის მოხელეებს ჰქონდათ. სასახლის უფრო დაბალი რანგის მსახურნი იწოდებოდნენ „აღაიებად“ („აყაიან“ — „ბატონები“). „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ საკმაოდ დიდი რაოდენობით ვხვდებით თანამდებობებს, რომლებიც არც ერთ ზემოხსენებულ მოხელეთა კატეგორიაში არ შედიან და არც რაიმე საპატიო ტიტულს ატარებენ. ასეთი მოხელეების უმეტესობას საფინანსო უწყებებში და კანცელარიებში დასაქმებული სამოქალაქო მოხელეები შეადგენენ.

მოხელეთა ჯამაგირები. „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოხელეთა ფუნქციების აღწერასთან ერთად მოცემუ-

125 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 4—18.

126 იქვე, გვ. 15.

127 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 82.

128 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 18.

ლია მათი ჯამაგირები. ამავე საკითხის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან ევროპელი მოგზაურები (შარდენი, დიუმანი, კემპფერი...), აღნიშნულ წყაროებში მოცემული მასალა მოხელეთათვის ჯამაგირის გადახდის საკმაოდ რთულ სისტემას წარმოგვიდგენს.

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების დაბალი დონე არ იძლეოდა საშუალებას, რომ მოხელეთათვის ფულადი ჯამაგირი შაჰის ხაზინიდან გადაეხადათ. დ'ალესანდრის ცნობით, შაჰ თამაზ I ხაზინიდან მხოლოდ თავის მცველებს (ყოჩიებს) უხდიდა ჯამაგირს¹²⁹. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ იხსენიება ხაზინიდან გაცემული ფულადი ჯამაგირი („ნაყდ“) ¹³⁰, მაგრამ ამავე წყაროდან ჩანს, რომ ასეთი ჯამაგირის ხვედრითი წილი დიდი არ იყო. ამას შარდენიც ადასტურებს, რომლის თანახმად ფულის ნაცვლად შაჰის ხელისუფლება მოხელეებს აძლევდა „ასიგნოებებს პროვინციებზე“ ¹³¹.

სპარსულ წყაროებში მოხელეთა ჯამაგირების აღმნიშვნელ მრავალ ტერმინს ვხვდებით, რაც ანაზღაურების სხვადასხვა ფორმის არსებობაზე მიუთითებს. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი ამ ტერმინთაგან, ძირითადად, სასულიერო მოხელეების ჯამაგირების აღსანიშნავად იხმარება. ეს ტერმინებია: „სოიურალა“, „მადად-ე მააშ“ („ცხოვრების სახსარის გაჩენა“), „ვაზიფე“ („გასამრჯელო“, „ჩილდო“), „მოყარარი“ („დადგენილი“). ასე მაგალითად, „დასთურ ალ-მულუქში“ „მოყარარი“ აღნიშნავს მოთავალიების (რელიგიურ დაწესებულებათა ქონების გამგებლის) ჯამაგირებს¹³². ამავე წყაროში „ვაზიფედ“ იწოდება საეკლესიო მიწებიდან („ვაკფი“) გაცემული გასამრჯელო¹³³. იგივე ტერმინით („ვაზიფე“) აღინიშნება სასულიერო პირების (მოლაბაშის¹³⁴, შეიხ ალ-ისლამის¹³⁵, ყაზის¹³⁶) ჯამაგირები. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ უმაღლესი სასულიერო მოხელის — სადრის — ჯამაგირის აღსანიშნავად იხმარება ტერმინი „მადად-ე მააშ“ ¹³⁷ და ა. შ.

ძირითადად სასულიერო პირებთან დაკავშირებით ვხვდებით ტერმინ „სოიურალასაც“. როგორც ცნობილია, სოიურალა XV ს. ირანში მიწათმფლობელობის წამყვან ფორმას წარმოადგენდა. აღ-

¹²⁹ A. Narrative.... გვ. 226.

¹³⁰ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 64.

¹³¹ Chardin, V, გვ. 415—416.

¹³² „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 69.

¹³³ იქვე.

¹³⁴ იქვე.

¹³⁵ იქვე.

¹³⁶ იქვე.

¹³⁷ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 53.

ნიშნულ პერიოდში სოიურალის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნებია: 1. მფლობელობის პირობითი და მემკვიდრეობითი ხასიათი, 2. საგადასახადო, ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი¹³⁸. ამასთან, სოიურალის გაიცემოდა როგორც საერო, ისე სასულიერო მოხელეებზე¹³⁹. სეფიანთა ხანაში სოიურალების რაოდენობა საგრძნობლად შემცირდა, ხოლო მის მფლობელებად უმრავლეს შემთხვევაში სასულიერო პირები გვევლინებიან¹⁴⁰. აღნიშნულ პერიოდში სოიურალის ადგილი „თიულმა“ დაიკავა. „თიული“ ოფიციალური თვალსაზრისით განიხილებოდა როგორც სამსახურის სანაცვლოდ განსაზღვრული ტერიტორიიდან რენტა-გადასახადის მიღების უფლება. თიულის მფლობელს ხელი არ მიუწვდებოდა ნაწყალობევი მიწაზე და გლეხებზე¹⁴¹ და არც თიულის მემკვიდრეობით გადაცემის უფლება ჰქონდა¹⁴². მაგრამ სეფიანთა ხანის წყაროებიდან ჩანს, რომ სინამდვილეში მსხვილი თიულების მფლობელი მაღალი რანგის მოხელეები გაცილებით უფრო ფართო უფლებებით სარგებლობდნენ, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც თიულის მიმღებს იმავე ტერიტორიის მმართველის თანამდებობა ეკავა¹⁴³. შარდენის ცნობით, ასეთი „თიული არ იყო შაჰის მოხელეთა კონტროლის ქვეშ“ და ფაქტიურად მისი მფლობელის საკუთრებას წარმოადგენდა¹⁴⁴. ასეთი მოხელეები ხშირად სახერხებდნენ თანამდებობების თავიანთ შვილებზე გადაცემას. ი. პეტრუშევსკის მოჰყავს რამდენიმე მაგალითი, როდესაც ირანის პროვინციის მმართველის თანამდებობა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ერთი და იმავე საგვარეულოს წარმომადგენელთა ხელშია¹⁴⁵. მართლაც, სეფიანთა ხანის როგორც სპარსული, ასევე ევროპული წყაროების თანახმად, თანამდებობათა მემკვიდრეობით გადაცემა XVI—XVII სს. ირანში საკმაოდ გავრცელებული. მიღებული წესი ჩანს. შარდენის სიტყვით, თანამდებობები ირანში „მემკვიდრეობითი ინსტიტუტებია“¹⁴⁶. დონ ხუან სპარსელის ცნობით, შაჰის კარის მაღალი თანამდებობები მემკვიდრეობით ეკუთვნოდნენ ყოზილბაშური ტომის ბელადებს¹⁴⁷. სპარსული ნარატიული

138 ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 174.

139 იქვე.

140 The Cambridge History of Iran. vol. 6, გვ. 509.

141 И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 188.

142 ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 189—190.

143 Tadhkirat al-muluk. გვ. 28.

144 Chardin, V, გვ. 418.

145 И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 121.

146 Chardin, V, გვ. 420.

147 Don Juan of Persia, გვ. 45.

თხულებების მიხედვითაც მამის თანამდებობა, ჩვეულებრივ, მის შვილს¹⁴⁸ ან სხვა უახლოეს ნათესავს გადაეცემა¹⁴⁹. მაგრამ, ამავე დროს, შაჰის ხელისუფლება არ ცნობდა მოხელეთა მემკვიდრეობით უფლებებს მათთვის გადაცემულ თიულზე და თანამდებობაზე¹⁵⁰. „ალაჰის მოადგილე“ სეფიან შაჰს თავისი მსახურის წინაშე არავითარი ვალდებულება არ ჰქონდა. მამის ნაცვლად თანამდებობაზე შვილის დანიშვნა განიხილებოდა როგორც შაჰის წყალობა, ერთგვარი ჭილდო ერთგული სამსახურისათვის, და არა როგორც მისი ვალდებულება. იმავე დონ ხუან სპარსელის ცნობით, შაჰი ადვილად ხსნიდა პროვინციათა მმართველებს (ხანებს)¹⁵¹. შარდენიც არაერთხელ მიუთითებს, რომ პროვინციის მმართველთა თანამდებობები მხოლოდ იმ შემთხვევაში გადადიოდა მათს მემკვიდრეებზე, როდესაც ისინი, შაჰის აზრით, „კარგად მსახურობდნენ“¹⁵². ამავე ავტორის ცნობით, შაჰი დიდი სიძნელის გარეშე ხსნიდა როგორც პროვინციის, ასევე კარის უმაღლეს მოხელეებს¹⁵³. ევროპელ ავტორთა აქ მოტანილი ცნობები სპარსული წყაროებთან დასტურდება.

ასე რომ, თანამდებობებისა და მათთან დაკავშირებული თიულების წყალობა ან მათი ჩამორთმევა არა მარტო თეორიულად, არამედ პრაქტიკაშიც (ყოველ შემთხვევაში XVII ს. დასაწყისიდან) შაჰის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. მაგრამ, ამავე დროს, სეფიანები მხოლოდ დანაშაულისა თუ სხვა განსაკუთრებულ შემთხვევებში იყენებდნენ თავიანთ შეუზღუდავ უფლებებს, და, როგორც წესი, იცავდნენ თანამდებობათა მემკვიდრეობით გადაცემის ირანში მიღებულ ძველ წესს.

აღსანიშნავია, რომ ამ მხრივ გამონაკლისს არც საშუალო და დაბალი რანგის მოხელეები შეადგენდნენ. თუმცა მათი უფლებები ნაწყალობევი მიწაზე მაღალი რანგის ზემოხსენებულ მოხელეებთან შედარებით გაცილებით უფრო შეზღუდული იყო. წერილ მოხელეს ხელი არ მიუწევდებოდა მისთვის სამსახურის სანაცვლოდ ბოძებულ მიწაზე და მის მოსახლეობაზე. მას მხოლოდ ამ მიწის გადასახადების ან მისი ნაწილის მიღების უფლება ჰქონდა და გადასახადების აკრეფაც შაჰის მოხელეების კომპეტენციაში შედიოდა.

148 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1042, 1082.

149 იქვე, გვ. 1082.

150 Н. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 121.

151 Don Juan of Persia. გვ. 47.

152 Chardin, V. გვ. 255, §420.

153 იქვე, გვ. 283—285.

ამრიგად, ჯამაგირის გადახდის წესი და თიულის ფლობის პირობებიც ერთნაირი არ ყოფილა და მოხელის რანგსა და მისი ჯამაგირის (თიულის) სიდიდეზე იყო დამოკიდებული.

შარდენი და კემპფერი ჯამაგირების გადახდის რამდენიმე წესს აგვიწერენ. სპარსულ წყაროებშიც საერო მოხელეთა ჯამაგირების აღმნიშვნელი მრავალი სხვადასხვა ტერმინი იხსენიება. სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში ტერმინი „თიული“, როგორც ჩანს, ძირითადად ფარავდა ჯამაგირების გადასახადის ყველაზე ზემოხსენებულ წესს. მაგრამ XVII ს. წყაროებში უკვე ჯამაგირის თითოეულ სახეობას ცალკე ტერმინი უნდა აღნიშნავდეს. ამ პერიოდში, „თიული“ ვიწრო მნიშვნელობითაც იხმარება, და იგი უკვე ჯამაგირის მხოლოდ ერთ კონკრეტულ სახეობას აღნიშნავს.

„დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მოხელეები სხვადასხვა სახის შემოსავალს იღებდნენ. მათგან ძირითადი იყო, როგორც ჩანს, თიული (ვიწრო მნიშვნელობით) და ე. წ. „მუდივი ჯამაგირი“ („მავაჯებ“ ან „ყარარ-ე მავაჯებ“)¹⁵⁴. აღნიშნული ჯამაგირის სახეობები მოხელის „მუდმივ შემოსავალს“ ქმნიდა, რომლის გარდა მას ჰქონდა კიდევ დამატებითი შემოსავალი („როსუჟ“, „ენამ“), რომელსაც ჩვენ ქვემოთ ცალკე შევხებით.

ი. პეტრუშევსკის თანახმად, არსებობდა ორი სახის თიული: 1. საკუთრივ „თიული“ და 2. „ჰამესალე“ („ყოველწლიური“)¹⁵⁵.

სეფიანთა ხანის წყაროები საერო მოხელეთა ჯამაგირების სამ სახეობას ასხვავებენ. „დასთურ ალ-მულუქში“ ეს ჯამაგირები, როგორც წესი, ერთი და იმავე თანმიმდევრობით არის ჩამოთვლილი: 1. „თიული“, 2. „ჰამესალე“ და 3. „ბარათი“¹⁵⁶. „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ შესაბამის ადგილზე „ბარათის“ ნაცვლად, ზოგჯერ, იხსენიება „იექსალე“¹⁵⁷ („ერთწლიური“). ასე რომ, „ბარათი“ და „იექსალე“ სინონიმებად უნდა მივიჩნიოთ. „ჰამესალესა“ და „იექსალეს“ გვერდით სპარსულ წყაროებში ხშირად იხსენიება კიდევ ორი, როგორც ჩანს. მსგავსი მნიშვნელობის ტერმინი — „მავაჯებ“ და „თანხა“: „მავაჯებ-ე ჰამესალე“¹⁵⁸ („ყოველწლიური ჯამაგირი“), „მავაჯებ-ე ბარათი“¹⁵⁹ („ერთწლიური ჯამაგირი“), „თანხა-ე იექსილე ვა ჰამესალე“¹⁶⁰ („ერთწლიური და ყოველწლიური თანხა“) და ა. შ. ამას-

¹⁵⁴ Tadhkiratal-muluk, გვ. 151.

¹⁵⁵ И. П. Петрушевский. Очерки..., გვ. 194.

¹⁵⁶ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

¹⁵⁷ „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 53.

¹⁵⁸ იქვე, გვ. 93.

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 8.

¹⁶⁰ იქვე, გვ. 93.

თან, აღნიშნული ტერმინები, როგორც წესი, „თიულს“ არ მიემართება.

აქ მოხსენიებული ჯამაგირების სახეებისა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინების ახსნის საშუალებას იძლევა შარდენის და კემპფერის თხზულებებში მოცემული მეტად საინტერესო მასალა. მათ ნაშრომებშიც, ისევე როგორც ზემოხსენებულ სპარსულ წყაროებში, პირველ რიგში ლაპარაკია „თიულზე“¹⁶¹. ამასთან, შარდენისა და კემპფერის ცნობები აღნიშნულ საკითხზე ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს. ამ ცნობების თანახმად, „თიული“ აღნიშნულ პერიოდში ნიშნავდა ჯამაგირის გადახდის ისეთ ფორმას, როდესაც სამსახურის სანაცვლოდ მოხელეზე გაიცემოდა მიწა, რომლის შემოსავალი უნდა უოფილიყო მოხელისათვის მისაცემად გათვალისწინებული ხელფასის ტოლი¹⁶². მაგრამ, როგორც ჩანს, ასეთი თიულები ჩვეულებრივ. გაცილებით მეტ შემოსავალს იძლეოდა, ვიდრე ეს საფინანსო უწყების დავთრებში იყო ჩაწერილი და ამდენად მოხელე ფაქტიურად უფრო მეტ შემოსავალს იღებდა, ვიდრე მას შაჰის მიერ ჯამაგირად ჰქონდა დანიშნული¹⁶³. შარდენის ცნობით, ასეთი სხვაობა ცალკეული პროვინციების რეალურ და ნომინალურ შემოსავალს შორის გამოწვეული იყო იმით, რომ საფინანსო უწყება არ ითვალისწინებდა ამა თუ იმ პროვინციოს ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებას და შემოსავლის ზრდას და ჯამაგირების გაცემას ძველი სააღრიცხვო დავთრების საფუძველზე აწარმოებდა, რაც, რასაკვირველია, მოხელეებსაც აწყობდათ¹⁶⁴.

შარდენისა და კემპფერის ეს ცნობა სპარსული წყაროებითაც დასტურდება. „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოხსენიებული ტერმინი „ბარაჟარდი“ („აღრიცხვა“, „შეფასება“) სწორედ თიულის რეალურ შემოსავალს აღნიშნავს. მაგალითად, აღნიშნული თხზულებების თანახმად, ლაშქარნევის დანიშნული ჰქონდა სამი თუმნის ღირებულების თიული, რომლის „ბარაჟარდი“ (რეალური შემოსავალი) იყო 18 თუმანი, ე. ი. ფაქტიურად ექვსჯერ მეტი¹⁶⁵.

თიული ჯამაგირის ყველაზე უფრო მომგებიანი ფორმა იყო. თიულებად წშირად მთელი ოლქი და პროვინცია გაიცემოდა. ასეთი მსხვილი თიულების მფლობელები იყვნენ პროვინციების მმართვე-

¹⁶¹ Chardin, V, გვ. 416.

¹⁶² იქვე.

¹⁶³ იქვე.

¹⁶⁴ იქვე, გვ. 417—418.

¹⁶⁵ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 61.

ლები და შაჰის კარის უმაღლესი მოხელეები (ყორჩიბაში, ყულარ-ალასი, თოფანგჩიალასი და ა. შ.)¹⁶⁶.

თიულდარისაგან განსხვავებით, რომელიც ფაქტიურად კერძო მფლობელს წარმოადგენდა, „ჰამესალეს“ და „იექსალეს“ მფლობელებს მხოლოდ რენტა-გადასახადის მიღების უფლება ჰქონდათ. შარდენს და კემჰფერს აღწერილი აქვთ ამ სახის ჯამაგირების გაცემის წესი: საფინანსო უწყება მოხელეს აძლევდა სპეციალურ საბუთს („ბარათ“, „ჰავალე“), რომელშიც მითითებული იყო მოხელისათვის განკუთვნილი რენტა-გადასახადის ნაწილი. შარდენის მიხედვით, „ჰამესალე“ წარმოადგენდა მუდმივი ჯამაგირის ფორმას, რომელიც ყოველწლიურად შემოსავლის ერთსა და იმავე წყაროზე გაიცემოდა¹⁶⁷. თიულდარისაგან განსხვავებით ჰამესალეს მფლობელს „რაიათებზე“ ხელი არ მიუწვდებოდა და მისთვის გამოყოფილ გადასახადებს სახელმწიფო მოხელეები კრფდნენ¹⁶⁸.

განსაკუთრებით არახელსაყრელი იყო „იექსალეს“ სახით ჯამაგირის მიღება, რომელიც ასევე „ბარათის“ საფუძველზე გაიცემოდა, მაგრამ ჰამესალესაგან განსხვავებით მხოლოდ ერთი წლით¹⁶⁹. ზოგჯერ მოხელეს ერთმანეთისაგან დაშორებულ სხვადასხვა რაიონებზე უწერდნენ ასიგნობებს, რაც მნიშვნელოვნად აძნელებდა ჯამაგირის აღებას¹⁷⁰. იექსალეს სახით ხელფასს უფრო მეტად წვრილი მოხელეები და რიგითი მეომრები იღებდნენ.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოს დაწესებული ჰქონდა სპეციალური გადასახადი მოხელეთა ერთი ჯგუფის სასარგებლოდ, რაც ზოგჯერ მათი შემოსავლის მთავარ წყაროს შეადგენდა. მაგალითად, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, დიდვაზირს არ ჰქონდა დანიშნული „მუდმივი ჯამაგირი“ (მავაჯებ), მაგრამ სამაგიეროდ იგი იღებდა ე. წ. „რასმ ალ-ვიზარათ“-ს („სავაზირო გადასახადი“) 800 თუმნის რაოდენობით, რომელსაც, როგორც ჩანს, ისტაჰანის გარეუბნების მოსახლეობა იხდიდა¹⁷¹. ასეთივე სახის გასამრჯელო დანიშნული ჰქონდა ზოგიერთ სხვა მოხელესაც (ნაზირს, მუსტოფის და ა. შ.). საფინანსო მოხელეთათვის დაწესებული იყო ე. წ. „რასმ ალ-ჰესაბ“ („საანგარიშო გადასახადი“)¹⁷².

¹⁶⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 93.

¹⁶⁷ Chardin, V, გვ. 420.

¹⁶⁸ И. П. Петрушевский, Очерки..., გვ. 196..

¹⁶⁹ იქვე, გვ. 195.

¹⁷⁰ Kaempfer, გვ. 96.

¹⁷¹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 52..

¹⁷² იქვე, გვ. 59.

მუდმივი ჯამაგირის გარდა მოხელეებს ჰქონდათ სხვა სახის დამატებითი შემოსავალიც, ძირითადად, ე. წ. „როსუმის“ („სარგო“) და „ენამის“ („საჩუქარი“) სახით.

„ენამი“ ეწოდებოდა შაჰის მიერ მოხელეებზე გაცემულ საჩუქარს. ჩვეულებრივი ენამის გარდა წყაროებში იხსენიება „ენამ-ე ჰამესალე“ („ყოველწლიური ენამი“), რაც ფაქტიურად მუდმივ ჯამაგირს წარმოადგენდა. მაგალითად, ამგვარი „ყოველწლიური ენამი“ დანიშნული ჰქონდა დიდვაზირს¹⁷³.

ყველა მოხელე, რომელიც შაჰისაგან ჯამაგირს ან საჩუქარს იღებდა, ვალდებული იყო გადაეხადა „როსუმი“ — მისთვის დანიშნული თანხის განსაზღვრული ნაწილი, რომელიც შემდეგ შაჰის კარის და საფინანსო დაწესებულების მოხელეთა შორის ნაწილდებოდა¹⁷⁴. ზემოთ განხილული მუდმივი ჯამაგირებისაგან განსხვავებით „როსუმისა“ და „ენამის“ სახით მიღებულ შემოსავალს, ბუნებრივია, არარეგულარული ხასიათი ჰქონდა და მათი რაოდენობის ზუსტი განსაზღვრა არ არის შესაძლებელი.

დაბოლოს, უნდა აღინიშნოს რომ მოხელეთა ერთი ნაწილი ჯამაგირს ნაწილობრივ ნატურით („ჭირე“) იღებდა, რაზედაც დაწერილებით საუბრობს დიუ მანი¹⁷⁵. მაგალითად, „თახქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით „ჭირე“ დანიშნული ჰქონდათ დიდვაზირს, სასახლის დაწესებულებათა მეთაურებს („საჰებჯამებს“) და ა. შ.

§ 2. უმაღლესი სათათბირო და სასამართლო ორგანოები

შაჰის სათათბირო ორგანოები. სეფიანი შაჰი სახელმწიფოს ერთპიროვნული, შეუზღუდავი მმართველი იყო. მაგრამ ეს არ გამორიცხავდა ქვეყნის მართვაში, სახელმწიფო საქმეთა გადაწყვეტაში შაჰთან დაახლოებული პირების (შაჰის ოჯახის წევრების, კარის მოხელეების, სასახლისა და პარემის მსახურების) თუ სათათბირო ორგანოების მონაწილეობის შესაძლებლობას.

სეფიანთა ხანის წყაროებიდან ჩანს, რომ შაჰს, ჩვეულებრივ, ჰყავდა ფავორიტები. რომლებსაც იგი სხვებზე უფრო ენდობოდა და სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტისას მათი რჩევებით სარგებლობდა. ამასთან არ იყო აუცილებელი. რომ შაჰთან დაახლოებული პირები მაღალი რანგის სახელმწიფო მოხელეები ან ოფიციალური

173 იქვე.

174 Tadhkirat al-muluk, გვ. 155—157.

175 Du Mans, გვ. 26—27.

სათათბიროს წევრები ყოფილიყვნენ, ანდა საერთოდ რაიმე თანამდებობა ჰქონოდათ. სეფიანთა კარზე „არაოფიციალური მრჩეველების“ გავლენა, ბუნებრივია, განსაკუთრებით შესამჩნევი იყო სუსტი და უნებისყოფო შაჰების (მოჰამედ ხოდაბანდეს, შაჰ სულეიმანის, შაჰ სულთან ჰუსეინის) დროს, ასევე იმ პერიოდებში, როდესაც შაჰს სხვადასხვა მიზეზების (მცირეწლოვანობა, ავადმყოფობის...) გამო არ შეეძლო ქვეყნის მართვაში აქტიური მონაწილეობის მიღება.

ასეთ შემთხვევებს ჩვენ უკვე პირველი სეფიანი შაჰების დროს ვხვდებით.

შაჰ ისმაილ I-ის მოღვაწეობის ამსახველ წყაროებში იხსენიება „რჩეული ხალხი“ („აჰლ-ე ეხთესას“)¹⁷⁶ — სეფიანთა ორდენის წევრი შვიდი ყიზილბაში ამირი, ისმაილის მეურვე-მრჩეველნი, რომლებმაც იხსნეს იგი აყ-ყოინლუს მმართველთა ხელში ჩაეპარდნისაგან. მათვე დაიკავეს მნიშვნელოვანი სახელმწიფო თანამდებობები ისმაილის ირანის ტახტზე ასვლის შემდეგ. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ისმაილი ამ დროს მხოლოდ 14 წლისა იყო, ირანში გაბატონებისათვის სეფიანების ბრძოლის ფაქტიურ ხელმძღვანელად სწორედ ზემოხსენებული „რჩეული ხალხი“ უნდა მივიჩნიოთ¹⁷⁷.

შაჰ ისმაილ I-ის შემდეგ, როდესაც ირანის ტახტზე არასრულწლოვანი შაჰ თამაზი ავიდა, ქვეყნის მართვის სადავეები ხელთ იგდეს ამ პერიოდში ყველაზე გავლენიანი ყიზილბაშური ტომების ბელადებმა, რომლებიც ერთხანს კოლექტიურად განაგებდნენ სახელმწიფოს¹⁷⁸. დაახლოებით ასეთივე ვითარება შეიქმნა შაჰ თამაზის მმართველობის ბოლო წლებში და მისი გარდაცვალების შემდეგ, როცა სახელმწიფოს სათავეში უსინათლო და სუსტი ნებისყოფის მოჰამედ ხოდაბანდე იდგა¹⁷⁹.

XVII ს. მეორე ნახევარში შაჰის კარზე მნიშვნელოვნად გაიზარდა სასულიერო პირებისა და ჰარემის მსახურების როლი, რომლებიც, ამ პერიოდის წყაროების თანახმად, ზშირად გავლენას ახდენდნენ შაჰის გადაწყვეტილებებზე. ევროპელ მოგზაურთა ცნობით, „ჰარემის მკვიდრნი“ (შაჰის დედა, შაჰის ცოლები, ჰარემის საჭურისები) აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის მართვაში¹⁸⁰, ხოლო შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს ჰარემში სათათბირო ორგანოც („საჭურისთა საბჰო“) კი შექმნილა, სადაც შაჰი განიხილავდა სახელმწიფო

¹⁷⁶ R. Savory, Iran under the Safavids, გვ. 22.

¹⁷⁷ იქვე.

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 52.

¹⁷⁹ იქვე, გვ. 71—75.

¹⁸⁰ Chardin, V, გვ. 240.

საქმეებს და სახელმწიფო მოხელეთა საქმიანობას¹⁸¹. მაგრამ ამგვარი, „კერძო მრჩეველებისა თუ საბჭოების“ გვერდით სეფიანთა ირანში არსებობდა ოფიციალური სათათბირო ორგანოებიც — „მაჯლისი“ და „ამირთა საბჭო“, რომელთა შემადგენლობა და მოქმედების წესები ზუსტად იყო დადგენილი. მათი საქმიანობის განხილვამდე საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ მორჩილი მოხელე-მსახურებისაგან შედგენილი სათათბირო ნორმალურ ვითარებაში არ ზღუდავდა შაჰის ხელისუფლებას. მართლია, წყაროების ცნობით, შაჰი ეთათბირებოდა თავის მოხელეებს და ზოგჯერ მათი რჩევის საფუძველზე აზრსაც იცვლიდა¹⁸². მაგრამ საბოლოო გადაწყვეტილების მიღების უფლება მხოლოდ შაჰს ჰქონდა და მისი შეცვლა არავის შეეძლო¹⁸³.

ირანის ისტორიის საბჭოური სახელმძღვანელოების თანახმად, შაჰის სათათბირო ორგანოს წარმოადგენდა „უზენაესი მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ალა“), რომელიც „სახელმწიფოს საყრდენის“ („აჩქან-ე დოულათ“) ტიტულის მქონე შვიდი უმაღლესი მოხელისაგან შედგებოდა¹⁸⁴. აქ, ჩვენი აზრით, სამი უზუსტობაა დაშვებული: ჯერ ერთი, ხსენებულ ნაშრომებში მოხსენიებული შვიდი მოხელისაგან შედგენილ სათათბირო ორგანოს სეფიანთა ხანის წყაროებში ეწოდება არა „უზენაესი მაჯლისი“, არამედ „ამირთა საბჭო“ („ჩანყი-ე ამარა“)¹⁸⁵, ხოლო „მაჯლისი“ და „ამირთა საბჭო“ სხვადასხვა ინსტიტუტებია. „მაჯლისი“ შაჰის კარზე გამართული ნადიმია, რომელზედაც სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტაც არის გათვალისწინებული. „ამირთა საბჭო“ კი მოხელეთა საქმიანი სხდომაა და იგი მხოლოდ ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხების (ძირითადად, სამხედრო) განსახილველად და მოსაგვარებლად იკრიბება, რაზედაც უფრო დაწვრილებით ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი. ამასთან, „მაჯლისი“ თავისი შემადგენლობითაც განსხვავდება „ამირთა საბჭოსაგან“. „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზიქართ ალ-მულუქის“ მიხედვით შვიდი მოხელისაგან სწორედ „ამირთა საბჭო“ შედგებოდა¹⁸⁶. „მაჯლისზე“ დასწრების უფლება კი სეფიანთა სახელმწიფოს

¹⁸¹ A Chronicle of the Carmelits. გვ. 471; ზოგიერთი წყაროს თანახმად, „საქურთისთა საბჭო“ უკვე შაჰ სულეიმანის დროს არსებობს. იხ. Hanway, II, გვ. 130.

¹⁸² „შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან“, გვ. 40.

¹⁸³ Chardin, V, გვ. 284.

¹⁸⁴ История Ирана с древнейших времен..., გვ. 292; История Ирана. редактор М. С. Иванов. М., 1977, გვ. 189.

¹⁸⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92.

¹⁸⁶ „თაზიქართ ალ-მულუქ“, გვ. 5; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75.

თითქმის ყველა რამდენადმე მნიშვნელოვან თანამდებობის პირს ჰქონდა¹⁸⁷.

მეორე, იმავე წყაროების ცნობით, „სახელმწიფოს საყრდენის“ ტიტულს სათათბიროს შვიდივე წევრი კი არ ატარებდა, როგორც ეს ზემოხსენებულ ნაშრომებშია აღნიშნული, არამედ მხოლოდ ოთხი სამხედრო მოხელე¹⁸⁸.

დაბოლოს, შაჰის კარზე გამართულ ნადიმს სპარსულ წყაროებში, როგორც წესი, ეწოდება არა „უზენაესი მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ალა“), არამედ „სამოთხის სადარი მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ბეჰეშთ აინ“), ხოლო გამოთქმა „სამოთხის სადარი“ ცალკეული სპარსელი ისტორიკოსის მიერ თავის ნება-სურვილისა და გემოვნების მიხედვით არჩეული ეპითეთი არ უნდა იყოს, რადგან ამ შესიტყვებას ვხვდებით როგორც XVI—XVII სს. სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში¹⁸⁹, ასევე ოფიციალური საბუთების საფუძველზე სეფიანთა მმართველობის ბოლოს შედგენილ „თაჰქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“¹⁹⁰ და „მაჯლისი“ უმრავლეს შემთხვევაში სწორედ ამ სახით იხსენიება. საინტერესოა, რომ სპარსულ წყაროებში „მაჯლისის“ მონაცვლედ ნახმარი ტერმინი „მაჰფელ“, რაც ასევე ნადიმს, წვეულებას ნიშნავს, უმრავლეს შემთხვევაში იმავე ეპითეტთან იხმარება („მაჰფელ-ე ბეჰეშთ აინ“)¹⁹¹.

თანამედროვე სპარსული ენის ლექსიკონებით „მაჯლისი“ კრებას, სხდომას, ასევე ხელისუფლების ორგანოს (პარლამენტს) ნიშნავს¹⁹². მაგრამ ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა უფრო გვიანდელია. სეფიანთა ხანაში „მაჯლისი“ პირველ რიგში „ნადიმს“, „წვეულებას“, „მიღებას“ აღნიშნავს. ამასთან, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, „მაჯლისი“ იხმარებოდა როგორც შაჰის, ასევე სახელმწიფო მოხელეების მიერ მოწყობილი ნადიმების აღსანიშნავად¹⁹³. როგორც ჩანს, მათ-

187 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5—44.

188 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, „სახელმწიფოს საყრდენებად“ სეფიანთა ირანში ძირითადად სამხედრო მოხელეები იწოდებოდნენ და „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ „საბჰოს ამირთაგან“ ამ ტიტულით, მართლაც, მხოლოდ სამხედრო მოხელეები (ყორჩიბაში, ყულარალასი, თოფანგჩილასი, ეშიკალასიბაში) იხსენიებიან, ხოლო დანარჩენ სამ არასამხედრო თანამდებობას (დიღვაზირს, დივანბეგს, მაჯლისნევისს) ეს ტიტული არა აქვს.

189 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 505; ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 623.

190 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 37; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 93.

191 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92; „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 15.

192 Персидко-русский словарь, составил Б. В. Миллер, М., 1953, гв. 466.

193 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 551.

გან გამოსარჩევად შაჰის წვეულებას „სამოთხის სადარი მაჯლისი“ ეწოდებოდა. სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით. მაჯლისი იმართება ახალ წელს და სხვა ირანულ დღესასწაულებზე¹⁹⁴, სეფიანთა ოჯახის წევრების დაბადების დღეებსა და ქორწინებისას¹⁹⁵, უცხო ქვეყნების ელჩებისა¹⁹⁶ თუ სხვა საპატიო სტუმრების შაჰის კარზე მიღების დროს¹⁹⁷ და სხვა ამგვარ საზეიმო შემთხვევებში. მაჯლისის გამართვა, რასაკვირველია, შაჰის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული და ამიტომ იგი რაიმე განსაკუთრებული მიზეზის გარეშეც შეიძლება მოწვეულიყო. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, სასახლის მეურნეობის მმართველს — ნაზირ-ე ბიუთათს — და მის ხელქვეით მოხელეებს ევალებოდათ მაჯლისისათვის საჭირო ხარჯების დადგენა, ნადიმისათვის საჭმელ-სასმელის გამზადება¹⁹⁸. სეფიანთა ხანის წყაროებში ჩვენ ვხვდებით შაჰის კარზე გამართული მაჯლისის მსვლელობის საკმაოდ დეტალურ აღწერილობასაც, საიდანაც ჩანს, რომ ზოგიერთ ასეთ მაჯლისზე არაერთარი სახელმწიფო საქმე არ წყდებოდა. მაგალითად, ოლეარიუსი, რომელიც დაწვრილებით აგვიწერს შლეზვიგ-ჰოლშტეინის ელჩობის შაჰ სეფი I-ის კარზე მიღებას და ამასთან დაკავშირებით გამართულ წვეულებას, საუბრობს მორთმეულ კერძებზე, მუსიკოსებზე და მოცეკვავეებზე და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ამ მაჯლისზე არც მოლაპარაკება უწარმოებიათ და არც რაიმე სახელმწიფო საქმე განუხილავთ¹⁹⁹.

ზემოთ მოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ „მაჯლისი“ პირველ რიგში წვეულებას ნიშნავს და არ არის აუცილებელი რომ მასზე სახელმწიფო საქმე გადაწყდეს. ამაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ სპარსულ წყაროებში, როგორც უკვე ითქვა, მაჯლისი კერძო პირების მიერ გამართულ ნადიმსაც აღნიშნავს, რომელსაც შაჰი და სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეები არ ესწრებიან²⁰⁰.

სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში „საბჰოს“ აღსანიშნავად იხმარება ტერმინები „ქანგაზ“²⁰¹, „ჯანყი“²⁰², „დივან“²⁰³, „მაშვა-

194 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 517—518.

195 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 380; „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 531.

196 Kaempfer, გვ. 194—218; О.learнн, გვ. 655—656.

197 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 574.

198 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 319; „თაბქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 234.

199 О.learнн, გვ. 656—657.

200 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 551.

201 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 504, 549...

202 იქვე, გვ. 626.

203 იქვე, გვ. 383.

კათ²⁰⁴. დამხმარე ზმნასთან ერთად ხსენებული ტერმინები აღნიშნავენ საბჭოს, სხდომის, თათბირის ჩატარებას.

„ქანგაშ“ რაშიდ აღ-დინის თხზულებაში იხმარება „ყურულთა-ის“ სინონიმად და მონღოლთა სათათბირო ორგანოს ნიშნავს²⁰⁵. სეფიანთა ხანაში „ქანგაშ“, როგორც ჩანს, არქაიზმია. მას ძირითადად სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში ვხვდებით და ისიც ძალზე იშვიათად.

„საბჭოს“ აღსანიშნავად უფრო გავრცელებული ტერმინებია „ჯანყი“ და „დივან“. XVIII ს. დასაწყისში შედგენილ „თაზქირათ-ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ სათათბიროს აღსანიშნავად იხმარება „ჯანყი“²⁰⁶. შარდენის თანახმად, რომელიც ირანში XVII ს. 60—70-იან წლებში იმყოფებოდა, უმაღლეს მოხელეთაგან შედგენილ საბჭოს ეწოდება „ichengui“²⁰⁷. შარდენის ნაშრომის გამოცემელი ამ სიტყვის ახსნას ვერ ახერხებს²⁰⁸. მაგრამ აშკარაა, რომ „ichengui“ „ჯანყის“ დამახინჯებული ფორმაა. შაჰ აბას I-ის დროს ირანში მყოფი პიეტრო დელა ვალეს თანახმად საბჭოს, თათბირს (consiglio) ეწოდება „დივან“²⁰⁹. ამავე პერიოდის ამსახველ ისქანდერ მუნშის თხზულებაშიც ტერმინი „დივან“ იხმარება. მაგალითად, ისქანდერ მუნშის ცნობით, ყიზილბაში ამირები შაჰისაგან ითხოვენ, რომ მან ძველი წესების თანახმად კვირაში ორჯერ ამირები მოიწვიოს და „დივანი“ ჩაატაროს²¹⁰. აქ „დივანი“ აშკარად თათბირს ნიშნავს. ალბათ, აღნიშნულის საფუძველზე სეივორი ასკენის, რომ სათათბირო ორგანოს თავდაპირველად „დივანი“ ერქვა და „ჯანყი“ უფრო გვიან ეწოდა²¹¹. მაგრამ ტერმინ „ჯანყის“ ჩვენ შაჰ თამაზის დროინდელ სპარსულ წყაროებშიც ვხვდებით და აქაც ის თათბირის მნიშვნელობით იხმარება²¹².

სეფიანთა ხანის წყაროებში „მაჯლისი“ („წვეულება“) და „ჯანყი“ („საბჭო“) გარკვევით არის გარჩეული ერთმანეთისაგან. „დასთურ ალ-მულუქში“ ცალკეულ მოხელეთა ფუნქციების განხილვისას, როგორც წესი, ზუსტად არის მითითებული მაჯლისზე ამა თუ იმ მოხე-

204 „პაბიბ ას-სიარ“. IV, გვ. 505.

205 A. Lambton. Continuity.... გვ. 249.

206 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75.

207 Chardin, V. გვ. 239.

208 აქვე, იხ. შენიშვნა 1.

209 Pietro della Valle, I. გვ. 371.

210 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 383.

211 The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 353.

212 „შაჰ თამაზის საუბარი ოსმარეთის ელჩებთან“, იხ. სპარსული ტექსტი,

ლის ადგილი. თხზულებიდან ჩანს, რომ მაჯლისის საშუალო რანგის მოხელეებიც ესწრებოდნენ²¹³. ამავე ნაშრომში ცალკეა საუბარო „ამირთა საბჭოზე“ („ჯანყი“), რომლის შემადგენლობაში მხოლოდ შვიდი უმაღლესი მოხელე შედიოდა²¹⁴. იგივე შეიძლება ითქვას ევროპულ წყაროებზეც. შარდენის მიხედვით „მაჯლისის“ შაჰის კარზე გამართული ნადიმა, რომელიც დღესასწაულების ან საპატიო სტუმრების მიღების დროს იმართება²¹⁵, და მას დაახლოებით 200 — 300 მოხელე ესწრება²¹⁶. იქვე შარდენი ცალკე განიხილავს მხოლოდ უმაღლესი მოხელეებისაგან შედგენილ „ჯანყის“. ამასთან, „მაჯლისის“ შარდენი „ნადიმს“ („festin“) უწოდებს²¹⁷. „ჯანყის“ კი — „საბჭოს“, „სათათბიროს“ („conseil“)²¹⁸.

ამრიგად, როგორც აქ მოტანილი მასალიდან ჩანს, სეფიანთა ხანაში, „მაჯლისის“ შაჰის კარზე გამართულ წვეულებას აღნიშნავს, ხოლო „ჯანყი“ — თათბირს.

მაგრამ, იმავე წყაროების მიხედვით, შაჰის „მაჯლისის“ უბრალო წვეულება არ არის. მაჯლისზე სახელმწიფო საქმეებიც წყდება, იგი სათათბიროს ფუნქციებსაც ასრულებს და ამდენად პოლიტიკური ინსტიტუტია.

სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში ცალკე არ არის საუბარი „მაჯლისის“ (ასევე „ამირთა საბჭოს“) ადმინისტრაციული ფუნქციების და სახელმწიფოებრივი საქმიანობის შესახებ, მაგრამ, მაჯლისი რომ მხოლოდ ნადიმი არ იყო, ამაზე მიუთითებს შაჰის კარის ზოგიერთი მოხელის (დიდვაზირის, მაჯლისნევისის, ეშიკადასიბაშის...) ფუნქციები, რომლებიც დაწვრილებით არის აღწერილი „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა მაჯლისნევისის ინსტიტუტი. თხზულებიდან ჩანს, რომ ხსენებული მოხელე მაჯლისზე მდივნის მოვალეობას ასრულებდა. აქედან მომდინარეობს ამ თანამდებობის სახელწოდებაც — მაჯლისნევის („მაჯლისის მწერალი“). საინტერესოა, რომ „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მდივნის მოვალეობას ასრულებდა მაჯლისნევისი „ამირთა საბჭოშიც“²¹⁹.

213 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 433, 436, 437.... 1

214 იქვე, II, გვ. 75.

215 Chardin. V. გვ. 468.

216 იქვე, გვ. 477.

217 იქვე.

218 იქვე, გვ. 239.

219 „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 92.

ზემოხსენებული წყაროების ცნობით, აღნიშნულ მოხელეს მაქლისზე შაჰისთვის უნდა წაეკითხა უცხო ქვეყნების²²⁰ და ირანის პროვინციის მმართველების მიერ გამოგზავნილი წერილები, შაჰის სხვა მოხელეებისა და ქვეშევრდომების არზები თუ მოხსენებები და იქვე უნდა ჩაეწერა მათზე შაჰის პასუხები და წარმოდგენილ არზებთან დაკავშირებით გაცემული განკარგულებები²²¹. სწორედ ამ ჩანაწერების საფუძველზე იწერებოდა შემდეგ ოფიციალური საბუთები შაჰის კანცელარიაში²²².

ევროპული წყაროების თანახმად, მაქლისის საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდა დიდვაზირი. როგორც ცნობილია, XVII ს-ში დიდვაზირი შაჰის მოადგილეს წარმოადგენდა და სათავეში ედგა მმართველობის აპარატს. მასთან თავს იყრიდა ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული ფაქტიურად ყველა მნიშვნელოვანი საქმე. გარდა ამისა, დიდვაზირი სასახლის შესასვლელთან აგებულ ქეშიქხანეში ყოველდღიურად იღებდა მოსახლეობის თხოვნებს კუ საჩივრებს, არჩევდა მათ დავებს და ა. შ.²²³ მაგრამ ქვეყნის მართვასთან თუ მოსახლეობის საჩივრებთან დაკავშირებული ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი დიდვაზირს შაჰისთვის უნდა მოეხსენებინა, რადგან საბოლოო გადაწყვეტილების მიღების უფლება მხოლოდ შაჰს ჰქონდა. ევროპული წყაროების თანახმად, ასეთი საქმეების შაჰისთვის პირადად მოხსენების შესაძლებლობა დიდვაზირს სწორედ მაქლისებზე (ან შაჰის ყოველდღიური ცხენით გასეირნების დროს) ეძლეოდა²²⁴. კემპფერის ცნობით, მაქლისზე, ნადიმის დაწყების წინ, დიდვაზირი შაჰს წარუდგენდა მასთან შემოსულ თხოვნებს და საჩივრებს. ამასთან ჯერ წყდებოდა მოხელეთა ჯამაჯირის მომატების ან დაჭილდოების საკითხები, შემდეგ, კემპფერის სიტყვით, დიდვაზირი უფრო მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებზე გადადიოდა²²⁵. შაჰის გადაწყვეტილებები კი მაქლისნევის უნდა ჩაეწერა, რაზედაც უკვე გვქონდა საუბარი.

გარდა ამისა, მაქლისზე ხდებოდა მოხელეთა სამსახურზე დანიშნაც და აქვე უნდა შესრულებულიყო თანამდებობის მიღებასთან და-

²²⁰ „თაჰქარათ ალ-მულუქ“, II, გვ. 15.

²²¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92—93.

²²² იქვე.

²²³ იქვე, გვ. 76—77.

²²⁴ K a e m p f e r, გვ. 63.

²²⁵ იქვე, გვ. 32.

კავშირებული ე. წ. „ფეხის კოცნის“ („ფაიბუს“) ცერემონიალი²²⁶, რომელსაც ეშიკალასიბაში უძღვებოდა²²⁷.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მაჯლისზე წარმოებდა უცხო ქვეყნების ელჩების მიღება და მათთან მოლაპარაკება.

ამრიგად ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ შაჰის მაჯლისზე სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტაც იყო გათვალისწინებული.

მაჯლისთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, საინტერესოა შარდენის ერთი ცნობა, რომლის თანახმად „მაჯლისი“ მხოლოდ ნადიმი არ ყოფილა და იგი, ზემოხსენებული საზეიმო შემთხვევების (დღესასწაულების, სტუმრების მიღების...) გარდა, ზოგჯერ რაიმე საკითხის განსახილველად საგანგებოდ იკრიბებოდა. შარდენი ასხეავენს „სანადიმოდ“ (festin) და „სათათბიროდ“ (conseil) მოწვეულ მაჯლისებს²²⁸.

შარდენის ცნობა დასტურდება სპარსული ნარატიული წყაროების მონაცემებით. მათში იხსენიება, ერთი მხრივ, „ახალი წლის მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ნავრუზ“) ²²⁹, „ნადიმის მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ბაზმ“ ²³⁰, „მაჯლის-ე ეიშ“ ²³¹) და, მეორე მხრივ, „თათბირის მაჯლისი“ („მაჯლის-ე ჭანყი“ ²³², „მაჯლის-ე ქანგაშ“ ²³³ და „მაჯლის-ე მაშვარათ“ ²³⁴). ტერმინ „მაჯლისთან“ ნახმარი სიტყვები „ნადიმი“ („ბაზმ“) და „თათბირი“ („ჭანყი“, „ქანგაშ“, „მაშვარათ“), ჩვენი აზრით, სწორედ მაჯლისის მოწვევის მიზეზზე, მის დანიშნულებაზე მიუთითებს, რაც კონტექსტიდანაც კარგად ჩანს: როდესაც სპარსელი ისტორიკოსი ტერმინ „ნადიმის მაჯლისს“ იყენებს, ტექსტში, მართლაც, ნადიმი აღწერილი²³⁵, ხოლო როცა წყაროში „თათბირის მაჯლისი“ იხსენიება, იქ, როგორც წესი, შაჰისა და მოხელეების თათბირზეა საუბარი²³⁶.

ამრიგად, სეფიანთა ხანის წყაროები რაიმე საკითხის განსახილველად მოწვეულ „საქმიან (თათბირის) მაჯლისს“ ასხეავენ „სახეიმო (ნადიმის) მაჯლისისაგან“, თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტა ამ უკანასკნელზეც იყო გათვალისწინებული.

²²⁶ ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარიხ-ე...“, გვ. 1082.

²²⁷ „დასთურ აღ-მულუქ“, II, გვ. 83.

²²⁸ Chardin, V, გვ. 477.

²²⁹ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 517.

²³⁰ იქვე, გვ. 566.

²³¹ იქვე, გვ. 531, 568.

²³² ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარიხ-ე...“, გვ. 626.

²³³ იქვე, გვ. 405.

²³⁴ იქვე, გვ. 1049.

²³⁵ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 531.

²³⁶ ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარიხ-ე...“, გვ. 405, 626.

უფრო მეტ სიძნელეს ვაწყდებით „ამირთა საბჭოს“ ფუნქციების დადგენისას. ირანის ისტორიის თანამედროვე მკვლევართა აზრით, სეფიანთა ხანაში „მაჯლისის“ გარდა მოქმედებდა კიდევ ერთი სა-
თათბირო ორგანო („council“)²³⁷, რომელსაც თავდაპირველად ეწო-
დებოდა „დივან“, ხოლო შემდგომში — „ჯანყი“²³⁸. ამრიგად, ამ მო-
საზრებით ტერმინები „დივან“ და „ჯანყი“ სინონიმებია, ისინი ერთ-
სა და იმავე ინსტიტუტს აღნიშნავენ, ოღონდ სხვადასხვა პერიოდებ-
ში. აღნიშნული მოსაზრება ჩვენს ხელთ არსებული სეფიანთა ხანის
წყაროების მონაცემებით მხოლოდ ნაწილობრივ დასტურდება. ჯერ
ერთი, ტერმინების „დივანის“ და „ჯანყის“ გამოყენებაში ქრონოლო-
გიური სხვაობა არ შეინიშნება. ეს ტერმინები პარალელურად იხმა-
რება. მაგალითად, „საბჭოს“ მნიშვნელობით ტერმინ „ჯანყის“ ეხვდე-
ბით როგორც შაჰ თამაზ I-ის დროინდელ (XVI ს.) სპარსულ წყა-
როებში²³⁹, ასევე სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდის ამსა-
ხველ „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“²⁴⁰. იგი-
ვე შეიძლება ითქვას ტერმინ „დივანის“ შესახებაც. სპარსულ ნარა-
ტიულ თხზულებებში „დივან“ ეწოდება შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს
დროს შაჰის კარზე მოწვეულ „საბჭოს“²⁴¹, ამავე ტერმინს ეხვდებით
XVII ს. მეორე ნახევრისა და XVIII ს. დასაწყისის წყაროებში²⁴².
და მეორე, ორივე ტერმინი, მართალია, უმაღლეს მოხელეთა კრებას,
სხდომას აღნიშნავს, მაგრამ მათ შორის, ჩვენი აზრით, გარკვეული ში-
ნაარსობრივი განსხვავება არსებობს. მაგალითად, შარდენის თანახმად,
„ჯანყი“ მოხელეთა სათათბიროს, საბჭოს აღნიშნავს, რომელსაც მხოლოდ
ომის შემთხვევაში იწვევენ²⁴³, ხოლო „დივანი“ მუდმივად მოქმედი
სასამართლო ორგანოა²⁴⁴.

„დივანსა“ და „ჯანყის“ ასხვავებენ „თაზქირათ ალ-მულუქისა“
და „დასთურ ალ-მულუქის“ ავტორებიც. აღნიშნულ თხზულებებში
ტერმინი „დივან“ სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარება, რაზედაც
ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი, მაგრამ უმრავლეს შემთხვევაში იგი
სასამართლო ორგანოს ან უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოს. აღ-
ნიშნავს. მაგალითად, „დივანი“ ეწოდება დიდვაზირის ქეშიქხანეში

²³⁷ The Cambridge History of Iran. vol. 6. გვ. 290.

²³⁸ იქვე, გვ. 353.

²³⁹ „შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან“, სპარსული ტექსტი, გვ. 9, 73.

²⁴⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“. II, გვ. 75; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

²⁴¹ ის ქან დერ მუ ნ შ ი, „თარხი-ე“, გვ. 383.

²⁴² Chardin, VI, გვ. 54; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76.

²⁴³ Chardin V, გვ. 239.

²⁴⁴ იქვე, VI, გვ. 54.

გამართულ სხდომას, რომელზედაც მოსახლეობის საჩივრები და თხოვნები განიხილება²⁴⁵. „თაჭირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, დიდ-ვაზირის „დივანს“ ესწრებიან „ამირები“, მაღალი თანამდებობის პირები. მუსტოუფები, ხანები, ეაზირები და ა. შ.²⁴⁶ ამავე თხზულებებში ცალკეა საუბარი „ჩანყის“ შესახებ, რომელიც მხოლოდ შვიდი უმაღლესი მოხელისაგან შედგება. სამწუხაროდ, ამ ორგანოს ფუნქციების შესახებ ხსენებულ თხზულებებში მხოლოდ ერთი ცნობაა მოცემული. კერძოდ ძეგლებში აღნიშნულია, რომ როდესაც „ჩანყიზე“ იხილებოდა ირანის რომელიმე რეგიონში სეფაჰსალარის (მხედართმთავრის) გაგზავნის საკითხი, საბჭოზე ამ უკანასკნელსაც იწვევდნენ²⁴⁷. ასე რომ, ამ ცნობაშიც „ჩანყის“ სამხედრო ფუნქციებზეა საუბარი. სპარსულ ნარატიულ წყაროებშიც „დივან“ სასამართლოს ან მოსახლეობის არზების განმხილველ ორგანოს აღნიშნავს²⁴⁸, ხოლო „ჩანყი“ (ან მისი მონაცვლე „ქანგაშ“) კი, როგორც წესი, ომის დროს გამართულ „სამხედრო თათბირს“²⁴⁹.

წყაროებში უფრო დაწვრილებით არის აღწერილი „დივანის“ (უმაღლესი სასამართლოს) ფუნქციები. „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაჭირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით დიდვაზირის ქეშიქხანეში გამართულ „დივანზე“ იხილავდნენ მოსახლეობის საჩივრებს, თხოვნებს, არჩევდნენ დაეებს²⁵⁰. ამასთან, შედარებით ნაკლები მნიშვნელობის საკმეებს დიდვაზირი თვითონ წყვეტდა „დივანის“ წევრ სხვა მოხელეებთან ერთად, ხოლო მნიშვნელოვანი საკითხები კი შაჰისთვის უნდა მოეხსენებინათ და მისი განკარგულებით გადაეწყვიტათ²⁵¹. აღნიშნული თხზულებები სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდის ვითარებას ასახავს, როდესაც ირანის შაჰები ნაკლებად მონაწილეობდნენ ქვეყნის მართვაში და ძირითად დროს ჰარემში ატარებდნენ. უფრო ადრინდელი წყაროების მიხედვით, „დივანს“ ხშირად შაჰი თავმჯდომარეობდა. მაგალითად დ'ალექსანდრისა²⁵² და ისქანდერ მუნშის²⁵³ ცნობით, შაჰ თამაზ I პირადად უძღვებოდა „დივანის“ საქმიანობას. შერლის თანახმად, კვირაში ერთხელ, ოთხშაბათობით,

245 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76; „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 6.

246 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7.

247 იქვე, გვ. 5.

248 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 207, 946.

249 „შაჰ თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან“, სპარსული ტექსტი, გვ. 9, 73; ისქანდერ მუნში „თარიხ-ე...“, გვ. 405, 626,...

250 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76—77.

251 იქვე.

252 A Narrative..., . გვ. 220—221.

253 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 383.

შპ აბას I უმაღლეს მოხელეებთან ერთად „საბჭოში ჯდებოდა“ და პირადად არჩევდა მოსახლეობის საჩივრებსა და თხოვნებს²⁵⁴. კვირის დანარჩენ დღეებში „საბჭოს“ დიდვაზირი თავმჯდომარეობდა²⁵⁵. იგივე შეიძლება ითქვას შპ აბას II-ზეც²⁵⁶. შაჰის დასწრების შემთხვევაში, რასაკვირველია, საქმეები იქვე, ოპერატიულად წყდებოდა.

ამრიგად, ზემოთ მოტანილი მასალის თანახმად, ტერმინი „ჯანყი“ „სამხედრო საბჭოს“ აღნიშნავს, რომელზედაც უმთავრესად ომთან და სამხედრო ლაშქრობებთან დაკავშირებული საკითხები წყდება, ხოლო „დივანი“ კი უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოს ფუნქციებს ასრულებს და მასზე უმთავრესად მოსახლეობის საჩივრებისა და არხების გარჩევა ხდება. ევროპული წყაროების თანახმად, სეფიანი შაჰები ცდილობდნენ, რომ მოსახლეობა მოხელეთა თვითნებობისა და შევიწროებისაგან დაეცვათ და ამდენად დიდ ყურადღებას უთმობდნენ მათი საჩივრების განხილვას, ხოლო უბრალო ხალხს ხშირად პირადად შეეძლო შაჰისათვის თავის აზრის გადაცემა, რაზედაც ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ჩვენი აზრით, „დივანის“ ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციას სწორედ მოსახლეობის თხოვნების გარჩევა შეადგენდა.

მიუხედავად ამისა, „ჯანყისა“ („სამხედრო საბჭოს“) და „დივანის“ კომპეტენციის ზუსტი განსაზღვრა და მათი ფუნქციების მკვეთრი გამიჯვნა, ჩვენი აზრით, საკმაოდ ძნელია. საქმე იმაშია, რომ „სამხედრო საბჭო“, როგორც ჩანს, წმინდა სამხედრო საკითხების გარდა, სხვა მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებსაც წყვეტდა. ხოლო „დივანი“ მხოლოდ მოსახლეობის საჩივრების განსახილველად არ იკრიბებოდა. აქვე იღებდნენ სახელმწიფო მოხელეთა მოხსენებებსა და თხოვნებს, რომელთა ერთი ნაწილი თანამდებობის ბოძებას ან ჯამაგირის მომატებას ეხებოდა. აქვე წყდებოდა სხვადასხვა საფინანსო საკითხები და ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული სხვა საქმეები. მაგალითად, შპ აბას II კვირაში ორჯერ მოსახლეობის საჩივრებს არჩევდა, მხოლოდ კიდევ ორ დღეს „სამხედრო და სამოქალაქო“ მოხელეთა საქმეებს იხილავდა²⁵⁷. ისქანდერ მუნშის ცნობით, ისმაილ II-ის განკარგულებით შაჰის კარზე „დივანი“ მოიწვიეს, რომელიც რამდენიმე თვის განმავლობაში არჩევდა მოსახლეობის საჩივ-

²⁵⁴ Sherley. გვ. 230.

²⁵⁵ იქვე.

²⁵⁶ R. Savory, Iran under the Safavids. გვ. 231.

²⁵⁷ იქვე.

რებს და საფინანსო საქმეებს²⁵⁸. შერლის თანახმად, დიდვაზირი თავის საბჭოში წყვეტდა პროვინციების საქმეებს²⁵⁹ და ა. შ.

გარდა ამისა, „სამხედრო საბჭოს“ წევრები, ჩვეულებრივ, „ღივანის“ წევრებიც იყვნენ და სავარაუდოა, რომ ორივე ორგანოში წამყვან როლს ერთი და იგივე მოხელეები ასრულებდნენ, ხოლო, ზოგ შემთხვევაში მათი შემადგენლობებიც ერთნაირი უნდა ყოფილიყო.

უფრო დაწვრილებით გვინდა შევჩერდეთ ზემოთ განხილული სათათბირო ორგანოების შემადგენლობასა და მათი მუშაობის პერიოდულობაზე. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შარდენის ცნობით, „მაჯლისის“ 200—300 მოხელე ეწირებოდა, რაც სხვა წყაროებითაც დასტურდება. „დასთურ აღ-მულუქის“ თანახმად, მაჯლისზე თითოეული მოხელის ადგილი ზუსტად იყო განსაზღვრული და მოხელის რანგს შეესაბამებოდა. შაჰთან ახლოს, ბუნებრივია, მხოლოდ მაღალი რანგის მოხელეები სხდებოდნენ. მაჯლისის წევრთაგან უნდა გამოიყოს მოხელეები, რომლებიც სხვებზე აქტიურად მონაწილეობდნენ მის საქმიანობაში. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია დიდვაზირი, რომელსაც მაჯლისის „საქმიანი ნაწილი“ მიჰყავდა. კემბუფერის ცნობით, სწორედ დიდვაზირის კომპეტენციაში შედიოდა განსახილველი საკითხების შაჰისათვის მოხსენება²⁶⁰. მაჯლისზე დიდ როლს თამაშობდა მაჯლისნევისიც, მას უნდა წაეკითხა შაჰისათვის უცხო ქვეყნების მმართველთა წერილები და ირანის პროვინციების მოხელეთა მოხსენებები და იქვე ჩაეწერა შაჰის მიერ მაჯლისზე გაცემული ბრძანებები თუ მითითებები²⁶¹.

ცალკე უნდა შევვხთ მოხელეებს, რომლებსაც მაჯლისის ჩატარება ჰქონდათ დაეალებული. „დასთურ აღ-მულუქის“ თანახმად, მოხელეთა ერთი ნაწილი (მათ შორის მაღალი რანგის თანამდებობის პირებიც) მაჯლისის მსვლელობის დროს ფეხზე უნდა მდგარიყო და მათ დაჯდომის უფლება არ ჰქონდათ²⁶². ხსენებულ მოხელეებში ჩვენ მაჯლისის მომსახურე პერსონალი უნდა ვიგულისხმოთ, რომელსაც წვეულებების წესიერად ჩატარების უზრუნველყოფა ეკისრებოდა. აღნიშნული ფუნქციის შესრულება სასახლის ორ უმაღლეს მოხელე-ხელისუფალს შორის იყო განაწილებული. ეს მოხელეებია: 1. სასახლის დაცვის უფროსი და „ცერემონმაისტერი“ — ეშიკაღასიბაში და 2. სასახლის მეურნეობის მმართველი — ნაზირ-ე ბიუთათი. ამ უკა-

²⁵⁸ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 207.

²⁵⁹ Sherley, გვ. 230.

²⁶⁰ Kaempfer, გვ. 31.

²⁶¹ „თაზკირათ აღ-მულუქ“, გვ. 15—16.

²⁶² „დასთურ აღ-მულუქ“, III, გვ. 319; IV, გვ. 432, 434...

ნასცნელს და მის ხელქვეით მოხელეებს (თუშმალბაშის, აბდარბაშის და ა. შ.) დავალებული ჰქონდათ მაჯლისისთვის საჭირო საჭმელ-სასმელის გამზადება და მათი დარბაზამდე მიტანა²⁶³. სუფრაჩის ეკისრებოდა სუფრის გაშლა და კერძების სტუმრებისთვის განაწილება²⁶⁴ და ა. შ.

მაგრამ წამყვან როლს მაჯლისზე ეშიკადასიბაში ასრულებდა. სწორედ ეშიკადასიბაშისა და მის ხელქვეით მოხელეებს (სოჰბათია-სავოლებს, ეშიკადასიებს) ევალებოდათ მაჯლისზე წესრიგის დაცვა, დადგენილი წესის თანახმად ცერემონიების ჩატარების უზრუნველყოფა და მათი ხელმძღვანელობა. „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, ეშიკადასიბაშის ევალებოდა მოხელეთათვის მაჯლისზე აღგორს მიჩენა. იგი თვალყურს ადევნებდა, რომ მაჯლისის წევრებს მხოლოდ მათთვის განკუთვნილი ადგილი დაეკავებინათ, ხოლო მაჯლისზე წესრიგის დარღვევის შემთხვევაში პასუხი ეშიკადასიბაშის მოეთხოვებოდა²⁶⁵.

მაჯლისზე „ფეხზე მდგომ“ მოხელეთა შორის წყაროები ასახელებენ შაჰის მცველებს. საჭურველმტვირთველებს (ე. წ. „იარაღის ყორჩიებს“²⁶⁶), შაჰის „პაეებს“²⁶⁷ და პირად მსახურებს. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია მეჰთარი, რომელიც მუდამ შაჰთან იმყოფებოდა და, რომელსაც შაჰის პირსახოცები და სხვა ნივთები ებარა²⁶⁸. მეჰთარი ფაქტიურად შაჰის ხელზე მოსამსახურის მოვალეობას ასრულებდა. ასეთივე ფუნქციები ჰქონდათ შაჰის „პაეებს“. წყაროებიდან ირკვევა, რომ შაჰის „პაეებს“ შორის იყვნენ ამირთა შვილებიც, მაგრამ, როგორც ჩანს, მათ უმრავლესობას ახალგაზრდა „ლოლამები“ შეადგენდნენ²⁶⁹. ლოლამებს შორის იყვნენ საჭურისებიც²⁷⁰.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, მაჯლისებზე გათვალისწინებული ყოფილა ირანის პროვინციების მმართველთა დასწრებაც. მაგალითად, „დასთურ ალ-მულუქში“ ზუსტად არის მითითებული მაჯლისზე ირანის ვალების (მათ შორის ქართლისა და კახეთის) ადგილიც²⁷¹. ბუნებრივია, რომ პროვინციის მმართველები მაჯლისის მუდმივი წევ-

263 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 319.

264 იქვე, IV, გვ. 427; Олеарии, გვ. 656.

265 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 82—83; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 9.

266 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 434.

267 Олеарии, გვ. 654.

268 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 302.

269 Олеарии, გვ. 654.

270 იქვე.

271 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 71—74.

რები ვერ იქნებოდნენ და მათ მხოლოდ შაჰის კარზე ყოფნის დროს შეეძლოთ მაჯლისზე დასწრება.

სპარსული წყაროები ასხევებდნენ „საერთო“ („მაჯლის-ე აამ“) ²⁷² და „კერძო“ მაჯლისებს („მაჯლის-ე ხას“) ²⁷³. „საერთო მაჯლის-ში“ ჩვენს მიერ უკვე აღწერილი წვეულება უნდა ვიგულისხმოთ, რომლებსაც 200—300 მოხელე ესწრებოდა. „კერძო მაჯლისებზე“ დასწრების უფლება, როგორც ჩანს, მხოლოდ მაღალი რანგის მოხელეებს ჰქონდათ და, ბუნებრივია, მათი შემადგენლობაც გაცილებით უფრო მცირერიცხოვანი უნდა ყოფილიყო. „დასთურ აღ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ აღ-მულუქში“ ჩვენ ვხვდებით მოხელეებს, რომლებიც ესწრებოდნენ როგორც „საერთო“, ისე „კერძო მაჯლისებს“ ²⁷⁴. ამავე თხზულებებში იხსენიება მოხელეები, რომლებსაც მხოლოდ „საერთო მაჯლისებზე“ დასწრების უფლება ჰქონდათ ²⁷⁵. „მაჯლის-ე ხას-ის“ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ისქანდერ მუნშის თხზულების ერთი ადგილი, რომელშიც შაჰის მაჯლისია აღწერილი. ავტორის სიტყვით, მას შემდეგ, რაც მაჯლისი მაღალი რანგის მოხელეებმა („აეამ აღ-ნას“) დატოვეს, გაიმართა „მაჯლის-ე ხას“ ²⁷⁶. ამრიგად, შაჰის კარზე „დიდი“ და „მცირე მაჯლისები“ იმართებოდა და ამ უკანასკნელს მხოლოდ მაღალი რანგის თანამდებობის პირები ესწრებოდნენ. თუმცა, „კერძო მაჯლისის“ წევრთა რიცხვი ზუსტად დადგენილი არ უნდა ყოფილიყო და მის შემადგენლობას ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, შაჰი განსაზღვრავდა.

შაჰი ადგენდა, აგრეთვე, მაჯლისის ჩატარების დროსა და ადგილს. კემფერის ცნობით, ისფაჰანში მაჯლისი, ჩვეულებრივ, შაჰის „მთავარ სასახლს“ იმ დარბაზში იმართებოდა, რომელიც ცენტრალურ მოედანს გადაკუთრებდა ²⁷⁷. მაგრამ შაჰის განკარგულებით მაჯლისი შეიძლება შაჰის სხვა სასახლეშიც მოწვეულიყო ²⁷⁸. ევროპული წყაროების თანახმად, სასახლას იმ ნაწილს, რომელშიც შაჰი მიღებას და თათბირს მართავდა, ეწოდებოდა „დივანხანე“ („დივანის სახლი“) ²⁷⁹. ოლეარიუსის ცნობით, ელჩებისა და შაჰის სტუმრების მისაღებად არ იყო გამოყოფილი ცალკე დარბაზი ან შენობა და შაჰი

²⁷² იქვე, გვ. 72.

²⁷³ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 514; ისქანდერ მუნშის „თარიხ-ე...“, გვ. 623.

²⁷⁴ „თაჰქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 16.

²⁷⁵ „დასთურ აღ-მულუქ“, II, გვ. 72.

²⁷⁶ ისქანდერ მუნშის „თარიხ-ე...“, გვ. 623.

²⁷⁷ Kaempfer, გვ. 165.

²⁷⁸ იქვე, გვ. 166; Chardin V, გვ. 468.

²⁷⁹ Олгарин, გვ. 653.

მათაც „დივანხანეში“ იღებდა²⁸⁰. შარდენის მიხედვით, მაჯლისებს და თათბირებს ლაშქრობების დროსაც იწვევდნენ, რისთვისაც სპეციალურ კარვებს აგებდნენ²⁸¹.

XVII ს-ში ზუსტად იყო განსაზღვრული „ამირთა საბჭოს“ შემადგენლობა. მასში შედიოდა სახელმწიფოს შვიდი უმაღლესი მოხელე: დიდვაზირი, ყორჩიბაში, ყულარაღასი, ეშიაღასიბაში, თოფანგჩიღასი, დივანბეგი და მაჯლისნევისი²⁸². „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს (1694—1722) „ამირთა საბჭოს“ სხდომებში ზოგჯერ მონაწილეობდნენ, აგრეთვე, ნაზირ-ე ბიუთათი, მუსტაოფი ალ-მამალექი და მირშექარბაში²⁸³. ე. ი. „ამირთა საბჭოში“ ფაქტიურად წარმოდგენილი იყო სახელმწიფოს ყველა მნიშვნელოვანი მოხელე და მმართველობის ყველა ძირითადი დარგის ხელმძღვანელი. რასაკვირველია, სხვაგვარი იყო „ამირთა საბჭოს“ შემადგენლობა შაჰ აბას I-ის რეფორმებამდე, სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში, როდესაც სახელმწიფოს სათავეში სხვა მოხელეები (ვაჟილი, ამირ ალ-უმარა) იდგნენ, ხოლო ზოგიერთი ზემოთ დასახელებული თანამდებობა (ყულარაღასი, თოფანგჩიღასი) საერთოდ არ არსებობდა.

აღნიშნული პერიოდის ამირთა საბჭოს მუშაობის წესი აღწერილი აქვს დ'ალესანდრის, რომლის თანახმად შაჰ თამაზ I-ის დროს ამირთა საბჭოს მუშაობას თვით შაჰი ხელმძღვანელობდა, ხოლო „საბჭოში“ 12 მოხელე შედიოდა. ავტორი მათ სულთნებს უწოდებს²⁸⁴. როგორც ცნობილია, XVI ს-ში „სულთანი“ უმაღლესი სამოხელეო ტიტული იყო და მას უმთავრესად ყიზილბაში ამირები ატარებდნენ. დ'ალესანდრი ცალკე გამოყოფს ოთხ „მრჩეველს“, რომელთაც არ ჰქონდათ სულთნის ტიტული და არ ეკავათ სამხედრო თანამდებობები²⁸⁵. მათ გარდა საბჭოს ესწრებოდნენ, აგრეთვე, სეფიანი უფლისწულებიც²⁸⁶.

ნაშრომში აღწერილია „საბჭოს“ მუშაობის წესიც: შაჰი, ჩვეულებრივ, თვითონ სვამდა თათბირზე განსახილველ საკითხებს, რომელთა შესახებ თითოეულ სულთანს თავისი აზრი უნდა გამოეთქვა²⁸⁷. სა-

²⁸⁰ О.теарин, გვ. 653.

²⁸¹ Chardin. V, გვ. 481—482.

²⁸² „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

²⁸³ იქვე.

²⁸⁴ A Narrative..., გვ. 220.

²⁸⁵ იქვე, გვ. 221.

²⁸⁶ იქვე, გვ. 220.

²⁸⁷ იქვე, გვ. 221.

ინტერესოა, რომ დ'ალესანდრის ცნობით, შაჰის „მრჩეველებს“ „საბჰოზე“ აზრის გამოთქმის უფლება არ ჰქონდათ. იაინი მხოლოდ იმ შემთხვევაში ერთვებოდნენ საქმის განხილვაში, როცა შაჰი მათ შეეითხვას დაუსვამდა. დ'ალესანდრის მიხედვით, „მრჩეველების“ ძირითად მოვალეობას თათბირზე გამოთქმული მოსაზრებების ჩაწერა შეადგენდა²⁸⁸. სამწუხაროდ, ხსენებულ ნაშრომში არ არის მოცემული „საბჰოს“ აღმნიშვნელი სპარსული ტერმინი და შაჰის „მრჩეველებისა“ და სულთნების თანამდებობები. დ'ალესანდრი „საბჰოს“ წევრთაგან მხოლოდ ყორჩიბაშის ასახელებს, რომელსაც ავტორის თანახმად, შეიძლება არც ჰქონოდა სულთნის წოდება²⁸⁹. მაგრამ ამ ხარვეზის შევსების შესაძლებლობას სპარსულ ნარატიულ წყაროებში მოცემული მასალა იძლევა, რომელიც ძირითადად ემთხვევა დ'ალესანდრის ცნობებს. ისქანდერ მუნში თხზულებიდან ირკვევა, რომ შაჰ აბას I-ის რეფორმებამდე „საბჰოში“ შედიოდნენ შაჰის გვარდიის უფროსი — ყორჩიბაში და ყველაზე გავლენიანი ყიზილბაშური ტომის ბელადები (ამირები)²⁹⁰, რომელთაც თიულის ფორმით ირანის პროვინციები ჰქონდათ ბოძებული. როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში ყიზილბაში ამირების უმრავლესობა სწორედ სულთნის ტიტულს ატარებდა²⁹¹. ასე რომ, დ'ალესანდრის ნაშრომში მოხსენიებულ „სულთნებში“ სწორედ ყიზილბაში ამირები უნდა ვიგულისხმოთ.

რაც შეეხება „შაჰის მრჩეველებს“, დ'ალესანდრის ნაშრომიდან ჩანს, რომ ისინი სამოქალაქო მოხელეებია. მართლაც, სეფიანთა ხანის სხვა წყაროების მიხედვით, „საბჰოს“ ესწრებოდნენ სამოქალაქო მოხელეებიც — დიდვაზირი, მდივნები (მუნში ალ-მამალეკი, მაჯლის-ნევისი), სწორედ ამ უკანასკნელთ ევალებოდათ საბჰოზე გამოთქმული მოსაზრებების ჩაწერა²⁹². ამდენად დ'ალესანდრის ნაშრომში მოხსენიებულ შაჰის „მრჩეველებად“, სწორედ ეს სამოქალაქო მოხელეები უნდა მივიჩნიოთ. „საბჰოზე“ მათი შეზღუდული უფლებები სწორად ასახავს XVI ს. ვითარებას, როცა სახელმწიფოში გაბატონებულ პოლიტიკურ ძალას ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია წარმოადგენდა, ხოლო ირანულ ელემენტს (სამოქალაქო ბიუროკრატias) დაქვემდებარებული ადგილი ეკავა. ვითარება შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგ შეიცვალა, როცა ცენტრა-

288 იქვე.

289 იქვე.

290 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 383.

291 XVI ს-ში ყიზილბაში ამირები ატარებდნენ აგრეთვე „ხანის“ ტიტულს, რანგობრივი სხვაობა „ხანებს“ და „სულთნებს“ შორის მხოლოდ XVII ს-იდან შეინიშნება.

292 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ 92—93.

ლური ხელისუფლების განმტკიცების შედეგად მნიშვნელოვნად გაიზარდა სადარბაზო-საგარო თანამდებობებისა და სამოქალაქო მოხელეების გავლენა. ამის შესაბამისად შეიცვალა „ამირთა საბჭოს“ შემადგენლობაც, რომელშიც ყიზილბაში ამირების ნაცვლად წამყვან როლს უკვე შაჰის გვარდიის მეთაურები, სასახლის უმაღლესი მოხელეები და „კალმის ბატონები“ (დიდვაზირი, მაჯლისნევისი) ასრულებდნენ.

ო. ეფენდიევი დ'ალესანდრის ნაშრომში აღწერილ „საბჭოს“ „უზენაეს მაჯლისს“ უწოდებს²⁹³, მაგრამ ჩვენი აზრით, აქ „ამირთა საბჭოს“ (დივანის) სხდომაა გადმოცემული. ჭერ ერთი, ისქანდერ მუნში ყორჩიბაშისა და ყიზილბაში ამირებისაგან შედგენილ საბჭოს „დივანს“ უწოდებს²⁹⁴. მეორე, „საბჭოს“ მუშაობის აღწერისას დ'ალესანდრი არაფერს ამბობს ნადიმის შესახებ, რაც მეჯლისის ერთ-ერთ ძირითად დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენდა. მესამე, სეფიანთა ხანის წყაროებით „მაჯლისის“ შემადგენლობა გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანი იყო და მას უმაღლესი მოხელეების გარდა უფრო დაბალი რანგის თანამდებობის პირებიც ესწრებოდნენ, რაზედაც უკვე გვქონდა საუბარი. დაბოლოს, ამაზე მიუთითებს ამ ორგანოების მუშაობის პერიოდულობაც. დ'ალესანდრის ცნობით, „საბჭოს“ შაჰი თითქმის ყოველდღე იწვევდა²⁹⁵. სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით მაჯლისის მოწვევის ვადები ზუსტად არ იყო დადგენილი, ხოლო მაჯლისებს შორის ინტერვალები ზოგჯერ საკმაოდ ხანგრძლივი იყო²⁹⁶. მაჯლისისაგან განსხვავებით „დივანი“ რეგულარულად მოქმედ ორგანოს წარმოადგენდა. ნორმალურ ვითარებაში შაჰი „დივანს“ კვირაში რამდენიმეჯერ ატარებდა, ხოლო დიდვაზირის თავმჯდომარეობით იგი ყოველდღიურად იმართებოდა, რაზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. მაგრამ ბოლო სეფიანი შაჰების (სულეიმანის, სულთან ჰუსეინის) დროს ვითარება საგრძნობლად შეიცვალა. ამ პერიოდის წყაროების თანახმად, შაჰები იშვიათად ტოვებდნენ პარეჟს. სადაც ახალი სათათბირო ორგანო — „საქურისთა საბჭო“ — შეიქმნა. შარდენის ცნობით, აღნიშნულ პერიოდში „ამირთა საბჭოს“ იშვიათად იწვევდნენ, ხოლო მოხელეები ყოველდღიურად პარემის კარებთან „ქეშიქხანეში“, იკრიბებოდნენ. სადაც ისანი შაჰის პარემიდან გამოსვლას ელოდებოდნენ, რათა მისგან მითითებები მიეღოთ²⁹⁷. ამავე ავტორის თანახმად, აქვე, პარემის შესასვლელთან

²⁹³ О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов..., გვ. 251.

²⁹⁴ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 383.

²⁹⁵ A Narrative..., გვ. 220.

²⁹⁶ Kaempfer, გვ. 185.

²⁹⁷ Chardin, V, გვ. 239.

იმართებოდა მოხელეთა თათბირი²⁹⁸. კემფერის ცნობით, „საჰურისთა საბჰო“ ხშირად ცვლიდა სახელმწიფო მოხელეების მიერ მიღებულ გადაწყვეტილებებს²⁹⁹.

უმალღესი სასამართლო ორგანოები. სეფიანთა ირანში, ისევე როგორც შუა საუკუნეების სხვა მუსლიმანურ ქვეყნებში, ერთმანეთის გვერდით არსებობდა „ურფის“ (ჩვეულებითი) და „შარიათის“ (რელიგიური) სამართალი და მათ საფუძველზე მოქმედი ურფისა და შარიათის სასამართლო ორგანოები. „ურფის სასამართლო“ საერო მოხელეთა ხელში იყო, ხოლო „შარიათის სასამართლოებს“ სასულიერო პირები ხელმძღვანელობდნენ³⁰⁰.

სასამართლო ხელისუფლება სხვადასხვა მოხელეებს შორის იყო განაწილებული. ირანის პროვინციებში შარიათის სასამართლოებს ხელმძღვანელობდნენ ადგილობრივი სასულიერო მოხელეები (ყაზიები, შეიხ ალ-ისლამები, სადრები). შარიათის უმაღლეს მოსამართლეს ისფაჰანის სადრი წარმოადგენდა³⁰¹.

ასევე იყო დანაწილებული საერო მოსამართლეთა ხელისუფლებაც. ადგილზე სასამართლო საქმეებს პროვინციებისა და ქალაქების მმართველები მართავდნენ³⁰². სასამართლო ფუნქციები ჰქონდათ ცენტრალური ხელისუფლების უმაღლეს მოხელეებსაც. მაგალითად, დიდუზირი არჩედა „კალმის მოხელეებთან“ და „დივანის“ ქონებასთან დაკავშირებულ საქმეებს³⁰³. ყორჩიბაშის იურისდიქციაში შედიოდა ყორჩიების დავების ვარჩევა³⁰⁴, ყულარალასი ასამართლებდა „ყუღიებს“ (ლოლამებს)³⁰⁵, ეშკადასიბაში და ნაზირ-ე ბიუთათი სასახლის მოხელეებსა და მსახურებს³⁰⁶ და ა. შ.

უმალღესი სასამართლო ხელისუფლება შაჰს ეკუთვნოდა. მას შეეძლო ყოველი სასამართლო ორგანოს საქმეებში ჩარევა, რომლებიც მას ექვემდებარებოდნენ. შაჰის სასამართლო უმაღლეს სასამართლო ინსტანციას წარმოადგენდა, და უმაღლესი სააპელაციო სასამართლო ფუნქციებს ასრულებდა. მხოლოდ შაჰს შეეძლო სიკვდილით დასჯის განაჩენის გამოტანა³⁰⁷.

298 იქვე.

299 Kaempfer, გვ. 185.

300 Chardin, VI, გვ. 70.

301 იქვე, გვ. 46.

302 იქვე, გვ. 71.

303 „თაზჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 13; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 87—88.

304 იქვე.

305 იქვე.

306 იქვე.

307 Chardin, VI, გვ. 100.

ზოგჯერ შაჰი პირადად არჩევდა სასამართლო საქმეებს. შაჰ თამაზ I, შაჰ აბას I, შაჰ აბას II და სხვ. კვირაში რამდენიმე დღეს მოსახლეობის საჩივრების მიღებას და მათი დავების გარჩევას უთმობდნენ. რაზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. გარდა ამისა შაჰის კარზე არსებობდა მუდმივად მოქმედი სასამართლო ორგანოები დივანბეგისა და დიდვაზირის მეთაურობით.

სეფიანთა ხანის წყაროების თანახმად, შაჰის სასახლის შესასვლელში დიდვაზირისა³⁰⁸ და დივანბეგისათვის³⁰⁹ გამოყოფილი იყო ე. წ. „ქეშიქხანეები“ („სამორიგეო სახლი“), რომლებშიც ხსენებული მოხელეები ცალ-ცალკე არჩევდნენ სასამართლო საქმეებს. როგორც დივანბეგის, ასევე დიდვაზირის სასამართლოს აღსანიშნავად სპარსულ წყაროებში იხმარება ტერმინი „დივან“³¹⁰. საინტერესოა, რომ დიდვაზირისა და დივანბეგს ძირითადად ერთნაირი ფუნქციები ჰქონდათ. მოსახლეობას ორივე სასამართლოში შეეძლო საჩივრის შეტანა³¹¹, მაგრამ სისხლის სამართლის საქმეებს მხოლოდ დივანბეგი არჩევდა. ამასთან, ასეთი საქმეები დივანბეგს უმაღლესი სასულიერო მოხელის — სადრის — თანდასწრებით უნდა გადაეწყვიტა³¹².

შარდენის ცნობით, სეფიანთა ხანაში რელიგიური ინსტიტუტები საერო ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ, ამიტომ საერო სასამართლოებს უფრო მეტი გავლენა ჰქონდათ. სისხლის სამართლის საქმეთა გარჩევაში სადრის მონაწილეობა ფორმალურ ხასიათს ატარებდა და საბოლოო გადაწყვეტილებას დივანბეგი იღებდა³¹³.

„დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, დიდვაზირის სასამართლო ყოველდღიურად მოქმედებდა და მას სახელმწიფოს სხვა მოხელეებიც ესწრებოდნენ³¹⁴. დივანბეგი კვირაში ოთხ დღეს სასახლის ქეშიქხანეში სადრთან ერთად არჩევდა სისხლის სამართლის საქმეებს³¹⁵. ხოლო დანარჩენ ორ დღეს კი საკუთარ სახლში იღებდა საჩივრებს³¹⁶. იმ შემთხვევაში, როცა სიკვდილით დასჯის განაჩენი იყო გამოსატანი, დივანბეგს საქმე შაჰისათვის უნდა მოეხსენებინა.

308 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 6; „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 76.

309 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 12; „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 87—88.

310 იქვე.

311 იქვე.

312 იქვე.

313 Chardin, VI, გვ. 69.

314 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 6.

315 იქვე, გვ. 12.

316 იქვე.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საქმეების გარჩევას შაჰი პირადად აწარმოებდა³¹⁷, ხოლო ზოგჯერ ამისათვის საგანგებოდ ნიშნავდა მოხელეებს³¹⁸. ასეთ შემთხვევებში დივანბეგი „სასამართლო საპქოს“ ერთ-ერთი წევრი ხდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ შაჰისა და დიდვაზირის „დივანში“ სასამართლო საქმეების გარდა, სხვა საკითხებიც წყდებოდა. შაჰისათვის წარდგენილი თხოვნები ზოგჯერ ეხებოდა გადასახადების შემცირებას, ჯამაგირის მომატებას და ა. შ., რაზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

§ 3. ცენტრალური მმართველობის უწყებრივი სტრუქტურა

უწყების აღმნიშვნელი ტერმინები. შუა საუკუნეების მუსლიმანურ ქვეყნებში მმართველობის ცალკეული დარგის მმართველი ორგანოს, უწყების აღსანიშნავად იხმარებოდა ტერმინი „დივან“. მაგალითად, აბასელთა სახალიფოში არსებობდა „დივან ალ-ჯაიშ“ („ჯარის დივანი“)³¹⁹, „დივან ალ-რასაილ“ („საბუთების დივანი“. კანცელარია)³²⁰ და ა. შ. ტერმინი „დივან“ უკვე სასანელთა ხანის წყაროებშია დადასტურებული³²¹ და ამ პერიოდშიც უწყებას, კანცელარიას აღნიშნავს³²².

სელჩუკთა სახელმწიფოში სამოქალაქო მმართველობის აპარატი ოთხი ძირითადი უწყებისაგან (დივანისაგან) შედგებოდა: 1. „დივან ალ-ისთიფა“, — „საანგარიშო (საფინანსო) უწყება“, 2. „დივან ალ-ინშა“ — „საბუთების დივანი“ (კანცელარია), 3. „დივან ალ-იშრაფ“ — „საზედამხედველო დივანი“ და 4. „დივან ალ-ჯაიშ“ („ჯარის დივანი“), რომლებსაც შესაბამისად ხელმძღვანელობდნენ: მუსტოფი ალ-მამალეჟი. მუწში ალ-მამალეჟი („ტულრაი“), მუშრიფ ალ-მამალეჟი და არიზი³²³. აქ დასახელებული ოთხივე უწყება ექვემდებარებოდა „უზენაეს დივანს“ („დიდ დივანს“), რომლის სათავეში ვაზირი იდგა³²⁴.

³¹⁷ Chardin. VI, გვ. 106.

³¹⁸ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 687.

³¹⁹ А. Метт, Мусульманский ренессанс, М., 1966. გვ. 70.

³²⁰ იქვე, გვ. 71.

³²¹ Сасанидский судебник, გვ. 196.

³²² იქვე, გვ. 465.

³²³ Б. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI ს-ში, თბ., 1968. გვ. 135—144; A. Lambton, Continuity..., გვ. 28—34.

³²⁴ იქვე.

სეფიანთა ხანის წყაროებში „უზენაესი დივანი“ იხსენიება და მას ღიდვაზირი ხელმძღვანელობს³²⁵. მაგრამ ცალკეულ უწყებათა აღსანიშნავად ტერმინი „დივან“ აღარ იხმარება. მაგალითად, საფინანსო უწყებას („დივან ალ-ისთიფა“) სეფიანთა ხანაში ეწოდება „უეჯუესტოესი დავთარხანე“ („დავთარხანე-იე ჰომაიუნ“)³²⁶. აღსანიშნავია, რომ „დავთარხანე“ („დავთარის სახლი“) ეწოდება, აგრეთვე, საფინანსო უწყების ცალკეულ განყოფილებებს და საერთოდ საფინანსო დაწესებულებებს (ლაშქარნევის დავთარხანე³²⁷, ვაზირების დავთარხანე³²⁸ და ა. შ.). სახელმწიფო კანცელარიას („დივან ალ-რასაიდ“) სეფიანთა ხანაში ჰქვია „დარ ალ-ინშა“ („საბუთების სახლი“)³²⁹ და ა. შ.

უწყების ზოგად აღმნიშვნელ ტერმინად კი სეფიანთა ხანაში გამოყენებულია ტერმინი „სარქარ“ (სიტყვასიტყვით „საქმის ხელმძღვანელი“). მაგალითად, „სარქარ-ე ხასე“³³⁰ („ხასეს უწყება“) აღნიშნავს შაჰის დომენის მმართველ უწყებას, „სარქარ-ე დივან“³³¹ („დივანის უწყება“) განაგებს სახელმწიფო მიწებს, „სარქარ-ე არბაბ ალ-თაჰავილ“³³² — სასახლის მეურნეობას და ა. შ. საინტერესოა, რომ „სარქარი“ აღნიშნავს არა მარტო მმართველობის აპარატის ძირითად უწყებებს, არამედ ზემოხსენებულ საფინანსო ორგანოებსა და სასახლის სამეურნეო დაწესებულებებს (მაგ., სარქარ-ე ჯაბადარბაში³³³, სარქარ-ე ავარაჯე³³⁴ და ა. შ.), რომელთაც თავიანთი სახელწოდებებიც ჰქონდათ: საფინანსო უწყებებს, როგორც აღვნიშნეთ, „დავთარხანე“ ეწოდებოდა, ხოლო შაჰის სამეურნეო დაწესებულებებს — „ბიუთათ“³³⁵.

რაც შეეხება ტერმინ „დივანს“, სეფიანთა ხანაში იგი რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარება. როგორც აღვნიშნეთ, „დივანის სარქარი“ ეწოდებოდა უწყებას, რომელიც სახელმწიფო მიწების საქმეებს განაგებდა³³⁶. ასე რომ, თუ ადრე „დივან“ უწყების ზოგადი

325 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5, 6.

326 იქვე, გვ. 13.

327 Chardin. V. გვ. 437.

328 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 41.

329 იქვე, გვ. 15.

330 იქვე, გვ. 13, 15.

331 იქვე, გვ. 22.

332 იქვე, გვ. 90.

333 იქვე, გვ. 29.

334 იქვე, გვ. 88, 90.

335 იქვე, გვ. 5, 35.

336 იქვე, გვ. 22.

აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, სეფიანთა ხანაში იგი კონკრეტული სახელმწიფო დაწესებულების (სახელმწიფო მიწების მმართველი) სახელწოდებაა. „დივანის მიწები“ ამ შემთხვევაში იგივეა, რაც ამავე პერიოდის წყაროებში მოხსენიებული „მამალექ-ე მაპრუსე“³³⁷ („ღვთივ დაცული პროვინციები“), რომლებშიც სახელმწიფო პროვინციები იგულისხმება და იგი უპირისპირდება „ხასეს“³³⁸ (შაჰის დომენს).

მაგრამ უმრავლეს შემთხვევაში ტერმინი „დივან“ სასამართლო ორგანოს აღნიშნავს. სეფიანთა ხანის წყაროებში „დივანი“ ეწოდება როგორც პროვინციის სასამართლო ორგანოებს³³⁹, ასევე უმაღლეს სასამართლოს, რომელსაც დივანბეგი მეთაურობდა³⁴⁰. ამავე ტერმინით აღინიშნება შაჰის კარზე გამართული „სასამართლო სხდომები“, რომლებსაც დიდვაზირი³⁴¹, შაჰი³⁴² ან განსაკუთრებულ შემთხვევაში შაჰის მიერ საგანგებოდ დანიშნული მოხელეები თავმჯდომარეობდნენ³⁴³. შაჰის კარზე მოწვეულ ამგვარ „სხდომებს“ ზოგჯერ „სამართლიანი დივანი“ („დივან-ე ადლ“) ³⁴⁴, „დივან-ე იარლუ“³⁴⁵, ან „უზენაესი დივანი“ („დივან-ე ალი“) ³⁴⁶ ეწოდება. „უზენაეს დივანს“ უწოდებს შარდენი დივანბეგის სასამართლოსაც³⁴⁷.

შაჰის „დივანში“ სასამართლო საქმეების გარდა მოხელეებისა და შაჰის სხვა ქვეშევრდომების მიერ წარმოდგენილი თხოვნების და მოხსენებების საფუძველზე განიხილებოდა, აგრეთვე, თანამდებობებზე დანიშვნის, ჯამაგირების მომატების, ფინანსებთან და ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული სხვა საკითხებიც. ასე რომ, „უზენაესი დივანი“ წმინდა სასამართლო ორგანოს არ წარმოადგენდა და იგი სახელმწიფო საბჭოს, სათათბიროს ფუნქციასაც ასრულებდა.

ბარტოლდის მიხედვით, მუსლიმანური სახელმწიფოების მმართველობის აპარატი იყოფა „დივანის“ (კანცელარიის) და „დარგაჰ“-ის (სასახლის) ორგანოებად³⁴⁸, რაც მეორენაირად შეიძლება გამოვხატოთ

337 იქვე, გვ. 12, 15.

338 იქვე, გვ. 17.

339 იქვე, გვ. 12.

340 იქვე, გვ. 13.

341 იქვე, გვ. 6.

342 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 594.

343 ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარხ-ე...“, გვ. 687.

344 იქვე, გვ. 207.

345 „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 594.

346 ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარხ-ე...“, გვ. 687.

347 Chardin. VI, გვ. 54.

348 В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, т. I, М., 1963, გვ. 286.

როგორც სამოხელეო აპარატის დანაწილება სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეობას შორის³⁴⁹. „დივანში“ სამოქალაქო ბიუროკრატია („კალმის ბატონები“) წარმოდგენილი, ხოლო „დარგაკ“ კი სამხედრო მოხელეებისაგან („მახვილის ბატონები“) შედგება. მაგრამ ბარტოლდის მიერ გამოყენებული ტერმინები (დივან, დარგაკ) სეფიანთა ხანისათვის არ არის გამოსადეგი. „დივანი“ (ან „უზენაესი დივანი“) აღნიშნულ პერიოდში, როგორც უკვე ითქვა, პირველ რიგში სახელმწიფო საბჭოს, უმაღლეს სახელმწიფო ორგანოს აღნიშნავს და არა კანცელარიას. მართალია, „უზენაეს დივანს“ დიდვაზირი (ე. ი. სამოქალაქო მოხელე) მეთაურობს, მაგრამ სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში „უზენაესი დივანის“ მოხელეებად იხსენიებიან შაჰის გვარდიის მეთაური — ყორჩიბაში³⁵⁰, სასახლის დაცვის უფროსი — ეშიკ-ალასიბაში³⁵¹ და სხვა უმაღლესი სამხედრო მოხელეები.

სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში შაჰის სასახლეს უმრავლეს შემთხვევაში „დოულათხანე“ („სახელმწიფო სახლი“) ეწოდება³⁵². ტერმინი „დარგაკ“ კი უფრო შაჰის სასახლას კარს აღნიშნავს და სასახლის მოხელეებისა და „მახვილის ბატონების“ გარდა სამოქალაქო (დივანის) მოხელეებსაც (ე. ი. ცენტრალური მმართველობის მთელს აპარატს) მოიცავს. მაგალითად, „თაზქირათ ალ-მულუქ-სა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ „უზენაესი დარგაკის“ მოხელეებს შორის იხსენიებიან სამოქალაქო ბიუროკრატის მეთაური — დიდვაზირი³⁵³, სათინანსო უწყების უფროსი — მუსტოუფი ალ-მამალეჟი³⁵⁴ და ა. შ.

სეფიანთა ირანში „კალმის ბატონებსა“ და „მახვილის ბატონებს“ შორის ეთნიკური სხვაობაც არსებობდა. სამოქალაქო მოხელეები უმთავრესად ირანელები („ტაჯიკები“) იყვნენ. სამხედრო მოხელეობა XVI ს-ში ძირითადად თურქულენოვანი ყიზილბაშებისგან შედგებოდა. XVII ს-ში კი სამხედრო თინამდებობის საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი კავკასიური წარმოშობის „ლოლამებმა“ დაიკავეს. ძირითადად „ლოლამებისაგან“ შედგებოდა სასახლის პერსონალიც.

ხელისუფლების დანაწილება სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებს შორის სეფიანთა ხანაშიც სახელმწიფო აპარატის ყველა დონეზე შეინიშნება. სახელმწიფოს მეთაური შუა საუკუნეების ირან-

³⁴⁹ A. Lambton. Continuity.... გვ. 28.

³⁵⁰ ისკანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 402.

³⁵¹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 8.

³⁵² ისკანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 202, 310.

³⁵³ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 1, 5.

³⁵⁴ იქვე, გვ. 16.

ში ტრადიციულად „მახვილის ბატონების“ წარმომადგენლად ითვლებოდა³⁵⁵. შაჰის გვერდით არსებობდა დიდვაზირის თანამდებობა, რომელიც თავისი ხელქვეითი მოხელეების — საფინანსო უწყების და სახელმწიფო კანცელარიის მეთაურების (მუსტოუფი ალ-მამალექისა და მუნში ალ-მამალექის) — დახმარებით განაგებდა სახელმწიფოს საფინანსო-სამეურნეო საქმეებს და ფაქტიურად შაჰის მოადგილეს წარმოადგენდა სამოქალაქო მმართველობის დარგში. ირანის პროვინციების მმართველებიც (ბეგლარბეგები, ხანები) სამხედრო მოხელეები იყვნენ და ვაზირები, მუსტოუფიები და მუნშიები მათთანაც ინიშნებოდნენ. შაჰის კარზეც წამყვან როლს სამხედრო მოხელეები (ყორჩიბაში, ყულარალასი, თოფანგჩილასი, ეშიკაღასიბაში) თამაშობდნენ. თითოეული ამ მოხელისათვის სამოქალაქო მმართველობაშიც, ცალკე უწყება იყო გამოყოფილი, საფინანსო დაწესებულებითა და კანცელარიით, ასევე ცალკე ვაზირებით, მუსტოუფიებითა და მწერლებით. ეს უკანასკნელნი უწყების სამხედრო მეთაურის გარდა, როგორც ჩანს, ექვემდებარებოდნენ აგრეთვე დიდვაზირს, როგორც სამოქალაქო ბიუროკრატიის საერთო მეთაურს.

იგივე შეიძლება ითქვას სასახლის მმართველობაზეც. სასახლის სათავეში ეშიკაღასიბაში და ნაზირ-ე ბიუთათი იდგნენ, ხოლო სამოქალაქო მმართველობაში ასევე ცალკე იყო გამოყოფილი კანცელარია და საფინანსო დაწესებულება ვაზირისა და მუსტოუფის მეთაურობით, რომელთაც სასახლის საფინანსო-სამეურნეო საქმეები ეზარათ.

ამრიგად, სეფიანთა სახელმწიფოშიც სამოქალაქო მმართველობა გამოყოფილი იყო სამხედრო მმართველობისაგან. ასეთ დაყოფას აძლიერებდა ეთნიკური და კულტურული განსხვავება „კალმის ბატონებსა“ და „მახვილის ბატონებს“ შორის. მაგრამ თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში, ჩვენი აზრით, ზედმეტად არის ხაზგასმული წინააღმდეგობა სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეებს („ტაჯიკებსა“ და „თურქებს“) შორის და ნაკლებად ყურადღება ეთმობა მათ თანამშრომლობას.

ცალკეული უწყებების სათავეში ჩვეულებრივ სამხედრო მოხელეები იდგნენ, მაგრამ ყოველ მნიშვნელოვან მოხელეს თავისი სამოქალაქო მართვის აპარატი ჰყავდა ირანელი ვაზირების, მუსტოუფებისა და მწერლების სახით, რომლებიც მის ფინანსებს განაგებდნენ. პოლიტიკური ძალაუფლება სეფიანთა სახელმწიფოში „მახვილის ბატონების“ ხელში იყო და „კალმის მოხელეები“ ფაქტიურად მათ ემსახურებოდნენ, მაგრამ სამაგიეროდ სახელმწიფო შემოსავლის საკ-

³⁵⁵ A. Lambton, *Continuity...*, გვ. 221.

მაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი სამოქალაქო მოხელეებსაც უნაწილდებოდათ. ასე რომ, სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებს შორის ფუნქციები მკვეთრად იყო გამიჯნული და მათ ურთიერთობას თანამშრომლობის ხასიათიც ჰქონდა.

საჭიროდ მიგვაჩნია უფრო დაწვრილებით შევეხოთ მმართველობის თითოეული დარგის ორგანოებსა და მათ აგებულებას.

სამოქალაქო მმართველობის სტრუქტურა. როგორც აღვნიშნეთ, სამოქალაქო მმართველობის სათავეში „უზენაესი დივანის დიდგვარი“ იდგა. მას უშუალოდ ემორჩილებოდა სამოქალაქო მმართველობის ორი ძირითადი დაწესებულება: საფინანსო უწყება („უავგუსტოესი დავთარხანე“) და სახელმწიფო კანცელარია („დარ ალ-ინშა“).

„უავგუსტოესი დავთარხანე“ სახელმწიფოს მთავარი საფინანსო დაწესებულება იყო. მის სათავეში რამდენიმე მოხელე (მუსტოუფი ალ-მამალეკი, დავთარხანეს ნახ.რა, დავთარხანეს დარულა) იდგა. დავთარხანეს ფაქტიური ხელმძღვანელი მუსტოუფი ალ-მამალეკი იყო. ნაზირს საკონტროლო ფუნქციები ჰქონდა, ხოლო დარულას დავთარხანეში წესრიგის დაცვა ევალებოდა.

„უავგუსტოესი დავთარხანე“ რთული აგებულების დაწესებულებას წარმოადგენდა და იგი თავის მხრივ სხვადასხვა უწყებებისა თუ განყოფილებებისაგან შედგებოდა, რომელთა აღწერილობა მოცემული აქვთ შარდენსა და კემპფერს. საფინანსო უწყების შესახებ საიხტერესო მასალა მოიპოვება სპარსულ წყაროებშიც.

„უავგუსტოესი დავთარხანეს“ ერთ-ერთი მთავარი განყოფილება იყო „თაუჯიჰის („გასავლის“) სარქარი“. შარდენის და კემპფერის ნაშრომებში საფინანსო დაწესებულების ცალკეულ განყოფილებებსაც „დავთარხანე“ ეწოდება³⁵⁶. სპარსულ წყაროებში კი უმრავლეს შემთხვევაში ტერმინი „სარქარი“ იხმარება³⁵⁷. „თაუჯიჰის სარქარი“, როგორც მისი სახელწოდებიდან ჩანს, სახელმწიფო გასავლის აღმრიცხველი ორგანო იყო. „თაუჯიჰის დავთარებში“ („სააღრიცხვო ჟურნალებში“) აღნუსხავდნენ მოხელეთათვის გაცემულ ჯამაგირებს და სახელმწიფოს სხვა ხარჯებს. ჩვენთვის ცნობილია მუსლიმანური სახელმწიფოების „თაუჯიჰის დავთარების“ შედგენის წესიც. „დავთარში“ ჯერ იწერებოდა ჯამაგირის მიმღების სახელი, ხოლო იქვე მითითებული იყო ჯამაგირის რაოდენობა და დასახლებული პუნქტი, რომლის შემოსავლიდანაც ხსენებულ მოხელეს ხელფასი ჰქონდა დანიშნული³⁵⁸. შარდენისა და კემპფერის თხზულებებიდან ჩანს, რომ სეფიანთა ხანაშიც „თაუჯიჰის სარქარი“ ასეთივე ფუნქციებს ასრულებ-

³⁵⁶ Chardin, V. გვ. 436; Kaempfer, გვ. 88.

³⁵⁷ „თაჯიჰათ ალ-მულუქ“, გვ. 42.

³⁵⁸ W. Hinz, Das Rechnungswesen..., გვ. 123—125.

და³⁵⁹. აღნიშნულ უწყებას სათავეში ედგა „საპბე-ე თაუჯიჰი“ („გა-საელის უფროსი“)³⁶⁰, რომლის ფუნქციების შესახებ ჩვენ ცალკე გვექნება საუბარი.

სახელმწიფო შემოსავლის აღრიცხვა ორ სხვადასხვა საფინანსო დაწესებულებაში წარმოებდა. სპარსულ წყაროებში ამ უწყებებზე ეწოდება „სარქარ-ე ავარაჯე“³⁶¹ და „სარქარ-ე ზაბეტე“³⁶². მათ შემოსაბამისად ხელმძღვანელობდნენ ავარაჯენევისი და ზაბეტენევისი. აღსანიშნავია, რომ შარდენისა და კემპფერის ნაშრომებში ხსენებული უწყებები საფინანსო დაწესებულებების (დაეთარხანეს) აღწერის დროს არ არის განხილული.

სპარსულ წყაროებში იხსენიება „ზაბეტეს დაეთარი“ და „ავარა-ჯეს დაეთარი“³⁶³. რომელთა წარმოება ავარაჯენევისა და ზაბეტენე-ვისს ჰქონდათ დაეალებული.

აღმოსავლური წყაროების განმარტებით, „ავარაჯე“ „გადატანას“, „გადაცემას“ ნიშნავს, რადგან მასში მთავარი საგადასახადო დაეთრი-დან („ყანუნი“) გადაჰქონდათ ცალკეულ პირთა ვალდებულებები³⁶⁴. ტერმინი „ავარაჯე“ და თვით აღრიცხვის ამგვარი წესი მუსლიმანუ-რი სახელმწიფოების საფინანსო მმართველობაში სასაბურთო ხანიდან ჩანს შემოსული³⁶⁵. თავდაპირველად მთელი სახელმწიფო შემოსავ-ლის აღრიცხვა, როგორც ჩანს, „ავარაჯეს სარქარში“ წარმოებდა. უფრო გვიან წარმოიშვა „ზაბეტეს სარქარი“³⁶⁶, რომლის დაარსების შემდეგ სახელმწიფო შემოსავლის განსაზღვრული ნაწილის აღრიცხვა მას დაეკისრა.

ავარაჯეს სარქარში, როგორც ჩანს, აღირიცხებოდა სახელმწი-ფოს ძირითადი შემოსავალი, რომელსაც მიწაზე დადებული გადასა-ხადები იძლეოდა³⁶⁷.

„ზაბეტეს სარქარში“, ვ. მინორსკის აზრით, აღნუსხავდნენ ისეთ გადასახადებს. რომელთა შემოსავლის წინასწარ ზუსტი განსაზღვრა შეუძლებელი იყო³⁶⁸. „თაჰირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-

³⁵⁹ Chardin, V. გვ. 436; Kaempfer, გვ. 88.

³⁶⁰ „თაჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 42—43.

³⁶¹ იქვე, გვ. 88.

³⁶² იქვე.

³⁶³ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი. I, ნაკვ. I გვ. 72.

³⁶⁴ Tadhkirat al- muluk. გვ. 144.

³⁶⁵ W. Hinz. Das Rechnungswesen..., გვ. 120.

³⁶⁶ „ზაბეტე“ ქართულად „გადასახადის აკრეფას“ ნიშნავს, იხ. Tadhkirat al-muluk, გვ. 142.

³⁶⁷ იქვე, გვ. 176.

³⁶⁸ იქვე.

მელუქში“ ჩამოთვლილია ასეთი შემოსავლის სახეები. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ზაბეტენევის ევალეზი „ხალისის მიწების“ შემოსავლის აღრიცხვა³⁶⁹. XVII ს-ში ტერმინი „ხალის“ აღნიშნავდა შაჰის დომენის იმ ნაწილს, რომლის შემოსავალი არ იყო გაცემული სახელმწიფო მოხელეებზე და შაჰის ხაზინაში შედიოდა³⁷⁰. ხოლო შაჰის დომენის („ხასეს“) ფინანსების მართვა მუსტოფი-ე ხასეს კომპეტენციაში შედიოდა. გარდა ამისა, ხსენებულ თხზულებებში ჩამოთვლილია სხვა სახელმწიფო გადასახადები, რომელთა აღნუსხვა ზაბეტენევის ევალეზიდან: „რაჰდარი“ („საგზაო გადასახადი“)³⁷¹, „თამბაქო ფორუში“ (თამბაქოს ვაჭრობაზე დადებული გადასახადი)³⁷², „ჩაჰათ-ე ამალქარდი-ე მამალუქ“ (დაპატემბითი გამოსახადები, რომელსაც იხდიდნენ გადასახადის აკრეფაზე გაწეული სამსახურის ასანაზღაურებლად)³⁷³, „ჩუბანბეგი“ (პირუტყვზე დადებული გადასახადი)³⁷⁴. „ელთეზამათ-ე მანაფე-იე აჰზარ“ (სააპარტოლო გადასახადი)³⁷⁵, „ინდოელთა სულადი გადასახადი“³⁷⁶, „როსუ-მი“³⁷⁷ და ა. შ.

ჩვენთვის ცნობილია, აგრეთვე, „ავარაჯეს დავთრების“ შედგენის წესიც. მასში ანბანის მიხედვით ჩამოწერილი იყო დაახსლებული პუნქტები და მათზე დადებული გადასახადები. იქვე მითითებული იყო სახელმწიფო მოხელე, რომელსაც აღნიშნული შემოსავალი ეკუთვნოდა³⁷⁸.

დაბოლოს, საჭიროა აღინიშნოს, რომ „ავარაჯეს სარქარი“ ოთხ უწყებად (ხორასნის, ერაყის, ფარსის, აზერბაიჯანის) იყო დანაწილებული და თითოეულ მათგანს ცალკე ავარაჯენევისი განაგებდა³⁷⁹.

სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში კიდევ ორი საფინანსო უწყებაა დასახელებული: 1. „სარქარ-ე არბაბ ალ-თაჰავილ“³⁸⁰, რომ-

³⁶⁹ „დასთურ ალ-მელუქ“, V, გვ. 540.

³⁷⁰ The Cambridge History of Iran. vol. 6, გვ. 520.

³⁷¹ Tadhkirat al-muluk. გვ. 176.

³⁷² იქვე.

³⁷³ იქვე.

³⁷⁴ იქვე.

³⁷⁵ იქვე.

³⁷⁶ იქვე.

³⁷⁷ „დასთურ ალ-მელუქ“, V, გვ. 540.

³⁷⁸ W. Hinz, Das Rechnungswesen..., გვ. 120—122; Мирза Бад-Д-и-ван, Маджма ал-არკამ, введение и перевод А. Б. Вильдановой, М., 1981, гл. 16.

³⁷⁹ Tadhkirat al-muluk. გვ. 145.

³⁸⁰ „თახტირათ ალ-მელუქ“, გვ. 89.

ლის სათავეში მუსტოფი-ე არბაბ ალ-თაჰეილი იდგა³⁸¹ და რომელიც შაჰის „ქარხანების“ და სამეურნეო დაწესებულებათა ფინანსებს განაგებდა. 2. „სარქარ-ე მადან“³⁸², რომელშიც შაჰის კუთვნილი საბადოების ექსპლოატაციისაგან მიღებული შემოსავალი აღირიცხებოდა. „სარქარ-ე მადანის“ სათავეში მდგარ საფინანსო მოხელესაც ავარაჩენევისი ერქვა³⁸³.

შარდენისა და კემპფერის თანახმად, საფინანსო დაწესებულების ერთ-ერთ მთავარ განყოფილებას „ლაშქარნევისის დაეთარხანე“ წარმოადგენდა³⁸⁴. ხსენებული ავტორების ცნობით, ლაშქარნევისის დაეთარხანეში ინახებოდა სახელმწიფო მოხელეთა ჯია. ლაშქარნევისის უნდა ჩაეწერა შაჰის სამსახურში აყვანილი ყოველი მოხელისა თუ მეომრის სახელი, დაბადების ადგილი და სხვა პიროვნული თვისებები. ხელობა თუ თანამდებობა, სამსახურში შემოსვლის დრო, ჯამაგირის რაოდენობა³⁸⁵. კემპფერის ცნობით, აქვე ინახებოდა პროვინციის მმართველთა სიაც, მათი მოხელეებისა და ჯარების ზუსტი აღნიშვნით³⁸⁶.

შარდენი და კემპფერი ასახელებენ საფინანსო უწყების კიდევ ერთ განყოფილებას, რომელსაც ორივე ნაშრომში „დაეთარხანე-იე ხოლასე“ ეწოდება³⁸⁷. შარდენის სიტყვით, „ხოლასე“ ნიშნავს „საუკეთესოს“, ხოლო თვით უწყებას ავტორი „დომენის დღიურს“ (journal) უწოდებს, სადაც აღირიცხებოდა შაჰის ყოველდღიური შემოსავალი³⁸⁸. დაახლოებით ასეთივე ცნობას გვაწვდის კემპფერიც³⁸⁹. სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში, მართლაც, იხსენიება „დაეთარ-ე ხოლასე“³⁹⁰. ამასთან, აღნიშნული წყაროებიდან ჩანს, რომ „ხოლასეს“ განყოფილება ჰქონდა როგორც შაჰის დომენის (ხასე), ისე დივანის (სახელმწიფო) მმართველობის აპარატს³⁹¹. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ „დაეთარ-ე ხოლასეს“ ვხვდებით ძირითადად შაჰ აბას II-ის დროს (კერძოდ კი 1658—1669 წლებში) გამოცემულ საბუთებში³⁹², რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს უწყება ხსენებული შაჰის

³⁸¹ იქვე, გვ. 35.

³⁸² იქვე, გვ. 87—91.

³⁸³ იქვე.

³⁸⁴ Chardin, V. გვ. 437; Kaempfer, გვ. 89.

³⁸⁵ იქვე.

³⁸⁶ Kaempfer, გვ. 89.

³⁸⁷ Chardin, V. გვ. 436; Kaempfer, 89.

³⁸⁸ Chardin, V. გვ. 436.

³⁸⁹ Kaempfer, გვ. 89.

³⁹⁰ სპარსული ოფიციალური საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგ. I ნაკვ. I, გვ. 81.

³⁹¹ H. Busse, Untersuchungen..., გვ. 87.

³⁹² იქვე, გვ. 96.

დროს უნდა იყოს შექმნილი და შპ სულეიმანის მმართველობის დასაწყისში იგი გაუუქმებიათ. ამასთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, საინტერესოა „დასთურ ალ-მულუქში“ მოხსენიებული „მუსტოუფი-ე 'ხოლასე“³⁹³. თხზულების ავტორის თანახმად, ეს თანამდებობა შემოსავლის აღრიცხვისა და გადასახადების აკრეფის საქმის მოსაწესრიგებლად დაუარსებიათ სეფიანებს, მაგრამ იგი მალევე გაუქმებულა³⁹⁴.

სპარსულ წყაროებში ჩვენ ვხვდებით კიდევ ერთ საფინანსო დაწესებულებას, რომლის შესახებ შარდენისა და კემპფერის ნაშრომებში არაფერია ნათქვამი. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ იხსენიება „სარქარ-ე ხალის“³⁹⁵, სეფიანთა ხანის სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში კი — „დავთარ-ე ხალის“³⁹⁶. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, ეს უწყება მუსტოუფი ალ-მამალექს ექვემდებარებოდა, მაგრამ თხზულებაში მისი ფუნქციები აღწერილი არ არის. ძეგლში აღნიშნულია მხოლოდ, რომ „სარქარ-ე ხალისი“ აკავშირებდა თუ კოორდინაციას უწევდა („ჰამყალამი“) საფინანსო უწყებათა საქმიანობას³⁹⁷. სპარსული ოფიციალური საბუთებიდან ჩანს, რომ „ხალისის სარქარი“ თავისი საქმიანობით დაკავშირებული იყო სამხედრო უწყებებთან, ამიტომ ჩვენ მასზე ქვემოთ შევჩერდებით, როდესაც ამ უწყებების შესახებ ვეძებთ საუბარი.

ყველა ზემოთ დასახელებული საფინანსო უწყება უშუალოდ ემორჩილებოდა მუსტოუფი ალ-მამალექს და ამავე დროს დიდვაზირის საერთო ზედამხედველობის ქვეშ მოქმედებდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდვაზირს ექვემდებარებოდა აგრეთვე სამოქალაქო მმართველობის მეორე ძირითადი დაწესებულება — „დარ ალ-ინშა“ („სახელმწიფო კანცელარია“), რომლის უშუალო ხელმძღვანელი მუწში ალ-მამალექი („სახელმწიფოს მუწში“) იყო. მუწში ალ-მამალექისა და მისი ხელქვეითი მწერლების (მუწშიების) ფუნქციებს უფრო დაწვრილებით ცალკე განვიხილავთ, ამჯერად მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ „სახელმწიფო კანცელარიას“ ევალებოდა ოფიციალური საბუთების დაწერა და გამოსაცემად მომზადება. თავისი საქმიანობით სახელმწიფო კანცელარია მკიდროდ იყო დაკავშირებული საფინანსო უწყებასთან. ფინანსებთან დაკავშირებული საბუთები ჯერ საფინანსო უწყებებში ტარდებოდა და შემდეგ სახელმწიფო

393 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 317—318.

394 იქვე.

395 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

396 სპარსული ოფიციალური საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგ. I. ნაევ. II, გვ. 79.

397 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

კანცელარიას გადაეცემოდა და ბოლოს სახელმწიფო ბეჭდით უნდა დამოწმებულიყო.

ასეთი იყო სეფიანთა სახელმწიფოს სამოქალაქო მმართველობის სტრუქტურა შაჰ აბას I-ის რეფორმებამდე. XVII ს. დასაწყისში კი მასში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. კერძოდ, შაჰ აბას I-ის დროს დაიწყო შაჰის დომენის (ხასეს) ზრდის პროცესი, რაც მისი შემკვიდრების დროს კიდევ უფრო გაძლიერდა. ამასთან დაკავშირებით საფინანსო მმართველობაში ცალკე გამოიყო შაჰის დომენის ფინანსების მმართველი უწყება და შეიქმნა ახალი სამოხელეო ინსტიტუტი („მუსტოუფი-ე ხასე“), რომელსაც ამ უწყების ხელმძღვანელობა დაევალა. შარდენი და კემფერი მუსტოუფი-ე ხასეს დაწესებულებასაც დავთარხანეს უწოდებენ³⁹⁸. ხსენებული ავტორების თანახმად, XVII ს. ირანში უკვე ორი საფინანსო დაწესებულება მოქმედებს — „დავთარხანე-იე მამალეჟი“ (სახელმწიფოს საფინანსო უწყება) მუსტოუფი ალ-მამალეჟის მეთაურობით და „დავთარხანე-იე ხასე“ (შაჰის დომენის საფინანსო უწყება), რომელსაც მუსტოუფი-ე ხასე ხელმძღვანელობს³⁹⁹.

საინტერესოა, რომ შარდენისა და კემფერის ცნობით, მუსტოუფი-ე ხასეს და მუსტოუფი ალ-მამალეჟის საფინანსო დაწესებულებებს ზუსტად ერთნაირი სტრუქტურა ჰქონდათ, და ერთი და იმავე განყოფილებებისა და მოხელეებისაგან შედგებოდა⁴⁰⁰. აქედან გამომდინარე „ხასეს დავთარხანეს“ თავისი ნაზირი და დარულა ჰყავდა და ისიც „თაუჯიჰის“, ლაშქარნევისისა და სხვა ზემოთ დასახელებული განყოფილებებისაგან შედგებოდა. სპარსული წყაროებით, შარდენისა და კემფერის ეს ცნობა მხოლოდ ნაწილობრივ დასტურდება. სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში ნაზირის, დარულას და საპე-ე თაუჯიჰის დამოწმების ნიშნები. მართლაც, ორი სახით გვხვდება. „დივანისა“ და „ხასეს“ ქონებასთან დაკავშირებულ საბუთებს ზემოხსენებული მოხელეების დამოწმების და რეგისტრაციის სხვადასხვა ნიშნები აქვს დასმული, რაც გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული უწყებები მართლაც ორად იყო გაყოფილი. ერთი „დივანს“ (სახელმწიფოს) ემსახურებოდა, მეორე — შაჰის დომენს⁴⁰¹. მაგრამ სპარსული წყაროებიდან არა ჩანს, რომ ამ პერიოდში უწყებათა მეთაურების თანამდებობებიც გაყოფილი იყო. „თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ დავთარხანეს თითო ნაზირი, დარულა და

³⁹⁸ Chardin, V, გვ. 433; Kaempfer, გვ. 88.

³⁹⁹ იქვე.

⁴⁰⁰ Kaempfer, გვ. 88; Chardin, V, გვ. 435—436.

⁴⁰¹ H. Busse, Untersuchungen..., გვ. 96.

საკვებ-ე თაუჯიჰი იხსენიება. გარდა ამისა, „თაჯირათ ალ-მულუქი-დან“ კარგად ჩანს, რომ „დივანისა“ და „ხასეს“ გასავლის („თაუჯი-ჰის“) უწყებას ერთი და იგივე პირი („საკვებ-ე თაუჯიჰი“) განაგებდა⁴⁰².

XVII ს. დასაწყისში საფინანსო დაწესებულების (დავთარხანეს) სტრუქტურაში მომხდარმა ზემოხსენებულმა ცვლილებებმა, კერძოდ, „მამალექის“ (სახელმწიფო) და „ხასეს“ (დომენის) საფინანსო უწყებების გამიჯვნამ, შესაბამისი ცვლილებები გამოიწვია „სახელმწიფო კანცელარიაში“, რადგან ეს უკანასკნელი თავისი საქმიანობით მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საფინანსო უწყებასთან. მუნში ალ-მამალექისადმი დაქვემდებარებული „სახელმწიფო კანცელარიის“ („დარ ალ-ინშას“) გვერდით დაარსდა „დომენის კანცელარია“. მაჯლისნევის სხელმძღვანელობით, რომელსაც შეიძლება შაჰის პირადი კანცელარია ეუწოდოთ. თუ XVI ს-ში ოფიციალური საბუთები მხოლოდ „სახელმწიფო კანცელარიაში“ მზადდებოდა, ამიერიდან მისი ფუნქციების გარკვეული ნაწილი (ძირითადად, დომენთან დაკავშირებული საბუთების გამოცემა) მაჯლისნევის კანცელარიას გადაეცა. მართალია, ზოგჯერ კირს ამ დაწესებულებათა ფუნქციების ზედმიწევნით ზუსტი გამიჯვნა, მაგრამ მათი ძირითადი საქმიანობის დადგენა ჩვენს ხელთ არსებული მასალის საფუძველზე სავსებით შესაძლებელია.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჯირათ ალ-მულუქში“ (ასევე შარდენის თხზულებაში) დაწვრილებით არის აღწერილი ზემოხსენებული კანცელარიების საქმიანობა და საბუთების გამოცემის პროცედურა, ჩამოთვლილია საბუთები, რომელთა გამოცემა თითოეულ მათგანს ევალებოდა. ამ ორი კანცელარიის მიერ გამოცემული საბუთების გარჩევის საშუალებას იძლევა, აგრეთვე, ჩვენამდე მოღწეული სეფიანთა ხანის სპარსულ ოფიციალურ საბუთებზე დასმული დამოწმებისა და რეგისტრაციის ნიშნები. „დასთურ ალ-მულუქის“ და შარდენის თანახმად, მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში გამოცემული საბუთები უნდა დამოწმებულიყო „დიდი“ სახელმწიფო ბეჭდით⁴⁰³. ფინანსებთან დაკავშირებული ასეთი საბუთები, როგორც წესი, დამოწმებულია მუსტოუფი ალ-მამალექის მიერ და გატარებულია „მამალექის“ (ე. ი. სახელმწიფოს) საფინანსო უწყებაში⁴⁰⁴.

„დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მაჯლისნევის მიერ გამოცემულ საბუთებზე ისმებოდა „მეჰრ-ასარ“-ის („მზისგბრი“) ბეჭედი⁴⁰⁵, რომელშიც შაჰის „მცირე ბეჭედი“ უნდა ვიგულისხმოთ. ამას-

⁴⁰² H. Busse, Untersuchungen..., გვ. 96.

⁴⁰³ „დასთურ ალ-მულუქ“ IV, გვ. 430.

⁴⁰⁴ H. Busse, Untersuchungen..., გვ. 63—64.

⁴⁰⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92.

თან, თუ საბუთი ფინანსებს ეხება, იგი მუსტოუფი-ე ხასეს (ე. ი. დომენის) საფინანსო უწყებაშია რეგისტრირებული⁴⁰⁶.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, „მამალექის“ („დივანის“) და „ხასეს“ საფინანსო უწყებებისათვის ცალ-ცალკე არსებობდა არა მარტო კანცელარიები. არამედ სახელმწიფო ბეჭდებიც. ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ მუჭრდარებსა („ბეჭდის მცველებს“) და „დავთდარებს“ („სამელნის მცველებს“), რომელთა საქმიანობა უშუალოდ იყო დაკავშირებული ოფიციალური საბუთების გამოცემასთან.

მუჭრდარის თანამდებობა უკვე პირველი სეფიანი შაჰის — ისმაილ I-ის — დროს არსებობს. პირველად ეს თანამდებობა ეკავა ამირ-ბეგ მოსულუს⁴⁰⁷. შემდგომშიც მუჭრდარებად, ჩვეულებრივ, ყიზილბაში ამირები ინიშნებოდნენ. შაჰ ისმაილ I-ის დროინდელი ერთი ევროპული წყაროს თანახმად, მუჭრდარს სახელმწიფო ბეჭედი ყელზე ეკიდა და მის მოვალეობას შეადგენდა ოფიციალურ საბუთებზე ბეჭდის დასმა⁴⁰⁸. XVII ს-ში უკვე რამდენიმე სახელმწიფო ბეჭედი არსებობს. მაგალითად. შარდენის თანახმად, შაჰ სულეიმანს ხუთი ბეჭედი ჰქონდა, სამი დიდი და ორი პატარა⁴⁰⁹. თუ ცალკეულ მოხელეთა ბეჭდებს არ ჩავთვლით „დასთურ ალ-მულუქში“, ასევე სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში სამი სახელმწიფო ბეჭედიც დამოწმებული. წყაროებში მოცემულია მათი სახელწოდებებიც: 1. „ჰომაიუნ“ („უაგუესტოესი“), 2. „შარაფ ნაფაზ“ („კეთილშობილი“) და 3. „მეჰრ-ასარ“ და „აფთაბ-ასარ“ („მზისებრი“)⁴¹⁰.

შარდენის ცნობით, „დიდ სახელმწიფო ბეჭედს“ ეწოდებოდა „ჰომაიუნ“, მცირეს — „ჰუმ-ე ჯაჰან მოტა შოდ“ („გამოვიდა ბრძანებულება, რომელსაც ემორჩილება ქვეყნიერება“)⁴¹¹. თითოეული ბეჭედი მხოლოდ განსაზღვრული სახის საბუთების დასამოწმებლად გამოიყენებოდა. ბეჭდების ზემოთ მოტანილი სამი სახელწოდება საბუთების შესავალ ფორმულებს შეესაბამება. XVII ს. სპარსულ საბუთებში, მართლაც, სამი სხვადასხვა შესავალი ფორმულაა დამოწმებული, რაზედაც ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი.

პირველ ორ ბეჭედში ჩვენ შარდენთან მოხსენიებული „დიდი სახელმწიფო ბეჭდები“ უნდა ვიგულისხმოთ, რომლებიც „დივანის“

⁴⁰⁶ H. Busse. Untersuchungen..., გვ. 63.

⁴⁰⁷ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 511

⁴⁰⁸ A Narrative.... გვ. 137.

⁴⁰⁹ Chardin, V, გვ. 456.

⁴¹⁰ H. Busse, Untersuchungen.... გვ. 51.

⁴¹¹ Chardin, V, გვ. 456.

⁴¹² H. Busse, Untersuchungen.... გვ. 53—54.

(„მამალექის“) უწყებასთან დაკავშირებული საბუთების დასამოწმებლად იხმარებოდა, ხოლო ასეთ საბუთებს, ჩვეულებრივ, მუნში ალ-მამალექის კანცელარია გამოსცემდა⁴¹². „დიდი“ სახელმწიფო ბეჭდისაგან განსხვავებით, „მეპრ-ასარ“ შარდენის ნაშრომში ნახსენები „მცირე“ ბეჭედი უნდა იყოს.

„დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, „მეპრ-ასარით“ იბეჭდებოდა მხოლოდ მაჟლისნევის მიერ გამოცემული საბუთები⁴¹³, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევაში შაჰის დომენს შეეხებოდა⁴¹⁴. „მეპრ-ასარის“ ბეჭედი, ჩვენი აზრით, მუჰრდარს არ ჰქონდა მიბარებული და იგი ყოველთვის შაჰთან (პარემში) ინახებოდა.

აღსანიშნავია, რომ XVI ს. ბოლოსთვის მუჰრდარებს სახელმწიფო ბეჭდებიც ჩამოერთვათ. ყოველ შემთხვევაში, შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს დროს, ისქანდერ მუნშის თანახმად, სახელმწიფო ბეჭედი უკვე შაჰის პარემში ინახებოდა⁴¹⁵.

„თახირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, XVII ს-ში მუჰრდარებს აღარც ბეჭდის დასმა ევალებათ⁴¹⁶. ასე რომ, ბეჭდის მცველებს აღნიშნული პერიოდისთვის თავიანთი თავდაპირველი ფუნქციები დაკარგული აქვთ, მაგრამ სეფიანებს ეს თანამდებობა არ გაუუქმებიათ და ოფიციალური საბუთების გამოცემაში მუჰრდარები ამ პერიოდშიც მონაწილეობენ. XVII ს-ის სპარსულ წყაროებში იხსენიება უკვე ორი მუჰრდარი: „მუჰრდარ-ე მუჰრ-ე ჰომაიუნ“⁴¹⁷ („უფავსტოესი ბეჭდის მუჰრდარი“) და „მუჰრდარ-ე მუჰრ-ე შარაფ ნაფაზ“⁴¹⁸ („კეთილშობილი ბეჭდის მუჰრდარი“), რომლებიც მაღალი რანგის ტიტულს („მოყარაბ ალ-ხაყან“ — „ხაყანთან დაახლოებული“) ატარებენ და ჯამაგირებიც საკმაოდ დიდი აქვთ⁴¹⁹. საინტერესოა, რომ ორივე მუჰრდარს საკუთარი ბეჭედი აქვს („ჰომაიუნ“, „შარაფ ნაფაზ“), რომლებითაც „დივანის“ (სახელმწიფო) უწყებასთან დაკავშირებული საბუთები უნდა დამოწმებულიყო, ხოლო „ხაყანის სარქართან“ (შაჰის დომენთან) მუჰრდარებს საქმე არ ჰქონდათ⁴²⁰.

XVII ს-ში მუჰრდარების ფუნქციებს ნაწილობრივ დავათდარე-

413 „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 92.

414 H. Busse. Untersuchungen... გვ. 63.

415 „ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 383.

416 „თახირათ ალ-მულუქი“, გვ. 25—26; „დასთურ ალ-მულუქი“, II, 29.

310 311.

417 იქვე.

418 იქვე.

419 იქვე.

420 იქვე.

ში („სამელნის მცელები“) ასრულებენ, რომლებსაც თავდაპირველად, როგორც ჩანს, საბუთებზე ბეჭდის დასასმელად საჭირო მოწყობილობა („დავით“ — სამელნე) ებარათ „თაჭირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ ორი დავითდარია დასახელებული, რომლებსაც ასევე „მოყარაბ ალ-ხაყანს“ ტიტული აქვთ მინიჭებული⁴²¹: 1. „დიდი ბეჭდის“ (ე. ი. სახელმწიფო ბეჭდის) დავითდარი, რომელსაც მუწში ალ-მამალექის კანცელარიაში შედგენილი საბუთი შაჰისათვის უნდა გადაეცა ბეჭდის დასარტყმელად⁴²² და 2. „აფთაბ-ასარის“ („შაჰის მცირე ბეჭედის“) ბეჭდის დავითდარი⁴²³, რომელსაც მაჭლისნევისის მიერ დაწერილი საბუთები გადაეცემოდა დასამტკიცებლად. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად. იგი პარემთან მიდიოდა და დასამოწმებელ საბუთებს პარემის მოხელეების საშუალებით შაჰს გადასცემდა⁴²⁴. სა-ღანაც ჩანს. რომ „მეპარ-ასარის“ ბეჭედიც პარემში ინახებოდა.

ამრიგად, „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაჭირათ ალ-მულუქისა“ თანახმად, ასევე ევროპელ ავტორთა ცნობით, მაჭლისნევისისა და მუწში ალ-მამალექის კანცელარიაში შედგენილი საბუთების დასამოწმებლად სხვადასხვა ბეჭდები იხმარებოდა, რაც ჩვენს ხელთ არსებული სეფიანთა ხანის ოფიციალური საბუთებითაც დასტურდება.

მაჭლისნევისისა და მუწში ალ-მამალექის მიერ გამოცემული საბუთები „შესავალი ფორმულებითაც“ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. აღნიშნული პერიოდის ოფიციალურ საბუთებზე სამი სახის შესავალ ფორმულას („ტულრას“) ვხვდებით: 1. „ფარმან-ე ჰომაიუნ შოდ“, 2. „ფარმან-ე ჰოსაიუნ შარაფ ნავაზ იადოთ“⁴²⁵ და 3. „ჰოქმ-ე ჯაჰან მოტა შოდ („გამოვიდა უავგუსტოესი ბრძანებულება, რომელსაც ემორჩილება ქვეყნიერება“). „თაჭირათ ალ-მულუქის“! მიხედვით, მუწში ალ-მამალექი წერდა სამივე ტულრას⁴²⁶, მაჭლისნევისი კი — მხოლოდ მესამეს⁴²⁷. მაგრამ მუწში ალ-მამალექი ტულრას წერდა ოქროსფერი და წითელი მელნით, ხოლო მაჭლისნევისი — შავით⁴²⁸. ამასთან, როგორც „თაჭირათ ალ-მულუქიდან“ ჩანს, თითოეული შესავალი ფორმულა მხოლოდ განსაზღვრული სახის საბუთზე იწე-

421 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 26; „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 430—431.

422 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 430.

423 იქვე, გვ. 461.

424 იქვე.

425 ორივე ტულრა დაახლოებით ერთნაირად ითარგმნება: „გამოვიდა უავგუსტოესი ფარმანი“ და „გამოვიდა კეთილშობილი ფარმანი“.

426 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 24.

427 H. Busse, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

428 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 15, 25.

რებოდა. „ფარმან-ე ჰომაიუნ შოდ“-ს მუწში ალ-მამალექი აწერდა მოხელეთა („მოლაზიმების და აჰქერების“) ჯამაგირების გაცემის საბუთებს. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, მუწში ალ-მამალექი ამზადებდა „ღვთივ დაცული პროვინციების“ მმართველთა თიულების საბუთებს. ასე რომ, ფაქტიურად სახელმწიფოს ყველა მოხელის ხელფასის დანიშვნის საბუთს მუწში ალ-მამალექის კანცელარიაში ამზადებდნენ. საინტერესოა, რომ ამავე მოხელეთათვის თანამდებობის ბოძების საბუთები მაჯლისნევისის, ლაშქარნევისისა და სამხედრო უწყებათა კანცელარიებში იწერებოდა. რაც შეეხება ჰამოქალაქო მოქალაქეებს (ვაზირებს. მუსტაუფებს და ა. შ.). აქ ფუნქციები განაწილებული არ ჩანს. ხსენებულ მოხელეთა როგორც ჯამაგირის, ასევე თანამდებობის ბოძების საბუთები, როგორც ჩანს, ერთსა და იმავე კანცელარიაში მზადდებოდა. თუ მოხელე სახელმწიფო (დივანის) აპარატს ეკუთვნოდა, მაშინ საბუთს მუწში ალ-მამალექი წერდა, ხოლო როცა საქმე შაჰის დომენთან იყო დაკავშირებული, მისი დამზადება მაჯლისნევისის კომპეტენციაში შედიოდა.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, ფორმულას „ჰოქმ-ე ჯაჰან მოტა შოდ“ მუწში ალ-მამალექი აწერდა დივანბეგ-ს მიერ გაცემულ საბუთებს⁴²⁹. „დასთურ ალ-მულუქში“ მოცემულია ამ საბუთების სახელწოდებები: 1. „ჰოქმ-ე ბაიაზი“. რაც დაუპოვნებელ, არარეგისტრირებულ საბუთს უნდა ნიშნავდეს⁴³⁰ და, როგორც ჩანს, იგი დივანბეგის სასამართლო გადაწყვეტილებას წარმოადგენდა და 2. „ჰოქმ-ე ელთეზამ“⁴³¹, რომელიც, ჩვენი აზრით, სასამართლო გადასახადების, ჯარიმის დადებას ეხებოდა.

მესამე ფორმულას მუწში ალ-მამალექი აწერდა უმაღლესი სასულიერო მოხელის — სადრის — მიერ შედგენილ დოკუმენტებს — „ჯავაზნამეს“ და „მესალეს“⁴³². როგორც ცნობილია, გარკვეულ საკითხებთან დაკავშირებით საბუთების გამოცემამდე საჭირო იყო მათი შარიათთან შესაბამისობის დადგენა და უმაღლესი სასულიერო პირის (სადრის) სანქცია, რაც წერილობით ფორმდებოდა⁴³³. ზემოხსენებული „ჯავაზნამე“ („საპასუხო წერილი“). შესაძლოა, სადრის მიერ შედგენილ ამგვარ დოკუმენტს წარმოადგენდა. „მესალეს“ ახსნა მოცემულია „დასთურ ალ-მულუქში“.

ცნობილია, რომ სადრის ერთ-ერთ მთავარ ფუნქციას რელიგიურ დაწესებულებათა ქონების („ვაკფის“) მართვა წარმოადგენდა.

⁴²⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 15, 25.

⁴³⁰ H. Busse, დასახ. ნაშრ., გვ. 79.

⁴³¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 314.

⁴³² „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 25.

⁴³³ H. Busse, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

რასაც იგი მისი ხელქვეითი სპეციალური მოხელეების („ვაკფის“ ვაზირების, მუსტოუფიების და მწერლების) საშუალებით აწარმოებდა. „დასთურ ალ-მულუქში“ „ვაკფის“ ქონებასთან დაკავშირებული საბუთები აღინიშნება ტერმინებით „რაყამ“, „მესალ“⁴³⁴. ძეგლიდან ჩანს, რომ სადრის განკარგულებით მის უწყებაში იწერებოდა ხსენებული საბუთების შავი პირები, რომლებიც შემდეგ რომელიმე კანცელარიას გადაეცემოდა⁴³⁵. თუ საბუთი შაჰის დომენთან იყო დაკავშირებული, მაშინ ამ შავი პირების საფუძველზე საბუთს რაყამის მწერალი (ე. ი. მაჯლისნევისის კანცელარია) წერდა⁴³⁶, და მას, როგორც ჩანს, „რაყამი“ ეწოდებოდა. როდესაც საქმე სახელმწიფო (დივანის) ქონებას ეხებოდა, მისი დაწერა ევალებოდა „მესალნევისს“ („მესალის მწერალს“)⁴³⁷. რომელიც ჩვენი აზრით, სადრის ხელქვეითი მოხელე იყო. მესალნევისის მიერ შედგენილი საბუთი შემდეგ „დარ ალ-ინშას“ (ე. ი. მუნში ალ-მამალექის კანცელარიას) ეგზავნებოდა, სადაც მასზე შესავალი ფორმულა უნდა დაესვათ⁴³⁸. სწორედ ამ საბუთებს აღნიშნავს ზემოხსენებული „მესალ“.

მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში იწერებოდა აგრეთვე სეფიანების რელიგიური ორდენის წევრებთან (სუფიებთან) დაკავშირებული საბუთები⁴³⁹ და ე. წ. „ფათჰნამეები“ („გამარჯვების წიგნები“), რომლებზედაც ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მაჯლისნევისის მიერ გამოცემულ საბუთებზე ისმებოდა მხოლოდ ე. წ. „მეჰრ-ასარ“-ის („მზისებრი“), ანუ შაჰის „მცირე ბეჭედი“⁴⁴⁰. აღსანიშნავია, რომ ყველა ასეთი საბუთი, თუკი იგი ფინანსებს ეხება, რეგისტრირებულია მუსტოუფი-ე ხასეს (ე. ი. შაჰის დომენის მმართველ) საფინანსო დაწესებულებაში, საიდანაც ჩანს, რომ მაჯლისნევისის კანცელარია შაჰის დომენს ემსახურებოდა და „ხასეს სარქარს“ ეკუთვნოდა⁴⁴¹. ზოგიერთი ოფიციალური საბუთის ბოლოს მოცემულია საბუთის სახელიც, საიდანაც ირკვევა, რომ მაჯლისნევისის კანცელარიაში შედგენილ საბუთს „რაყამი“ ეწოდებოდა⁴⁴². ამაზე მიუთითებს ამ კანცელარიის მწერლების

434 იქვე.

435 იქვე.

436 იქვე.

437 იქვე.

438 „თაზჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 24; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 315.

439 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 316.

440 იქვე.

441 H. Busse. დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

442 იქვე, გვ. 67.

სახელწოდება — „რაცამნევის“ („რაცამის მწერალი“)⁴⁴³. „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქშიც“ აღნიშნულ კანცელარიაში დამზადებულ საბუთებს რაცამები ეწოდება⁴⁴⁴.

ამავე წყაროებში ჩამოთვლილია საბუთების ის სახეები, რომელთა გამოცემა მაჟლისნევის კანცელარიას ევალებოდა. „დასთურ ალ-მულუქი“ პირველ რიგში ასახელებს „ღვთივ დაცული პროვინციების“ („მაძალექ-ე მაჰრუსე“) მმართველთა (ზეგლარბეების, ჰაქემების, სულთნების) სამსახურზე დანიშვნის საბუთებს. შემდეგ ძეგლში იხსენიება „ხასეს უწყების“ ვაზირებისა და მუსტოუფების სამსახურზე დანიშვნის რაცამები და ასევე „ხასე სარქარის“ სხვა მოხელეთა ჯამაგირების გაცემისა და სამსახურზე დანიშვნის საბუთები⁴⁴⁵. ასე რომ, „დასთურ ალ-მულუქიც“, ერთი მხრივ, ადასტურებს ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ მაჟლისნევის შაჰის დომენის (ხასეს) მმართველობის აპარატს ეკუთვნის, მაგრამ, მეორე მხრივ, ასახსნელია მისი კავშირი „მაძალექის“ მმართველებთან, რადგან ტერმინი „მაძალექ-ე მაჰრუსე“ სეფიანთა ხანის წყაროებში, როგორც წესი, სახელმწიფო (დივანის) პროვინციებს აღნიშნავს.

საინტერესოა ისიც, რომ ამავე ძეგლის ცნობით, „ღვთივ დაცული პროვინციების“ მმართველთა ჯამაგირის დანიშვნის საბუთები მუწში ალ-მაძალექის კანცელარიაში მზადდება⁴⁴⁶. კანცელარიებს შორის ფუნქციების ამგვარი დანაწილება შემდეგნაირად შეიძლება აიხსნას: ზემოთ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ მაჟლისნევის მიერ გამოცემული საბუთები მუსტოუფი-ე ხასეს (ე. ი. შაჰის დომენის) საფინანსო უწყებაშია რეგისტრირებული, ხოლო მუწში ალ-მაძალექის საბუთზე „სახელმწიფო მუსტოუფის“ („მუსტოუფი ალ-მაძალექის“) ბეჭედი დასმული. მაგრამ ამგვარ დამთხვევას მხოლოდ მაშინ აქვს ადგილი, როცა საბუთი საფინანსო საქმეებთან არის დაკავშირებული და ამდენად კანცელარიაში იგი საფინანსო დაწესებულებიდან არის შემოსული. მაგრამ როდესაც საბუთი ფინანსებს არ ეხებოდა, მისი გამოცემა, როგორც ჩანს, ნებისმიერ კანცელარიას შეეძლო. მაგალითად, სეფიანების მიერ კარმელიტებზე გაცემული ერთი და იმავე შინაარსის ორი საბუთიდან ერთს დასმული აქვს მაჟლისნევის „ტულრა“, მეორეს — მუწში ალ-მაძალექის⁴⁴⁷. „დასთურ ალ-მულუქის“ ზემოთ მოტანილი ცნობითაც, მაჟლისნევის მხოლოდ სახელმწიფო პროვინციების მმართველების სამსახურზე დანიშვნის საბუ-

⁴⁴³ II. Busse, *ქასხ. ნაშრ.*, გვ. 67.

⁴⁴⁴ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92; „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 15.

⁴⁴⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92.

⁴⁴⁶ იქვე, III, გვ. 214.

⁴⁴⁷ H. Busse, *ქასხ. ნაშრ.*, გვ. 63.

თებს წერს, მაშინ როდესაც, ამავე მოხელეთათვის ჯამაგირის გაცემის (ე. ი. საფინანსო ხასიათის) საბუთები მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში მზადდება.

მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე სამხედრო უწყებებთან დაკავშირებული საბუთების გამოცემისას. აქაც მეომრების ჯამაგირის საბუთებს მუნში ალ-მამალექი წერდა, ხოლო თანამდებობათა ბოძების საბუთების შედგენა ლაშქარნივებისა და სამხედრო უწყებათა ვაზირების საქმე იყო⁴⁴⁸.

„დასთურ ალ-მულუქი“ და „თაზქირათ ალ-მულუქი“ მაჯლისნევისის მიერ გამოცემულ საბუთებს ასხვავებენ იმისდა მიხედვითაც, თუ რის საფუძველზე ხდებოდა მათი შედგენა. პირველ რიგში აღნიშნულია, რომ რაყამები შეიძლება დაწერილიყო შაჰის ზეპირი ბრძანების მიხედვით, რასაც აღნიშნავდა სპეციალური ტექნიკური ტერმინი „მოშაფაჰა“⁴⁴⁹. ამასთან, უმეტეს შემთხვევაში შაჰის ზეპირი ბრძანება კანცელარიას გადაეცემოდა დიდვაზირის ან სხვა რომელიმე მაღალი რანგის მოხელის საშუალებით. ასეთ შემთხვევაში რაყამების შედგენის საფუძველი ხდებოდა მოხელის „მოწერილობა“: დიდვაზირის „თალიყა“ (ან „ნევეშთე“) და მოხელეთა „რესალე“, ხოლო რაყამზე იწერებოდა ფორმულა „უმალღესი ბრძანების თანახმად“. როგორც ჩანს, ზოგჯერ დიდვაზირს შაჰის ზეპირი ბრძანების გარეშე, თავისი განკარგულებითაც შეეძლო საბუთის გამოცემა⁴⁵⁰.

კანცელარიის ხელმძღვანელობის გარდა მაჯლისნევისი ასრულებდა შაჰის პირადი მდივნის ფუნქციებსაც. იგი უნდა დასწრებოდა შაჰის კარზე გამართულ „საერთო და კერძო მაჯლისებს“ და ჩაეწერა შაჰის ყოველი ბრძანება⁴⁵¹. შემდეგ ამ ჩანაწერების საფუძველზე რაყამნივები შესაბამის საბუთს ამზადებდნენ.

„დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, მაჯლისნევისი მდივნის მოვალეობას ასრულებდა „ამირთა საბჰოშიც“, სადაც მას უნდა ჩაეწერა საბჰოს წევრი ყოველი მოხელის მიერ გამოთქმული აზრი და შემდეგ „კრების ოქმი“ („ხოლასე“) შაჰისთვის წაეითხა⁴⁵².

ამავე თხზულების მიხედვით, მაჯლისნევისის მოვალეობას შეადგენდა სასულიერო პირებისა და მოსწავლეთა თხოვნების შაჰისათვის მოხსენება და შემდეგ ამ მოხსენებათა თაობაზე შაჰის მიერ გაცემული ბრძანების ჩაწერა, რაყამების გამოცემა⁴⁵³. მასვე ევალე-

⁴⁴⁸ H. Busse, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

⁴⁴⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 15; „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 92.

⁴⁵⁰ H. Busse, დასახ. ნაშრ., 73.

⁴⁵¹ „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 92.

⁴⁵² იქვე.

⁴⁵³ იქვე, გვ. 93.

ბოდა პროვინციების მმართველთა მიერ შაჰის კარზე გამოგზავნილი წერილებისა და არხების შაჰისათვის მოხსენება. შაჰის პასუხი და ამ თხოვნების საფუძველზე გაცემული ბრძანება მას მოხელეთა არზაზე უნდა მიეწერა, თავის კანცელარიაში გაეტარებინა და საჭიროების შემთხვევაში ამ ჩანაწერების საფუძველზე რაყამიც გამოეცა⁴⁵⁴.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, მაჯლისნევისის ხელში იყო, აგრეთვე, შაჰის მიძოწერა უცხო ქვეყნების მმართველებთან⁴⁵⁵. კერძოდ, მას ევალბოდა უცხოეთიდან გამოგზავნილი წერილების შაჰისთვის წაკითხვა და შეიძლეოდა მისივე მითითებით სააასუხო წერილის („ნამე“) შედგენა. მაჯლისნევისის შავი ჩანაწერების საფუძველზე თვით „ნამეს“ დაწერა მაჯლისნევისის ხელქვეითი მწერლის — „ნამენევისის“ („წერილის მწერალი“) — ფუნქციას შეადგენდა⁴⁵⁶. უფრო დაწვრილებით არის აღწერილი „ნამეს“ დაწერის პროცედურა „დასთურ ალ-მულუქში“, რომლის თანახმად, ყოველი წერილის დაწერისათვის ნამენევისს „ენამი“ („საჩუქარი“) ებოძებოდა⁴⁵⁷. მაგრამ „თაზქირათ ალ-მულუქისაგან“ განსხვავებით, „დასთურ ალ-მულუქი“ „ნამეს“ შედგენის ფუნქციას არა მაჯლისნევისის, არამედ მუნში ალ-მამალექს მიაწერს⁴⁵⁸. ამასთან, „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მაჯლისნევისის ხელქვეით მოხელეებს შორის მოხსენიებული „წერილის მწერალი“ („ნამენევისი“), „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, მუნში ალ-მამალექს ექვემდებარება⁴⁵⁹. ეს წინააღმდეგობა, ჩვენი აზრით, შემდეგნაირად შეიძლება აიხსნას: როგორც აღვნიშნეთ, XVI ს-ში ყველა ოფიციალური საბუთი, მათ შორის „ნამეც“, მუნში ალ-მამალექსის დაწესებულებაში იწერებოდა. შაჰის კანცელარიის შექმნის შემდეგ მუნში ალ-მამალექსის ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა ფუნქციის მაჯლისნევისზე გადაცემა, როგორც ჩანს, ერთდროულად არ მომხდარა. „დასთურ ალ-მულუქის“ ავტორი მუნში ალ-მამალექსის უფლება-მოვალეობათა აღწერისას, ალბათ, იმ პერიოდის წყაროს ეყრდნობა, როდესაც „ნამე“ ჯერ კიდევ მუნში ალ-მამალექსის კანცელარიაში იწერებოდა. ყოველ შემთხვევაში ევროპელ მოგზაურთა ცნობით, XVII ს. II ნახევარში აღნიშნული მოვალეობა უკვე მაჯლისნევისს აქვს დაკისრებული⁴⁶⁰.

⁴⁵⁴ „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 93.

⁴⁵⁵ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 15.

⁴⁵⁶ იქვე, გვ. 16.

⁴⁵⁷ „დასთურ ალ-მულუქი“, III, გვ. 315.

⁴⁵⁸ იქვე.

⁴⁵⁹ იქვე.

⁴⁶⁰ Charadin, V, გვ. 343.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, XVII ს-ის დასაწყისში სახელმწიფო („მამალექის“, „დივანის“) აპარატს გამოეყო „ხასეს“ (დომენის) საფინანსო უწყება და კანცელარია. როგორც წყაროებიდან ჩანს, „დივანის საარქარის“ უმაღლესი მოხელეები (დიდვაზირი, მუსტოფი ალ-მამალექი) ზედამხედველობას უწევდნენ „ხასეს საარქარის“ საქმიანობას, რომელსაც ნაზირ-ე ბიუთათი ხელმძღვანელობდა. ზოგიერთი მოხელის (დავთარხანეს ნაზირის, ვაზირ-ე ბიუთათის⁴⁶¹) ფუნქციების განხილვა, ასევე, შარდენისა და კემპფერის ცნობები გვიჩვენებს, რომ „დივანის“ და „ხასეს“ უწყებები თავიანთი საქმიანობით საკმაოდ მჭიდროდ იყვნენ ერთმანეთთან⁴⁶² დაკავშირებული, ხოლო ამ კავშირს ზოგჯერ ურთიერთკონტროლის ხასიათიც ჰქონდა⁴⁶³, მაგრამ ამავე წყაროების თანახმად, მათი ფუნქციები მკვეთრად იყო გამოიწველი და უშუალოდ თავიანთ სფეროებში ზემოხსენებული უწყებები ფაქტიურად დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ.

სახელმწიფო ფინანსებს მუსტოფი ალ-მამალექი განაგებდა, დომენის ფინანსებს კი — მუსტოფი-ე ხასე. ორივე უწყებას ცალკე კანცელარია (მაჯლისნევისის, მუნში ალ-მამალექის) ემსახურებოდა.

სახელმწიფოსა და შაჰის კანცელარიების გამოცემული საბუთები, როგორც აღვნიშნეთ, სხვადასხვა ბეჭდებით მოწმდებოდა და მათზე სხვადასხვა „ტულრა“ (შესავალი ფორმულა) ისმებოდა, რომლის დაწერა მხოლოდ მაჯლისნევისისა და მუნში ალ-მამალექის პრეროგატივას შეადგენდა.

მაგრამ ჩვენ ვხვდებით სეფიანთა ხანის ოფიციალურ საბუთებს (ძირითადად, თანამდებობის ბოძებისა და ჯამაგირის დანიშვნის), რომლებზედაც არც შესავალი ფორმულაა დასმული და არც ზემოხსენებული მუსტოფიების დამოწმების ნიშნები. ასეთი საბუთები, როგორც წესი, შაჰის ჯარში⁴⁶⁴ ან სასახლის აპარატში მოხელეთა ჩარიცხვას ეხება⁴⁶⁵, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ სამხედრო ნაწილებისა და სასახლის პერსონალისათვის სამოქალაქო მმართველობის აპარატში ცალკე კანცელარიები და საფინანსო დაწესებულებები არსე-

⁴⁶¹ ამ მოხელეთა საკონტროლო ფუნქციებზე ჩვენ ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი.

⁴⁶² Kaempfer, გვ. 88.

⁴⁶³ Chardin. V, გვ. 440.

⁴⁶⁴ მ. ხ ე ბ ა, საქართველოს მეზეუმის სპარსული ფორმანები და ჰოქმები, იხ. საბუთი № 13, გვ. 24. საბუთი ეხება ვინმე ელიზბარ-ბეგის შაჰის ღოლამთა კორპუსში ჩარიცხვას.

⁴⁶⁵ H. Busse, Untersuchungen.... გვ. 66; ნაშრომში მოტანილი საბუთი № 15 (გვ. 197) ეხება სასახლის „აიალხის“ დანიშვნას.

ბობდა, რაც „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობებითაც დასტურდება.

აღნიშნულ თხზულებებში დასახელებულია შაჰის ჯარების (ყორჩიების, ლოლამების, თოფანგჩიების და თოფჩიების) ვაზირები და მუსტოფეები, რომლებიც ხსენებული ჯარის ნაწილების საფინანსო და საკანცელარიო საქმეებს უძღვებოდნენ⁴⁶⁶. ამავე თხზულებებში, ასევე სპარსულ ოფიციალურ საბუთებში ვხვდებით ტერმინებს: „სარქარ-ე ყორჩიან“⁴⁶⁷ („ყორჩიების უწყება“), „სარქარ-ე ლოლამან“⁴⁶⁸ („ლოლამთა უწყება“), „დავთარ-ე ლოლამან“⁴⁶⁹ („ლოლამთა დავთარი“), „სარქარ-ე თუფხანე“⁴⁷⁰ და ა. შ., რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შაჰის რეგულარული ჯარის თითოეულ სახეობას სამოქალაქო მმართველობაში ცალკე უწყება (საფინანსო დაწესებულება და კანცელარია) ჰქონდა საკუთარი ვაზირისა და მუსტოფის მეთაურობით. ვაზირი უწყების სამხედრო მეთაურის (ყორჩიბაშის, ყულარალასის და ა. შ.) მოადგილე იყო სამოქალაქო საქმეებში და სათავეში ედგა კანცელარიას, მუსტოფის კი ამ უწყების საფინანსო საქმეები, „დავთარების“ („სააღრიცხვო წიგნების“) წარმოება ევალებოდა.

ამავე წყაროებში იხსენიება აგრეთვე „სარქარ-ე სარხატ“⁴⁷¹ და „დავთარ-ე სარხატ“⁴⁷², რომელსაც ლაშქარნევისი და მისი მოადგილე — სარხატნევისი — უძღვებოდნენ. ლაშქარნევისის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. იგი სათავეში ედგა მუსტოფე ალ-მამალექის საფინანსო დაწესებულების („უავგუსტოესი დავთარხანეს“) ერთ-ერთ განყოფილებას, რომელშიც ინახებოდა შაჰის მოხელეებისა და პროვინციებში განლაგებული ჯარების სია. ლაშქარნევისის ევალებოდა აგრეთვე ლაშქრობების მონაწილეთა აღრიცხვა.

როგორც აქ მოტანილი მასალიდან ჩანს, სეფიანთა ლაშქრის საქმეების მართვისათვის სამოქალაქო ადმინისტრაციაში ცალკე უწყებები იყო გამოყოფილი. პროვინციის მმართველთა ჯარებს ლაშქარნევისი და მისი მოადგილე — სარხატნევისი — აღრიცხავდნენ, ხოლო რეგულარულ ჯარებს — შესაბამისი ვაზირები და მუსტოფეები.

აღსანიშნავია, რომ უკვე აბასელთა სახალიფოში დიდვაზირისადმი დაქვემდებარებულ სამოქალაქო მმართველობის აპარატში

466 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36—40.

467 იქვე, გვ. 37.

468 იქვე, გვ. 38—39.

469 სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავში, II, გვ. 17.

470 იქვე, გვ. 48.

471 იქვე, გვ. 69.

472 იქვე, გვ. 79.

ცალკე არსებობდა „ჯარის უწყება“ („დივან ალ-ჯაიშ“) ⁴⁷³, ხოლო პროვინციების ჯარებსა და ხალიფას გვარდიას ასევე ცალ-ცალკე უწყებები განაგებდნენ ⁴⁷⁴. ჩვენი აზრით, „დივან ალ-ჯაიშის“ „მემკვიდრე“ სეფიანთა ხანაში ლაშქარნევისის უწყებაა, ოღონდ შეცვლილი სახელწოდებით, ხოლო აბასელთა გვარდიის უწყების ფუნქციებს ზემოთ დასახელებული სამხედრო უწყებათა ვაზირებისა და მუსტოფიების კანცელარიები ასრულებენ.

„დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, ლაშქარნევისისა და ზემოხსენებულ ვაზირებს ევალებოდათ მათ უწყებებში სამსახურზე დანიშვნის საბუთების („არყამე მოლაზემათ“) დაწერა ⁴⁷⁵. სწორედ ამ საბუთებს არა აქვთ შესავალი ფორმულა, რომლის დაწერის უფლება, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ შაჰისა და სახელმწიფო კანცელარიების უფროსებს (მაჯლისნევისა და მუნში ალ-მამალექს) ჰქონდათ.

საინტერესოა, რომ ამავე მოხელეთათვის ჯამაგირის დანიშვნის საბუთები მუნში ალ-მამალექსის კანცელარიაში იწერებოდა ⁴⁷⁶ და ამ საბუთებზე მუნში ალ-მამალექსის „ტულრაა“ დასმული, რაზედაც უკვე გვქნოდა საუბარი.

ამრიგად, აქ მოტანილი მასალის მიხედვით, ზემოთ დასახელებულ კანცელარიებს შორის ფუნქციები შემდეგნაირად ჩანს განაწილებული: სამოქალაქო მოხელეების ჯამაგირისა და თანამდებობების ბოძების საბუთები მხოლოდ შაჰისა და სახელმწიფო კანცელარიებში იწერება: როცა მოხელე „ხასეს“ (დომენს) აპარატს ეკუთვნის, მის საბუთს მაჯლისნევისი წერს, ხოლო „დივანის“ მოხელეთა საბუთებს მუნში ალ-მამალექსის კანცელარია გამოსცემს. სამოქალაქო მოხელეთაგან განსხვავებით სამხედრო პირების ჯამაგირისა და თანამდებობის ბოძების საბუთები სხვადასხვა კანცელარიებში იწერება. პროვინციის სამხედრო მმართველთა (ბეგლარბეგების, ჯანების...) სამსახურზე დანიშვნის საბუთები მაჯლისნევისის კანცელარიაში მზადდება. ასეთივე საბუთებს სასახლის მოხელეთათვის ლაშქარნევისი წერს, ხოლო ყორჩიების, ღოღამების, თოფანგჩიების და თოფჩიებისათვის — შესაბამისი უწყებების ვაზირები. მაგრამ ყველა აქ დასახელებული მოხელის (ბეგლარბეგების, ჯანების, სასახლის მსახურების, ყორჩიების, ღოღამების და ა. შ.) ჯამაგირის დანიშვნის საბუთები მხოლოდ მუნში ალ-მამალექსის კანცელარიაში იწერება.

⁴⁷³ А. Мец, Мусульманский ренессанс. гл. 70.

⁴⁷⁴ იქვე, გვ. 71.

⁴⁷⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 416, 420.

⁴⁷⁶ იქვე. III, გვ. 314.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ მოცემული ფუნქციების ამგვარი დანაწილება კანცელარიებს შორის სპარსულ ოფიციალურ საბუთებზე დასმული დამოწმებისა და რეგისტრაციის ნიშნებითაც დასტურდება. გარდა ამისა, სპარსულ ოფიციალურ საბუთებზე დასმული დამოწმების ნიშნები კიდევ ერთი უწყების („სარქარ-ე ხალის“) ფუნქციების დადგენის საშუალებას იძლევა. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ „სარქარ-ე ხალის“, „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, მუსტოუფი ალ-მამალექს ექვემდებარებოდა, მაგრამ ძეგლში ამ უწყების საქმიანობის შესახებ მხოლოდ ერთი ცნობაა მოცემული. კერძოდ, „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ მუსტოუფი ალ-მამალექსის ხელქვეითი „სარქარ-ე ხალისის“ მწერლები („მოჰარარან“) გასავლის აღმრიცხველი სხვა საფინანსო უწყებების („სარქარათ-ე ხარჯ“) საქმიანობის შესახებ ინფორმაციის მიღებისა („ესთეჰზარ“) და მათი შეთანხმებული მოქმედების („ჰამ-ყალამი“) უზრუნველყოფის მიზნით რეგისტრაციას უკეთებენ ამ უწყებებში შედგენილ ჯამაგირისა და თანამდებობის ბოძების საბუთებს⁴⁷⁷. აღსანიშნავია, რომ ლაშქარნევისისა და სამხედრო უწყებების ვაზირების მიერ გამოცემულ საბუთებზე, რომელთაც, როგორც აღვნიშნეთ, შესავალი ფორმულა არა აქვთ, ჩვეულებრივ, მუსტოუფი ალ-მამალექსის დამოწმების ნიშნის („ხევეშთე შოდ“ — „დაიწერა“) ნაცვლად დასმულია „ხალისის სარქარის“ სარეგისტრაციო ნიშანი („საბთ-ე დავთარ-ე ხალის შოდ“ — „რეგისტრირებულია ხალისის დავთარში“)⁴⁷⁸. რაც შემდეგი დასკვნის გამოტანის საფუძველს იძლევა: როგორც ჩანს, სახელმწიფო კანცელარიის და საფინანსო უწყების მეთაურების (მუნში ალ-მამალექსის, მუსტოუფი ალ-მამალექსის) მუშაობის განტვირთვის მიზნით, საბუთების ერთი ნაწილის (სასახლის აპარატში და შაჰის გვარდიაში ჩარიცხვის საბუთები) გამოცემა ლაშქარნევისისა და სამხედრო უწყებების ვაზირების კანცელარიებზე იყო გადაცემული და ამ საქმეში მუსტოუფი ალ-მამალექი და მუნში ალ-მამალექი არ მონაწილეობდნენ. მაგრამ, მეორე მხრივ, აუცილებელი იყო ზემოხსენებული სამხედრო უწყებების საქმიანობის აღრიცხვა ცენტრალურ საფინანსო დაჯიხებულებაში. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ მიზნით მუსტოუფი ალ-მამალექის უწყებაში შექმნილი იყო „ხალისის სარქარი“, რომლის „დავთარებში“ რეგისტრირდებოდა ლაშქარნევისისა და სამხედრო უწყებათა ვაზირების მიერ გამოცემული საბუთები, რაც მუსტოუფი ალ-მამალექსს სამხედრო უწყებათა საქმეების კურსში აყენებდა. სწორედ ამას უნდა ნიშნავ-

⁴⁷⁷ „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17—18.

⁴⁷⁸ H. Bussé, Untersuchungen..., ობ. საბუთი № 15, გვ. 197—198.

დეს „თაზქირათ ალ-მულუქში“ „ხალისის სარქართან“ დაკავშირებით ნახმარი „ესთეჰზარ“ („ინფორმაციის მიღება“) და „ჰამყალამი“ („თანამშრომლობა“, „შეთანხმებული მოქმედება“).

პროვინციების მმართველთა ჯარების და ლაშქრობების მონაწილეთა აღრიცხვის გარდა ლაშქარნევისსა და სარხატნევისს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქცია ჰქონდათ. ვ. მინორსკის აზრით, ლაშქარნევისი და სარხატნევისი ასრულებდნენ ემიკალასიბაშის უწყების ვაზირისა (ლაშქარნევისი) და მუსტოფის (სარხატნევისი) ფუნქციებს⁴⁷⁹. მინორსკი ამ შემთხვევაში „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობებს ეყრდნობა⁴⁸⁰. „დასთურ ალ-მულუქში“ ლაშქარნევისისა და სარხატნევისის ამ ფუნქციებზე უფრო ვრცლად არის საუბარი: ძეგლის თანახმად, ლაშქარნევისი იყო ალაიბის (საჭურისების), ყუშჩიების, შაჰის სამეურნეო დაწესებულებებისა და სასახლის შენობების მსახურთა (ამელე) ვაზირი⁴⁸⁰. ემიკალასიბაშისადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებთან (იასავოლები, ყაფუჩიები...) ერთად აქ დასახლებული არიან ნაზირ-ე ბიუთათის (ამელ-იე ბიუთათ) და მიარშეჟარბაშის ხელქვეითები (ყუშჩიები) და ასევე სასახლის საჭურისები, ე. ი. ფაქტიურად მთელი სასახლის პერსონალი.

აქედან გამომდინარე, ლაშქარნევისსა და სარხატნევისს ისეთივე ფუნქციები ჰქონდათ სასახლეში, როგორც ზემოხსენებულ ვაზირებსა და მუსტოფეებს თავიანთ სამხედრო უწყებებში.

საჭიროდ მიგვაჩნია უფრო დაწვრილებით შევჩერდეთ აღნიშნულ მოხელეთა საქმიანობაზე.

როგორც ცნობილია, XVII ს. ირანში იყო რეგულარული ჯარის ოთხი სახეობა: 1. ყორჩიების ჯარი, რომელიც უკლებლივ ყიზილბაშებისაგან შედგებოდა. ამ უწყებას სათავეში ედგა ყორჩიბაში და ეს თანამდებობა ყოველთვის ყიზილბაშ ამირს ეკავა; 2. ყულიების ჯარი, რომელიც შაჰის გვარდიას წარმოადგენდა და ძირითადად კავკასიური წარმოშობის პირებით (ქართველებით, სომხებით და ჩერქეზებით) კომპლექტდებოდა. ყულის ჯარის სათავეში ყულარალასი იდგა და ეს თანამდებობა უმთავრესად ქართული წარმოშობის პირს ეკავა. 3. მეთოფეთა („თოფანგიების“) ჯარი თოფანგიალასის მეთაურობით და 4. მეზარბაზნეო („თოფჩიების“) რაზმი, რომელსაც თოფჩიბაში ხელმძღვანელობდა. მეთოფენი და მეზარბაზნენი ძირითადად ირანელები იყვნენ. ჯარის თითოეული სახეობის საქმეებს ცალკე

⁴⁷⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ ლაშქარნევისი იყო ემიკალასიბაშის უწყების ვაზირი, სარხატნევისი კი ამავე უწყების მუსტოფეი. იხ. „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 8.

⁴⁸⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 420.

უწყება განაგებდა ზემოთ ჩამოთვლილ მოსელეთა მეთაურობით. ყოველ უწყებაში ცალკე ვაზირი და მუსტოუფი ინიშნებოდა, რომელსაც საფინანსო და საკანცელარიო საქმეები ებარათ.

სამხედრო უწყებათა ვაზირების და მუსტოუფების უფლებამოსილებიდან აღწერილია „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“. როგორც ამ წყაროებიდან ჩანს, სხვადასხვა უწყებების ვაზირები და მუსტოუფები ზუსტად ერთნაირ ფუნქციებს ასრულებდნენ, ამიტომ მათ ცალ-ცალკე არ განვიხილავთ. ხსენებული ძეგლების მიხედვით. სამხედრო უწყებათა ვაზირებს შემდეგი ფუნქციები ჰქონდათ: ვაზირი თავისი უწყების სამხედრო მეთაურის მოადგილეს წარმოადგენდა სამოქალაქო საქმეებში და ხელმძღვანელობდა მის კანცელარიას. მასთან ინახებოდა უწყების პირადი შემადგენლობის სიები. მეომრებისა და მოხელეების სამსახურში აყვანის, ჯამაგირების დანიშვნის საბუთები⁴⁸¹. ვაზირს ებარა აგრეთვე საბუთები, რომლებშიც აღირიცხებოდა თავისი უწყების მეომრებისა თუ მოხელეების შესრულებული სამსახური: მათი ლაშქრობებში მონაწილეობა, სამხედრო შეკრებებზე, მორიგეობებზე („ქე-შ-ქ“) გამოცხადება თუ მათი გაცდენა და ა. შ.⁴⁸²

ვაზირს, მის ხელქვეით მუსოუფისთან ერთად. უნდა შეემოწმებინა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი საბუთი და დაესვა მათზე დამტკიცების ნიშანი⁴⁸³. ასე რომ, სამსახურში აყვანისა და ჯამაგირის დანიშვნის საბუთებს დიდვაზირისა და უწყების სამხედრო მეთაურის ბეჭედთან ერთად უნდა ჰქონოდა შესაბამისი უწყების ვაზირის ბეჭედიც.

როგორც ცნობილია, შაჰი პერიოდულად აწყობდა ჯარების დოვალიერებას. ამოწმებდა სამხედრო უწყებათა საქმიანობას. ამასთან დაკავშირებით „თაზქირათ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ შაჰის მაჯლისებზე სამხედრო უწყებათა ვაზირებსა და მუსტოუფებს უწყების სამხედრო მეთაურის თანდასწრებით შაჰისათვის უნდა წაეკითხათ ჯარების პირადი შემადგენლობის სიები, მეომართა ჯამაგირები და ა. შ.⁴⁸⁴

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია ცნობები ამავე უწყებათა მუსტოუფების შესახებაც, რომლებიც ოშულოდ საფინანსო საქმეებით იყვნენ დაკავებული. მუსტოუფი მისი ხელქვეითი მწერლების („მოჰარარ“) დახმარებით და ვა-

481 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36—40; „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 416.

482 იქვე.

483 იქვე.

484 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

ზირის ხელმძღვანელობით ადგენდა პირადი შემადგენლობის სიებს და აწარმოებდა უწყების ხარჯთაღრიცხვას. მის ზუსტად უნდა აღერიცხა უწყების მეომართა და მოხელეთა სამსახურში აყვანის თარიღი, მათი ჯამაგირის რაოდენობა, ლაშქრობებში თუ სხვა სამსახურში მონაწილეობისა და მათი გაცდენის შემთხვევები, მოხელეთა მოხსნა თუ მათი გარდაცვალება და ა. შ.⁴⁸⁵

აღნიშნულ საბუთებს წერდნენ და რეგისტრაციაში ატარებდნენ მუსტოუფის ხელკვეითი მწერლები. შემდეგ მათ მუსტოუფი შეამოწმებდა და ვაზირს გადასცემდა დასამტკიცებლად⁴⁸⁶. წლის ბოლოს ხსენებული საბუთები სახელმწიფოს მთავარ საფინანსო დაწესებულებაში იგზავნებოდა⁴⁸⁷, რათა უწყების გასავალი სახელმწიფო ბიუჯეტში შეეტანათ. როგორც ჩანს, სწორედ ამ საბუთების საფუძველზე ხდებოდა ჯარისა და სამხედრო უწყების მოხელეთათვის ჯამაგირების გადახდა.

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, სამხედრო უწყებების თითოეულ მუსტოუფის ოთხი მწერალი ექვემდებარებოდა⁴⁸⁸. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამავე წყაროს ცნობით, მეთოფეთა მუსტოუფის თანამდებობა ცალკე არ არსებობდა და მის ფუნქციებს ყულიების (ლოლამთა) მუსტოუფი ასრულებდა⁴⁸⁹. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულ მოხელეთა ჯამაგირების სიებშიც სამხედრო უწყებების მხოლოდ სამი მუსტოუფი იხსენიება, რომელთაგან ერთ-ერთს წყარო „ლოლამთა და მეთოფეთა მუსტოუფის“ უწოდებს⁴⁹⁰.

ამასთან დაკავშირებით 'საქირაა აღინიშნოს, რომ ხსენებული უწყებების ვაზირთა თანამდებობები არ არის გაერთიანებული და ძეგლების თანახმად ოთხივე სამხედრო უწყებას ცალკე ვაზირი ჰყავს.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია სამხედრო უწყებათა ვაზირებისა და მუსტოუფიების ჯამაგირებიც. როგორც საფინანსო და საკანცელარიო მოხელეებს ვაზირებსა და მუსტოუფიებს მუდმივი ჯამაგირის გარდა დანიშნული ჰქონდათ „როსუმიც“ მოხელეთა თიულებიდან. ჰამესალეებიდან და „ბარათებიდან“. ამასთან, ვაზირების „როსუმი“ ორჯერ უფრო მეტი იყო, ვიდრე მუსტოუფიებისა⁴⁹¹, მუდმივი ჯამაგირიც ვაზირებს დაახლოებით ორჯერ მეტი ჰქონდათ. ყორჩიებისა და ლოლამების ვაზირებს

485 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36—40.

486 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 422—423.

487 იქვე.

488 იქვე, IV, გვ. 423.

489 იქვე.

490 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 60.

491 იქვე.

ყველაზე დიდი ჯამაგირები აქვთ (100 თუმანი). ორჯერ ნაკლებს (50 თუმანს) იღებდნენ მეთოფეებისა და მეზარბაზნეების ვაზირები. მუსტოფეებს შორისაც ყველაზე მაღალი ხელფასი (50 თუმანი) ყორჩიების მუსტოფის ჰქონდა დანიშნული. დანარჩენი მუსტოფეები კი 30 თუმანს იღებდნენ⁴⁹².

„დასთურ აღ-მულუქის“ ცნობით, სამხედრო უწყებათა ვაზირებსა და მუსტოფეებს შაჰის მაჯლისებზე დასწრების უფლება ჰქონდათ, სადაც ისინი სხდებოდნენ სხვადასხვა ადგილას, მათი სამოხელეო რანგის შესაბამისად⁴⁹³.

§ 4. სასახლე და პარემი

სასახლე. შაჰის სასახლე წარმოადგენდა სახელმწიფოს მართვის ცენტრს, რომლის აღსანიშნავად სეფიანთა ხანის წყაროებში იხმარებოდა ტერმინები „დარგაჰ“ („სასახლის კარი, სასახლე“) და „დოულათხანე“ („სახელმწიფო სახლი“). შაჰის სასახლისაგან განსხვავებით დიდ მოხელეთა საცხოვრებელ სახლს სპარსულ წყაროებში, ჩვეულებრივ, „ხანე“ („სახლი“) ეწოდება⁴⁹⁴.

ამასთან, შეინიშნება ერთგვარი განსხვავება ამ ტერმინების („დარგაჰ“ და „დოულათხანეს“) მნიშვნელობებს შორის. „დარგაჰ“, ჩვენი აზრით, შაჰის სასახლის კარს აღნიშნავს. სპარსულ წყაროებში სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეები, ჩვეულებრივ, „დარგაჰის“ მოხელეებად⁴⁹⁵ იწოდებიან, ხოლო ამ ტერმინს ზოგჯერ ემაჯვლება „ამარა-ე დარ-ე (ან დარბ-ე) დოულათხანე“⁴⁹⁶ („სასახლის კარი ან ამირები“), ე. ი. „დარგაჰ“ ამ შემთხვევაში „დარ-ე დოულათხანეს“ სინონიმია, რაც სწორედ „სასახლის კარს“ ნიშნავს. ხოლო უშუალოდ შაჰის სასახლის აღსანიშნავად სპარსული ისტორიკოსები, ასევე ევროპელი მოგზაურები, უმრავლეს შემთხვევაში ტერმინ „დაულათხანეს“ იყენებენ.

შაჰს, რასაკვირველია, მრავალი სასახლე ჰქონდა ირანის სხვადასხვა ქალაქებში, მაგრამ მთავარი სასახლე დედაქალაქში მდებარეობდა. უნდა აღინიშნოს, რომ სეფიანთა შაჰები ხშირად იცვლიდნენ რეზიდენციას, ასეთ შემთხვევაში შაჰს თან მიჰყვებოდნენ სახელ-

492 „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 60.

493 „დასთურ აღ-მულუქ“ IV, გვ. 417, 423.

494 ი ს ქ ა ნ დ ე რ მ ე ნ შ ი. „თარიხ-ე“. გვ. 201—202.

495 „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 1.

496 იქვე, გვ. 5.

მწიფოს უმაღლესი მოხელეები და მსახურები და შაჰთან ერთად ადგილს იცვლიდა სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრიც. ასეთ შემთხვევებს განსაკუთრებით ხშირად ჰქონდა ადგილი სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში, რაც, ერთი მხრივ, იმით უნდა აიხსნას, რომ თითქმის მთელი XVI ს. მანძილზე სეფიანებს ფაქტიურად განუწყვეტელი ომების წარმოება უხდებოდა აღმოსავლეთის და დასავლეთის მეზობლებთან (ოსმალებთან და უზბეკებთან), ხშირად ლაშქრობენ საქართველოში, ასევე ირანის სხვა პროვინციებში ადგილობრივ მმართველთა დასამორჩილებლად. ამასთან, შაჰი ხშირად თვითონვე უდგებოდა სათავეში თავის ლაშქარს და ამდენად ნაკლებ დროს ატარებდა სატახტო ქალაქში („ფაიეთახთ“). ამ პერიოდის წყაროებში ზოგჯერ ძნელდება XVI ს. ირანის დედაქალაქების (თავრიზის, ყაზვინის) სხვა ქალაქებისაგან გამორჩევა.

შაჰ აბას I-ის დროიდან მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. აბას I ფაქტიურად ბოლო სეფიანი შაჰი იყო, რომელსაც დიდი ომების წარმოება მოუხდა და XVII ს-ში (1639 წლიდან) ირანში მშვიდობიანობა დამყარდა. ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებასთან ერთად ფაქტიურად აღარ ვხვდებით პროვინციის მმართველების და ყიზილბაში ამირების აჯანყებებს. მართალია, შაჰები XVII ს-შიც, ჩვეულებრივ, წელიწადში ორჯერ იცვლიან ადგილსამყოფელს (საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციებს შორის), მაგრამ ასეთ გადაადგილებას, რასაკვირველია, უკვე „ნომადური“ ხასიათი არა აქვს და თავისუფლად შეიძლება შაჰის ორი (საზაფხულო და საზამთრო) რეზიდენციის (ისფაჰანის და ფარაჰაბადის) გამოყოფა. ამ პერიოდის ირანის დედაქალაქი ისფაჰანი უკვე ქვეყნის ნამდვილი პოლიტიკური ცენტრია. წყაროებში მას „დარ ალ-სალთანე“⁴⁹⁷ („სამეფო სახლი“, ე. ი. დედაქალაქი) ეწოდება. ლაშქრობების შეწყვეტასთან ერთად, შესაძლოა, ამას ხელი შეუწყო, აგრეთვე XVII ს-ში შაჰის კარზე ნომადი ყიზილბაშებისა და საერთოდ ნომადური ტრადიციების გავლენის შესუსტებამ.

აღნიშნულ პერიოდში შაჰის მთავარი სასახლე ისფაჰანში მდებარეობს და სახელმწიფოს მართვა აქედან ხდება.

სასახლე, როგორც დაწესებულება, რთული აგებულების იყო. შაჰის რეზიდენცია ისფაჰანში, რასაკვირველია. მხოლოდ ერთი სასახლისაგან (შენობისაგან) არ შედგებოდა. ამ პერიოდის ევროპელ მოგზაურთა ცნობით, იგი მდებარეობდა ისფაჰანის ცენტრალურ (შაჰის) მოედანთან, საკმაოდ ვრცელ შემოღობილ ტერიტორიაზე⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ „თაჯიკიათ ალ-მულუქ“, გვ. 1.

⁴⁹⁸ Kaempfer, გვ. 164—165.

შაპის მთავარი სასახლე (ე. წ. „ალი ყაფუ“) ფასადით „შაპის მოედანზე“ („მეიდან-ე შაპ“) გადიოდა⁴⁹⁹. ამ სასახლის პირველ სართულზე იყო შესასვლელი თვით სასახლეში და შაპის ეზოში⁵⁰⁰. აქვე, შესასვლელთან განლაგებული იყო დიდვაზირისა და დივანბეგის „ქეშიქხანეები“, სადაც მოსახლეობას საჩივრებისა და თხოვნების წარდგენის უფლება ჰქონდა⁵⁰¹. სასახლის ზედა სართულზე, რომელიც მოედანს გადაჰყურებდა, შაპი ხშირად მართავდა მაჯლისებს. ზეიმების დროს ხალხს მოედნიდან შაპისა და მისი მოხელეების დანახვა შეეძლო, ხოლო თვით შაპს საშუალება ჰქონდა მოედანზე გამართული სანახაობებისათვის თვალყური ედევნებინა⁵⁰². როგორც წყაროებიდან ჩანს, შაპის კურთხევა. უცხო ელჩების მიღება და ამასთან დაკავშირებული მაჯლისები ხშირად შაპის ეზოში აგებულ ე. წ. „ჩეჰელ სოთუნის“ („ორმოცი სვეტი“) სასახლეში იმართებოდა⁵⁰³. უფრო ღრმად ეზოში ცალკე შენობა დათმობილი ჰქონდა ჰარემს. გარდა ამისა, ეზოში აგებული იყო მრავალი სამეურნეო დანიშნულების შენობა და სხვა დამხმარე ნაგებობები. ე. ი. შაპის რეზიდენცია შენობათა მთელ კომპლექსს ქმნიდა.

სასახლე ერთსა და იმავე დროს იყო შაპის საცხოვრებელი ადგილი და სახელმწიფოს მართვის ცენტრი, იგი შეიძლება „კერძო“ და „საჯარო“ ნაწილებად დაიყოს. მაგალითად, კემპფერი შაპის სასახლეში გამოჰყოფს ჰარემს, რომელშიც შაპის ოჯახი ცხოვრობდა და სადაც შაპისა და ჰარემის მსახურთა (საჭურისების, მხეველების) გარდა შესვლა სხვას ბრავის შეეძლო და „დივანს“, რომელშიც სახელმწიფო მოხელეები იკრიბებოდნენ და წყვეტდნენ სახელმწიფოს საქმეებს⁵⁰⁴.

სპარსულ წყაროებში სასახლესთან დაკავშირებით გამოყენებული ტერმინების საფუძველზე სასახლეში შეიძლება კიდევ რამდენიმე ნაწილი გამოიყოს: 1. დარ-ე (დარბ-ე) დოულათხანე („სასახლის კარი“) შაპის მთავარი სასახლის („ალი ყაფუს“) შესასვლელს წარმოადგენდა, სადაც განლაგებული იყო მეტად მნიშვნელოვანი სახელმწიფო დაწესებულებები — დიდვაზირის და დივანბეგის ქეშიქხანეები („სამორიგეო სახლი“). „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, სწორედ „დარ-ე დოულათხანეში“ სპეციალურად დიდვაზირისა და

⁴⁹⁹ Kaempfer. გვ. 164—165.

⁵⁰⁰ იქვე.

⁵⁰¹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7.

⁵⁰² Kaempfer. გვ. 165.

⁵⁰³ Chardin. V, .გ. 468.

⁵⁰⁴ Kaempfer. გვ. 162.

დივანბეგისათვის აცემულ „ქეშიქხანებში“. ხსენებული მოხელები (დიდვაზირი ყოველდღიურად, ხოლო დივანბეგი კვირაში ოთხ დღეს) ხშირად სახელმწიფოს სხვა მაღალი რანგის მოხელებთან ერთად მართავდნენ „დივანს“ („სხდომას“), სადაც იღებდნენ ხალხის საჩივრებს, მოხელეთა არზებსა და თხოვნებს, წყვეტდნენ დავებს და თაბირობდნენ სხვადასხვა სახელმწიფო საქმეებზე⁵⁰⁵. „დივანი“, ჩვენი აზრით, გაერთიანებული საქართველოს „სააჯო კარის“ მსგავსი დაწესებულება იყო და სეფიანთა სახელმწიფოში ჩანს, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა.

შაჰის თანდასწრებით ამგვარი „დივანი“, როგორც ჩანს, არა სასახლის შესასვლელში („დარ-ე დოულათხანეში“), არამედ უშუალოდ სასახლეში („დოულათხანეში“) იმართებოდა.

„დოულათხანეს“ იმ ნაწილს, რომელშიც შაჰი მოხელეთა საბჭოს იწვევდა და სადაც მოხელების, უცხო ქვეყნების ელჩების მიღება ხდებოდა, როგორც სპარსული, ისე ევროპული წყაროები „დივანხანეს“ („საბჭოს, თათბირის, სასამართლო სხდომის სახლს“) უწოდებენ⁵⁰⁶. ოლეარიუსის თანახმად, აქვე იმართებოდა მაჯლისებიც⁵⁰⁷. თუმცა, როგორც ჩანს, ასეთი მიღებები ყოველთვის ერთსა და იმავე შენობებსა თუ დარბაზებში არ იმართებოდა და ადგილის არჩევა თვით შაჰის ნებაზე იყო დამოკიდებული.

დაბოლოს, სპარსულ წყაროებში სასახლის აღწერისას ვხვდებით ტერმინ „ხალვათხანეს“⁵⁰⁸ („საიდუმლო თათბირის სახლი“). „ხალვათხანესთან“ დაკავშირებით საინტერესო ცნობა მოიპოვება „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“, რომლის თანახმად შაჰის სასახლეში იყო ორი „ყაფუჩიბაში“ („კარის მცველების, დარაჯების უფროსი“): „დივანის“ და „ხალვათის“⁵⁰⁹. „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, დივანის ყაფუჩიბაში იცავდა „დარბ-ე დოულათხანე-იე მეიდანს“ („მოედნის სასახლის შესასვლელს“), ქეშიქხანეს შესასვლელს და „ალი ყაფუს“⁵¹⁰, ე. ი. სასახლის იმ მხარეს. რომელიც მოედანზე გადიოდა და სადაც შაჰის სასახლის მთავარი შესასვლელი მდებარეობდა. ხსენებულ თხზულებებში არ არის აღწერილი „ხალვათის“ ყაფუჩიბაშის ფუნქციები. მაგრამ, ჩანს, რომ იგი სასახლის შიდა, უკანა ნაწილს იცავდა. ვ. მინორსკი „ხალვათს“

505 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7—8.

506 О л е а р и й. გვ. 53.

507 . იქვე.

508 ის ქ ა ნ დ ე რ მ ე ნ შ ი, „თარხ-ე...“, გვ. 329.

509 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 437—438.

510 იქვე.

შაჰის „კერძო აპარატამენტად“ თარგმნის⁵¹¹. მაგრამ სპარსული წყაროების თანახმად, შაჰის „საბჭო“ და „მიღება“ ზოგჯერ ხალვათხანე-შიც იმართება და მათ სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებიც (ე. ი. არა მარტო საქურისები) ესწრებიან⁵¹². ზემოთქმულიდან ჩანს. რომ „ხალვათი“ სასახლის, შიდა მხარეს ნიშნავს, და ისევე როგორც ჰარემი, შაჰის სასახლის „კერძო“, საცხოვრებელ ნაწილად ითვლება, სადაც ოფიციალური შიღებები თუ სსდომები არ იმართება. ამ დანიშნულებას კი „დივანი“ (ასევე „სასახლის კარი“) ასრულებს, რომელიც მოხელეთა ოფიციალური შეკრების და მიღების ჩვეულებრივი ადგილია და მისი მდებარეობაც ამ ფუნქციას შეესაბამება. ნორმალურ ვითარებაში სახელმწიფოს მართვა სწორედ „დივანიდან“ წარმოებს, მაგრამ ჰარემისაგან განსხვავებით ხალვათხანეში მოხელეთა შესვლა აკრძალული არ არის და ამდენად, შაჰის სურვილისდა მიხედვით, „საბჭო“ აქაც შეიძლება გაიმართოს.

XVII ს. მეორე ნახევარში, ევროპული წყაროების ცნობით, შაჰი ძირითად დროს ჰარემში ატარებს და სახელმწიფოს მართვის ცენტრმაც ამ პერიოდში ჰარემში გადაინაცვლა. აქ შექმნილი „საქურისთა საბჭო“ ხშირად ცვლის სასახლის თუ ჰარემის კარებთან შაჰის მოლოდინში შეკრებილი სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეების მიერ მიღებულ გადაწყვეტილებებს.

სასახლის მართვა ორ მოხელეს (ეშიკაღასიბაშისა და ნაზირ-ე ბიუთათს) შორის იყო განაწილებული.

ეშიკაღასიბაშის სასახლისა და შაჰის დაცვა, სასახლის ცერემონი-ალის ჩატარება ევალებოდა⁵¹³. სასახლის დარაჯები. ყაფუჩიები და წესრიგის დამცველი მოხელეები მას ექვემდებარებოდნენ. ასეთი მნიშვნელოვანი და საპატიო მოვალეობები განაპირობებდა ამ მოხელის დიდ გავლენას შაჰის კარზე.

ეშიკაღასიბაშის სახელო XVI ს. ირანშიც არსებობდა, მაგრამ, როგორც ამ პერიოდის წყაროებიდან ჩანს, სეფიანთა მმართველობის დასაწყისში იგი მაღალი რანგის თანამდებობად არ ითვლებოდა. მისი დაწინაურება უკვე XVI ს. მეორე ნახევარში დაიწყო, რაც შაჰის ხელისუფლების განმტკიცების შედეგი იყო და XVII ს-ში ეშიკაღასიბაში უკვე სახელმწიფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოხელე გახდა. ამ პერიოდში იგი შედიოდა „ამირთა საბჭოში“ და ირანის სამ უმაღლეს სამხედრო მოხელესთან (ყორჩიბაში, ყულარაღასი, თოფანგჩიღასი) ერთად „სახელმწიფოს საყრდენად“ („როქნ ალ-

⁵¹¹ Tadhkirat al-muluk, გვ. 64.

⁵¹² ის ქანდერმუნში. „თარხ-ე...“, გვ. 433.

⁵¹³ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 8—9.

დოულე“) იწოდებოდა⁵¹⁴. სამსახურის სანაცვლოდ მას გადაცემული ჰქონდა რეის ოლქი და პროვინციის მმართველთა მსგავსად ჰყავდა „ყოშენი“ (ლაშქარი)⁵¹⁵.

ეშიკადასიბაშის ხელქვეითებს შორის ყველაზე მაღალი რანგის მოხელეები „სოჰბათიასავოლები“ იყვნენ. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, „სოჰბათიასავოლებად“ მხოლოდ „კეთალშობილი ამირების“ შვილები ინიშნებოდნენ⁵¹⁶. აღსანიშნავია, რომ ეშიკადასიბაშის თანამდებობა უმთავრესად ყიზილბაშ ამირს ეკავა. სოჰბათიასავოლებსაც ასევე საპოლიციო ფუნქციები ჰქონდათ და მათაც სასახლეში წესრიგის დაცვა ევალებოდათ. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, სოჰბათიასავოლები „კერძო მაჯლისების“ („მაჯლის-ე ხას“) დროს ეშიკადასიბაშის ნაცვლად მოქმედებდნენ. ე. ი. მათ ევალებოდათ მაჯლისის წევრთათვის ადგილის მიჩენა, ცერემონიების ჩატარების ხელმძღვანელობა და საერთოდ, ნადიმის დროს წესრიგის დაცვა⁵¹⁷. საერთო მაჯლისებზე („მაჯლის-ე აამ“) ამ ფუნქციებს თვითონ ეშიკადასიბაში ასრულებდა⁵¹⁸.

ეშიკადასიბაშის ექვემდებარებოდნენ აგრეთვე ეშიკადასიები („ზლურბლის უფროსი“), რომლებიც სოჰბათიასავოლებზე უფრო დაბალი რანგის მოხელეები იყვნენ. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, მათ შორის ამირთა შვილებთან ერთად იყვნენ არაწარჩინებულებიც⁵¹⁹. როგორც ჩანს, სოჰბათიასავოლებსა და ეშიკადასიებს შორის მხოლოდ რანგობრივი განსხვავება არსებობდა, ხოლო ფუნქციები მათ დაახლოებით ერთნაირი ჰქონდათ. ეშიკადასიების მთავარ მოვალეობას მაჯლისზე სამსახური შეადგენდა და წყაროებში ისინი „მაჯლისის“ ეშიკადასიებად იწოდებიან⁵²⁰, თუმცა სოჰბათიასავოებისაგან განსხვავებით ისინი მხოლოდ „საერთო მაჯლისებს“ ემსახურებოდნენ.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ეშიკადასიბაშის ხელქვეითებს შორის დასახელებული არიან „დივანის“ და „ხალვათის“ ყაფუჩიბაშიები („კარის მცველთა უფროსები“), რომელთა შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ასევე იასავოლები, ჯარჩიები („მაცნეები“) და სასახლის სხვა უფრო დაბალი რანგის მცველები და მსახურები („აყაიან“)⁵²¹.

514 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75.

515 იქვე, გვ. 94.

516 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 28.

517 იქვე.

518 იქვე.

519 იქვე.

520 იქვე.

521 იქვე, გვ. 8.

ნაზირ-ე ბიუთათი სასახლის მეორე უმნიშვნელოვანესი მოხელე იყო და იგი სასახლის საფინანსო-სამეურნეო საქმეებს ხელმძღვანელობდა. მას ექვემდებარებოდა სასახლის სამეურნეო დაწესებულებები, შაჰის სახელოსნოები და საფინანსო-სამეურნეო ხასიათის მოხელეები, რომელთა ძირითად მოვალეობას სასახლის სურსათით და სხვა პროდუქტებით მომარაგება და შაჰის მომსახურება შეადგენდა: ნაზირ-ე ბიუთათი ეშიკალაშიაშის მსგავსად XVI ს. პირველი ნახევრის სპარსულ წყაროებში სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის არ იხსენიება, მაგრამ XVII ს-ში იგი უკვე შაჰის კარის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელეა. მისი აღზევება შაჰის ხელისუფლების განმტკიცებასთან და ამის შედეგად სასახლის მოხელე-მსახურთა გავლენის ზრდასთან არის დაკავშირებული. სეფიანთა მმართველობის ბოლოს კი ნაზირ-ე ბიუთათი ზოგჯერ ამირთა საბჭო: სხდომებშიც იღებს მონაწილეობას, რაც არასამხედრო მოხელეთათვის საკმაოდ იშვიათი მოვლენა იყო.

ვ. მინორსკის აზრით, ნაზირ-ე ბიუთათი შაჰის დომენს (ხასეს) განაგებდა⁵²². მართალია, სეფიანთა ხანის წყაროებში ნაზირის ამ ფუნქციის შესახებ პირდაპირ მითითებებს ვერ ვხვდებით, მაგრამ ვ. მინორსკის ეს მოსაზრება, ჩვენი აზრით, სინამდვილეს შეესაბამება. რამდენადაც სასახლის წარჩებს ძირითადად შაჰის დომენის შემოსავალი ჰფარავდა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნაზირ-ე ბიუთათს, როგორც სასახლის მეურნეობის გამგეს, ამ შემოსავალზეც მიუწვედებოდა ხელი.

მაგრამ სეფიანთა ხანის წყაროების ცნობები ნაზირ-ე ბიუთათის შესახებ და თვით ამ მოხელის სახელწოდება (ბიუთათის ზედამხედველი) მიუთითებს, რომ მის ძირითად მოვალეობას სასახლის დაწესებულებათა („ბიუთათ“) საქმიანობის ხელმძღვანელობა შეადგენდა.

სეფიანთა ხანაში ტერმინი „ბიუთათ“ აღნიშნავს შაჰის სახელოსნოებს, სხვადასხვა დანიშნულებისა და ხასიათის (ძირითადად, სამეურნეო) დაწესებულებებს.

ბიუთათის სათავეში მდგომი მოხელის აღსანიშნავად სპარსულ წყაროებში იხმარება ტერმინი „საჰეზამი“ ან „თაჰვილდარი“⁵²³. ამასთან, ყოველ საჰეზამს თავისი სახელწოდება ჰქონდა, რომელიც უმთავრესად თვით დაწესებულების სახელწოდებიდან მომდინარეობს. მაგ., აბდარხანეს მეთაურობდა აბდარბაში, ხაზინას — ხაზინაღარი, ყეიჯაჯიხანეს (სამკერვალოს) — ყეიჯაჯიბაში და ა. შ.

⁵²² Tadhkirat al-muluk. გვ. 25.

⁵²³ იქვე, გვ. 134.

საპეზამის გარდა ყოველ დაწესებულებაში დანიშნული იყო. აგრეთვე საფინანსო მოხელე — მუშრითი („ზედამხედველი“), რომელსაც თავისი დაწესებულების შემოსავალ-გასავალი უნდა აღერიცხა⁵²⁴.

ყველა ზემოთ დასახელებული მოხელე ნაზირ-ე ბიუთათს ექვემდებარებოდა. ფაქტიურად მის ხელში იყო ბიუთათში დასაქმებულ მოხელეთა და ხელოსანთა მოხსნა-დანაშენა. მასვე ევალებოდა აღნიშნულ დაწესებულებათა ხარჯების აღრიცხვა და მათი საქმიანობის შემოწმება⁵²⁵.

ვაზირი და მუსტოუფი ნაზირ-ე ბიუთათის უწყებაშიც იყვნენ დანიშნული, რომელთაც სპარსულ წყაროებში „ვაზირ-ე ბიუთათ“ და „მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰვილ“ ეწოდებოდათ. ხსენებული მოხელეებიც ორ ძირითად ფუნქციას ასრულებდნენ: ერთი მხრივ, ისინი უძღვებოდნენ ნაზირ-ე ბიუთათის უწყების საფინანსო და სამდივან-მწიგნობრო საქმეებს და, მეორე მხრივ, კონტროლს უწევდნენ ამ უწყებისა და მისი მეთაურის საქმიანობას.

ჩვენი აზრით, ვაზირების საკონტროლო ფუნქციები ყველაზე კარგად სწორედ ვაზირ-ე ბიუთათის საქმიანობიდან ჩანს. ამაზე მიუთითებს „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემული მასალა ვაზირ-ე ბიუთათის შესახებ. აღნიშნული თხზულებების მიხედვით ნაზირ-ე ბიუთათის ხელქვეითი მოხელეები (მუშრითები) ყოველდღიურად ადგენდნენ სამეურნეო დაწესებულებათა შემოსავალ-გასავლის „დღიურებს“ („რუზნამე“), რომლებსაც ისინი ვაზირ-ე ბიუთათს წარუდგენდნენ შესამოწმებლად. შემოწმების შემდეგ აღნიშნულ საბუთებს ვაზირი ხელს მოაწერდა და ნაზირ-ე ბიუთათს გადასცემდა დასამტკიცებლად⁵²⁶. ასევე ვაზირის ხელში უნდა გაეცლო ნაზირ-ე ბიუთათის მიერ გამოცემულ ყველა დოკუმენტს, რომელიც ამ უწყების საფინანსო და სამეურნეო საქმეებთან იყო დაკავშირებული: იგი ამოწმებდა საბუთებს, რომელთა საფუძველზე ხდებოდა „ბიუთათის“ მოხელეთა ჯამაგირების გაცემა და რომელთაც საბოლოოდ ნაზირ-ე ბიუთათი და დიდვაზირი ამტკიცებდნენ⁵²⁷. მასვე გადაეცემოდა შესამოწმებლად ნაზირ-ე ბიუთათის მიერ განსაზღვრული და მისი მითითებით შედგენილი შაჰის მაჯლისებისა და ნადიმების ხარჯების ანგარიშები⁵²⁸.

524 იქვე, გვ. 140.

525 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 9—12.

526 „დასთურ ალ-მულუქი“, V, გვ. 545; „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 34.

527 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 35.

528 იქვე, გვ. 34.

ვაზირი მონაწილეობდა აგრეთვე ნაზირ-ე ბიუთათის სხვა საქმეებშიც: მხოლოდ ვაზირის თანდასწრებით აწყობდა ნაზირ-ე ბიუთათი შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა დათვალიერებასა და შემოწმებას⁵²⁹. ასევე ვაზირთან ერთად უნდა დაედგინა ნაზირის სამეურნეო დაწესებულებებისათვის შესასყიდი საქონლის ფასები⁵³⁰. საინტერესოა, რომ „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ხაზგასმულია ნაზირ-ე ბიუთათის საქმიანობაში ვაზირის მონაწილეობის აუცილებლობა. ძეგლის თანახმად, ვაზირის ჩარევის გარეშე ნაზირ-ე ბიუთათის მოქმედება საქმის „ღალატად და სიყალბედ“ ჩაითვლება⁵³¹. ასე რომ, ნაზირ-ე ბიუთათის ფაქტიურად მთელი საქმიანობა ვაზირ-ე ბიუთათის კონტროლს ექვემდებარებოდა, თუმცა ეს უკანასკნელი ნაზირზე უფრო დაბალი რანგის მოხელე იყო და ოფიციალურად მის ხელქვეითად ითვლებოდა. ნაზირი, როგორც შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა მეთაური, „ხასეს სარქარს“ ეკუთვნოდა და, როგორც ჩანს, ამ უწყებას ედგა სათავეში. მას სახელმწიფოს უმაღლესი სამოხელეო ტიტული („ალიჯაჰ“) ჰქონდა მინიჭებული და სეფიანთა მმართველობის ბოლოს იგი უმაღლეს სათათბირო ორგანოშიც („ამირთა საბჭოში“) იქნა შეყვანილი, რომელიც ამ პერიოდში ათი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელისაგან შედგებოდა. ვაზირ-ე ბიუთათი კი უფრო დაბალი რანგის სამოხელეო ტიტულს („ალი ჰოზრათ“) ატარებდა⁵³². ამასთან, იგი, როგორც ჩანს, მხოლოდ შაჰის „საერთო მაჯლისებს“ ესწრებოდა და მას აქ ჯდომის უფლებაც არ უნდა ჰქონოდა⁵³³. ვაზირ-ე ბიუთათთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, საინტერესოა დავთარხანეს ნაზირის სამოხელეო ინსტიტუტი, რომელზედაც ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი. დავთარხანეს ნაზირიც შაჰის მიერ „დივანის სარქარში“ სამეთვალყურეოდ დანიშნული მოხელე ჩანს. ისიც სამოხელეო ტიტულებითა და რანგით ჩამორჩებოდა და ემორჩილებოდა კიდევ „დივანის“ უმაღლეს მოხელეებს — დიდვან-ზირსა და მუსტოფი ალ-მამალექსს, მაგრამ ამავე დროს კონტროლს უწევდა ამ უწყების და მისი მეთაურების საქმიანობას.

ჩვენი აზრით, ასეთივე ხასიათის მოხელე ჩანს ვაზირ-ე ბიუთათი. ისიც შაჰისა (თუ დიდვან-ზირის) მხრიდან ნაზირ-ე ბიუთათის უწყებაში („ხასეს სარქარში“) დანიშნული მოხელეა, რომელსაც ამ უწყების საქმიანობის კონტროლი აქვს დავალებული.

529 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 35.

530 იქვე.

531 იქვე.

532 იქვე, გვ. 34.

533 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 545.

წყაროებში იხსენიება ვაზირ-ე ბიუთათის ხელქვეითი მწერალი („ნევისანდე“), რომელიც ეხმარებოდა მას საბუთების შედგენასა და სხვა ზემოხსენებული ფუნქციების შესრულებაში⁵³⁴.

ვაზირ-ე ბიუთათს მუდმივ ჯამაგირად დანიშნული ჰქონდა 50 თუმანი, ხოლო მის ხელქვეით მწერალს — 20 თუმანი⁵³⁵.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ვაზირ-ე ბიუთათს ექვემდებარებოდა აკრეფვე ამ უწყების საფინანსო საქმეების ხელმძღვანელი — მუსტა-უფი-ე არბაბ ალ-თაჰაილი, რომლის ფუნქციებს ჩვენ ცალკე შევეხებით.

შარდენი ასახელებს სასახლის 32 სამეურნეო დაწესებულებას, კემჰფერი — 50-ს⁵³⁶, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად. ნა-ზირ-ე ბიუთათს 33 დაწესებულება ექვემდებარებოდა⁵³⁷. როგორც წყაროებიდან ჩანს, აღნიშნული დაწესებულებები რანგითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, ალბათ, იმისდა მიხედვით თუ რამდენად მნიშვნელოვანი ან საპატიო იყო ამა თუ იმ დაწესებულების საქმიანობა და შესრულებული სამსახური (სასახლისათვის). ამას ადასტურებს სხვადასხვა „ბიუთათის“ სათავეში მდგომი მოხელეების ტიტულებიც.

„თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ აღნიშნული დაწესებულებები სწორედ მათი რანგების მიხედვით არის ჩამოთვლილი. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ძირითად ნაწილში მხოლოდ 18 დაწესებულებაა დასახელებული. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, სწორედ 18 დაწესებულების უფროსებს ჰქონდათ „მოყარაბ ალ-ჰაზრათ“-ის საპატიო ტიტული, ხოლო დანარჩენები სამოხელეო ტიტულს არ ატარებდნენ.

სასახლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დაწესებულებას შაჰის ხაზინა წარმოადგენდა, რომელიც შაჰის ჰარემთან მდებარეობდა. ხოლო ხაზინის უფროსი (ხაზინადარი), როგორც ჩანს, უშუალოდ შაჰს ექვემდებარებოდა. ასევე მნიშვნელოვანი დაწესებულება იყო „ყურ-ხანი“ (არსენალი). „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ამ დაწესებულებების უფროსები (ხაზინადარი და ჯაზადარაში) ზემოხსენებულ საჰეჯამებთან შედარებით უფრო საპატიო ტიტულს („მოყარაბ ალ-ხაყან“) ატარებენ და, როგორც წესი, ხსენებული თანამდებობები საჰურისებს ეკავათ.

⁵³⁴ იქვე.

⁵³⁵ იქვე.

⁵³⁶ Mehdi Keyvani, *Artisan...*, გვ. 168.

⁵³⁷ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 12.

⁵³⁸ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 435.

⁵³⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 19—29.

⁵⁴⁰ იქვე.

„თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ ჩამოთვლილი არიან „მოყარაბ ალ-ჰაზრათის“ ტიტულის მქონე შემდეგი საკებჯამები: მაშალდარბაში („მეჩირალდნეთა უფროსი“), რომელსაც, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, ემორჩილებოდა „მაშალხანე“ („ჩირალდნის სახლი“) და „ნაყარეხანე“ („დაფდაფების სახლი“)⁵⁴¹. „მაშალხანეში“ ინახებოდა შანდლები, პატრუქი, ქონი; „ნაყარეხანეში“ — დაფდაფები, საყვირი, ზურნა და სხვა საკრავი ინსტრუმენტები⁵⁴². ევროპული წყაროებით, მაშალდარბაშის ებარა სასახლის განათება და გათბობა⁵⁴³. მასვე ექვემდებარებოდნენ მუსიკოსები, მოცეკვაეები და ასევე ისტაჰანში მდებარე საროსკიპოები⁵⁴⁴. ამიტომ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მას ემორჩილებოდნენ აგრეთვე „დასთურ ალ-მულუქში“ უფრო დაბალი რანგის (უბტიტულო) საკებჯამებს შორის მოხსენიებული „ჰიძეხანეს“ („შეშის, საწვავის სახლი“) უფროსი — უდენჩიბაში, რომელსაც ებარა შეშა და ნახშირი⁵⁴⁵ და სასახლის მუსიკოსთა (დამკერელების, მომღერლების) ხელმძღვანელი — ჯალიჩიბაში⁵⁴⁶.

ფარაშბაში („ფარეშთა უფროსი“) ხელმძღვანელობდა „ფარაშხანეს“ („ფარეშთა სახლი“), სადაც ინახებოდა ხალიჩები, კარვები, სამოგზაურო ნივთები, შანდლები; სანთელი და ა. შ.⁵⁴⁷ ფარეშებს ევალებოდათ ხალიჩებისა და კარვების გაშლა და სხვა ამგვარი სამსახური როგორც სასახლეში, ასევე ლაშქრობების დროს⁵⁴⁸. წყაროებში იხსენიება ფარაშხანეს დარულა, რომელიც ალბათ ფარეშთა უშუალო უფროსი იყო. „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, ფარაშხანეს დარულას ევალებოდა მაჯლისზე შაჰისათვის მორთმეული საჩუქრების შაჰის წინ დალაგება⁵⁴⁹. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ფარაშბაშის ხელქვეითებს შორის გარდა ფარეშებისა დასახელებული არიან „კარვის მკერავები“, „მეჩირალდნეები“, „მესანთლეები“ და ა. შ.⁵⁵⁰.

ყეიჯაჩიბაში („სამკერვალის უფროსი“) მეთაურობდა ყეიჯაჩიხანეს („სამკერვალის“). „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, სასახ-

541 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 32.

542 იქვე.

543 Chardin. V. გვ. 369—372.

544 Tadhkirat al-muluk, გვ. 138—139.

545 „დასთურ ალ-მულუქ“, V. გვ. 555.

546 იქვე, გვ. 559.

547 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 31.

548 Tadhkirat al-muluk, გვ. 137.

549 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV. გვ. 430.

550 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 31.

ლესთან არსებობდა ორი ყეიჯაჯიხანე, ერთი შაჰისთვის⁵⁵¹, მეორე ამირთათვის⁵⁵². აქვე იხსენიება „ხაიატბაში“ („მკერავთა უფროსი“), რომელსაც ტანსაცმლის შეკერვა ევალებოდა⁵⁵³.

რეჟაბდარბაშის („მეუზანგეთა უფროსი“) დაწესებულებაში — „რეჟაბხანეში“ — ინახებოდა. როგორც ჩანს, მოგზაურობისათვის საჭირო შაჰის ნივთები: თეთრეული, საბანი, ბალიში, ფეხსაცმელი, „სალოცავი ხალიჩა“ და ა. შ.⁵⁵⁴ ვ. მინორსკი ვარაუდობს, რომ რეჟაბხანეს საქმეებში და მეპთარი, რომელსაც შაჰის პირსახოცები ებარა, ერთი და იგივე მოხელეა⁵⁵⁵. ამ მოსაზრებას მხარს არ უჭერს „დასთურ ალ-მულუქი“, რომელშიც მეპთარსა⁵⁵⁶ და რეჟაბდარბაშისა⁵⁵⁷ ცალკე პარაგრაფები აქვს დათმობილი, და, ამასთან, მეპთარი უფრო მაღალი რანგის მოხელეებს შორის იხსენიება და ტიტულიც უფრო საპატიო აქვს.

სასახლის დაწესებულებათა ერთ ჯგუფს ევალებოდა შაჰის პირუტყვის მოვლა. ასეთი დაწესებულებებია: საჯინიზო („ესტაბლ“), რომელშიც, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ცხენების გარდა ჰყავდათ ჭორობები და სახედარი⁵⁵⁸; „ზინხანე“ („უნაგირის სახლი“) ზინდარბაშის („მეუნაგირეთა უფროსი“) მეთაურობით⁵⁵⁹, რომელსაც ცხენის აკაზმულობა ჰქონდა მიზარებული⁵⁶⁰; „შოთორხან“ („აქლემის სახლი“)⁵⁶¹ და „ყუშხანე“ („შევარდნის სახლი“). საჯინიზო და „ზინხანე“, როგორც ჩანს, ნაზირ-ე ბიუთათის გარდა ამირახორბაშისაც ექვემდებარებოდა, ხოლო „ყუშხანე“ — მირშეჟარბაშის, რადგან შარდენის ცნობით. ზინდარბაში ამირახორბაშის ხელქვეითი მოხელეა⁵⁶², ხოლო „ყუშხანეს“ უფროსი („ყუშხანეალასი“) — მირშეჟარბაშის⁵⁶³.

ამ რიგის დაწესებულებებთან ერთად შეიძლება განვიხილოთ „ამბარი“ („საწყობი“) ამბარდარბაშის მეთაურობით, რომელსაც მიზარებული ჰქონდა ქერი, ჩალა, პირუტყვის სხვა საკვები და ასევე

551 იქვე, გვ. 29—30.

552 იქვე, გვ. 30.

553 იქვე.

554 იქვე, გვ. 32.

555 Tadhkirat al-muluk. გვ. 138.

556 „დასთურ ალ-მულუქი“, III, გვ. 302.

557 იქვე, IV, გვ. 435.

558 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 33.

559 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 436.

560 Chardin, V. გვ. 365—366.

561 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 32.

562 Chardin, V. გვ. 365.

563 იქვე, გვ. 367.

საქინიბოსათვის საქირო ნივთები⁵⁶⁴; და „მორლხანე“ („ფრინველის სახლი“), სადაც ჰყავდათ ჭაბუკი, ბატ, იხვი, ინდაური, მტრედი და სხვა ფრინველი⁵⁶⁵. „მორლხანეს“ უფროსს — ტავაყჩიბაშის — „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, „მოყარაბის“ ტიტული არ ჰქონდა და იგი ძეგლში დაბალი რანგის მოხელეთა შორის იხსენიება⁵⁶⁶.

როგორც ჩანს, შაჰის სამზარეულოს („ამფაზხანე“) უფროსს — თუშმალბაშის — ექვემდებარებოდა ის დაწესებულებები, რომლებიც სასახლეს საკვებით ამარაგებდნენ. ასეთი დაწესებულებებია: „მივეხანე“ („ხილის სახლი“), „ჰავეჩხანე“ („ბოსტნეულის სახლი“) და „ლანათ“ ან „ყასაბხანე“ („სასაქლაო“), რომელთაც შესაბამისად ხელმძღვანელობდნენ იამიშჩიბაში⁵⁶⁷, ჰავეჩდარბაში⁵⁶⁸ და სალახბაში⁵⁶⁹. სასმელებიც რამდენიმე დაწესებულებაში იყო განაწილებული. აბდარბაში ხელმძღვანელობდა სასმელი წყლის განყოფილებას — აბდარხანეს⁵⁷⁰, შარბათდარბაშისადმი დაქვემდებარებულ შარბათხანეში ვარდის წყლის, ლიმონის წვენის და სხვა გამაგრილებელი სასმელების გარდა ინახებოდა შაქარი, ყავა, თამბაქო, ყალიონი, წყლის კურკელი⁵⁷¹ და ა. შ. შირეჩიბაშის მიბარებული ჰქონდა შირეხანე⁵⁷² („ღვინის სახლი“), ყაჰვეჩიბაშის — ყაჰვეხანე⁵⁷³ („ყავის სახლი“). აღნიშნულ დაწესებულებებთან ერთად უნდა განვიხილოთ ასევე „აილხანე“, სადაც თასები ინახებოდა, „კურკლის განყოფილება“ და „საყახანე“ („წყლის მზიდველთა სახლი“), რომელთა უფროსები (აილჩიბაში⁵⁷⁴, „თაჰვილდარ-ე ლაზაყ“⁵⁷⁵ და საყაბაში⁵⁷⁶) „დასთურ ალ-მულუქის თანახმად, „მოყარაბები“ არ იყვნენ.

გარდა ამისა. შარდენი და კემზფერი აჯახელებენ ჰალვაჯიბაშის (სამაქარლამოს უფროსი), ჩორაქჩიბაშის, რომელიც შარდენის თანახმად სასახლეს ჰურიტ ამარაგებდა და თურჩიშიბაშის, რომლის დაწესებულებაში ამზადებდნენ მწნილს⁵⁷⁷.

564 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 33.

565 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 555.

566 იქვე.

567 იქვე.

568 იქვე, IV, გვ. 436.

569 იქვე, V, გვ. 556.

570 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 32.

571 იქვე, გვ. 33.

572 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 435.

573 იქვე.

574 იქვე, V, გვ. 558.

575 იქვე, გვ. 557—558.

576 იქვე, გვ. 558.

577 Charidin, V, გვ. 352—353.

„მოყარაბ ალ-ჰაზრათის“ ტიტულის მქონე საჰეზამთაგან „დასათურ ალ-მულუქში“ დასახელებული არიან კიდევ: მალუქ ალ-თოჯარ („ვაჰარათა უხუცესი“), რომელიც, როგორც თხზულებიდან ჩანს, სხვა ფუნქციებთან ერთად ზემოხსენებული შაჰის სამკერვალს უფროსის (საჰეზამთის) მოვალეობებსაც ასრულებდა⁵⁷⁸. „ნაყაშაში“⁵⁷⁹. („მხატვრის უფროსი“) და „ქეთაბდარბაში“ — „წიგნის სახლის“ („ქეთაბხანეს“, ბიბლიოთეკის) უფროსი⁵⁸⁰.

გარდა ამისა. „დასათურ ალ-მულუქში“ ჩამოთვლილი არიან კიდევ სხვა საჰეზამები, რომლებსაც „მოყარაბის“ ტიტული არ ჰქონდათ: ზარვარბაში („ოქრომჭედლების უფროსი“), მესქარბაში („მესპილენძეთა უფროსი“)⁵⁸¹, ზარაბიბაში, რომელიც მონეტების მოჭრას უწყევდა კონტროლს⁵⁸². ატარბაში — აფთაქის (ატარხანეს). უფროსი⁵⁸³, მემარბაში („ხუროთმოძღვრათა უფროსი“)⁵⁸⁴, „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ იხსენიება აგრეთვე სარაფბაში, რომელსაც შაჰის ხაზინაში შემოსულ მონეტების შემოწმება ევალებოდა⁵⁸⁵.

„დასათურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ მაღალი რანგის მოხელეთა შორის იხსენიებიან აგრეთვე შაჰის ზარაფხანის უფროსი — მოაირ ალ-მამალუქი⁵⁸⁶ და სამზარეულოს უფროსი — თუმალბაში⁵⁸⁷.

„თაჰქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, ნაზირ-ე ბიუთათს ექვემდებარებოდა აგრეთვე ამირახორბაში (მეჩინიბეთუხუცესი)⁵⁸⁸, რომელიც ნაზირის ხელქვეითებს შორის, როგორც ჩანს, ყველაზე მაღალი რანგის მოხელე იყო. „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ ორი ამირახორბაში იხსენიება და ორივე უმაღლესი რანგის („დიდამირის წოდების“) მოხელეთა შორის. მათგან ერთ-ერთს („ამირახორბაში-ე ჭილაე“) ებარა შაჰის საჭინიბო⁵⁸⁹, ხოლო მეორეს („ამირახორბაში-ე საჰრა“) ნაზირ-ე დავაბთან („პირუტყვის ზედამხედველი“) ერთად ევალებოდა შაჰის ცხენის რემების მოვლა⁵⁹⁰.

578 „დასათურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 435.

579 იქვე, გვ. 436.

580 იქვე, გვ. 435.

581 იქვე, V, გვ. 553—554.

582 იქვე, გვ. 553.

583 იქვე, გვ. 554.

584 იქვე, გვ. 559.

585 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 34.

586 იქვე, გვ. 21.

587 „დასათურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 319.

588 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 12.

589 იქვე, გვ. 14.

590 იქვე, გვ. 15.

მაგრამ XVII ს. ირანში ეშიკალასიბაშის და ნაზირ-ე ბიუთათის შემდეგ, როგორც ჩანს, სასახლის ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელე იყო მირშექარბაში („მონადირეთუხუცესი“), რომლის გავლენა განსაკუთრებით გაიზარდა შაჰ აბას II-ის დროს⁵⁹¹.

ამირახორბაშისა და მირშექარბაშის დიდი გავლენა, როგორც ჩანს, განპირობებული იყო იმით, რომ სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით, ირანის შაჰები განსაკუთრებით გატაცებული იყვნენ ნადირობითა და ცხენოსნობით. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, XVII ს.-ში მირშექარბაში არც სამოხელეო რანგით და არც ტიტულებით ნაზირ-ე ბიუთათს არ ჩამორჩება⁵⁹², და როგორც ჩანს, ხაზინადარის მსგავსად აღნიშნულ პერიოდში ისიც უშუალოდ შაჰს ემორჩილებოდა. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში მირშექარბაში ნაზირ-ე ბიუთათთან ერთად იქნა შეყვანილი „ამირთა საბჭოში“.

საპატიო მოვალეობებს ასრულებდნენ შაჰის სასახლეში აგრეთვე სუფრაჩიბაში⁵⁹³, რომელსაც ნადიმებზე საქმლის განაწილება და შაჰისათვის მირთმევა ევალებოდა⁵⁹⁴, და მეჰმანდარბაში⁵⁹⁵ („მესტუმრეთუხუცესი“), თუმცა ისინი მირშექარბაშისა და ამირახორბაშისთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის მოხელენი იყვნენ.

დაბოლოს, ცალკე უნდა გამოვეყოთ სასახლის კიდევ რამდენიმე მაღალი რანგის მოხელე, რომლებიც შაჰის ჰერსონას ემსახურებოდნენ და მხოლოდ შაჰს ემორჩილებოდნენ. ეს მოხელეებია: მეჰთარი, რომელიც პირსახოცებითა და სხვა ნივთებით მუდამ შაჰთან იმყოფებოდა და მისი ხელზე მოსამსახურის მოვალეობას ასრულებდა. პაქიმბაში, რომელსაც შაჰის ჯანმრთელობაზე ზრუნვა ევალებოდა⁵⁹⁶ და მუნაჯიმბაში (ვარსკვლავთმრიცხველი), რომელსაც უნდა დაედგინა ამა თუ იმ საქმის დაწყების დრო. წინასწარ განესაზღვრა ამ საქმის ბედი და ა. შ. ისქანდერ მუნშის თანახმად, შაჰი იშვიათად აკეთებდა რაიმეს მუნაჯიმბაშისთან წინასწარ შეთანხმების გარეშე⁵⁹⁷.

ზემოხსენებულ მოხელეთა უმეტესობას თავის მხრივ მრავალი სხვადასხვა რანგის ხელქვეითი ჰყავდა, რომელთა დახმარებითაც ასრულებდნენ ისინი თავიანთ ფუნქციებს.

⁵⁹¹ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 294.

⁵⁹² „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 13.

⁵⁹³ „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 428.

⁵⁹⁴ იქვე.

⁵⁹⁵ „თაზქირათ-ალ მულუქ“, გვ. 20.

⁵⁹⁶ იქვე.

⁵⁹⁷ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1075.

მაგალითად, მირშეჟარბაშის ზემოხსენებული ყუშხანეს უფროსის და მისი ხელქვეითი ყუშჩიების („მეშვეარდნეების“) გარდა, ევროპული წყაროების თანახმად. ემორჩილებოდა აგრეთვე საგბანბაში („მეძალღეთა უფროსი“), რომელსაც შაჰის მონადირე ძალების მოვლა ჰქონდა დავალებული⁵⁹⁸. ამირახორბაშის ხელქვეითებს შორის წყაროებში დასახელებული არიან ამირახორები, მეჭინიბეები, საყაიები („წყლის მზიდავები“)⁵⁹⁹. ამირახორბაში-ე ჯილავს ექვემდებარებოდნენ აგრეთვე ჯილავდარები („აღვირის მკერნი“), რომელთაც საკუთარი მეთაურიც (ჯილავდარბაში) ჰყავდათ⁶⁰⁰. „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, ჯილავდარბაშის ძირითადი მოვალეობა იყო შაჰის ცხენზე შეჯდომისას აღვირის დაკავება⁶⁰¹. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ჰაქიმბაშის ექვემდებარებოდნენ ექიმები, რომელთა საქმიანობის აკრძალვა მის კომპეტენციაში შედიოდა⁶⁰². და ასევე ატარბაში⁶⁰³ („აფთიასის უფროსი“). ზარაფხანას მეთაურს — მოაირ ალ-მამალექს — ემორჩილებოდნენ ზემოხსენებული ზარაბიბაში, სარაფები⁶⁰⁴ და ა. შ.

აღსანიშნავია, რომ სასახლის მოხელეები, მათზე დაკისრებული ძირითადი ფუნქციების გარდა გარკვეულ შემთხვევებში შაჰის განკარგულებით სხვა მოვალეობებსაც ასრულებდნენ. მათი დიდი ნაწილი, როგორც წესი, შაჰს ლაშქრობებშიც მიჰყვებოდა და ასეთ შემთხვევებში სამხედრო ფუნქციებსაც ასრულებდა. ასე მაგალითად, ისქანდერ მუნშის მიხედვით, შაჰ აბას I-ის სუფრაჩიბაში ხალაფბეგი საკმაოდ ხშირად მონაწილეობდა ლაშქრობებში და ჯარის ცალკეულ ნაწილებსაც მეთაურობდა⁶⁰⁵. ასეთივე ფუნქციებს ასრულებდნენ სასახლის სხვა მაღალი რანგის მოხელეები — მირშეჟარბაში, მუჰრდარი, ამირახორბაში⁶⁰⁶ და ა. შ.

შაჰის განკარგულებათა აღმასრულებელ მოხელეებად ყველაზე უფრო ხშირად ემიკალასიბაშის ხელქვეითნი (სოჰბათიასავოლები, ემიკალასიები, იასავოლები) წარმოგვიდგებიან.

ემიკალასიები, ჩვეულებრივ, ასრულებდნენ შაჰის ელჩების ფუნქციებს⁶⁰⁷. სოჰბათიასავოლები ზოგჯერ ინიშნებოდნენ სასამართ-

⁵⁹⁸ Chardin, V, გვ. 367.

⁵⁹⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 14.

⁶⁰⁰ იქვე.

⁶⁰¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 427.

⁶⁰² „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 20.

⁶⁰³ იქვე.

⁶⁰⁴ იქვე, გვ. 21.

⁶⁰⁵ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1047.

⁶⁰⁶ იქვე, გვ. 823.

⁶⁰⁷ იქვე, გვ. 547, 656—657.

ლო საქმეების გამოსაძიებლად და გადასაწყვეტად, ხოლო ომების დროს — ცალკეული რაზმების მეთაურებად⁶⁰⁸.

საქიროდ მიგვაჩნია ცალკე შეეჩერდით ეშიკალასიბაშის ხელქვეით იასავოლებზე. „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, იასავოლები აყოფოდნენ ორ ჯგუფად — „მოლაშქრეებად“ („საფარ ქეშან“) და „მულდში მორიგეებად“ („ჰამიშე ქეშიქან“)⁶⁰⁹. ეს უკანასკნელნი, თხზულების თანახმად, დღე და ღამე მორიგეობდნენ სასახლის შესასვლელში და ასრულებდნენ დივანბეგის განკარგულებებს, რომელიც სასამართლო საქმეებს სწორედ სასახლის შესასვლელში მდებარე „ქეშიქანეში“ არჩევდა. როგორც ჩანს, მათ ევალებოდათ ბრალდებულთა სასამართლოში მოყვანა, საქმის გამოძიება და დივანბეგის სხვა გადაწყვეტილებათა შესრულება⁶¹⁰. „დასთურ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ მკვლელობების გარდა, რომელთა გამოძიება „აჯარლუს ჯამათის“ (ქურთული ტომი) კომპეტენციაში შედის, სხვა საქმეების გამოკვლევა იასავოლების მოვალეობაა⁶¹¹. იასავოლების მეთაურებს ძეგლში იასავოლბაშიები ეწოდებათ, ხოლო „მორიგე“ იასავოლების უფროსს — ქეშიქბაში⁶¹². „მოლაშქრე“ იასავოლები, სხვა მეომრებთან ერთად ლაშქრობებში მონაწილეობდნენ⁶¹³.

ამ პერიოდის წყაროებში იხსენიებიან აგრეთვე „ყორის იასავოლები“ („იასავოლან-ე ყორ“), თუმცა „თახქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მათი ფუნქციები აღწერილი არ არის. „ყორ“ იარაღ-აღჭურვილობას ნიშნავს⁶¹⁴. ოლეარიუსის ცნობით, „ყორის იასავოლი“ შაჰის წინ მიდიოდა და გზას ხალხისაგან ათავისუფლებდა⁶¹⁵. მისი ხელქვეითი იასავოლი კი შაჰის სხვადასხვა განკარგულებებს ასრულებდა⁶¹⁶. ამავე ავტორის მიხედვით, აღნიშნული მოხელეები ეშიკალასიბაშის ექვემდებარებოდნენ⁶¹⁷, თუმცა სპარსულ წყაროებში „ყორის იასავოლები“ და „იასავოლბაშიები“ სამხედრო მოხელეთა (ყორჩიბაშის) ხელქვეითებს შორისაც იხსენიებიან⁶¹⁸.

608 ი ს ქ ა ნ დ ე რ მ ე ნ შ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1046.

609 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 438.

610 იქვე.

611 იქვე.

612 იქვე.

613 იქვე.

614 Tadhkirat al-muluk, გვ. 111.

615 О л е а р и и, გვ. 806.

616 იქვე.

617 იქვე.

618 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 79.

სანსონის ცნობით, „ყორის იასავოლები“ ღამით სასახლის მცველების მოვალეობებს ასრულებდნენ, ხოლო დღიით დივანბეგის სასამართლოში წესრიგს იცავდნენ. მათვე ევალეზოდან შაჰის განკარგულებებისა და სასამართლო გადაწყვეტილებების აღსრულება: დამნაშავე მოხელეთა დაპატიმრება, მათი ქონების კონფისკაცია და ა. შ. ამასთან, სანსონი ოლეარიუსისგან განსხვავებით „ყორის იასავოლებს“ ყორჩიბაშის ხელქვეითებად მიიჩნევს⁶¹⁹.

ჩვენი აზრით, იასავოლები და საპოლიციო ფუნქციების სხვა მოხელეები ეშიკალასიბაშის ექვემდებარებოდნენ, მაგრამ მათი ნაწილი, როგორც ჩანს, დივანბეგთან და უმაღლეს სამხედრო მოხელეებთანაც ინიშნებოდა, სადაც მათ ასევე საპოლიციო ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ.

ჰარემში. სასახლეში ცალკე იყო გამოყოფილი ჰარემი. ჰარემს თავისი სამოხელეო აპარატი ჰქონდა, რომელიც სახელმწიფოსა და სასახლის მოხელეებს არ ექვემდებარებოდა და უშუალოდ შაჰს ემორჩილებოდა.

ჰარემის მმართველობაც, ისევე როგორც სასახლისა, ძირითადად ორ მოხელეს — ჰარემის ეშიკალასიბაშისა და ჰარემის რიშეფიდის — შორის იყო განაწილებული. ჰარემის ეშიკალასიბაშის დაახლოებით ისეთივე ფუნქციები ჰქონდა, როგორც ჩვენს მიერ უკვე განხილულ სასახლის ეშიკალასიბაშის, რომელიც სპარსულ წყაროებში, ჩვეულებრივ, „უზენაესი დივანის ეშიკალასიბაშად“ იწოდება⁶²⁰.

ჰარემის ეშიკალასიბაშის მთავარ მოვალეობას ჰარემის დაცვა შეადგენდა. „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ჰარემის ეშიკალასიბაშად ყოველთვის „მოხუცი, გამოცდილი, პატიოსნებით, სამართლიანობითა და ღვთისმოსავლობით შემკული პირი ინიშნებოდა“⁶²¹. ამ მოხელისათვის ჰარემის შესასვლელთან აგებული იყო „ქეშქიზანე“⁶²² („სამორიგეო სახლი“). სადაც, ჩვეულებრივ, სახელმწიფო მოხელეები იკრიბებოდნენ, რათა თავიანთი მოხსენებები და თხოვნები ჰარემში მყოფი შაჰისათვის გადაეცათ და მისგან განკარგულებები მიეღოთ⁶²³. ამ შემთხვევაში მოხელეებსა და შაჰს შორის კავშირი ჰარემის ეშიკალასიბაშისა და ჰარემის რიშეფიდის საშუალებით ხორციელდებოდა. ზემოხსენებული წყაროების

⁶¹⁹ Sanson. გვ. 193.

⁶²⁰ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 8.

⁶²¹ იქვე, გვ. 17; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 307.

⁶²² იქვე.

⁶²³ „დასთურ ალ-მულუქ“. III, გვ. 302.

თანახმად პარემის ეშიკალასიბაში დღე და ღამ თავის ქეშიქხანეში უნდა ყოფილიყო და პარემის შესასვლელთან წესრიგი დაეცვა⁶²⁴.

პარემის ეშიკალასიბაშის ექვემდებარებოდნენ პარემის ეშიკალასიები და ყაფუჩიები, რომლებიც პარემის მცველების ფუნქციებს ასრულებდნენ⁶²⁵.

უზენაესი დივანის ეშიკალასიბაშის მსგავსად პარემის ეშიკალასიბაში თავის ხელქვეითებთან ერთად შაჰს ლაშქრობებში მიჰყვებოდა და აქაც მას პარემის დაცვა ევალებოდა⁶²⁶.

პარემის ეშიკალასიბაში და მისი ხელქვეითნი (პარემის ეშიკალასიები, ყუფუჩიები), როგორც ჩანს, საჭურისები არ იყვნენ და მათ პარემში შესვლა არ შეეძლოთ.

პარემის შიდა სამსახურს „პარემის რიშეფიდი“ (პარემის უფროსი) ხელმძღვანელობდა⁶²⁷. მას ემორჩილებოდნენ პარემის „ანდარუნის“ (შიდა ნაწილის) მსახურები — თეთრკანიანი და შავკანიანი „ხოჯასარაები“, რომელთაც მეთაურებად ცალ-ცალკე იუზბაშიები („ასისტანტები“) ჰყავდათ⁶²⁸. „ანდარუნის“ მსახურები მხოლოდ საჭურისები იყვნენ. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, თეთრკანიანი ხოჯასარაების უმრავლესობას ქართველი ღოღამები შეადგენდნენ⁶²⁹, ზოლო მათ ძირითად მოვალეობას შაჰის ცოლების, მისი ოჯახის სხვა წევრების მოვლა და სამსახური შეადგენდა, თუმცა დაწინაურების შემთხვევაში საჭურისებს სასახლეში უფრო მნიშვნელოვანი თანამდებობის მრღებაც შეეძლოთ. საჭურისებსა და „ღოღამებს“ ჩვენ ზემოთ უკვე შევხეთ, როდესაც სეფიანთა ირანის მმართველი კლასის შესახებ გვქონდა საუბარი და ამდენად მათზე აქ აღარ შევჩერდებით.

624 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 308.

625 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 27.

626 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 308.

627 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 19; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 302—303.

628 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 19.

629 იქვე.

XVI ს. ირანის სამოხელეო წყობილების თავისებურებანი

თითქმის ყველა ის საისტორიო წყარო, რომელშიც მოცემულია სეფიანთა ირანის მმართველობის აპარატისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობების დეტალური აღწერილობა, XVII ს.-ში ან XVIII ს. დასაწყისშია შედგენილი და ამდენად მათში, ძირითადად, შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული რეფორმების შედეგად მნიშვნელოვნად შეცვლილი ირანის ადმინისტრაციული სისტემაა ასახული.

სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში (1501—1590) ირანის პოლიტიკურ წყობილებას გარკვეული თავისებურებები ახასიათებს. ამ დროს ირანში ეხედებით ზოგ ისეთ სახელოს, რომელიც XVII ს.-ში ან აღარ არსებობს, ან მნიშვნელოვნად იცვლის შინაარსს.

ამიტომ სეფიანთა ირანის ცალკეული სამოხელეო ინსტიტუტების განხილვამდე საჭიროდ მიგვაჩნია ცალკე შევეხოთ XVI ს. ირანის სამოხელეო წყობილების თავისებურებებს.

XVI ს. ირანისათვის დამახასიათებელია სახელმწიფოში ყიზილბაშური ქამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის პოლიტიკური ბატონობა, შაჰის ხელისუფლების შედარებითი სისუსტე, ხშირი შინაომები ლა პოლიტიკურად არასტაბილური ზღვომარეობა, რაზედაც ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი.

შინაპოლიტიკური ბრძოლა ირანში XVI ს. თითქმის მთელს მანძილზე მიმდინარეობს. ერთი მხრივ, წარმოებდა ბრძოლა ძალაუფლებისათვის შაჰსა და ყიზილბაშ ამირებს შორის, რომელშიც შაჰი, ძირითადად, ირანულ ელემენტს ეყრდნობოდა. მეორე მხრივ, ბრძოლა მიმდინარეობდა ცალკეული ყიზილბაშური ტომების ბელადებს შორის სახელმწიფოს უმაღლესი თანამდებობების დასაკავებლად. ხშირად ირანის შაჰები სწორედ ყიზილბაშურ ტომებს შორის არსებული წინააღმდეგობებითაც სარგებლობდნენ. რათა გაეზარდათ თავიანთი გავლენა. თითქმის გამუდმებული შინაომები დიდ ზარალს აყენებდა ირანის ეკონომიკას, ასუსტებდა ცენტრალურ ხელისუფლებას და გავლენას ახდენდა სამოხელეო წყობილებაზეც, რადგან ასეთ ვითარებაში ხშირი იყო სახელმწიფო აპარატის მოხელეთა

ცვლა, კიდევ მეტიც, იმის მიხედვით, თუ რომელი პოლიტიკური ძალა გამოდიოდა გამარჯვებული ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში, იცვლებოდნენ არა მარტო თანამდებობის პირები, არამედ სხვა ელფერს იძენდნენ თვით სამოხელეო ინსტიტუტები.

XVI ს. ირანის ისტორიის წყაროებში მოცემული მასალა ჩვენ საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ პოლიტიკური ძალაუფლებისა და უმაღლესი თანამდებობებისათვის წარმოებულ ბრძოლებს და ამ ბრძოლის პროცესში მმართველობის აპარატში მომხდარ ცვლილებებს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სეფიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლები ჯერ კიდევ მონღოლთა ბატონობის ხანაში შექმნილი სუფიურ-დერვიშული ორდენის მეთაურები („მურშიდები“) იყვნენ. ყიზილბაში ამირები თავიანთი ტომებით კი ამ ორდენის წევრებს („მურიდებს“) წარმომადგენდნენ. მურშიდ-მურიდების ურთიერთობისათვის ტრადიციულად დამახასიათებელი იყო ორდენის წევრების თავდადება და ფანატიკური ერთგულება მურშიდის მიმართ. სწორედ ამ ყიზილბაშური ტომების სამხედრო ძალაზე დაყრდნობით მოიპოვეს სეფიანებმა ირანში სამეფო ტახტი. 1501 წ. სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენელი ისმაილი ირანის შაჰი გახდა, ხოლო ყიზილბაშმა ამირებმა კი შეადგინეს გაბატონებული კლასის ყველაზე გავლენიანი ფენა. ყიზილბაში ამირები ქვეყნის წამყვან პოლიტიკურ ძალად იქცნენ. ახლად შექმნილ სეფიანთა სახელმწიფოში სწორედ მათ დაიკავეს ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამდებობები.

ვიდრე სეფიანები სამეფო ტახტისათვის და ირანის ცალკეული პროვინციების შემოერთებისათვის იბრძოდნენ. მათი ინტერესები ემთხვეოდა ყიზილბაშურ ტომთა ბელადების ინტერესებს და ამ პერიოდში მათ შორის წინააღმდეგობას ადგილი არ ჰქონია. სპარსული წყაროებიც ამას გვიდასტურებს.

როგორც ცნობილია, სეფიანებმა ირანის გაერთიანება 1508 წლის ახლო ხანაში დაასრულეს. ამის შემდეგ საჭირო გახდა ქვეყნის საშინაო საქმეების მოგვარება. ირანში ძალაუფლების მოპოვების შემდეგ შაჰ ისმაილს უკვე აღარ აწყობდა ძლიერი ყიზილბაში ამირების არსებობა სახელმწიფოში. რომელთაც უმაღლესი თანამდებობები ეკავათ. დიდი გავლენით სარგებლობდნენ და ზღუდავდნენ მის ძალაუფლებას.

წინააღმდეგობა სეფიანებსა და ყიზილბაშ ამირებს შორის სწორედ 1508 წლის ახლო ხანაში, ე. ი. ირანის გაერთიანების შემდეგ უნდა დაწყებულიყო. მართლაც, ამ პერიოდის სპარსულ წყაროებში არის ცნობები, რომლებიც ამ კონფლიქტის დაწყების მაჩვენებელია.

ხონდემირის „პაბიბ ას-სიარის“ ცნობით, სწორედ 1508 წელს, შაჰ ისმაილმა სახელმწიფოს უმაღლეს (ვაჟილის) თანამდებობაზე, რომელიც თავდაპირველად ყიზილბაშური სახელო იყო, და იგი ყველაზე გავლენიან ყიზილბაშ ამირს ეკავა, ირანელი წარმოშობის პირი დანიშნა¹. ამას, რასაკვირველია, არ შეიძლებოდა უკმაყოფილება არ გამოეწვია ყიზილბაშ ამირებს შორის.

წინააღმდეგობამ განსაკუთრებით იჩინა თავი 1514 წ. ჩალდ-ირანთან შაჰ ისმაილის დამარცხების შემდეგ. როცა სპარსული წყაროები ამირების შაჰისადმი აშკარად ურჩობის ფაქტებსაც ადასტურებენ

ვაჟილის თანამდებობაზე ირანელის დანიშვნას ყიზილბაშმა ამირებმა სხვადასხვა ფორმის წინააღმდეგობებით უპასუხეს, რასაც რამდენიმე ირანელი წარმოშობის ვაჟილი შეეწირა კიდეც. მაგ., ხონდემირის ცნობით, 1512 წლის 12 ნოემბერს ყიზილბაშ ამირებთან უთანხმოების გამო უზბეკებთან ბრძოლაში მოკლეს ირანელი ვაჟილი ნაჰმ სანი, რომელიც ამ ბრძოლაში სეფიანთა ლაშქარს მეთაურობდა².

ჰასან რუმლუს და იმავე ხონდემირის ცნობით, 1523 წ. 14 აპრილს ყორჩიებმა რეჟალდარ მეითარ შაჰ ყულის მეთაურობით მოკლეს ასევე ირანელი წარმოშობის მარზა შაჰ ჰუსეინი, რომელსაც ვაჟილის თანამდებობა ეკავა³.

ამ წინააღმდეგობის მიუხედავად შაჰ ისმაილმა მის მიერ არჩეულ პოლიტიკას არ უღალატა. იგი სჯიდა დამნაშავეებს, ხოლო ვაჟილის თანამდებობაზე კვლავ ირანელს ნიშნავდა.

ამრიგად, უკვე შაჰ ისმაილი ცდილობდა ყიზილბაშში ამირების ძლიერების შეზღუდვას, რისთვისაც იგი ირანული ელემენტის წამოწევის პოლიტიკას მიმართავდა. მაგრამ სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია კვლავ წამყვან პოლიტიკურ ძალად რჩებოდა. რისთვისაც შაჰს ყოველთვის ანგარიში უნდა გაეწია, რადგანაც მის მიერ ჩატარებულ ღონისძიებებს არ შეუწყევია ყიზილბაშ ამირთა პოლიტიკური ძლიერების საფუძველი.

შაჰ ისმაილის გარდაცვალების შემდეგ (1524), როცა ტახტზე ავიდა მცირეწლოვანი შაჰ თამაზი, ყიზილბაშური არისტოკრატიის გავლენა აღდგენილ იქნა და სახელმწიფოს მართვა მთლიანად მათ ხელში გადავიდა. ვაჟილის თანამდებობაც ისევ ყიზილბაშში ამირების ხელში აღმოჩნდა. შაჰ თამაზის მცირეწლოვანების პერიოდში ძალაუფლებისათვის ბრძოლა მხოლოდ სხვადასხვა ყიზილბაშურ ტო-

1 „პაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 430.

2 იქვე, გვ. 526—529.

3 „ჰასან ათ-თავარის“, გვ. 117.

მებს შორის მიმდინარეობდა და ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია მასში ფაქტიურად არ მონაწილეობდა. შინაომი ყიზილბაშ ამირებს შორის შაჰ ისმაილის გარდაცვალებისთანავე დაიწყო. თავდაპირველად წარმატებას მიაღწიეს გავლენიანმა ყიზილბაშმა ამირებმა — დივ-სულთან რუმლუმ, ჩუპა-სულთანმა და ქოფექ-სულთან. უსთაჯლუმ, რომლებიც ძლიერი ყიზილბაშური ტომების (რუმლუს, თექელუს და უსთაჯლუს) ბელადები იყვნენ. მათ გაერთიანებული ძალებით შეძლეს ირანში ძალაუფლების ხელში აღება და უმაღლესი თანამდებობებიც დაიკავეს. დივ-სულთანმა ამირ ალ-უმარას თანამდებობა მიიღო⁴. რამოდენიმე ხანს ქვეყანას ეს ტრიუმფირატი განაგებდა, მაგრამ მალე ბრძოლა მის წევრებს შორისაც გაჩაღდა. პასან რუმლუს ცნობით, დივ-სულთანმა ქოფექ-სულთანი მთელი უსთაჯლუს ტომით საქართველოს დასალაშქრავად გაგზავნა⁵. მისი არყოფნით ისარგებლეს დივ-სულთანმა და ჩუპა-სულთანმა და უსთაჯლუს ტომის კუთვნილი თიულები დაინაწილეს, ხოლო საქართველოდან დაბრუნებული ქოფექ-სულთანი 1526 წ. ბრძოლაში დაამარცხეს და მოკლეს. ამის შემდეგ, ჩუპა-სულთანმა შაჰ თამაზს (1527 წ.) დივ-სულთანი მოაკვლევინა⁶ და 1527—1530 წწ., სამი წლის განმავლობაში, ჩუპა-სულთანი შაჰის სახელით ერთპიროვნულად განაგებდა სახელმწიფოს, ხოლო მსხვილი თანამდებობები რუმლუს ტომის წარმომადგენლების ნაცვლად თექელუს ტომის წევრებმა დაიკავეს. 1530 წელს კი ჰუსეინ-ხან შამლუმ შეძლო ჩუპა-სულთანის დამარცხება⁷. 1530—1534 წლები ირანში უკვე შამლუს ტომის ბატონობის ხანაა და მაღალი თანამდებობებიც მათ ხელშია. 1534 წელს უკვე სრულწლოვანმა შაჰ თამაზმა სახელმწიფოს მართვას თვითონ მოჰკიდა ხელი და ყიზილბაშურ ტომებს შორის ატეხილი შინაომების ხანაც ამით დასრულდა.

შაჰ თამაზი, შაჰ ისმაილის მსგავსად, სახელმწიფო საქმიანობაში ჩაბმისთანავე ცდილობს ყიზილბაში ამირების ძლიერების შეზღუდვას და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას. პირველ რიგში მან სიკვდილით დასაჯა ყველაზე გავლენიანი ყიზილბაში ამირი ჰუსეინ-ხან შამლუ⁸. თავისი მიზნის მისაღწევად შაჰ თამაზმაც შაჰ ისმაილის პოლიტიკას მიმართა. კერძოდ, იგი შეეცადა წინ წამოეწია ირა-

⁴ „თარხ-ე ილჩი-ე ნაზამაჰ“, გვ. 465. R. M. Savory, The Principle Offices of the Safavid State During the Reign of Tahmasp I. გვ. 65.

⁵ „პასან ათ-თავარიხ“, გვ. 189.

⁶ „შარათ ნაჟე“, ტ. II. გვ. 172—173; R. Savory, დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

⁷ „პასან ათ-თავარიხ“, გვ. 235.

⁸ იქვე, გვ. 254.

ნული ელემენტი და იგი თურქულ ელემენტს (ყიზილბაშებს) დაუპირისპირა. მანაც სახელმწიფოს უმაღლეს თანამდებობაზე (ვაჭილის) ირანელი წარმოშობის პირი დანიშნა. იმავე მიზანს ემსახურებოდა შამლუს ტომის ყორჩიების მეთაურად, მოკლული ჰუსეინ-ხან შამლუს ნაცვლად, შაჰის ძმის — ბაჰრამ მირზას — დანიშვნა.

მიღებული ზომების შედეგად შაჰის ხელისუფლება შესამჩნევად განმტკიცდა და შაჰ თამაზი სახელმწიფოს არა ნომინალური, არამედ ფაქტიური მმართველი გახდა. თუმცა, ისევე, როგორც შაჰ ისმაილის დროს, ყიზილბაშური ნომადური არისტოკრატია კვლავ წამყვან პოლიტიკურ ძალად რჩებოდა სახელმწიფოში და შაჰის წარმატება დროებითი ხასიათისა იყო, რადგანაც ჩატარებული ღონისძიებები, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არ ეხებოდა ამირთა პოლიტიკური ძლიერების საფუძველს და მათი განუყოფელი ბატონობა ყოველ ხელსაყრელ დროს შეიძლებოდა ისევ აღდგენილიყო.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყიზილბაში ამირების ძლიერების მიზეზი იყო ის, რომ სეფიანთა სახელმწიფოს ლაშქარი XVI ს-ში თითქმის უკლებლივ ყიზილბაშური ტომებისაგან შედგებოდა. შაჰიც ხშირ საგარეო ომებში სწორედ ამ ყიზილბაშურ ლაშქარს ეყრდნობოდა. სახელმწიფოში არ არსებობდა სხვა სამხედრო ძალა, რომელიც ყიზილბაშურ სამხედრო ნომადურ ძალას დაუპირისპირდებოდა.

ირანული სამოქალაქო ბიუროკრატია, რომელიც სამხედრო საქმეს ჩამოშორებული იყო, ამ ამოცანას ვერ შეასრულებდა. მას მხოლოდ შაჰის ხელისუფლების ენერგიული მხარდაჭერის შემთხვევაში შეეძლო დროებით შეეზღუდა ყიზილბაშთა გავლენა. მაგრამ შაჰის ყურადღების მოდუნება მდგომარეობას ისევ ყიზილბაშ ამირთა სასარგებლოდ ცვლიდა. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ამგვარ პოლიტიკას ხანგრძლივი დროის განმავლობაში სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია.

ასე მოხდა შაჰ თამაზის ზეობის ხანაშიც. შედარებით სტაბილური მდგომარეობა 1572 წლამდე გაგრძელდა. ამ წლიდან შაჰ თამაზი განუდგა სახელმწიფო საქმეებს და მთელი ძალაუფლება კვლავ ყიზილბაში ამირების ხელში გადავიდა. ქვეყანაში ისევ შინაომები დაიწყო. განსაკუთრებით გაძლიერდა შინაომები შაჰ თამაზის მემკვიდრეების — ისმაილ II-ისა (1576—1577) და მოჰამედ ხოდაბანდეს (1577—1587) დროს. რომლის მმართველობით სრულდება სეფიანთა მმართველობის პირველი პერიოდი.

ვაჭილი XVI ს. ირანის ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელე იყო. ამ პერიოდის ირანის ისტორიის წყაროებში სპეციალურად არ არის საუბარი ვაჭილის უფლება-მოვალეობებზე, მაგრამ რამდენადაც ვაჭილი, როგორც შაჰის მოადგილე, დიდ როლს თამაშობდა სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, მისი საქმიანობის შესახებ ცნო-

შეგი მრავლად მოიპოვება XVI ს. სპარსულ ისტორიკოსთა თხზულებებში, რაც საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ ამ სამოხელეო ინსტიტუტის ევოლუციას XVI ს.-ში.

აღსანიშნავია, რომ ვაქილის ინსტიტუტი XVI ს. განმავლობაშიც გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის და ზოგჯერ შინაარსით თითქოს ემთხვევა სხვა სამოხელეო ინსტიტუტებს (ვაზირს, ამირ ალ-უმარას), რაც საკმაოდ ართულებს ამ სახელის შესწავლას.

საინტერესოა, რომ ვაქილმა XVI ს. დასაწყისში ირანში ტრადიციულად პირველი მოხელის — ვაზირის — ადგილი დაიკავა. ეს უკანასკნელი აღნიშნულ პერიოდში ვაქილზე უფრო დიდი რანგის მოხელე ჩანს და მას ექვემდებარება. ვაზირი მხოლოდ XVII ს.-ში ხდება მმართველობის აპარატის მეთაური, როცა ვაქილის თანამდებობა ფაქტიურად აღარ არსებობს. განსხვავება სახელმწიფოს ამ ორ პირველ მოხელეს შორის მხოლოდ ტერმინოლოგიური ხასიათის არ არის. XVI ს. დასაწყისში წარმოქმნილი ვაქილის ინსტიტუტი შინაარსით მნიშვნელოვნად განსხვავდება ვაზირის ინსტიტუტისაგან, რასაც ამ სახელითა შედარება გვიჩვენებს.

ვაქილის სახელო სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსებისთანავე შეიქმნა და იგი ყველაზე მნიშვნელოვან თანამდებობას წარმოადგენდა. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ამ თანამდებობაზე პირველად (1501 წ.) დაინიშნა ყველაზე გავლენიანი ყიზილბაში ამირი, შაჰ ისმაილის აღმზრდელი (ლალე) ჰუსეინ-ბეგ შამლუ, ვაქილის დიდ გავლენაზე მიუთითებს მისი ტიტულიც — „ვაქილ-ე ნაფს-ე ნაფის-ე ჰომაიუნ“ („მისი უდიდებულესობის პირადი მოადგილე“). ვაქილის ინსტიტუტის თავისებურებები თვით აღნიშნული პერიოდის სეფიანთა სახელმწიფოსა და სეფიანი შაჰის ხელისუფლების თავისებურებებიდან გამომდინარეობს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შაჰ ისმაილის მიერ შექმნილ სახელმწიფოსა და შაჰის ხელისუფლებას თეოკრატიის საკმაოდ შესაძინევი ნიშნები ახასიათებს: შაჰი წარმოადგენდა როგორც ქვეყნის უმაღლეს საერო ხელისუფალს, ასევე იმაშთა წარმომადგენელსა და რელიგიური ორდენის ხელმძღვანელს. ამდენად, ვაქილს, როგორც შაჰის პირად მოადგილეს, როგორც ჩანს, რელიგიურ საქმეებზეც მიუწევდებოდა ხელი. ამ პერიოდის სპარსული წყაროებიც ამას ადასტურებს. კერძოდ, ირავიკა, რომ ვაქილი მონაწილეობდა სასულიერო მოხელეთა დანიშვნაში⁹. ხონდემირის თხზულებაში კი პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ვაქილს ევალდებოდა რელიგიური და

⁹ R. M. Savory. The Principle Offices of the Safavid State During the Reign of Ismail I. გვ. 94.

სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგება¹⁰. ვაქილისაგან განსხვავებით ვაზირი ირანში, ჩვეულებრივ, სამოქალაქო მოხელეს წარმოადგენდა და ეს თანამდებობა ირანელს ეკავა. ვაზირი სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაური იყო და ნაკლებად ერეოდა რელიგიურ და სამხედრო საქმეებში.

სეფიანთა ხანის ვაზირსა და ვაქილს შორის გარკვეული მსგავსებაც არსებობს. ორივე ტერმინი მოადგილეს, მრჩეველს ნიშნავს. ასეთი თანამდებობები არსებობდა როგორც ცენტრალური, ისე ადგილობრივი მმართველობის აპარატში და ორივე შემთხვევაში ვაქილები და ვაზირები მმართველის მოადგილის ფუნქციებს ასრულებდნენ — ცენტრში ისინი შაჰის მოადგილეები იყვნენ, პროვინციებში კი — პროვინციის მმართველებისა.

მაგრამ მათ შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაც არსებობდა. ვაქილი მოადგილე-მრჩეველის გარდა კიდევ მეურვეს, მზრუნველსაც ნიშნავს. ვაქილი, ჩვეულებრივ, მაშინ ინიშნებოდა, როცა შაჰს თუ პროვინციის მმართველს განსაზღვრული მიზეზების (ძირითადად არასრულწლოვანების) გამო თავისი ფუნქციების შესრულება არ შეეძლო. სწორედ ამიტომ მასთან ინიშნებოდა სპეციალური მოხელე — ვაქილი, რომელიც ნომინალური მმართველის სახელთ უძღვებოდა საქმეებს. XVI ს-ში უფლისწულები ჯერ კიდევ არასრულწლოვან ასაკში ინიშნებოდნენ ირანის პროვინციებს მმართველებად. ხოლო მათ ფუნქციებს კი მათივე აღმზრდელები (ლალე), ძირითადად, ყიზილბაში ამირები ასრულებდნენ. მათ აღსანიშნავად კი წყაროებში ტერმინი ვაქილი იხმარება.

ვაქილისაგან განსხვავებით ვაზირს კონკრეტული ფუნქციები ჰქონდა, კერძოდ, მას ებარა კანცელარია, საფინანსო-სამეურნეო საქმეები (ე. ი. სამოქალაქო მმართველობა) და, როგორც წესი, სხვა საქმეებზე ხელი არ მიუწვდებოდა.

ამრიგად, ვაზირისაგან განსხვავებით ვაქილს რაიმე დადგენილი ფუნქციები არა აქვს. იგი შაჰის თუ პროვინციის მმართველის ნაცვალია და ყველა მის ფუნქციას ასრულებს. ამდენად ვაზირიც მას ექვემდებარება.

როგორც ცნობილია, ისმაილი ირანის ტახტზე ასვლისას მხოლოდ 14 წლისა იყო, ხოლო ირანში გაბატონებისათვის ბრძოლა მან უფრო ადრე დაიწყო. ბუნებრივია, რომ ასეთ ასაკში ისმაილი სეფიანთა მოძრაობის ხელმძღვანელობას დამოუკიდებლად თავს ვერ გაართმევდა. აღნიშნული პერიოდის წყაროებში იხსენიება ე. წ. „რჩეული ხალხი“, 7 ყიზილბაში ამირი, რომელთა შორის იყო ისმაილის

¹⁰ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 598.

აღმზრდელი — ჰუსეინ-ბეგ შამლუ. როგორც ჩანს, ირანში გაბატონებისათვის ბრძოლას სწორედ ეს „რჩეული ხალხი“ მეთაურობდა და ისმაილის ირანის ტახტზე ასვლის შემდეგ მათვე დაიკავეს უმაღლესი თანამდებობები. ისმაილის აღმზრდელი კი მისი პირადი მოადგილე (ვაჟილი) გახდა. ბუნებრივია, რომ ყიზილბაში ამირები, რომლებმაც მთავარი როლი ითამაშეს სეფიანთა დინასტიის ირანში გაბატონების საქმეში, ფაქტობრივად მათ მიერ შექმნილ სახელმწიფოში პირველი მოხელის ადგილს ირანელს არ დაუთმობდნენ.

ასე რომ, ზემოთ აღწერილი ფუნქციებისა და უფლებების მქონე ვაჟილის თანამდებობის შექმნა შეიძლება აიხსნას, ერთი მხრივ, ისმაილის მცირეწლოვანებით და, მეორე მხრივ, ყიზილბაში ამირების იმ განსაკუთრებული როლით, რაც მათ ითამაშეს სეფიანთა მოძრაობაში. შემდგომში ისმაილი თანდათანობით ცდილობს ყიზილბაში ამირების გავლენის შეზღუდვას და თავისი აღმზრდელისა (ლალეს) და მოადგილის (ვაჟილის) „მეურვეობისაგან“ განთავისუფლებას.

შაჰისათვის სასურველი არ იყო ასეთი ფართო უფლებებით აღჭურვილი მოხელის არსებობა. მით უმეტეს, რომ ეს თანამდებობა ყიზილბაში ამირს ეკავა, რაც კიდევ უფრო აძლერებდა ყიზილბაშთა გავლენას სახელმწიფოში. უკვე შაჰ ისმაილ I ცდილობდა მათი ძალაუფლების შეზღუდვას.

უკვე 1508 წელს ვაჟილის თანამდებობაზე ყიზილბაში ამირის — ჰუსეინ-ბეგ შამლუს — ხაცვლად ინიშნება ამირ ნაჰმ ად-დინი, რომელიც წარმოშობით ირანელი იყო¹¹.

სახელმწიფოს პირველ მოხელედ და შაჰის მოადგილედ ირანელის დანიშვნას, შესაძლოა, სხვა მიზეზებიც ჰქონდა: მას შემდეგ, რაც სეფიანებმა შეძლეს მთელს ირანში გაბატონება, საჭირო გახდა ქვეყნის საშინაო საქმეების მოგვარება, საფინანსო-სამეურნეო საქმეთა მოწესრიგება. ამ მიზნის განხორციელებისათვის კი სასურველი იყო, რომ სამოხელეო აპარატს სათავეში ნომადი ყიზილბაში ამირის ნაცვლად საფინანსო საქმეებში გამოცდილი ირანელი მოხელე ჩასდგომოდა.

1508 წლის შემდეგ ვაჟილის თანამდებობაზე შაჰ ისმაილი ყოველთვის ირანელს ნიშნავს. სულ 1508—1524 წლებში ოთხი ირანელი ვაჟილი დაინიშნა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უკვე ისმაილ I-ის დროს იწყება საერო და სასულიერო ხელისუფლების გამიჯვნა. შაჰის ხელისუფლება თანდათანობით ჰკარგავს რელიგიური ხელისუფლების ნიშნებს.

¹¹ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 490—491.

ამის შესაბამისად შაჰის პირადი მოადგილეც (ვაჟილი) უფრო შორდება რელიგიურ საქმეებს. გარდა ამისა, მას შემდეგ, რაც ისმაილი სრულწლოვანი ხდება და დამოუკიდებლად შეუძლია ქვეყნის მართვა. აღარ არსებობს ვაჟილის (შაჰის პირადი მოადგილის) ინსტიტუტის საჭიროება.

ამასთან, ვაჟილის თანამდებობაზე ირანელის (ე. ი. სამოქალაქო პირის) დანიშვნა. ეს სახელო სამხედრო ფუნქციებსაც, კარგადაა და ყველაფერი ამის შედეგად შინაარსით ფაქტიურად ემთხვევა ვახანის (სამოქალაქო ბიუროკრატის მეთაურის) ინსტიტუტს.

როგორც ამირ ნაჰმ ად-დინი, ისე მის შემდეგ დანიშნული ვაჟილები უფრო სამოქალაქო მოხელეებად წარმოგვიდგებიან (თუმცა ზოგი მათგანი სამხედრო საქმეებშიც იღებს მონაწილეობას). ამაზე მეტყველებს სპარსულ წყაროებში მოცემული მასალაც. წყაროებში 1514 წლის შემდეგ აღარ გვხვდება „ვაჟილ-ე ნაფს-ე ნაფის-ე ჰომაიუნის“ ტიტული და ზოგჯერ ვაჟილი წყაროებში იწოდება ეთემად ად-დოულედ¹², ხოლო მისი თანამდებობის აღსანიშნავად ვაჟილობასთან ერთად იხმარება „ვიზარათ“ ან „ნიზარათ დივან-ე ალი“, („უზენაესი დივანის ვაზირობა და ნაზირობა“)¹³. ეს ტერმინები კი სამოქალაქო მოხელეთათვის არის დამახასიათებელი.

ეთემად ად-დოულეს ტიტული შემდეგ დიდვაზირს მიენიჭა, ასევე, „ვიზარათ დივან-ე ალი“-ც შემდგომ პერიოდში დიდვაზირის თანამდებობის აღმნიშვნელია.

ზემოთქმულს საბოლოოდ ადასტურებს ის ფაქტი, რომ 1523 წელს, მირზა შაჰ ჰუსეინის სიკვდილის შემდეგ, ვაჟილის თანამდებობაზე ინიშნება ხაჯე ჭალალ ად-დინ მოჰამედ თავრიზი, რომელსაც მანამდე ვაზირის თანამდებობა ეკავა. იგი ვაჟილად იწოდება, მაგრამ ზოგი წყარო მას ვაზირსაც უწოდებს¹⁴.

ამრიგად, შაჰ ისმაილ I-ის მმართველობის პერიოდში უზენაესი დივანის ვაზირი სახელმწიფოს მართვაში მეორეხარისხოვან როლს თამაშობს. ამ პერიოდში შაჰის მოადგილედ და პირველ მოხელედ წარმოგვიდგება ვაჟილი, რომელიც 1508 წლამდე ყიზილბაშური თანამდებობაა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ვაჟილის თანამდებობაზე ირანელი ინიშნება (1508—1524), ეს სახელო შინაარსით ფაქტიურად ემთხვევა შემდეგი პერიოდის დიდვაზირის ინსტიტუტს.

შაჰ ისმაილის გარდაცვალების შემდეგ (1524 წ.) ყიზილბაშებმა ისარგებლეს შაჰ თამაზის მცირეწლოვანებით და ხელთ იგდეს ქვეყ-

¹² „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 558, 595.

¹³ „ლობ ათ-თავარი“, გვ. 199; „ჯაეზირი აღ-ახბარ“, გვ. 292.

¹⁴ „აჰსან ათ-თავარი“, გვ. 184.

ნის მართვის სადავეები. ყიზილბაშებმა კვლავ დაიბრუნეს ვაქილის თანამდებობა. ამ პერიოდში განსაკუთრებით დაეცა უზენაესი დივანის ვაზირის მნიშვნელობა. ამაზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ წყაროებში იხსენიება ერთდროულად სამი უზენაესი დივანის ვაზირი¹⁵.

1533 წლის შემდეგ შაჰ თამაზმა შეძლო ყიზილბაშთა გავლენის შესუსტება. ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებასთან ერთად თანდათან გაიზარდა უზენაესი დივანის ვაზირის გავლენა სახელმწიფო საქმეებში.

შაჰ თამაზიც ვაქილის თანამდებობაზე ყიზილბაშთა ამირის ნაცვლად ირანელს ნიშნავს, რაც ამ სახელოს შინაარსით კვლავ ვაზირის ინსტიტუტთან აახლოებს. ამ პერიოდის წყაროებშიც ზოგჯერ ტერმინები ვაქილი და ვაზირი სინონიმური მნიშვნელობით იხმარება. ვაქილი თანდათანობით კარგავს მნიშვნელობას და მის ადგილს დიდვაზირი იკავებს.

ეს პროცესი საბოლოოდ სრულდება შაჰ აბას I-ის დროს, რომელმაც მოახერხა ყიზილბაშთა ძლიერების დათრგუნვა. XVII ს-ში დიდვაზირი სახელმწიფოს პირველი მოხელე ხდება. ვაქილი კი წყაროებში იშვიათად იხსენიება და მას უკვე სხვა შინაარსი აქვს.

XVII ს. წყაროებში გვხვდება „უზენაესი დივანის ვაქილი“. როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, იგი სამოქალაქო მოხელეა და ამდენად ყიზილბაშურ თანამდებობას არ წარმოადგენს.

უზენაესი დივანის ვაქილის შესახებ ცნობებს გვაძლევს „თაზქირათ ალ-მულუქი“¹⁶, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ წყაროს იმ ნაწილში, სადაც ლაპარაკია მოხელეთა უფლება-მოვალეობებზე, ეს მოხელე არ გვხვდება. იგი იხსენიება ძეგლის იმ ნაწილში, სადაც მოცემულია მოხელეთა ჯამაგირები, ამიტომ შეუძლებელია „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ამ მოხელის ფუნქციათა გარკვევა. მის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება ჩვენთვის ცნობილ ევროპულ წყაროებში. ეს ფაქტი მიუთითებს ვაქილის მნიშვნელობის დაცემაზე სეფიანთა ირანის ისტორიის მეორე პერიოდში.

როგორც „თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ირკვევა, ვაქილის თანამდებობა არ იყო მუდმივად მოქმედი. წყაროს ცნობით, ამ თანამდებობის „უმოქმედობის პერიოდში მის სარგოს სხვა მოხელე („ზაბეტე დუშლუქ ვაქალ“) იღებდა“¹⁷.

ვ. მინორსკი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ეს მოხელე დიდვაზირის მოადგილეა და მისი არყოფნის შემთხვევაში მოქმედებს¹⁸.

¹⁵ „ქავახირ ალ-ახბარ“, გვ. 298—299.

¹⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 52.

¹⁷ Tadhkirat al-muluk, გვ. 85.

¹⁸ იქვე, გვ. 116.

ამ შემთხვევაში ვ. მინორსკი არ უნდა იყოს სწორი. ჩვენი აზრით, „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოხსენიებული უზენაესი დივანის ვაჭილი შაჰის მოადგილეა და არა დიდვაზირის, რასაც გარკვეულად უვით „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემული მასალა ადასტურებს. როგორც აღვნიშნეთ, უზენაესი დივანის ვაჭილი იხსენიება ძეგლის იმ ნაწილში, რომელშიც მოხელეთა ჯამაგირებია ჩამოთვლილი, ხოლო მოხელეთა სიაში კი პირველ ადგილზე სწორედ უზენაესი დივანის ვაჭილი დგას და დიდვაზირის ჯამაგირი მხოლოდ მის შემდეგ არის მოცემული. სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში მოხელეთა ჩამოთვლისას მკაცრად არის დაცული იერარქიის პრინციპი. ეს კარგად ჩანს ისქანდერ მუნშის თხზულებაში მოცემულ მოხელეთა სიაებიდან. ამ წესს მისდევს „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ავტორიც: ძეგლის ძირითად ნაწილში, რომელშიც მოხელეთა ფუნქციებია აღწერილი, ისინი სამოხელეო რანგის მიხედვით არიან ჩამოთვლილი და ძეგლის ეპილოგში ვაჭილის პირველ ადგილზე მოხსენიება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. აქედან გამომდინარე, ვაჭილი დიდვაზირზე მაღალი რანგის მოხელე ჩანს და, ცხადია, მის მოადგილედ ვერ ჩაითვლება.

გარდა ამისა, უზენაესი დივანის ვაჭილი დიდვაზირის მოადგილედ სეფიანთა ხანის არც ერთ სხვა წყაროში არ იხსენიება. მაშინ როდესაც ვაჭილის, როგორც შაჰის მოადგილის, არსებობა XVI ს-ში ექვს არ იწვევს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს მოხელე სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსებიდანვე არსებობს, იგი შაჰის მოადგილეა და უზენაესი დივანის ვაზირიც მას ექვემდებარება.

ამასთან, თუ ამ თანამდებობის პირველი მფლობელები „უზენაესი დივანის ვაჭილად“ არ იწოდებიან, XVI ს. ბოლოს ეს ტერმინი უკვე გავრცელებული ჩანს.

ვაჭილის, როგორც შაჰის მოადგილის თანამდებობა, შაჰ აბას I-ის ზეობის პირველ წლებშიც არსებობს. ისქანდერ მუნშის თხზულებაში შაჰ აბას I-ის მოადგილე მურშიდყული-ხანი უზენაესი დივანის ვაჭილად იწოდება¹⁹, აღნიშნული პერიოდის უზენაესი დივანის ვაზირი კი მისი ხელქვეითი მოხელეა²⁰.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა აგრეთვე დონ ხუან სპარსელის ერთი ცნობა, რომელიც ასევე შაჰ აბას I-ის მმართველობის პერიოდს ასახავს და რომლის თანახმად ვაჭილი შაჰის მოადგილეა და ვაზირი მას ექვემდებარება²¹.

¹⁹ ისქანდერ მუნში, „თარხ-ე...“, გვ. 385.

²⁰ იქვე, გვ. 381.

²¹ Don Juan de Persia, Relaciones de Don Juan de Persia, Valladolid, 1604, გვ. 9. დონ ხუან სპარსელის სწორედ ამ ცნობის გათვალისწინებით ჩვენ აღრე ვაჭილად ერთ ვ. მინორსკის აღნიშნული მოსაზრება, ეყრდნობოდა რა ინგლისურ ენაზე გამო-

ის გარემოება, რომ „თაზქირათ ალ-მულუქის“ შექმნის პერიოდში უზუნაესი დივანის ვაქილის არსებობას სხვა წყაროები არ ადასტურებენ რა-მე წინააღმდეგობას არ ქმნის, რადგან თვით ძეგლის მიხედვით ვაქილის თანამდებობა მუდმივად მოქმედი არ ყოფილა და აღნიშნული მოხელე მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში ინიშნებოდა.

ამირ ალ-უმარა. XVI ს. ირანში ვაქილის შემდეგ ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელე იყო ამირ ალ-უმარა. უნდა აღინიშნოს, რომ XVI ს. სამოხელეო ინსტიტუტების შესწავლისას ყველაზე მეტ სირთულეს სწორედ ამირ ალ-უმარასთან დაკავშირებით ვაწყდებით. საქმე იმაშია, რომ ამ სახელწოდების ცენტრალური ხელისუფლების მოხელე წყაროებში მხოლოდ XVI ს. I ნახევარში (60-იან წლებამდე) იხსენიება, ხოლო ამ პერიოდის არც ერთ წყაროში მოხელეთა უფლება-მოვალეობები აღწერილი არ არის. რაც, ბუნებრივია, აძნელებს ამირ ალ-უმარას ფუნქციების ზუსტ დადგენას.

XVI ს. ირანის ამირ ალ-უმარას მრავალი მეცნიერი (ვ. მინორსკი, რ. სეივორი, ო. ფენდიევი, ჰ. როემერი) შეეხო. უნდა აღინიშნოს, რომ მათი მოსაზრებები ამირ ალ-უმარას ინსტიტუტის შესახებ ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს და მოკლედ, დასკვნების სახით შეიძლება შემდეგნაირად ჩამოყალიბდეს:

1. XVI ს. ირანში ამირ ალ-უმარა იყო ყიზილბაშური ტომების (ჯარების) მეთაური და ფაქტიურად ირანის ჯარების მთავარსარდალი, რამდენადაც აღნიშნულ პერიოდში სეფიანთა ლაშქარი თითქმის მთლიანად ყიზილბაშური ტომებისაგან შედგებოდა. ვ. მინორსკის სიტყვით, ამირ ალ-უმარა XVI ს. ირანის „სამხედრო მინისტრის“ (ყორჩიბაშის) ტიტულია²². რ. სეივორი და როემერი ამირ ალ-უმარას ყიზილბაშური ჯარების მთავარსარდალს (commander-in-chief) უწოდებენ²³. ო. ფენდიევის აზრითაც, ამირ ალ-უმარა სეფიანთა ლაშქრის მთავარსარდალი (главнокомандующий) იყო XVI ს. I ნახევარში²⁴. იგივე აზრი გატარებულია კეზრატის ირანის ისტორიაში²⁵.

ცემულ ნაშრომს, რომელშიაც ვაქილი ვაზარის მოადგილე იწოდება (იხ. Don Juan of Persia. The Broadway Travellers. Edited by sir E. Denison Ross and Eileen Power. Translated and Edited with an Introduction by. Le strange. London, 1926. გვ. 46). მაგრამ ნაშრომის ორიგინალში გაცნობამ გეჩვენა, რომ თარგმანში უზუსტობაა დაშვებული.

²² Tadhkirat al-muluk. გვ. 116—117.

²³ R. Savory. The Principle Offices... of Ismail I, გვ. 99; The Cambridge History of Iran. Vol. 6. გვ. 230.

²⁴ О. Фенди́ев, Азербайджанское государство Сефевидов..., გვ. 254.

²⁵ The Cambridge History of Iran. Vol. 6, გვ. 358.

2. შაჰის ხელისუფლების განმტკიცებასთან ერთად ამირ ალ-უმარას გავლენა თანდათანობით ეცემა და XVI ს. მეორე ნახევარში უქმდება კიდეც²⁶.

სეფიანთა ხანის წყაროებში მოცემული მასალა, ჩვენი აზრით, ხსენებულ მოსაზრებებს სადავოს ხდის.

ამირ ალ-უმარა რომ „სამხედრო მინისტრი“ ან ირანის ჯარების „მთავარსარდალი“ არ უნდა იყოს, ამაზე რამდენიმე ფაქტი მიუთითებს: 1. XVI ს. სპარსული წყაროების თანახმად, ამირ ალ-უმარას თანამდებობაზე, როგორც წესი, ერთსა და იმავე დროს რამდენიმე პირი ინიშნება, ხოლო ერთდროულად რამდენიმე „მთავარსარდალი-სა“ თუ „სამხედრო მინისტრის“ არსებობა საკმაოდ ძნელი ასახსნელია.

სპარსული თხზულებების მიხედვით, ამირ ალ-უმარა სეფიანთა სახელმწიფოს შექმნის წელსვე (1501) დაინიშნა და პირველად ეს თანამდებობა ისმაილ I-ის აღმზრდელს (ლალეს) და მოადგილეს (ვაჟილს) — ჰუსეინ-ბეგ შამლუს ეკავა²⁷. „თარიხ-ე ილჩი-ე ნიზამშაჰის“ ცნობით, 1501 წელს ამ თანამდებობაზე ჰუსეინ-ბეგ შამლუსთან ერთად აბდალ-ბეგიც (თუ დადა-ბეგი) დაინიშნა²⁸. სპარსული ქრონიკების ცნობით, 1508 წელს ჰუსეინ-ბეგ შამლუს ორივე თანამდებობა (ვაჟილი, ამირ ალ-უმარა) ჩამოერთვა. ვაჟილად ამირ ნაჰმ ად-დიანი დაინიშნა²⁹, ამირ ალ-უმარად — მუჰამედ-ბეგ უსთაჟლუ (ჩაიან-სულთანი)³⁰. მაგრამ „აჰსან ათ-თავარიხისა“ და „თარიხ-ე ილჩი-ე ნიზამშაჰის“ თანახმად, ზემოხსენებულ ამირ ნაჰმ ად-დინს ამირ ალ-უმარას თანამდებობა უკავია³¹. ე. მინორსკი და რ. სეივორი მიიჩნევენ, რომ აღნიშნულ წყაროებში ამირ ნაჰმ ად-დინი შეცდომით ვაჟილის ნაცვლად ამირ ალ-უმარად იწოდება³².

ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში სპარსული ისტორიკოსების შეცდომასთან არ უნდა გვეკონდეს საქმე, რადგან აღნიშნული თანამდებობების (ვაჟილისა და ამირ ალ-უმარას) შეთავსებისა და ამირ ალ-უმარად რამდენიმე პირის დანიშვნის ფაქტებს ჩვენ შემდგომშიაც საკმაოდ ხშირად ვხვდებით. ასე მაგალითად, სპარსული ქრონიკების თანახმად, 1512—1514 წლებში, როდესაც ამირ ალ-უმარას სახელაჯერ კიდეც ჩაიან-სულთანის ხელში იყო, ვაჟილად ირანელი აბდ ალ-

²⁶ R. Savory, The Principle Offices... of Tahmasp I, გვ. 81.

²⁷ R. Savory. The Principle Offices... of Ismail I, გვ. 99.

²⁸ იქვე.

²⁹ იქვე.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

³² იქვე, გვ. 100; Tadhkirat al-muluk, გვ. 115.

ბაყი იყო დანიშნული, ხოლო „შარაფ-ნამეს“ ცნობით, ხსენებული აბდ ალ-ბაყის ვაჟილისა და ამირ ალ-უმარას თანამდებობები ერთდროულად ეკავა³³. იგივე შეიძლება ითქვას შაჰ თამაზის მმართველობის პირველ პერიოდზე, როცა წყაროებში რამდენიმე ამირ ალ-უმარა იხსენიება.

ამირ ალ-უმარას „მთავარსარდლობის“ წინააღმდეგ მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ამ თანამდებობაზე ზოგჯერ ირანელებიც, ე. ი. სამოქალაქო პირებიც, ინიშნებიან. მაგალითად, 1508 წელს ამირ ალ-უმარად დანიშნული ამირ ნაჯმ ად-დინი ირანელი სამოქალაქო მოხელეა. კიდევ მეტიც, 1512 წელს ამ თანამდებობაზე სასულიერო პირი (აბდ ალ-ბაყი) ინიშნება, რომელსაც მანამდე უმაღლესი სასულიერო თანამდებობა (სადრი) ეკავა³⁴.

მართალია, აღნიშნულ პერიოდში ჩვენ ვხვდებით შემთხვევებს, როცა შაჰი თავის მოადგილედ და სახელმწიფო აპარატის მეთაურად ირანელს ნიშნავს, რომელიც ზოგჯერ ლაშქრობებსაც ხელმძღვანელობს, მაგრამ მთავარსარდლად სასულიერო პირის დანიშვნა ძნელი დასაჯერებელია და, ჩვენი აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ამირ ალ-უმარა „მხედართმთავარი“ ან „სამხედრო მინისტრი“ არ უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ მთავარი ის არის, რომ სეფიანთა ხანის არც ერთ წყაროში არ არის მითითებული, რომ ამირ ალ-უმარა მხედართმთავრის თუ სამხედრო საჰმის მეთაურის ფუნქციებს ასრულებს. შაჰ აბას I-ის დროს ირანში იქმნება მხედართმთავრის (სეფაჰსალარის) თანამდებობა, მაგრამ იგი წყაროებში სეფაჰსალარად („ლაშქრის მეთაური“) იწოდება და არა ამირ ალ-უმარად. სახელწოდების შეცვლა, შეიძლება, ამ პერიოდში მიმდინარე ირანული ელემენტის (ირანიზაციის) გაძლიერებითაც ავსხნათ, მაგრამ ამ ინსტიტუტების შედარება გვიჩვენებს, რომ მათ შორის დიდი სხვაობაა. „დასთურ ალ-ჟულუქის“ თანახმად, სეფაჰსალარი, მართლაც, წმინდა სამხედრო თანამდებობაა. იგი მხოლოდ ომის დროს ინიშნება და ქვეყნის მართვაში არ მონაწილეობს. XVI ს. სპარსული წყაროების თანახმად, ამირ ალ-უმარას პირველ რიგში სწორედ ადმინისტრაციული საქმეები აბარია: იგი მონაწილეობს მოხელეთა დანიშვნაში, ოფიციალური საბუთები მისი ბეჭდით უნდა დამოწმდეს³⁵ და ა. შ., ხოლო მისი მთავარსარდლისა თუ სხვა სამხედრო ფუნქციები წყაროებში ხაზგასმული არ არის.

³³ Шараф-наме, г. II, гл. 162.

³⁴ იქვე, გვ. 163.

³⁵ R. Savory, The Principle Offices .. of Tahmasp I, გვ. 78.

როგორც ჩანს, ამირ ალ-უმარას „მთავარსარდლობა“ თუ „სამხედრო მინისტრობა“ ზემოხსენებულ მეცნიერებს მხოლოდ ამ თანამდებობის სახელწოდებიდან (ამირთა ამირი) გამოჰყავთ³⁶.

გასარკვევია აგრეთვე ამირ ალ-უმარას დამოკიდებულება ყორჩიბაშისთან. წყაროებში ტერმინები „ყორჩიები“ და „ყიზილბაშები“ ხშირად სინონიმური მნიშვნელობით იხმარება. ამდენად „ყორჩიბაში“ („ყორჩიების მეთაური“) ყიზილბაშური ჯარის მეთაურად უნდა მივიჩნიოთ. XVII ს. სპარსული და ევროპული წყაროებით ყორჩიბაში, მართლაც, ყორჩიების მეთაური და ყიზილბაშური ტომების „რიშ-სეფიდი“ (უფროსი). ასე რომ, თუ ამირ ალ-უმარას ყიზილბაშური ჯარის მხედართმთავრად ჩავთვლით, მაშინ საკმაოდ გაძნელებულია ამ მოხელისა და ყორჩიბაშის ფუნქციების გამოჩენა, რაზედაც სეიფურიც მიუთითებს. მისი სიტყვით, მხოლოდ ერთი რამ არის ცხადი: ამირ ალ-უმარა ყორჩიბაშიზე უფრო მაღალი რანგის მოხელეა³⁷.

დაბოლოს უნდა აიხსნას ის ფაქტიც, რომ 1531—1532 წლებიდან 1567—1568 წლებამდე, ე. ი. ფაქტიურად 30 წლის განმავლობაში, სახელმწიფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოხელე — ამირ ალ-უმარა — წყაროებში არ იხსენიება. 1568 წელს ეს თანამდებობა, როგორც ჩანს, ეკავა შაჰყული-სულთან ოსმაჯლუს³⁸. ამის შემდეგ ტერმინ „ამირ ალ-უმარას“ სპარსულ წყაროებში კვლავ ვხვდებით, მაგრამ იგი უკვე პროვინციის მმართველს (ბეგლარბეგს) აღნიშნავს და არა ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეს.

ამრიგად, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, სპარსულ წყაროებში ამირ ალ-უმარას შესახებ მოცემული ცნობები მრავალ პრობლემას წამოჭრის, რომელთა ნაწილი ზემოთ ხსენებულ მეცნიერთა ნაშრომებში, ჩვენი აზრით, სათანადოდ გადაწყვეტილი არ არის.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ იმავე სპარსულ წყაროებში ვხვდებით მასალას, რომლისთვისაც ზემოხსენებულ მკვლევარებს, როგორც ჩანს, ყურადღება არ მიუქცევიათ. ჩვენი აზრით, ეს მასალა მნიშვნელოვანწილად ხსნის ზემოხსენებულ წინააღმდეგობებს, ამირ ალ-უმარას სახელის სხვა შინაარსით წარმოგვიდგენს, და ამ მოხელის ფუნქციების უფრო ზუსტი დადგენის საშუალებას იძლევა.

საქმე იმაშია, რომ XVI ს. სპარსულ ქრონიკებში ტერმინ „ამირ ალ-უმარას“ სინონიმად ზოგჯერ იხმარება „ამირ-ე დივან“ („საბჭოს ამირი“). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სპარსული ქრონიკების თა-

³⁶ XVI ს-ში სეფიანთა ლაშქარი ყიზილბაშური ტომებისაგან შედგებოდა. ტომების ბელადები — ამირები — იმედროულად სამხედრო მეთაურები იყვნენ.

³⁷ R. Savory, *The Principle Offices... of Ismail I*, გვ. 101.

³⁸ R. Savory, *The Principle Offices... of Tahmasp I*, გვ. 78.

ნახმად. პირველად ამირ ალ-უმარას თანამდებობა ჰუსეინ-ბეგ შამლუს ეკავა. „თაქმილად ალ-ახბარშიც“ ჰუსეინ-ბეგი ამირ ალ-უმარად იხსენიება, მაგრამ მის თანამდებობას თხზულების ავტორი „დივანის ამირობას“ („ემარათ-ე დივან“) უწოდებს. ჰუსეინ-ბეგ შამლუს შემდეგ, როგორც აღვნიშნეთ, ამირ ალ-უმარად ჩაიან-სულთანი ინიშნება, რომლის თანამდებობაც „თაქმილათ ალ-ახბარში“ ასევე „დივანის ამირობად“ იწოდება³⁹. ასეთივე ცნობებს გვაწვდის მირ იახია ყაზვინი, რომლის თანახმად, ჩაიან-სულთანის გარდაცვალების შემდეგ, რომელიც „დივანის ამირი“ („ამირ-ე დივან“) იყო, მის ადგილზე მისივე შვილი (ბაიაზიდ-სულთანი) დაინიშნა, მაგრამ ისიც მალე გარდაიცვალა და ამირ ალ-უმარას თანამდებობა დივ-სულთან რუმელუმ მიიღო⁴⁰.

„ამირ ალ-უმარასა“ და „ამირ-ე დივანის“ იდენტურობას, ჩვენი აზრით, ადასტურებს ბუდაყ ყაზვინიც. ხსენებული ავტორის ცნობით, დივ-სულთან რუმელუ, რომელმაც ამირ ალ-უმარას თანამდებობა მიიღო, თავის ბექედს ოფიციალურ საბუთებზე სხვა ამირების (მოხელეების) ბექედებზე უფრო მაღლა უსვამდა, ხოლო დივ-სულთან რუმელუს ბექედს წყაროში „ამირ-ე დივანის“ ბექედი ეწოდება⁴¹.

აქ დასახელებული თხზულების ავტორები XVI ს. მოღვაწეები არიან და ამდენად მათ ნაშრომებში შეცდომები უფრო ნაკლებად მოსალოდნელია, მით უმეტეს, რომ საქმე ამ პერიოდის ერთ-ერთ უმაღლეს მოხელეს ეხება.

ზემოთ მოტანილი მასალა, ჩვენი აზრით, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ XVI ს. დასაწყისში ტერმინები „ამირ ალ-უმარა“ („ამირთა ამირი“) და „ამირ-ე დივან“ („დივანის ამირი“) სინონიმებია და ერთი და იმავე მოხელის აღსანიშნავად იხმარება.

„ამირ-ე დივან“ „საბჰოს (დივანის) უფროსს, მეთაურს“ ნიშნავს. „დივანის“ ფუნქციებს ჩვენ ზემოთ უკვე შევეხეთ, როდესაც ცენტრალური მმართველობის ორგანოებზე გვქონდა საუბარი. როგორც აღვნიშნეთ, „დივანი“ სეფიანთა სახელმწიფოს უმაღლეს სათათბირო ორგანოს წარმოადგენდა. დივანზე წყდებოდა როგორც სასამართლო საქმეები, ასევე ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხები. აქვე იხილავდნენ მოსახლეობის საჩივრებს და მოხელეების არსებობას და მოხსენებებს.

³⁹ „თაქმილათ ალ-ახბარ“, 247; იხ. О. Эфендиев. Азербайджанское государство.... გვ. 154.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ „ლობ ათ-თავარი“, გვ. 200; ჟავახირ ალ-ახბარ, გვ. 297. 1

XVI ს. წყაროების თანახმად, „დივანს“ ჩვეულებრივ შაჰი თავმჯდომარეობდა. ხოლო მის სრულუფლებიან წევრებს ამ პერიოდში ყიზილბაში ამირები შეადგენდნენ, რომელთა შორის, რასაკვირველია, ეველა ერთი რანგის არ იყო. როგორც ჩანს, შაჰი დივანის თავმჯდომარეებსაც ნიშნავდა. რომლებიც, ალბათ, მისი არყოფნის შემთხვევაში ხელმძღვანელობდნენ დივანს. XVI ს-ში ჩვენ ვხვდებით შემთხვევებს, როცა დივანს შაჰი არ ესწრებოდა (მაგალითად, ისმაილ II-ის დროს). ჩვენი აზრით, „ამირ-ე დივან“ სწორედ ასეთი საბჭოს მეთაურის ფუნქციებს ასრულებდა. რასაკვირველია, განსაკუთრებით უნდა გაზრდილიყო „ამირ-ე დივანის“ გავლენა, როცა შაჰი ქვეყნის მართვას ჩამოშორებული იყო მაგალითად, შაჰ თამაზ I-ის მცირეწლოვანების პერიოდში. სახელმწიფო მართვა სწორედ ამირ ალ-უმარას ხელში იყო, რომელსაც ამავე დროს ვაჟილის თანამდებობაც ეკავა.

იმ შემთხვევაში, თუ ჩვენ ამირ ალ-უმარას სწორედ ამგვარი დივანის (საბჭოს) ხელმძღვანელად (ამირ-ე დივან) მივიჩნევთ, ის მთავარსარდალად. მაშინ, ჩვენი აზრით, ძირითადად მოიხსნება ის წინააღმდეგობები, რომლებზედაც ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVI ს. სპარსული ნარატიული წყაროების თანახმად, ამირ ალ-უმარა აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის მართვაში, ხსნიდა და ნიშნავდა მოხელეებს, თავის ბეჭდით ამოწმებდა ოფიციალურ საბუთებს და ა. შ. ეს ფუნქციები კი უფრო „სახელმწიფო საბჭოს“ (დივანის) მეთაურს შეესაბამება, ვიდრე ჯარების მთავარსარდალს.

გარდა ამისა, არ ქმნის პრობლემას, ჩვენი აზრით, „ამირ-ე დივანისა“ და ყორჩიბაშის ფუნქციების გამოჩენა. პირველი ყიზილბაში ამირებისაგან შედგენილ საბჭოს ხელმძღვანელობს, მეორე — ყორჩიბების ყიზილბაშური ჯარის მხედართმთავარია.

ასევე უფრო ადვილი მისაღები და ასახსნელია „ამირ ალ-უმარას“ თანამდებობაზე რამდენიმე მოხელისა და მათ შორის ირანელი სასულიერო პირის დანიშვნის ფაქტებიც. თუ ამ მოხელეს „საბჭოს მეთაურად“ და არა „მთავარსარდალად“ მივიჩნევთ.

დაბოლოს. საჭიროდ მიგვაჩნია შევეხოთ კიდევ ერთ საკითხს, რომელიც ჩვენი აზრით, „ამირ ალ-უმარასა“ და „ამირ-ე დივანის“ იგივეობაზე მიუთითებს.

როგორც XVI ს. სპარსული ქრონიკებიდან ჩანს, ამირ ალ-უმარას თანამდებობა, უმეტეს შემთხვევაში შაჰის მოადგილის — ვაჟილის — ხელში იყო. ასე მაგალითად, აღნიშნული თანამდებობები ერთდროულად ეკავათ: ჰუსეინ-ბეგ შამლუს, ამირ ნაჯმ ად-დინს, აბდ ალ-პაყის, დივ-სულთან რუმლუს, ჰუსეინ-ხან შამლუს. ამ უკანასკნელის შემ-

დევ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამირ ალ-უმარა დაახლოებით 30-წლის განმავლობაში (1568 წლამდე) წყაროებში აღარ იხსენიება.

ეს კანონზომიერება შენიშნული აქვს რ. სეიგორისაც, რომლის თანახმად ვაქილად სამხედრო პირის დანიშვნის შემთხვევაში მას იმავდროულად ამირ ალ-უმარას თანამდებობაც ეძლეოდა. სეიგორის აზრით, ეს კანონზომიერება შაჰ თამაზ I-ის მმართველობის მეორე პერიოდში დაირღვა, როცა ვაქილის თანამდებობაზე მასუმ-ბეგ სეფევი დაინიშნა⁴².

რ. სეიგორი, ერთი მხრივ, მართალია. მასუმ-ბეგ სეფევის არც ერთი წყარო ამირ ალ-უმარას არ უწოდებს, რაც ზემოხსენებული კანონზომიერების შესაბამისად მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ იმავე წყაროების თანახმად, მასუმ-ბეგ სეფევის ვაქილის გარდა „ამირ-ე დივანის“ თანამდებობაც ჰქონდა⁴³. ე. ი. ჩვენი მოსაზრების თანახმად მასუმ-ბეგიც ამირ ალ-უმარა იყო, ხოლო ამ შემთხვევაში კი მნიშვნელოვნად მცირდება ის 30-წლიანი ინტერვალიც, რომელიც ზემოხსენებულ ჰუსეინ-ხან შამლუსა და 1568 წელს ამირ ალ-უმარად დანიშნულ შაჰ ყული სულთან უსთაჯლუს შორის არსებობს.

ამრიგად, ზემოთ მოტანილი მასალა, ჩვენი აზრით, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ XVI ს. წყაროებში მოხსენიებული ამირ ალ-უმარა და „ამირ-ე დივან“ ერთი და იმავე მოხელის აღმნიშვნელი ტერმინებია. ხოლო აღნიშნული მოხელე ირანის ჯარების მთავარსარდალი კი არ არის, არამედ სახელმწიფო საბჭოს (დივანის) მეთაური. ამ შემთხვევაში კი სხვაგვარად წარმოგვიდგება ამ ინსტიტუტის ევოლუციაც. როგორც უკვე აღინიშნა, ზემოხსენებულ მეცნიერთა აზრით, XVII ს-ში ამირ ალ-უმარას თანამდებობა აღარ არსებობს. მართლაც ამ პერიოდის წყაროებში ცენტრალური ხელისუფლების ამირ ალ-უმარა აღარ იხსენიება. მაგრამ სამაგიეროდ ვხვდებით „მირ დივანს“. „მირ“ ასევე მეთაურს ნიშნავს. იგი „ამირის“ შემოკლებული ფორმაა და ზოგჯერ მის ნაცვლად იხმარება. ასე მაგალითად, სპარსულ წყაროებში ამირახორბაშის⁴⁴ („მეჯინი-ბეთუხუცესი“), გვერდით ვხვდებით „მირახორს“⁴⁵. იგივე შიძლება ითქვას მირშეჟარბაშიზეც (ამირშეჟარბაში). აქედან გამომდინარე „ამირ-ე დივან“ და „მირ დივან“ ერთი და იმავე შინაარსის ტერმინებად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო „მირ დივან“ კი XVII ს. სპარსულ წყაროებში დივანბეგის სინონიმია.

⁴² R. Savory, the Principle Offices of. . Tahmasp I, გვ. 16.

⁴³ Шариф-наме. ტ. II, გვ. 222.

⁴⁴ ასქანდერმუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 823.

⁴⁵ იქვე, გვ. 104.

ტერმინები „მირ დივან“ („ამირ-ე დივან“) და „დივანბეგი“ შინაარსობრივად ერთი და იგივეა, და ორივე ტერმინი „დივანის მეთაურს“ ნიშნავს, ოღონდ უკანასკნელ შემთხვევაში არაბული „ამირის“ (მირის) ნაცვლად მისი თურქული შესატყვისი („ბეგი“) იხმარება. „ბეგისა“ და „ამირის“ ურთიერთმონაცვლეობას სეფიანთა ხანის სხვა სამოხელეო ტერმინებშიც ვხვდებით: XVII ს. ირანის პროვინციის მმართველი სპარსულ წყაროებში, ჩვეულებრივ, „ბეგლარბეგად“ („ბეგთა ბეგი“) იწოდება, მაგრამ ამავე მნიშვნელობით ჩვენ ვხვდებით ასევე ტერმინ „ამირ ალ-უმარას“ („ამირთა ამირი“). მაგალითად, ისქანდერ მუნშის თხზულებაში ფარსის პროვინციის მმართველი იმამყული-ხანი ზოგან ბეგლარბეგად იწოდება⁴⁶, ზოგან — ამირ ალ-უმარად⁴⁷. ხორასნის მმართველის თანამდებობის აღსანიშნავადაც ერთი და იგივე ავტორი ორივე ზემოთ დასახელებულ ტერმინს (ამირ ალ-უმარა, ბეგლარბეგი) ხმარობს⁴⁸ და ა. შ.

„მირ დივანისა“ და „დივანბეგის“ იგივეობას, ჩვენ მხოლოდ ტერმინთა შინაარსობრივი მსგავსების საფუძველზე არ ვამტყიცებთ. ამის დამადასტურებელი მასალა XVII ს. სპარსულ ნარატიულ თხზულებებშიც მოიპოვება: ისქანდერ მუნშის თანახმად, შაჰ აბას I-ის დროს დივანბეგის თანამდებობა ალიყული-ხანს ეკავა⁴⁹, მაგრამ ხსენებული ავტორი ალიყული-ხანის თანამდებობას „მირ დივანს“ უწოდებს⁵⁰.

ასეთივე ხასიათის მასალას გვაწვდის მოჰამედ თაჰერიც, რომლის თანახმად შაჰ აბას II-ის მმართველობის პერიოდში დივანბეგად ოღურლუ-ბეგი იყო დანიშნული. მოჰამედ თაჰერი ოღურლუ-ბეგს ხან დივანბეგს უწოდებს, ხან კი — „მირ დივანს“⁵¹, ხოლო დივანბეგის თანამდებობის აღსანიშნავად იგი იყენებს ტერმინს — „ემართ-ე დივან“⁵² („დივანის. საბჭოს ამირობა“). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სწორედ ამ ტერმინით („ემართ-ე დივან“) აღინიშნება XVI ს. სპარსულ წყაროებში ჰუსეინ-ბეგ შამლუსა და ჩაიან-სულთანის თანამდებობა, რომლებიც შაჰ ისმაილ I-ის ამირ ალ-უმარები იყვნენ. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ „ამირ ალ-უმარა“, „ამირ-ე დივან“ („მირ დივან“) და „დივანბეგი“ ურთიერთმონაცვლე ტერმინებია, რომლებიც სხვადასხვა დროს ერთსა და იმავე მოხელის აღსანიშნავად

46 იქვე, გვ. 1047.

47 იქვე, გვ. 979.

48 იქვე, გვ. 942.

49 იქვე, გვ. 1040.

50 იქვე.

51 შოჰ აბას II-ის თაჰერი, ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 410.

52 იქვე.

ვად იხმარებოდა. XVI ს. I მესამედში „დივანის მეთაური“ უმრავლეს შემთხვევაში ამირ ალ-უმარად იწოდება, ზოგჯერ მის ნაცულად „ამირ-ე დივანიც“ გვხვდება. ხოლო „დივანბეგი“ ამ პერიოდის მოხელეთა შორის არ იხსენიება. XVI ს. შუა ხანებში ტერმინ „ამირ ალ-უმარას“ ადგილს „ამირ-ე დივანი“ იკავებს. XVI ს. ბოლოს და XVII ს. I ნახევრის წყაროებში „მირ დივანის“ სინონიმად უკვე „დივანბეგს“ ვხვდებით, სამაგიეროდ ამ მოხელის აღსანიშნავად ტერმინი „ამირ ალ-უმარა“ აღარ იხმარება. სეფიანთა მმართველობის ბოლოს შედგენილ „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ კი უკვე მხოლოდ ტერმინი „დივანბეგია“ გამოყენებული.

მაგრამ, ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ XVII ს. დივანბეგსა და XVI ს. ამირ ალ-უმარას შორის საკმაოდ მნიშვნელოვანი განსხვავებაა, რაც, ჩვენი აზრით, XVII ს. დასაწყისში ირანის ადმინისტრაციულ სისტემაში მომხდარი ცვლილებებისა და თვით „დვანის“ (საბჭოს) ფუნქციების შეცვლის შედეგია. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ XVI ს. „დივანი“ ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა. დღესანდრის ცნობით, ასეთი დივანი შაჰ თამაზის თავმჯდომარეობით თითქმის ყოველდღიურად იმართებოდა. ამასთან, დივანი ასრულებდა როგორც ადმინისტრაციული, ასევე სასამართლო ორგანოს ფუნქციებს. XVII ს-ში, როგორც ჩანს, ადმინისტრაციული სისტემის გართულებასთან ერთად ცვლილებები მოხდა დივანის ფუნქციებშიც. შაჰი თანდათან ჩამოშორდა „დივანის“ საქმიანობას (XVII ს. II ნახევრის ევროპელ ავტორთა ცნობით, მოხელეთა საბჭოს შაჰის კარზე იშვიათად იწვევენ), რამაც შეამცირა „დივანის“ უფლებები. რადგან მნიშვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტის უფლება მხოლოდ შაჰს ჰქონდა. ეს უკანასკნელი კი, ევროპელ ავტორთა ცნობით, XVII ს. მეორე ნახევრიდან ძირითად დროს პარეშში ატარებდა და ქვეყნის მართვასთან დაკავშირებული საკითხები ხშირად სწორედ პარეშში შექმნილ „საჭურისთა საბჭოზე“ წყდებოდა. XVI ს. დივანის ფუნქციების ნაწილი დიდვაზირისა და დივანბეგის „დივანებს“ გადაეცა. ორივე დივანზე სახელმწიფოს სხვა მოხელეების დასწრებაც იყო გათვალისწინებული. მაგრამ შაჰი მათ არ ისწრებდა. ამასთან, დიდვაზირისა და დივანბეგის „დივანებს“ შორის ფუნქციების ერთგვარი გამოიჯნა შეინიშნება: მოსახლეობის საჩივრების მიღება და დავების გარჩევა ორივე ორგანოში ხდებოდა. მაგრამ სისხლის სამართლის საქმეები მხოლოდ დივანბეგის „დივანის“ საქმე იყო. თავის მხრივ, მოხელეთა მოხსენებების საფუძველზე სხვადასხვა ადმინისტრაციული საკითხების გარჩევა დიდვაზირის „დივანის“ კომპეტენციაში შედიოდა. ასე რომ, დივანბეგის „დივანმა“ უფრო გამოკვეთილად სასამართლო ორგანოს ფუნქციები მიიღო და ამ პერიოდში

ადმინისტრაციული ფუნქციები მას ფაქტიურად არ გააჩნია. ასე, რომ, XVI ს. ამირ ალ-უმარას ფუნქციები უფრო ნაკლებად დაკონკრეტებულია. იგი უფრო ფართო უფლებებისა და კომპეტენციის მოხელეა.

ყორჩიბაში. XVI ს. დასაწყისში ყორჩიბაში ამირ ალ-უმარასთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის მოხელეა და უფრო ნაკლებ მონაწილეობას ღებულობს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამირ ალ-უმარა სეფიანთა სახელმწიფოს შექმნის პირველი წლის ამბებშივე ფიგურირებს, ყორჩიბაში კი 1506 წლის ამბების აღწერისას გვხვდება⁵³. ამასთან ერთად, ამირ ალ-უმარას თანამდებობა XVI ს. პირველ მესამედში ყოველთვის ყველაზე ძლიერი და გავლენიანი ყიზილბაშ ამირს ეკავა, ყორჩიბაში კი შედარებით უფრო დაბალი წარმომადგენის პირები ინიშნებიან. განსაკუთრებით ეს შეიმჩნევა 1524—1534 წლებში. მაგრამ მდგომარეობა შეიცვალა 1540 წლის შემდეგ, როცა შაჰ თამაზმა შეძლო ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება.

ამ პერიოდში თანდათან მცირდება ამირ ალ-უმარას თანამდებობის მნიშვნელობა, სამაგიეროდ იზრდება ყორჩიბაშის გავლენა. ამ პერიოდში ყორჩიბაში უკვე აქტიურად მონაწილეობს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

შაჰ ისმაილ II-სა და შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს მმართველობის პერიოდში ყორჩიბაში უკვე სახელმწიფოს ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელეა. შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგაც კი, როცა ყიზილბაშური სამხედრო არისტოკრატიის გავლენა შეზღუდულ იქნა, ყორჩიბაში ერთ-ერთ უმაღლეს მოხელეს წარმოადგენს. უფრო დაწვრილებით ყორჩიბაშის ფუნქციებს ჩვენ ცალკე განვიხილავთ.

ვაზირი ირანში ტრადიციულად სახელმწიფოს პირველ მოხელეს წარმოადგენდა. იგი შაჰის მოადგილე იყო ქვეყნის სამოქალაქო საქმეების მართვაში და სათავეში ედგა სამოქალაქო ბიუროკრატიას. ამ თანამდებობაზე უმთავრესად ირანელი ინიშნებოდა.

ტერმინი „ვაზირ“ აბასელთა სახელმწიფოში ჩნდება. ამავე პერიოდში ჩნდება დიდვაზირის, როგორც სახელმწიფოს პირველი მოხელის და სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაურის ინსტიტუტი, თუმცა ეს ინსტიტუტი არაბებს სასანელებისაგან აქვთ შეთვისებული.

როგორც ცნობილია, არაბებმა ბევრი რამ გადმოიღეს განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე მდგომი ირანელებისაგან (მათ შორის ადმინისტრაციული სისტემა და პოლიტიკური ინსტიტუტები)⁵⁴.

⁵³ „აჰსან ათ-თავარის“, გვ. 88.

⁵⁴ ვ. გაბაშვილი, არაბთა სახელმწიფო VII—VIII სს., ნარკვევები მსოფლიო აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1958, გვ. 73.

ირანში სასანელთა დინასტიის ბატონობის დროს არსებობდა სახელმწიფოს პირველი მოხელის თანამდებობა, რომელიც წყაროებში ბოზორგფრამადპარად იწოდება⁵⁵.

„ბოზორგფრამადპარი“, ისევე როგორც დიდვაზირი, სახელმწიფოს პირველი მოხელეა, ამავე დროს იგი სამოქალაქო ბიუროკრატიის წარმომადგენელი და მისი მეთაურია⁵⁶. ვ. გაბაშვილი ამის შესახებ აღნიშნავს: „ვეზირის თანამდებობა... აბასელმა ხალიფებმა სასანიანთა ერანის სახელმწიფო წყობილებიდან გადმოიღეს VIII ს. შუა წლებში... ფალაუკრიდან ნაწარმოები სიტყვა „ვაზირი“... არაბულის საშუალებით ხელახლა დაუბრუნდა სპარსულს“⁵⁷.

ამრიგად, დიდვაზირის ინსტიტუტის სათავეები სასანელთა ხანას უკავშირდება.

დიდვაზირის ინსტიტუტი არაბთა ბატონობის შემდგომ პერიოდებშიც განაგრძობს არსებობას ირანის მთელი ისტორიის მანძილზე, ამ თანამდებობის პირი მუდამ სამოქალაქო ბიუროკრატიის წარმომადგენელი იყო და ამიტომ ძირითადად ადგილობრივ ირანელ ფეოდალთა წრიდან გამოდიოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოში სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის პოლიტიკური ბატონობის დროს დიდვაზირის გავლენა სუსტდებოდა, ხოლო ცენტრალური ხელისუფლების მიერ სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ძლიერების შეზღუდვა, რასაც იგი ახერხებდა სამოქალაქო ბიუროკრატიის გაძლიერებითა და მასზე დაყრდნობით, იწვევდა დიდვაზირის გავლენის ზრდას.

ასეთივე სურათი გვაქვს სეფიანთა ირანშიც. სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში, როდესაც სახელმწიფოში გაბატონებულ პოლიტიკურ ძალას სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია წარმოადგენდა, უზენაესი დივანის ვაზირის უფლებები შეზღუდული იყო. მას შემდეგ, რაც შაჰ-აბას I-მა შეძლო ყიზილბაში ამირების ძლიერების დათრგუნვა, შესაბამისად გაიზარდა დიდვაზირის გავლენა და იგი სახელმწიფოს პირველი მოხელე გახდა.

ამრიგად, იმისდა მიხედვით რა ადგილი ეკავა სეფიანთა სახელმწიფოში დიდვაზირს სხვა მოხელეთა შორის და რა როლს თამაშობდა იგი სახელმწიფო საქმიანობაში, შეიძლება ერთგვარი სხვაობა

⁵⁵ История Ирана с древнейших времен... გვ. 63.

⁵⁶ ვ. გაბაშვილი. ხოსრო ანუშირვანის „რეფორმები“, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1958, გვ. 46.

⁵⁷ ვ. გაბაშვილი. სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, გვ. 134—135; იხ., აგრეთვე. გ. აშირანაშვილი, სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინოლოგია III საუკუნის სასანური ირანის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, თსუ შრომები, ტ. 121, 1967, გვ. 239.

სეფიანთა მმართველობის პირველსა (1501—1590) და მეორე პერიოდებს (1590—1722) შორის.

უზენაესი დივანის ვაზირის რამდენადმე განსხვავებული მდგომარეობა სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში განპირობებული იყო ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი თავისებურებებით. მათგან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ყიზილბაში ამირების, ე. ი. თურქული ელემენტის, შეუზღუდავი ბატონობა თითქმის მთელი ამ პერიოდის მანძილზე⁵⁸.

ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატიის ბატონობის პირობებში, ვაზირის, როგორც სამოქალაქო მოხელის, გავლენა სახელმწიფო საქმეებში მნიშვნელოვნად იყო შემცირებული. იგი არ იყო სახელმწიფოს პირველი მოხელე, მისი ძალაუფლება შეზღუდული იყო ზემოთ განხილული ყიზილბაშური სახელობით (ვაქილი, ამირ ალ-უმარა), მაგრამ რამდენადაც უზენაესი დივანის ვაზირი სახელმწიფო მოღვაწეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვანეს სფეროს განაგებდა და მის ხელში იყო ქვეყნის ფინანსები, იგი XVI ს-შიაც სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის იხსენიება, თუმცა რანგით ჩამორჩება ზემოთ განხილულ ყიზილბაშურ თანამდებობებს. შაჰ ისმაილმა ირანის ტახტზე ასვლისთანავე დანიშნა უზენაესი დივანის ვაზირი⁵⁹. შაჰის ხელისუფლება ცდილობდა გაეზარდა ირანული ელემენტის. სამოქალაქო ბიუროკრატიისა და მისი მეთაურის ვაზირის როლი და მნიშვნელობა სახელმწიფოში, რათა ყიზილბაში ამირების ძლიერებისათვის დაეპირისპირებინა.

ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებისა და ირანული ელემენტების წამოწევის შედეგად იზრდებოდა ვაზირის მნიშვნელობაც. მაგრამ ყიზილბაში ამირების ბატონობის პირობებში ვაზირი მათზე დაქვემდებარებულ მოხელედ რჩებოდა.

XVI ს-ში ხშირად იყო შემთხვევა, როცა სახელმწიფოში ორი ვაზირი მოქმედებდა. განსაკუთრებით დაეცა ირანული ელემენტისა და სამოქალაქო ბიუროკრატიის როლი 1524—1534 წლებში. ამ პერიოდში ვაზირის მნიშვნელობა იმდენად შემცირდა, რომ ამ თანამდებობაზე ერთდროულად სამი პირი დაინიშნა.

სადრი ირანის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მოხელე იყო. სადრის თანამდებობა ირანში უფრო ადრეც. XV ს-ში, თემურიდების მმართველობის ხანაშიც არსებობდა⁶⁰.

⁵⁸ ქ. კუტუბი, კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 65.

⁵⁹ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 468.

⁶⁰ R. M. Savory. The Principle Offices of the Safavid State During the Reign of Ismail I. გვ. 103.

XVI ს. პირველი ნახევრის ირანში სადრი უმაღლესი სასულიერო მოხელეა, რომელიც სახელმწიფოს რელიგიურ საქმეებს ხელმძღვანელობს. ამ პერიოდის სპარსული ნარატიული თხზულებების ცნობებით, სადრის მთავარი მოვალეობაა სახელმწიფოს ახალი ოფიციალური რელიგიის — შიიზმის — დოგმების დაცვა, მისი განმტკიცება და სხვა რელიგიური მიმდინარეობათა აღმოფხვრა. რამდენადაც სეფიანთა სახელმწიფო წარმოიშვა და არსებობდა სუნიტურ სახელმწიფოთა მტრულ გარემოცვაში, ამდენად, ცხადია, რომ სადრზე დაკისრებულ მოვალეობებს სახელმწიფოსთვის დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა.

ერთი მხრივ, სწორედ ამით შეიძლება აიხსნას ის ფაქტი, რომ ამ თანამდებობის წმინდა რელიგიური ხასიათის მიუხედავად მისი მფლობელი საკმაოდ აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და კიდევ მეტიც, სამხედრო საქმეებშიც კი ერეოდა. ამ პერიოდის სპარსულ ისტორიკოსთა თხზულებებში ხშირად ვხვდებით ცნობებს იმის შესახებ, რომ სადრები სამხედრო ექსპედიციებში მონაწილეობენ. მაგ., 1514 წელს ჩალდირანთან ბრძოლაში დაიღუპა ამირ აბდ ალ-ბაყი, რომელსაც სადრის თანამდებობა ეკავა⁶¹. 1548 წელს, სადრის თანამდებობაზე მყოფი მირ შამს ად-დინი მონაწილეობდა დიზფულის დაცვაში აჯანყებულ ალყას-მირზას წინააღმდეგ⁶² და სხვ.

სადრის თანამდებობაც უკვე 1501 წლიდან არსებობს. ამ თანამდებობაზე პირველად დაინიშნა ყაზი შამს ად-დინ ლაჰიჯი, რომელიც „ჰაბიბ ას-სიარ-ის“ ცნობით, მანამდე შაჰ ისმაილის მასწავლებელი იყო სპარსულსა და არაბულ ენებში⁶³.

შაჰ ისმაილ I-ის მმართველობის პირველ ნახევარში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სადრის თანამდებობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და ამ პერიოდის წყაროებში იგი ყოველთვის სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის იხსენიება. ხონდემირის ცნობით, 1512 წელს სადრის თანამდებობაზე დანიშნულმა ამირ აბდ ალ-ბაყიმ სახელმწიფოს უპირველესი მოხელის ვაჟილას სახელოც მიიღო და 1514 წლამდე ეს ორი უმაღლესი თანამდებობა ერთდროულად ეკავა⁶⁴. მაგრამ შაჰ ისმაილის ზეობის ბოლო წლებში, როდესაც ირანში სეფიანთა დინასტიისა და შიიზმის გაბატონება უდავო ფაქტი გახდა, შენეულა რელიგიური ბრძოლა, შემცირდა სადრზე დადებული

⁶¹ R. M. Savory, The Principle Officers... Ismail I, გვ. 103.

⁶² „თარხ-ე ილჩე ნიჰაშშაჰ“, გვ. 479; R. Savory, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

⁶³ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 463; R. Savory, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

⁶⁴ R. Savory, დასახ. ნაშრ., გვ. 104.

მოვალეობის მნიშვნელობა და შესაბამისად ამ თანამდებობის მფლობელის გავლენაც.

XVI ს. შუა წლების ირანის საისტორიო წყაროებიდან აშკარად ჩანს, რომ სადრი ამ პერიოდში ქვეყნის პოლიტიკურ საქმეებს ჩამოშორებულია და მისი ფუნქციები საეკლესიო მიწებისა და ქონების მართვითა და ასევე სხვა წმინდა რელიგიური საქმეებით შემოიფარგლება.

შაჰ თამაზის მმართველობის დროს სადრის თანამდებობის მნიშვნელობა კიდევ უფრო ეცემა, რაზეც მიუთითებს ის ფაქტი, რომ ამ პერიოდში ზოგჯერ სადრის თანამდებობაზე ერთდროულად ორი პირი ინიშნება, რომლებიც თანაბარი უფლებებით ასრულებენ ზუსტად ერთნაირ ფუნქციას.

ჰასან რუმლუს ცნობით, 1563 წელს ირანის ტერიტორია ორ თანაბარ ნაწილად გაიყო და თითოეულ ნაწილში ცალკე სადრი დაინიშნა რელიგიურ საქმეთა გასაძღოლად, კერძოდ, ერაყის ფარსის და ხუზისტანის ვაკეი გადაეცა ამირ მუჰამედ ბენ იუსუფს, ხოლო შირვანის, ხორასანისა და აზერბაიჯანის სადრად დაინიშნა ზეინ ად-დინ ალი⁶⁵.

აღსანიშნავია, რომ მათს ფუნქციებს შორის არავითარი განსხვავება არ ყოფილა 1667 წლამდე, როდესაც შაჰ სულეიმანმა ეს თანამდებობა ორ სახელოდ („სადრ-ე ხასე“ და „სადრ-ე ამე“) გაჰყო, რომლებიც უკვე ცალ-ცალკე განაგებდნენ შაჰისა და კერძო პირების მიერ შეწირულ ქონებას.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ შაჰ თამაზის მმართველობის დროს სადრის მნიშვნელობის შემცირების პარალელურად იზრდება მუჯთაჰიდის გავლენა. ჰასან რუმლუს თხზულებაში მოცემულია პირდაპირი ცნობები ამ ორი მაღალი სასულიერო პირის მეტოქეობის შესახებ⁶⁶.

სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში უმაღლესი სასულიერო მოხელე უკვე მულაბაშია, რომელიც XVI ს-ში სულაც არ არსებობდა და სადრი ამ პერიოდის წყაროებში ყოველთვის მის შემდეგ იხსენიება.

65 „ჰასან ათ-თავარიხ“, გვ. 419.

66 იქვე, გვ. 313.

დიდვაზირის ინსტიტუტი

დიდვაზირი („ვაზირ-ე აზამ“) სეფიანთა სახელმწიფოს პირველი მოხელე იყო. სეფიანთა პერიოდის ამსახველ წყაროებში ამ მოხელის აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინი იხმარება. წყაროთა უმრავლესობაში ეს მოხელე, ჩვეულებრივ, „ვაზირ-ე აზამ“ად იხსენიება¹, რაც ქართულად დიდვაზირს ნიშნავს. სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში (1501—1590) იგი იწოდებოდა არა დიდვაზირად, არამედ უბრალოდ, ვაზირად („უზენაესი დივანის ვაზირი“). დიდვაზირის მინიჭებული ჰქონდა „ეთემად აღ-დოულეს“² ტიტული, რომელიც სეფიანთა ირანში უმაღლესი სამოხელეო ტიტული იყო და მას მხოლოდ სახელმწიფოს პირველი მოხელე ატარებდა.

ვ. მინორსკი „თაზკირათ აღ-მულუქ-ი-ადმი“ დართულ კომენტარებში აღნიშნავს, რომ „ადრეული სეფიანების დროს ეს ტიტულები (ვაზირ-ე აზამ, ეთემად აღ-დოულე. — ნ. ს.) არ გვხვდება“³. ვ. მინორსკის ეს მოსაზრება დაზუსტებას საჭიროებს. „ადრეული სეფიანების“ პერიოდად ჩვენ იმაილ I-ისა და თამაზ I-ის (1524—1576)

¹ ისქანდერ მუნში. „ზეილ-ე...“. გვ. 259; დიდვაზირად იწოდებან. აგრეთვე, პროვინციაში დანიშნული ვაზირებიც („ლეთივ დატული პროვინციების დიდვაზირები“). მაგ., აზერბაიჯანისა და შირვანის ვაზირი ათა ალაქ ისფაჰანი და ხორასნის ვაზირი ქემაღ აღ-დინ ქერმანი, იხ. ისქანდერ მუნში. „თარიხ-ე...“. გვ. 165; მათ საპირისპიროდ კი სახელმწიფოს პირველი ვაზირი იხსენიება „უზენაესი დივანის დიდვაზირად“, იხ. ისქანდერ მუნში. „თარიხ-ე...“. გვ. 385. ძირითადად ამ სახით გვხვდება იგი „თაზკირათ აღ-მულუქსა“ და „დასთურ აღ-მულუქში“.

2. ეთემად აღ-დოულე სპარსულ-არაბული შედგენილობის სიტყვაა და ნიშნავს „სახელმწიფოს ზღობას“. როგორც სპარსულ, ისე ევროპულ წყაროებში სახელმწიფოს პირველი მოხელის აღსანიშნავად სწორედ ეს ორი ტერმინი იხმარება. ამავე ტერმინებს ხმარობენ სომეხი ისტორიკოსებიც (არქაელ დავრიყეცი. ზაქარია კანაკერცი. პეტროს და სარგის გილანეცი); ფარსადან გორგიჯანიძე იყენებს ტერმინ „ეტლიმოულეს“. იხ. ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 426; ვახუშტი ბაგრატიონის ნაწარმოებში იხსენიება „ეთიმადოულე“ და „ვეზირი აზამი“, იხ. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 457.

³ Tadhkirat al-muluk, გვ. 114.

ზეობის წლები უნდა ვიგულისხმოთ. მართლაც, ამ პერიოდში ტერმინი „დიოვაზირი“ არ გვხვდება და, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წყაროებში ეს მოხელე ვაზირად იწოდება („უზენაესი დივანის ვაზირი“). მაგრამ ტიტული „ეთემად აღ-დოულე“ გვხვდება ხონდემირის „ჰაბიბ ას-სიარში“⁴ და სხვა სპარსულ წყაროებშიც. რომლებშიც შაჰ ისმაილ I-ის ზეობის წლებია აღწერილი.

„ეთემად აღ-დოულე“ იხსენიება აგრეთვე შაჰ თამაზის დროს. დელ დოკუმენტებში⁵. ეს ტიტული არ გვხვდება მხოლოდ შაჰ ისმაილ I-ის მეფობის პირველ წლებში (1501—1514). პირველად ეთემად აღ-დოულეს ტიტული მიენიჭა მირზა შაჰ ჰუსეინ ისფაჰანის, რომელსაც ვაქილის თანამდებობა ეკავა 1514—1523 წლებში. იგი წყაროებში იხსენიება როგორც ვაქილად, ასევე ეთემად აღ-დოულედ⁶. ამრიგად, სეფიანთა მმართველობის პირველ წლებში ეთემად აღ-დოულეს ტიტული პირველად მიენიჭა ვაქილის თანამდებობის მფლობელს და არა უზენაესი დივანის ვაზირს, რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ ხსენებულ პერიოდში სწორედ ვაქილი იყო სახელმწიფოს პირველი მოხელე, ხოლო უზენაესი დივანის ვაზირს დაქვემდებარებული ადგილი ეკავა. ამ უკანასკნელს ეთემად აღ-დოულეს ტიტული უფრო გვიან მიენიჭა, როდესაც იგი სახელმწიფოს პირველი მოხელე გახდა.

სპარსულ ნარატიულ თხზულებებში ტერმინები „ვაზირ-ე აზამ“ და „ეთემად აღ-დოულე“ თანაბრად გვხვდება დიდვაზირის აღსანიშნავად. ამასთან შეიძლება ერთგვარი განსხვავება ამ ორი ტერმინის ხმარებაში. თუმცა, როგორც ჩანს, ეს მტკიცედ დადგენილი არ ყოფილა. ეს განსხვავება ევროპელ მოგზაურებსაც (შარდენი, კემპფერი) შეუნიშნავთ, მაგრამ მათ მიერ გამოთქმული აზრი ამ საკითხის შესახებ არ ემთხვევა ერთმანეთს. შარდენის სიტყვით, „პირველი მინისტრისადმი წარდგენილ მოთხოვნებში ან მასთან საუბრის დროს იგი „ვაზირ-ე აზამ-ად“ იწოდებოდა“⁷. კემპფერი კი აღნიშნავს, რომ ეთემად აღ-დოულე იხმარებოდა უპირატესად საუბრისას, როგორც მიმართვა. ხოლო „ვაზირ-ე აზამ“ კი, ძირითადად, წერილობითი მიმართვის დროს⁸. „ეთემად აღ-დოულე“ იხმარებოდა, აგრეთვე, სახელმწიფო კანცელარიის მიერ გამოცემულ ოფიციალურ საბუთებში⁹.

⁴ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 518.

⁵ „შაჰ თამაზს სეფევი“, იხ. ეთემად აღ-დოულეს წერილი ინდოეთის ფაღლიშაჰისადმი.

⁶ „ჰაბიბ ას-სიარ“, IV, გვ. 558.

⁷ Chardin. V, გვ. 338.

⁸ Kaempfer. გვ. 62.

⁹ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვ. I, იხ. საბუთები № 4, 12, 15 და ა. შ.

დიდვაზირი იწოდებოდა, აგრეთვე, მარჯვენა ვაზირად, რადგანაც მაჯლისებზე შაპისგან მარჯვნივ იკავებდა ადგილს¹⁰.

ამრიგად, XVI—XVII სს. ირანის ისტორიის ამსახველ წყარო-ებში სახელმწიფოს პირველი მოხელის — დიდვაზირის — აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინები იხმარება. სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში (1501—1590) იგი იწოდება „უზენაესი დივანის ვაზირად“, ხოლო მეორე პერიოდში (1590—1722), ძირითადად იხმარება: „უზენაესი დივანის დიდვაზირი“ და „ეთემად აღ-დოულე“.

ზემოთ ჩამოთვლილ ტერმინებს გარდა დიდვაზირი ზოგჯერ იწოდებოდა „დამოუკიდებელ ვაზირად“. ეს ტერმინი გვხვდება სეფიანთა მმართველობის როგორც პირველ (1501—1590), ასევე მეორე (1590—1722) პერიოდში. როგორც სპარსული წყაროებიდან ჩანს, „დამოუკიდებელ ვაზირებად“ იწოდებოდნენ უმაღლესი დივანის ის ვაზირები, რომლებიც განსაკუთრებულ წარმატებას აღწევდნენ უზენაესი დივანის საქმეთა ხელმძღვანელობაში და ეს ტიტული მათ გაზრდილ მნიშვნელობაზე მიუთითებდა. პირველად ტერმინი „დამოუკიდებელი ვაზირი“ ჩნდება შაჰ თამაზ I-ის ზეობის წლებში, სწორედ იმ დროს, როდესაც ყიზილბაშ ამირთა გავლენის შესუსტების შედეგად გაიზარდა უზენაესი დივანის ვაზირის უფლებები.

დიდვაზირის თანამდებობის აღსანიშნავად იხმარებოდა „ვიზა-რათ-ე დივან-ე ალი“ („უზენაესი დივანის ვაზირობა“).

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით დიდვაზირი იყო ერთ-ერთი „დიდამირთაჟანი“. ამავე დროს იგი ატარებდა „ალიჯაჰი-ს“ („მაღალადგილოვანის“) ტიტულს¹¹, ამავე წყაროების ცნობით, დიდვაზირი იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი იმ მოხელეთა შორის, რომელთაც „ძღვეამოსილი სახელმწიფოს საყრდენებს“ უწოდებდნენ¹².

XVI ს-ში დიდვაზირის შეზღუდული უფლებების შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ამ პერიოდში მმართველობის აპარატის სათავეში სხვა მოხელეები (ვაჰილი, ამირ ალ-უმარა) იდგნენ, დიდვაზირი სახელმწიფოს პირველი მოხელე მხოლოდ XVII ს-ში გახდა.

აღნიშნულ პერიოდში დიდვაზირის უფლება-მოვალეობების შესწავლის ძირითადი წყაროებია: „თაზქირათ ალ-მულუქი“ და „დასთურ ალ-მულუქი“.

¹⁰ თაჯ ბახში, გვ. 406; R. du Mans, გვ. 15.

¹¹ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 5. როგორც ირკვევა, „დიდამირის“ წოდების მატარებელ მოხელეს ამავე დროს ჰქონდა „ალიჯაჰის“ ტიტულიც; „დასთურ ალ-მულუქი“ II, გვ. 75.

¹² იქვე.

დიდვაზირის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან XVII ს. ევროპელი მოგზაურებიც, რომელთა შორის ცნობების სიუხვითა და მნიშვნელობით გამოირჩევა შარდენი და კემპფერი.

ამ ცნობების ერთმანეთთან შედარება საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ დიდვაზირის უფლება-მოვალეობანი აღნიშნულ პერიოდში.

წყაროებში მოცემული მასალიდან ჩანს, რომ დიდვაზირი რამდენიმე ფუნქციას ასრულებდა სახელმწიფოში.

პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ იგი იყო სახელმწიფოს საფინანსო-სამეურნეო და სამდივანმწიგნობრო საქმეთა ხელმძღვანელი და სამოქალაქო ბიუროკრატის ედგა სათავეში.

დიდვაზირის ხელში იყო მთელი სახელმწიფოს ფინანსები. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ პირდაპირ ნათქვამია: დიდვაზირის „ბრძანებისა და თალიყას გარეშე ვერ განხორციელდება ვერც ერთი ოპერაცია დივანის მთელ შემოსავალზე და ხასსრებზე, რომელიც ირანის ყველა პროვინციიდან და დედაქალაქ ისფაჰანიდან აგზავნებოდა ხაზინაში...“¹³

დიდვაზირს უშუალოდ ემორჩილებოდა სახელმწიფოს საფინანსო უწყებების ხელმძღვანელი მუსტოუფი ალ-მამალექი, რომელიც მის მითითებათა საფუძველზე მოქმედებდა.

დიდვაზირი ხელმძღვანელობდა აგრეთვე ირანის პროვინციებიდან გადასახადის აკრეფის საქმეს. მისი ნებართვა იყო საჭირო ამ გადასახადების დადგენისათვის. ამავე დროს „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით მას უფლება ჰქონდა შეემცირებინა ცალკეული პროვინციიდან ასაკრეფი გადასახადის რაოდენობა. იმ შემთხვევაში, თუ დადგენილი გადასახადი განსაკუთრებით ძნელი გადასახდელი იყო მოსახლეობისათვის¹⁴. დიდვაზირი ნიშნავდა გადასახადის ამკრეფ მოხელებს¹⁵.

როგორც ცნობილია, ირანში მიწები იყოფოდა რამდენიმე კატეგორიად: 1. დივანის, ანუ სახელმწიფო მიწები (არაზი-ე დივანი), 2. შაჰის სახასო მიწები (ხასე), 3. საეკლესიო მიწები (ვაჟფი) და 4. კერძომესაკუთრული მიწები (მულქი). ტერიტორიის დიდი ნაწილი ეკავა დივანის და ხასეს მიწებს. მათ შესაბამისად განაგებდნენ „დივანისა“ და „ხასეს“ უწყებანი. დიდვაზირი სათავეში ედგა დივანის უწყებას. იგი ამ უწყების ვაზირი იყო.

დივანისა და ხასეს უწყებების საფინანსო საქმეებს შესაბამისად განაგებდნენ მუსტოუფი ალ-მამალექი და მუსტოუფი-ე ხასე. მუს-

13 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

14 იქვე, გვ. 6.

15 იქვე.

ტოუფი ალ-მამალექი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უშუალოდ ემორჩილებოდა დიდვაზირს. ამავე დროს, როგორც „თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ირკვევა, მუსტოუფი-ე ხასე მოქმედებდა მუსტოუფი ალ-მამალექის მითითებათა საფუძველზე. აქედან გამომდინარე, დიდვაზირი უშუალოდ ხელმძღვანელობდა დივანის უწყების საფინანსო საქმეებს და ამავე დროს კონტროლს უწევდა ხასე უწყების ფინანსებსაც.

შაჰის სახელისოებისა და სამეურნეო დაწესებულებათა საქმიანობას ხელმძღვანელობდა „ბიუთათის ნაზირი“, ხოლო საფინანსო საქმეებს განაგებდა „მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი“.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით „მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილიც“ მუსტოუფი ალ-მამალექის მითითებათა საფუძველზე მოქმედებდა და ამდენად ამ უწყების ფინანსებიც დიდვაზირის კონტროლის ქვეშ იყო.

უზენაესი დივანის დიდვაზირს ექვემდებარებოდა „დივანის“ ორი ძირითადი დაწესებულება: საფინანსო უწყება („დავთარხანე“) და სახელმწიფო კანცელარია („დარ ალ-ინშა“), რომლებსაც შესაბამისად განაგებენ მუსტოუფი ალ-მამალექი და მუნში ალ-მამალექი. გარდა ამისა იგი კონტროლს უწევდა შაჰის დომენისა და სასახლის დაწესებულებათა საფინანსო-სამეურნეო საქმეებს. მას ემორჩილებოდა ზემოხსენებულ უწყებებში დასაქმებული სამოქალაქო მოხელეები. როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, დიდვაზირი იყო შაჰის მოადგილე ქვეყნის სამოქალაქო მართვაში და ხშირად სახელმწიფოს ფაქტიური მმართველი. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, დიდვაზირის როგორც სახელმწიფოს საფინანსო საქმეების ხელმძღვანელის. მოვალეობას შეადგენდა „გაედიდებიჩა დივანის შემოსავალი და დაეცვა პროვინციებიდან შემოსული თანხები“¹⁶.

სახელმწიფო მოღვაწეობის სფეროებს შორის XVII ს. ირანში ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო საფინანსო-სამეურნეო საქმიანობა. აქედან გამომდინარე, დიდვაზირი, როგორც ამ საქმიანობის ხელმძღვანელი, ფართო უფლებებით იყო აღჭურვილი. იგი რანგით სხვა მოხელეებზე (როგორც სამოქალაქო, ასევე სამხედრო) უფრო მაღლა იყო დაყენებული.

შესაძლოა, სწორედ აქედან გამომდინარეობს დიდვაზირის მეორე ძირითადი ფუნქცია, კერძოდ კი ის, რომ იგი სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე იყო.

ამას შესაძლოა განაპირობებდა ისიც, რომ სახელმწიფოს სამეურნეო-საფინანსო საქმეების უკეთესად გაძლიერებისათვის საჭირო იყო

¹⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 6.

სხვებთან შედარებით უფრო ფართო უფლებებით აღჭურვილი მოხელე.

როგორც ცნობილია, სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საქმეებს თვითონ შაჰი წყვეტდა, მაგრამ გარკვეულ როლს თამაშობდა შაჰთან არსებული სათათბირო ორგანო — „ამირთა საბჭო“. მასში შედიოდნენ სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეები, დიდვაზირი კი თავმჯდომარეს წარმოადგენდა ამირთა საბჭოში. კემპფერი პირდაპირ გვუბნება, რომ დიდვაზირი საბჭოს თავმჯდომარეა¹⁷.

როგორც სამოქალაქო ბიუროკრატის მეთაურს, მას ემორჩილებოდნენ სამოქალაქო მოხელეები, ხოლო როგორც სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე, იგი კონტროლს უწევდა ყველა სხვა მოხელეთა საქმიანობას.

დიდვაზირი მონაწილეობდა სახელმწიფოს ყველა მოხელის დანიშვნაში, თანამდებობაზე დანიშვნის დოკუმენტები ძალაში ვერ შევიდოდა მისი ბეჭდის გარეშე. თვით ისეთი მაღალი რანგის მოხელეთა თანამდებობაზე დანიშვნის დოკუმენტები, როგორებიც იყვნენ ყორჩიბაში, ყულარალასი და სხვ. უხდა დამტკიცებულებით დიდვაზირის ბეჭდით, თუმცა მათ შაჰი ნიშნავდა. დიდვაზირი ნიშნავდა „დივანის“ მოხელეებს. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ნათქვამია: „თუნდაც ზეპირი ბრძანება (დივანის მოხელეთა) დანიშვნისა გაცემული იყოს... სანამ დიდვაზირის თალიყა არ გამოვა, მათი დანიშვნის რაყამი არ გაიცემა“¹⁸. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ დაბალი რანგის მოხელეთა დანიშვნისათვის მხოლოდ დიდვაზირის ნებართვა იყო საჭირო. იქვე „თაზქირათ ალ-მულუქი“ გვამცნობს: „უმნიშვნელო მოხელეების სამსახურზე დანიშვნის რაყამები, (როგორებიც იყვნენ) სამეფო სამეურნეო დაწესებულებათა ხელოსნები და სამეფო სამდივნოს და ხასეს მწერლები, რომლებიც არ იყვნენ უწმინდესთან (შაჰთან. — ნ. ს.) მოხსენების ღირსნი, გაიცემა უზენაესი დივანის აღიჯაჰ ვაზირის თალიყჩეს სახით... და არ არის საჭირო, რომ უწმინდესს მოხსენდეს“. ამავე დროს დიდვაზირი მონაწილეობდა მოხელეთა ჯამაგირების განსაზღვრაშიც.

დიდვაზირის, როგორც საფინანსო-სამეურნეო საქმეთა ხელმძღვანელის მოვალეობას შეადგენდა გაეზარდა სახელმწიფოს შემოსავალი, ამავე დროს, როგორც მთავრობის მეთაური, იგი ვალდებული იყო წესრიგი დაეცვა სახელმწიფოში. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით მას უფლება ჰქონდა აეკრძალა სახელმწიფოს ყველა სხვა მოხელისათვის არაკანონიერი მოქმედება. ხოლო საჭიროების შემ-

¹⁷ Kaempfer, გვ. 62.

¹⁸ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 6.

თხვევაში შაჰისათვის მოეხსენებინა კანონიერების დარღვევის შესახებ.

ამრიგად, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, დიდვაზირს სეფიანთა სახელმწიფოში ორი ძირითადი ფუნქცია ჰქონდა: 1. იგი ხელმძღვანელობდა ქვეყნის საფინანსო-სამეურნეო და სამდივანმწიგნობრო საქმებს. 2. დიდვაზირი იყო ამავე დროს მთავრობის მეთაური. ირანის ეთემად აღ-დოულეს ასეთი მნიშვნელოვანი ფუნქციები განსაზღვრავდა ამ მოხელის ფართო უფლებებს.

დიდვაზირის უაღრესად დიდ გავლენაზე სახელმწიფო საქმეებში ცნობებს გვაძლევენ ევროპელი ავტორებიც (შარდენი, კემპფერი, ოლეარიუსი).

შარდენის ცნობით, ირანში „შაჰები მხოლოდ საჩვენებლად არიან“, ხოლო ქვეყნის ფაქტიურ მმართველებს დიდვაზირები წარმოადგენენ¹⁹.

იგივე ავტორი ასეთი დიდი გავლენის მქონე მოხელის არსებობის მიზეზად ასახელებს იმას, რომ ირანის შაჰები, რომლებიც თითქმის მთელ თავის დროს პარემში ატარებდნენ, მოშორებული იყვნენ სახელმწიფო საქმიანობას და მოკლებული იყვნენ სახელმწიფოს მართვისათვის საჭირო თვისებებს. ამავე დროს შაჰები ხშირად მიდიოდნენ სალაშქროდ. სახელმწიფოში საჭირო იყო დიდი ავტორიტეტის მქონე მოხელე, რომელიც მათი არყოფნის დროს დაიცავდა წესრიგს. შარდენის აზრით, სწორედ ამ მიზეზით არსებობდა ირანში დიდვაზირის თანამდებობა²⁰.

დიდვაზირის ფართო უფლებებზე ლაპარაკობს კემპფერიც. მისი ცნობით, დიდვაზირი გადამწყვეტ როლს თამაშობდა სახელმწიფო საქმეებში: ყველა მოხსენებით ბარათს, რომელიც შაჰის კარზე იგზავნებოდა, ჯერ დიდვაზირი განიხილავდა და შემდეგ მოახსენებდა შაჰს გადაწყვეტილების მისაღებად²¹. ასევე, მაღალ თანამდებობაზე მოხელეთა დანიშვნაც დიდვაზირზე იყო დამოკიდებული, რადგან შაჰი აქაც მისი რჩევით სარგებლობდა. დიდვაზირის რჩევით სარგებლობდა შაჰი სხვა მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეთა გადაწყვეტის დროსაც²².

¹⁹ Chardin, V. გვ. 340.

²⁰ იქვე, გვ. 339.

²¹ Kaempfer, გვ. 62.

²² იქვე, გვ. 31.

დაახლოებით ასეთვე ზუსათ-ს ცნობებს გვაწვდის ოლეარიუსი²³, ლე ბრიუნი²⁴, ვოლინსკი²⁵ და სხვ.

ამრიგად, როგორც განხილული მასალიდან ჩანს, დიდვაზირი სეფიანთა სახელმწიფოს ფაქტიურ მმართველს წარმოადგენდა. იგი იყო შაჰის მოადგილე სამოქალაქო მმართველობის დარგში და მისი სახელით განაგებდა ქვეყანას, მაგრამ ზემოთ განხილული წყაროები ძირითადად XVII ს. მეორე ნახევარსა და XVIII ს. დასაწყისს განეკუთვნება, ამიტომ მათში მოცემული მასალა მხოლოდ ხსენებული პერიოდისთვის არის გამოსადეგი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში, როდესაც სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია გაბატონებულ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა, დიდვაზირი არ იყო სახელმწიფოს პირველი მოხელე.

უმალესი დივანის ვაზირის უფლებათა გაფართოების ცდა, ყიზილბაშ ამირთა წინააღმდეგობის გამო, როგორც წესი, მარცხით მთავრდებოდა. ყიზილბაშ ამირთა „წყალობით“ უზენაესი დივანის ვაზირები ხშირად სიკვდილით ისჯებოდნენ ან იძულებული იყვნენ გადამდგარიყვნენ თანამდებობიდან. მაგ., დივ-სულთან რუმლუმ სიკვდილით დასაჯა უზენაესი დივანის ვაზირი ხაჯე ქალალ აღ-დინი. ასევე ყიზილბაშ ამირთა მიზებით სიკვდილით დაისაჯა მირ ჯაფარ საეაჯი²⁶ და ა. შ.

დიდვაზირის გავლენა და მისი როლი ქვეყნის მართვაში დამოკიდებული იყო, აგრეთვე, შაჰის პირად თვისებებზე. შარდენისა და კემპფერის ცნობები განეკუთვნება იმ პერიოდს, როდესაც „პარეში გაზრდილი“ ირანის შაჰები უმეტეს შემთხვევაში თავს არიდებდნენ სახელმწიფო საქმეებს და ქვეყნის მართვას დიდვაზირს და სხვა მაღალ მოხელეებს ანდობდნენ. ამიტომ ბუნებრივია, რომ როგორც შარდენი, ასევე კემპფერი სახელმწიფოს ფაქტიურ მმართველად დიდვაზირს მიიჩნევენ. მაგრამ ამ მოსაზრების გავრცელება არ შეიძლება შაჰ აბას I-ის მმართველობის ხანაზე (1587—1629). შაჰ აბასი თვითონ წყვეტდა სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საქმეებს და, რა თქმა უნდა, დიდვაზირის ინიციატივა სახელმწიფოს საქმიანობაში მის დროს შეზღუდული უნდა ყოფილიყო. სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტაში ზოგჯერ დიდ როლს თამაშობდნენ და დიდვაზირს მეტო-

²³ О л е а р и й. გვ. 892.

²⁴ Le B r u n. IV. გვ. 142.

²⁵ П. Б у ш е в. Посольство Артемия Волынского в Иран в 1717—1718 гг., 1978, გვ. 61.

²⁶ ი ს კ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი, „თარიხ-ე...“, გვ. 159—160.

ქეობას უწევდნენ შაჰთან დაახლოებული პირები, რომლებსაც არ ეკავათ უმაღლესი თანამდებობანი.

როგორც აღვნიშნეთ, შაჰი დიდ დროს ატარებდა პარემში და მისი იქ ყოფნის დროს მოხსენებითი ბარათები და თხოვნები მას გადაეცემოდა პარემის მოხელეთა საშუალებით. ხშირად შაჰი მათთან ერთად წყევტდა საქმეებს. XVII ს. II ნახევარში არსებობდა ე. წ. „საქურისთა საბჭო“²⁷, რომელიც ევროპელ ავტორთა ცნობით, დიდი გავლენით სარგებლობდა და ხშირად მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები სწორედ აქ წყდებოდა.

კარმელიტების ორდენის ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ მნიშვნელოვან როლს სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტაში თამაშობდა შაჰის დედაც²⁸. აქ მოტანილი ცნობები დასტურდება სპარსული წყაროებითაც.

შაჰზე გარკვეული გავლენით სარგებლობდნენ აგრეთვე სხვა, დიდვაზირთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის მოხელეები, ასეთები იყვნენ: ჰაქიმბაში, მუნაჯიმბაში, მეჰთარი და სხვ. ჰაქიმბაში და მუნაჯიმბაში ატარებდნენ „მუყარაბ ალ-ხაყან“-ის ტიტულს და რანგით დაბლა იდგნენ „დიდამირთა“ წოდების მქონე მოხელეებზე. მაგრამ რადგანაც შაჰი ახგარიშს უწევდა მათ რჩევას, ისინი ხშირად გავლენას ახდენდნენ შაჰის გადაწყვეტილებებზე. ასევე მეჰთარსაც, რომელიც არ იყო მაღალი რანგის მოხელე, დიდი გავლენა ჰქონდა შაჰის კარზე. სწორედ ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ადამ ოლეარიუსის თხზულების იმ ნაწილში, სადაც ჩამოთვლილია სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს უმაღლესი მოხელეები, მეჰთარი მოხსენიებულია ეთემად ად-დოულესა და ყორჩი-ბაშია შემდეგ, ისეთო მაღალი რანგის მოხელეთა წინ, როგორებიც იყვნენ ვაყე-ნევიზი, დივანბეგი, ყულარალასი და სხვ.²⁹

კემჰერის საშუალებით ჩვენ ვგებულობთ დიდვაზირის კიდევ ერთი ფუნქციის შესახებ, კერძოდ, მისი ცნობით, დიდვაზირი სეფიანთა ირანის საგარეო საქმეებსაც განაგებდა³⁰.

ამ ცნობისათვის ყურადღება მიუქცევია ვ. მინორსკის³¹. როგორც ჩანს, სწორედ ამ ცნობაზე დაყრდნობით აცხადებს ლოკარტი, რომ სეფიანთა ირანის ეთემად ად-დოულე საგარეო საქმეებსაც ხელმძღვანელობდა³².

²⁷ A Chronicle of the Carmelits. გვ. 471.

²⁸ იქვე, გვ. 465.

²⁹ О. Леруа. გვ. 898.

³⁰ Kaempfer, გვ. 63.

³¹ Tadhkirat al-muluk. გვ. 116.

³² B. Lockhart, The Fall of the Safavid Dynasty..., გვ. 13-

კემპფერის ეს ცნობა საინტერესოა იმ მხრივ, რომ სეფიანთა პერიოდის ამსახველი სხვა წყაოები არაფერს გვეუბნება დიდვაზირის ამ ფუნქციების შესახებ.

ჩვენი აზრით, ეს შემდეგი გარემოებით უნდა აიხსნას: სეფიანთა სახელმწიფოში ჯერ კიდევ არ არსებობდა ცალკე საგარეო საქმეთა უწყება და ამდენად ამ უწყების ხელმძღვანელი მოხელე. უცხო ქვეყნებთან ურთიერთობასთან დაკავშირებული საქმეები განაწილებული იყო სხვადასხვა მოხელეებზე (მაჯლისნევისი, მეჰმანდარი), ხოლო ამ საქმეებს ხელმძღვანელობდა თვითონ შაჰი და დიდვაზირი, როგორც შაჰის მოადგილე და მთავრობის მეთაური. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ XVII ს. მეორე ნახევარში სახელმწიფოს ფაქტიური მმართველი დიდვაზირი იყო (რასაც ამ პერიოდის ევროპელი მოგზაურები ადასტურებენ), მაშინ დასაშვებია, რომ საგარეო საქმეებსაც ის ხელმძღვანელობდა. ბუნებრივია, რომ დიდვაზირს არ ექნებოდა ეს ფუნქცია სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში, როდესაც ირანის სამოხელეო აპარატის სათავეში სხვა მოხელეები (ვაჟილი, ამირ ალ-უმარა) იდგნენ.

ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ დიდვაზირი სეფიანთა ირანში ამავე პერიოდის თურქეთის საღრე ზამ-ისაგან (დიდვაზირისაგან) განსხვავებით სამოქალაქო მოხელეს წარმოადგენდა (როგორც ცნობილია, ამ პერიოდის ოსმალეთის დიდვაზირი სახელმწიფო ჯარების მთავარსარდალიც იყო³³), სამხედრო საქმეებს კი სეფიანთა სახელმწიფოში სხვა მოხელეები განაგებდნენ.

ბოლო სეფიანი შაჰების დროს ირანში ჩვენ ეხვდებით სომეხ და დარესტინელ დიდვაზირებს³⁴, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ამ თანამდებობაზე ირანელები („ტაჯიკ“) და, როგორც წესი, სამოქალაქო ბიუროკრატიის წარმომადგენლები (ე. წ. „კალმის ბატონები“ — „არბაბ-ე ყალამ“) ინიშნებოდნენ. თუმცა იყო გამონაკლისიც: მაგალითად, სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემის წინ, ცოტა ხნით დიდვაზირის თანამდებობაზე შამლუს ყიზილბაშური ტომის წარმომადგენელი (მუჰამედი ყულა-ხან შამლუ) და სამხედრო პირი, დაინიშნა, რომელსაც მანამდე ერთ-ერთი უმაღლესი სამხედრო თანამდებობა (ყორჩიბაშობა) ეკავა. იგი ავღანელებთან გადამწყვეტ ბრძოლაში სათავეში ედგა სეფიანთა ჯარის ცენტრს, მაშინ როდესაც ფლანგებს უმაღლესი სამხედრო მოხელეები (ყორჩიბაში, ყულარალასი)

³³ მ. ს. ვაჩიძე, ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული წყობა და პარო-
ვინციული მართვა-გამგეობა XVI ს-ში, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის
საქიოებო, თბ., 1963, გვ. 91.

³⁴ The Cambridge History of Iran, vol. 6, გვ. 294, 318.

მეთაურობდნენ³⁵. მაგრამ ყიზილბაში ამირისა და სამხედრო პირის-
დიდვაზირად დანიშნა მხოლოდ ავღანთა შემოსევის შედეგად ირან-
ში შექმნილი საგანგებო ვითარებით უნდა აიხსნას და დიდვაზირის
მიერ სარდლის ფუნქციების შესრულება ამ ინსტიტუტის დამაზა-
სიათებელ ნიშნად არ უნდა ჩაითვალოს.

დიდვაზირის ყოველდღიური საქმიანობის შესახებ საინტერესო
ცნობებს გვაწვდის კემჰფერი: რადგან სახელმწიფოს ყველა მნიშ-
ვნელოვანი საქმე დიდვაზირს შაჰის მითითებით და მისი ბრძანებით
უნდა გადაეწყვიტა, კემჰფერის ცნობით, იგი მთელ დღეს შაჰის სა-
სახლეში ატარებდა, სადაც იგი უცდიდა შესაფერის დროს, რომ
შაჰისათვის გადაეცა თხოვნები თუ მოხსენებები. მიეღო მისგან მი-
თითებული იმ საქმეთა შესახებ, რომლებიც სასწრაფო გადაწყვეტას
მოითხოვდა³⁶.

ამავე ავტორის ცნობით, დიდვაზირიც კი ხშირად ვერ ახერხებ-
და შაჰთან შესვლას და ამ შემთხვევაში მეჰთარისა ან შაჰის სხვა
მსახურის საშუალებით აწვდიდა შაჰს თავის თხოვნებს და იღებდა
მისგან შესაბამის ბრძანებებს. პირადად შაჰისათვის მოხსენების სა-
შუალება დიდვაზირს ეძლეოდა შაჰის ცხენით სეირნობის დროს,
რასაც შაჰი ყოველ საღამოს აწყობდა და მას დიდვაზირიც უნდა ხლე-
ბოდა³⁷. რამდენადაც ყოველდღიურად გადასაწყვეტ საქმეთა რაოდე-
ნობა ძალზე დიდი იყო, დიდვაზირს, კემჰფერის სიტყვებით, დასვე-
ნების თუ გართობის დრო არ ჰქონდა³⁸.

კემჰფერის ცნობით, დიდვაზირი შაჰის სასახლესთან ახლოს
ცხოვრობდა, მაგრამ სახელმწიფო ფუნქციებს იგი შაჰის სასახლე-
ში ასრულებდა³⁹. „თაზქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-
მულუქის“ მიხედვით შაჰის სასახლის („დოულათხანე“) შე-
სასვლელთან დიდვაზირისათვის აგებული იყო სპეციალური შე-
ნობა — „ქეშიქხანე“ („სამორიგეო სახლი“)⁴⁰, სადაც იგი იღებ-
და ხალხის თხოვნებს, საჩივრებს, წყვეტდა სადავო საკი-
თხებს და ა. შ.⁴¹ ასე რომ, დიდვაზირი სასამართლო ფუნქციებსაც
ასრულებდა. ევროპული წყაროების ცნობით, სეფიანთა სახელმწიფოში

³⁵ Петров и Саргис Гиланенц, გვ. 5

³⁶ Kaempfer, გვ. 63.

³⁷ იქვე.

³⁸ იქვე.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ „თაზქირათ ალ-მულუქ“. გვ. 6; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 76.

⁴¹ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ შაჰის სასახლის შესასვლელთან იყო სა-
ხელმწიფოს უმაღლესი მოსამართლის — დივანბეგის — „ქეშიქხანეც“. იხ. „დასთურ
ალ-მულუქ“, II, გვ. 87; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 12; Олгарий, გვ. 632.

შედარებით ნაკლებად მნიშვნელოვანი სასამართლო საქმეები ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სხვადასხვა საერო და სასულიერო მოხელეებზე იყო განაწილებული. ადგილებზე ასეთ საქმეებს წყვეტდნენ პროვინციისა და ქალაქის მმართველები, ასევე ადგილობრივი სასულიერო მოსამართლეები. ცენტრალური ხელისუფლების ყველა მსხვილი მოხელე წყვეტდა მისი ხელქვეითი მოხელეების სასამართლო საქმეებს. მათ ფუნქციებს შეადგენდა ამგვარი საქმეების გამოძიებაც და დამნაშავეთა დასჯაც. ამ წესის თანახმად დიდვაზირი, როგორც „დივანის“ (სახელმწიფო) უწყების მეთაური, წყვეტდა ამ უწყების მოხელეთა (ძირითადად, მონაგარიშეების, მწერლების) სასამართლო საქმეებს. მაგრამ გარდა ამისა არსებობდა უმაღლესი სასამართლო ორგანოებიც. სეფიანთა სახელმწიფოში უმაღლესი სასამართლო ხელისუფლება შაჰს ეკუთვნოდა. ამ საქმეში მის მოადგილეს წარმოადგენდა დივანბეგი—უმაღლესი მოსამართლე, რომელიც სასულიერო მოხელესთან — ჯადრთან — ერთად წყვეტდა ყველაზე მნიშვნელოვან (ძირითადად, სისხლის სამართლის) საქმეებს. როგორც ჩანს, შაჰის კარზე სასამართლო საქმეები დიდვაზირის „ქვეშიქსანეშიც“ ირჩეოდა. ძეგლის მიხედვით შედარებით ნაკლებად მნიშვნელოვანი საქმეების გადაწყვეტა თვით დიდვაზირს შეეძლო, ხოლო მნიშვნელოვანი საქმეების შესახებ მას შაჰისათვის უნდა მოეხსენებინა და გადაწყვეტილებაც მისი მითითების თანახმად გამოეტანა⁴². ამავე ძეგლის თანახმად, სასამართლო გადაწყვეტილებასთან დაკავშირებულ გასკარულებებს (ჰოქმები, რაყაშები, თალიყები) დიდვაზირის მიერ დაწერილი სპეციალური საბუთის („ნევეშთე“) თანახმად ადგენდნენ⁴³. როგორც ჩანს, დიდვაზირი უმთავრესად ქონებასთან დაკავშირებულ დავებს წყვეტდა. ხოლო მკვლელობა და სისხლის სამართლის სხვა საქმეები დივანბეგის სასამართლოში ირჩეოდა⁴⁴. სიკვდილით დასჯის უფლება კი მხოლოდ შაჰს ჰქონდა.

დიდვაზირის სასამართლო საქმიანობასთან დაკავშირებით საინტერესოა „დასთურ ალ-მულუქის“ კიდევ ერთი ცნობა, რომლის მიხედვით დიდვაზირი საერთო ზედამხედველობას უწევდა სახელმწიფოში მიღებული კანონების დაცვას, მათ შესრულებას. ამასთან, პირველ რიგში მას ევალებოდა მოხელეთა „ძალადობისა და შევიწროებისაგან“ ხალხის დაცვა⁴⁵. აღნიშნული ცნობა გარკვეულად ემთხვევა ევროპული წყაროების მონაცემებს, რომელთა თანახმად სე-

42 „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 76—77.

43 იქვე.

44 იქვე, გვ. 87; „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 12.

45 „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 76.

ფიანი შაქები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ხალხის საჩივრებს და მათ საფუძველზე ხშირად მაღალი რანგის მოხელეებსაც სჯიდნენ⁴⁶. „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვითაც „თუ ამირები, ბეგლარბეგები, სულთნები და ლეთივ დაცული პროვინციების სხვა მეთაურები ძალადობას ჩაიდენდნენ ან კანონს დაარღვევდნენ“ დიდვაზირს ევალებოდა და უფლება ჰქონდა მათთვის „აეკძალა“ ამგვარი მოქმედება და აღედგინა სამართლიანობა, რის შესახებაც იგი გასცემდა სპეციალურ განკარგულებას⁴⁷, ხოლო თუ დიდვაზირის ჩარევას შედეგი არ მოჰყვებოდა, მაშინ მას საქმე შაჰისათვის უნდა მოხსენებინა⁴⁸.

საინტერესოა, რომ თუ, ჩვეულებრივ, სასამართლო საქმე საჩივრის საფუძველზე აღიძრებოდა, დიდვაზირს საქმის წამოწყება და მოხელეთა საქმიანობაში ჩარევა საკუთარი შეხედულებისამებრ შეეძლო იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მათზე მოსახლეობისაგან საჩივრები არ იყო შემოსული⁴⁹.

„დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, დიდვაზირის ქეშიქხანეში გამართულ სხდომებს სხვა მოხელეებიც ესწრებოდნენ: „დიდი ამირები და უზენაესი დივანის სხვა დიდი მოხელეები ისევე (იმავე წესით) სხედან ქეშიქხანეში, როგორც სამოთხის სადარ მაჯლისზე“⁵⁰. რამდენადაც „დიდი ამირები“ და „უზენაესი დივანის დიდი მოხელეები“ სახელმწიფოს ყველა მაღალი რანგის მოხელეს გულისხმობს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ წყაროებში „ამირთა საბჭოდ“ მოხსენიებული უმაღლესი სათათბირო ორგანო, ზოგჯერ სწორედ დიდვაზირის ქეშიქხანეში მართავდა სხდომებს.

„დასთურ ალ-მულუქი“ დიდვაზირის საქმიანობასთან დაკავშირებით კიდევ რამდენიმე საინტერესო ცნობას გვაწვდის.

ძეგლის თანახმად, დიდვაზირს მიზარებული ჰქონდა არაბისტანის და საქართველოს ვალების საქმეები. როგორც ცნობილია, სეფიანთა ირანში ვალი თავისი სტატუსით მკვეთრად გამოირჩევა სხვა მოხელეებს შორის. ირანის სხვა პროვინციათა მმართველებისაგან (ბეგლარბეგისაგან) განსხვავებით, ვალი ადგილობრივი დინასტიის წარმომადგენელი იყო. ვალის საგამგეო ტერიტორია არ იყო აღწერილი ირანის „დივანის“ მოხელეების მიერ, ხოლო მისი შემოსავალი არ შედიოდა ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში. მის ძირითად მოვალეობას შეადგენდა შაჰისადმი საჭიროების შემთხვევაში სამხედრო დი-

⁴⁶ Chardin, V, გვ. 21.

⁴⁷ „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 76.

⁴⁸ იქვე.

⁴⁹ იქვე.

⁵⁰ იქვე, გვ. 77.

მარების გაწევა და ძლენის (ფეშქაშის⁵¹) მირთმევა⁵¹. ფაქტიურად ვალი ნახევრად დამოუკიდებელი, ვასალური ქვეყნის მმართველს წარმოადგენდა. XVII ს. ბოლოსათვის ირანში სულ 4 ვალი არსებობდა.

ვალიების ერთ-ერთი პრივილეგია იყო ის, რომ შაჰის კარზე ყოფნისას ისინი ან მათი წარმომადგენლები უტხო ქვეყნების ელჩების მსგავსად, შაჰის სტუმრებად ითვლებოდნენ, რაც იმას ნიშნავდა, რომ მათ მგზავრობასთან და შაჰის კარზე ყოფნასთან დაკავშირებულ ყოველგვარ ხარჯებს შაჰ-ის ხაზინა კისრულობდა. მათთან ინიშნებოდა სპეციალური მოხელე — მეჰმანდარი („მესტუმრე“), რომელსაც ევალებოდა ვალის სტუმრობასთან დაკავშირებული საკითხების მოგვარება. როგორც „დასთურ ალ-მულუქიდან“ ჩანს, მეჰმანდარის გარდა შაჰი ვალის „მასპინძლობას“ ავალებდა რომელიმე უფრო მაღალი რანგის მოხელეს და დიდვაზირს სწორედ ასეთი მოვალებები ჰქონდა საქართველოსა და არაბისტანის ვალიებთან დაკავშირებით. ძეგლის მიხედვით, დიდვაზირი ამისათვის ინიშნავდა სპეციალურ მოხელეებს — ვაქილებს („რწმუნებულებს“), რომელთა ფუნქციას შეადგენდა ვალიების ან მათი ელჩების „მესტუმრობა“, მათთვის შაჰის მიერ ბოძებული ხალათისა და სხვა საჩუქრების გადაცემა და მათგან საჩუქრების მიღება⁵².

გარდა ამისა, დიდვაზირს დავალებული ჰქონდა საქართველოს და არაბისტანის ვალიების მიერ შაჰთან გამოგზავნილი თხოვნების განხილვა და შაჰისათვის მოხსენება და ამ თხოვნების საფუძველზე შაჰის მითითებით საჭირო განკარგულებების და ბრძანებების („რაყამების და ჰოქმების“) გამოცემა⁵³.

აღსანიშნავია, რომ სახელმწიფოს პირველ მოხელეს — დიდვაზირს — მხოლოდ საქართველოს და არაბისტანის ვალიების საქმეები ჰქონდა მიბარებული. შაჰის სხვა ვასალების „მასპინძლობა“ სხვა უფრო დაბალი რანგის მოხელეებს ევალებოდათ. რაც ზემოხსენებული ვალიების გამორჩეულ მდგომარეობაზე მიუთითებს.

„დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით დიდვაზირს კიდევ ერთი საპატიო მოვალეობა ჰქონდა, სახელდობრ, შაჰის მაჯლისებზე ნადიმის დამთავრების შემდეგ ყურანის პირველი სურის წაკითხვა მხოლოდ მის პრეროგატივას შეადგენდა⁵⁴.

⁵¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება, გვ. 375; K. M. Röhborn, გვ. 73—94

⁵² „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 77.

⁵³ იქვე.

⁵⁴ იქვე.

თანამდებობაზე დანიშვნის დროს დიდვაზირს შაჰი უბოძებდა ძვირფას თავსაბურავს („თაჭ“) და საპატიო ტანისამოსს („ხალათ“)⁵⁵, რასაც, ჩვეულებრივ, შაჰის სხვა მოხელეებიც იღებდნენ. ამასთან, სამხედრო მოხელეებს საპატიო ტანისამოსის გარდა გადაეცემოდათ ძვირფასი ხმალი, ხანჯალი, ცხენი და ა. შ. დიდვაზირი, როგორც სამოქალაქო მოხელე, მათ ნაცვლად იღებდა მხოლოდ ამ თანამდებობისათვის განკუთვნილ, ძვირფასი ქვებით მოჭედილ კალამ-სამელნეს. საინტერესოა, რომ საპატიო ტანისამოსისაგან განსხვავებით, კალამ-სამელნე დიდვაზირს, როგორც ჩანს, მხოლოდ დროებით გადაეცემოდა, ვიდრე მას ეს თანამდებობა ეკავა. ჩვენი აზრით, სწორედ ამგვარ დროებით გაცემას აღნიშნავს ძეგლში დიდვაზირის კალამ-სამელნესთან დაკავშირებით ნახმარი ტერმინი „სეფორდე“ („ჩაბარებული“), „დასთურ აღ-მულუქში“ ამის შესახებ ნათქვამია: დიდვაზირს „...კალამ-სამელნე გადაეცემა „სეფორდეს“ ფორმით, რომელიც ზაზინაში ინახება“⁵⁶.

სამაგიეროდ, დიდვაზირი ვალდებული იყო ყოველ ახალ წელს შაჰისათვის „ძღვენი“ („ფეშქაშ“) მიერთმია. ძეგლის თანახმად, დიდვაზირის სავალდებულო ძღვენს შეადგენდა განსაზღვრული რაოდენობის ფული (1000 აშრაფი) და 12 ცხენი⁵⁷.

„თაზქირათ აღ-მულუქსა“ და „დასთურ აღ-მულუქში“ მოცემულია დიდვაზირის სარგოც. ორთავე წყაროში აღნიშნულია, რომ დიდვაზირს არა აქვს დანიშნული მუდმივი ჯამაგირი („მავაჯებ“)⁵⁸. მის ძირითად შემოსავალს შეადგენდა მოსახლეობაზე დადებული, მხოლოდ დიდვაზირისათვის განკუთვნილი გამოსაღები — ე. წ. „რასმ აღ-ვიზარა“ („სავაზირო გადასახადი“) 803 თუმნისა და 3943 დინარის რაოდენობით⁵⁹. გარდა ამისა იგი შაჰისაგან იღებდა „ყოველწლიურ საჩუქარს“ („ენამ-ე ჰამესალე“), „ენამი“ აღნიშნავდა შაჰის მიერ თავისი ქვეშევრდომებისათვის ბოძებულ საჩუქარს. იგი განიხილებოდა როგორც პირადი დამსახურებისათვის მიღებული ჯილდო⁶⁰ და არ იყო აუცილებელი, რომ ენამით დაჯილდოებული თანამდებობის პირი ყოფილიყო. თუმცა, ბუნებრივია, მისი მიღების მეტი შანსი სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეებს ჰქონდათ. შაჰის მიერ ქვეშევრდომთა ამგვარი „დასაჩუქრების“ პრაქტიკა საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ირანში, მაგრამ ცალკე აღებული მოხელისათ-

⁵⁵ „დასთურ აღ-მულუქ“, II, გვ. 77.

⁵⁶ იქვე.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 52; „დასთურ აღ-მულუქ“, II, გვ. 77.

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ Tadhkirat al-muluk. გვ. 151.

ვის „ენამი“ რეგულარულ შემოსავალს არ წარმოადგენდა, მას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა. დიდვაზირი ამ მხრივ ირანის სხვა მოხელეებისაგან გამოირჩევა: მას მუდმივი, „ყოველწლიური ენამი“ ჰქონდა დანიშნული, რასაც აღნიშნავს კიდევ ტერმინი „ენამ-ე პამესალე“⁶¹.

დიდვაზირი „ყოველწლიურ ენამს“ იღებდა ნაწილობრივ ფულით (20 თუმანი)⁶² და ნაწილობრივ „საქონლით“ („აჯნას“)⁶³, რომელიც სასურსათო პროდუქტებისაგან შედგებოდა. „დასთურ ალ-მულუქში“ დაწვრილებით არის ჩამოთვლილი ის საკვები პროდუქტები (ხორბალი, ბრინჯი და ა. შ.), რომლებიც დიდვაზირის ყოველწლიურ სარგოს („ჯირე“ — „ულუფა“) შეადგენდნენ⁶⁴. იქვე მითითებულია დიდვაზირისათვის ყოველწლიურად გასაცემი თითოეული პროდუქტის ზუსტი რაოდენობა⁶⁵. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ კი მოცემულია აღნიშნული პროდუქტების საერთო ღირებულება — 3 თუმანი და 8500 დინარი („7 თუმნისა და 700 დინარის ნახევარი“)⁶⁶. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, დიდვაზირის აღნიშნული სარგო სეფიანთა მმართველობის ბოლოს გაორმაგებულა და ძეგლში სწორედ მომატებული სარგოა მოცემული⁶⁷.

ორივე ძეგლი მიუთითებს, რომ დიდვაზირი „ენამს“ ისტაჰანის შემოსავლიდან იღებდა⁶⁸. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ ზემოხსენებულ „რასმ ალ-ვიზარასაც“ დედაქალაქის მოსახლეობა ინდიდა. მით უმეტეს, რომ „რასმ ალ-ვიზარასთან“ ნახმარი ტერმინი „მაჰალე“ („რაიონი“)⁶⁹ ორივე ძეგლში უმეტეს შემთხვევაში ისტაჰანის გარეუბნებს აღნიშნავს.

ამრიგად, დიდვაზირის მუდმივი, დადგენილი შემოსავალი 830 თუმანს აღწევდა, რაც დაახლოებით ემთხვევა დიუმანის ნაშრომში მოტანილ დიდვაზირის ხელფასის რაოდენობას (1000 თუმანი)⁷⁰. სახელმწიფოს პირველი მოხელისათვის ეს არ იყო დიდი ჯამაგირი (მაგალითად, უფრო მაღალი ხელფასი ჰქონდათ ყორჩიბაშია და ყულარალასის), მაგრამ მას ჰქონდა დიდი რაოდენობით სხვა დამატებითი შემოსავალი, რომელთაგან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს

61. „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 52; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 78.

62. იქვე.

63. იქვე.

64. „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 77—78.

65. იქვე.

66. „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 52.

67. „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 78.

68. „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 52.

69. იქვე.

70. R. du Mans, გვ. 16.

ე. წ. „როსუმ“ („გადასახადები“), რომელსაც უმთავრესად თვით მოხელეები იხდიდნენ თავიანთი ჯამაგირებიდან იმ თანამდებობის პირთა სასარგებლოდ, რომლებიც მონაწილეობდნენ მათ სამსახურზე დანიშვნასა და ჯამაგირების განსაზღვრაში.

დიდვაზირს, როგორც სახელმწიფოს საფინანსო და სამდივნ-მწიგნობრო დაწესებულებათა საერთო ხელმძღვანელს, მოხელეთა ხელფასებიდან საკმაოდ მნიშვნელოვანი გადასახადი (როსუმ) ეკუთვნოდა. სახელმწიფო მოხელეების თიულებიდან იგი იღებდა ყოველ თუმანში 330 ღინარს, პამესალებიდან — 220 ღინარს, „ბარათებიდან“ — 110 ღინარს, სოიურღალებიდან, ენამებიდან — 660 ღინარს, იჯარებიდან — 500 ღინარს⁷¹.

რამდენადაც დიდვაზირი ხელმძღვანელობდა გადასახადების აკრეფას, იგი გადასახადის ამკრეფი მოხელეების ჯამაგირებიდანაც იღებდა „როსუმს“ (თუმანში 660 ღინარს)⁷².

ვეროპული წყაროების მიხედვით, დიდვაზირს სხვა სახის შემოსავალიც ჰქონდა. რამდენადაც დიდვაზირზე დიდად იყო დამოკიდებული შაჰისაგან შემოსავლიანი თანამდებობის მიღება და საერთოდ მოხელეთა ბედი, ეს უკანასკნელნი ცდილობდნენ დიდვაზირის კეთილგანწყობის მოპოვებას და ამ მიზნით ისინი შაჰის გარდა დიდვაზირსაც უგზავნიდნენ ყოველწლიურ საჩუქარს⁷³.

კემპფერის თანახმად, დიდვაზირის ამგვარი არაქანონიერი შემოსავალი მის ოფიციალურ შემოსავალზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. ამავე ავტორის მიხედვით, მთლიანად დიდვაზირის ყოველწლიური შემოსავალი 20000 და ზოგჯერ 30000 თუმანსაც კი აღწევდა⁷⁴. დიდვაზირის მიერ „როსუმისა“ და საჩუქრების სახით მიღებული თანხის უფრო ზუსტი დადგენა შეუძლებელია.

71 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 78.

72 იქვე.

73 Kaempfer, გვ. 67.

74 იქვე.

სამოქალაქო მოხელენი

§ 1. საფინანსო უწყების მოხელენი

მუსტოფი ალ-მამალეკი. დიდვაზირს. როგორც სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაურს, უშუალოდ ემორჩილებოდა საფინანსო უწყება („დავთარხანე“) და სახელმწიფო კანცელარია („დარ ალ-ინშა“). საფინანსო უწყებას სათავეში ედგა მუსტოფი ალ-მამალეკი („სახელმწიფო მუსტოფი“)¹.

მუსტოფი ალ-მამალეკი სეფიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოხელე იყო. „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზიქირათ ალ-მულუქში“ პასზე წინ სამოქალაქო მოხელეთაგან მოახსენიება მხოლოდ ორი მოხელე: დიდვაზირი და მაჯლისნევისი. მუსტოფი ალ-მამალეკი შედიოდა სეფიანთა სახელმწიფოს მოხელეთა უმაღლეს კატეგორიაში, რომლებიც იწოდებოდნენ „დიდამირებად“². მუსტოფი ალ-მამალეკი ამ მოხელეებთან ერთად ატარებდა „ალი-ჯაის“ („შალაღდგილოვანი“) ტიტულს, რომელსე სეფიანთა სახელმწიფოს უმაღლესი სამოხელეო ტიტული იყო³. „თაზიქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოხელეები რანგების მიხედვით არიან ჩამოთვლილი და მუსტოფი ალ-მამალეკი სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის მოხსენიებულია მეცამეტე ადგილზე⁴, მაგრამ ამ თანამდებობის მნიშვნელობა სეფიანთა სახელმწიფოს არსებობის მთელ მანძილზე ერთნაირი არ ყოფილა.

სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში (1501—1590), როდესაც სახელმწიფოში გაბატონებულ პოლიტიკურ ძალას ყიზილბაშური სამხედრო-ნომადური არისტოკრატია წარმოადგენდა, მუსტოფი ალ-მამალექს ისევე, როგორც დიდვაზირსა და სხვა სამო-

¹ „მუსტოფი“ სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს პოანგარშეს (იხ. М. А. Гаффаров. Персидско-русский словарь. М., 1974. II. გვ. 777).

² „თაზიქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 4—18.

³ იქვე, გვ. 16.

⁴ იქვე; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 298.

ქალაქო მოხელეებს, მმართველობის აპარატში დაქვემდებარებული ადგილი ეკავა. ამაზე მიუთითებს ისიც, რომ XVI ს. სპარსულ ნარატიულ წყაროებში (ხოლდემირი, ჰასან რუმლუ და სხვ.) მუსტოუფი ალ-მამალექი იშვიათად იხსენიება. შაჰ აბას I-ის ზეობის წლებში კი, როგორც ვიცით, გაიზარდა ირანული ელემენტის⁵ და სამოქალაქო ბიუროკრატიის მნიშვნელობა და მუსტოუფი ალ-მამალექიც აღნიშნული პერიოდის წყაროებში სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის არის მოხსენიებული.

მუსტოუფი ალ-მამალექის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის „თაზქირათ ალ-მულუქი“ და „დასთურ ალ-მულუქი“, რომლებშიაც ცალკე თავები აქვს დათმობილი ამ მოხელის ფუნქციების აღწერას, მოცემულია აგრეთვე მისი ჭამაგირი.

ამ მოხელის საქმიანობის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან ევროპელი ავტორებიც (შარდენი, კემპფერი,...) და სპარსული ნარატიული თხზულებანი (ისქანდერ მუნში. მოჰაჰედ თაჰერ...).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ზემოთ ჩამოთვლილ წყაროთა ცნობები მუსტოუფი ალ-მამალექის შესახებ ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს, რაც გარკვეულად აადვილებს ამ სამოხელეო ინსტიტუტის შესწავლას. ამ ცნობების მიხედვით მუსტოუფი ალ-მამალექი დიდვაზირის მოადგილედ ითვლებოდა „დივანის სარქარში“ და უშუალოდ ხელმძღვანელობდა საფინანსო დაწესებულებას — „დავთარხანეს“. „დავთარხანეს“ აგებულებისა და მისი ცალკეული განყოფილებების საქმიანობის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი და აქ მათზე აღარ შევჩერდებით.

XVI ს. ირანში მუსტოუფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებული დავთარხანე, როგორც ჩანს, უშუალოდ განაგებდა მთელი სახელმწიფოს ფინანსებს. შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგ, როდესაც მნიშვნელოვნად გაიზარდა შაჰის დომენი (ხასე), ცალკე გამოიყო საფინანსო დაწესებულება, რომელიც ხასეს კატეგორიის მიწების საფინანსო საქმეებს განაგებდა, და რომელსაც სათავეში ჩაუდგა მუსტოუფი-ე ხასე. აღნიშნული პერიოდიდან მუსტოუფი ალ-მამალექის უშუალო გამგებლობაში მხოლოდ სახელმწიფო (დივანის) მიწების ფინანსები დარჩა. თუმცა, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, იგი ზედამხედველობას უწევდა შაჰის კერძო მიწების საფინანსო საქმეთა მმართველი ზემოთ აღნიშნული უწყების საქმიანობასაც.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ საკმაოდ დეტალურად არის აღწერილი მუსტოუფი ალ-მამალექის საქმიანო-

⁵ მუსტოუფი ალ-მამალექის თანამდებობა, ისევე როგორც სხვა სამოქალაქო თანამდებობანი, ირანელს ეკავა.

ბა: მათში პირველ რიგში აღნიშნულია, რომ იგი მართავდა „დივანის სარქარის“ ფინანსებს. მხოლოდ მისი მითითებით უნდა შესრულებულიყო საფინანსო ოპერაციები აღნიშნულ უწყებაში. საჭიროა აღინიშნოს, რომ თვით უმაღლესი დივანის ვაზირისთვისაც კი საჭირო იყო მუსტოფი ალ-მამალექის ნებართვა, რათა გამოეყენებინა თანხები დივანის შემოსავლიდან.

„თაზქირათ ალ-მულუქი“ ამის შესახებ გვუბნება: „უზენაესი დივანის ვაზირები ზემოხსენებულის დამტკიცების გარეშე ვერაფერს ვერ აბრუნებენ დივანის შემოსავლიდან“⁶.

მუსტოფი ალ-მამალექი მონაწილეობდა გადასახადების აკრეფაში. პროვინციებში დანიშნულ გადასახადების ამკრეფ მოხელეებს მუსტოფი ალ-მამალექი აძლევდა წერილობით მითითებებს და ეს უკანაჰკენლნი თავიანთი საქმიანობის დროს ამ დოკუმენტებს უნდა დაყრდნობოდნენ და ზუსტად მათს შესაბამისად ემოქმედათ⁷.

მუსტოფი ალ-მამალექი მონაწილეობდა, აგრეთვე, სახელმწიფო მოხელეთა ჯამაგირების გაცემაში. როგორც სამხედრო. ასევე სამოქალაქო მოხელეთა ჯამაგირების დანიშვნის დოკუმენტებისათვის მას უნდა დაესვა თავისი ბეჭედი. წინააღმდეგ შემთხვევაში თანხა არ გაიცემოდა სახელმწიფო ხაზინიდან. „თაზქირათ ალ-მულუქი“ გვამცნობს ამის შესახებ: „ბეგლარბეგების, ხანების, პაქემების და სულთნების თიულები და პამესალები: ვაზირების. მუსტოფიუების და ქალანთარების სარგოები; კალმის მოხელეთა, ძლევამოსილ მეომართა ჯამაგირები და სხვათა პენსიები და სოიურალები მოქმედნი ზდებიან მაშინ, როდესაც დავთრის ცხრილებს მუსტოფი ალ-მამალექი თავის ბეჭედს დაუსვამს... ყველა მოხელის თანხის გადახდის ბრძანებებს, მიუხედავად იმისა, ეს თანხა გაივლის დავთარ-ე დივან-სა, ხასესა თუ არბაბ ალ-თაჰაილ-ში... უნდა დაესვას მისი ბეჭედი“⁸.

ამავე წყაროს ცნობით, მუსტოფი ალ-მამალექი მონაწილეობდა სახელმწიფო მოხელეთა დანიშვნაში და მოხელეთა სამსახურზე დანიშვნის რაყამებიც მის დამტკიცებას საჭიროებდა⁹.

მუსტოფი ალ-მამალექის ძირითად ფუნქციას შეადგენდა იმ პროვინციათა საფინანსო საქმეების მართვა, რომლებიც სახელმწიფო შიწების (დივანის) კატეგორიას ეკუთვნოდნენ. მუსტოფი ალ-მამალექი პროვინციებში ნიშნავდა საფინანსო მოხელეებს (მუსტოფიებს), რომლებიც მოქმედებდნენ მუსტოფი ალ-მამალექის მითითე-

6 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

7 იქვე; „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 298.

8 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

9 იქვე.

ბათა საფუძველზე და მისი ხელმძღვანელობით მართავდნენ ცალკეული პროვინციების საფინანსო საქმეებს და თავის მხრივ ცნობებს აწვდიდნენ მუსტოფე ალ-მამალექს ამ პროვინციათა ფინანსური მდგომარეობის შესახებ.

როგორც აღვნიშნეთ, შაჰის დომენის (ხასე) საფინანსო საქმეებს განაგებდა სხვა მოხელე — „მუსტოფე ე-ხასე“. „თაჰირათ ალ-მულუქიდან“ ირკვევა, რომ ეს მოხელე გარკვეულად ექვემდებარებოდა მუსტოფე ალ-მამალექს და მთელ რიგ ფინანსურ საქმეებს მისი მითითებით აწარმოებდა¹⁰.

ამავე წყაროს ცნობით, მუსტოფე ალ-მამალექი კონტროლს უწევდა შაჰის სამეურნეო დაწესებულებების ფინანსებსაც, რომელთაც განაგებდა „მუსტოფე-ე არბაბ ალ-თაჰავილი“¹¹. ასეთივე ხასიათის ცნობებს გვაწვდის „დასთურ ალ-მულუქი“¹².

ამრიგად, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, „მუსტოფე ალ-მამალექი უშუალოდ ხელმძღვანელობდა „დივანის სარქარის“ საფინანსო საქმეებს. ამავე დროს მისი ზედამხედველობის ქვეშ მოქმედებდნენ „ხასე-ს სარქარისა“ და შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა საფინანსო საქმეთა მწარმოებელნი — მუსტოფე-ე ხასე და მუსტოფე-ე არბაბ ალ-თაჰავილი, ე. ი. მუსტოფე ალ-მამალექი ფაქტიურად მთელი სახელმწიფოს ფინანსებს უწევდა კონტროლს, რაც განაპირობებდა კიდევ ამ თანამდებობის მფლობელის დიდ გავლენას სახელმწიფო საქმეებში. ეს გავლენა განსაკუთრებით შეიმჩნევა სეფიანთა მმართველობის მეორე პერიოდში. „თაჰირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, შაჰ სულთან ჰუსეინის ზეობის წლებში მუსტოფე ალ-მამალექი რამდენიმეჯერ იქნა შეეცანილი შაჰთან არსებულ უმაღლეს სათათბირო ორგანოში — „ამირთა საბჭოში“, რომელშიც შედიოდა სახელმწიფოს მხოლოდ შვიდი უმაღლესი მოხელე¹³.

სახელმწიფოს საფინანსო საქმეთა ხელმძღვანელობა მუსტოფე ალ-მამალექის თანამდებობის მფლობელისაგან მოითხოვდა სპეციალურ განათლებას, სხვადასხვა საფინანსო ოპერაციების და საკანცელარიო საქმეების ცოდნას. სწორედ ამაზეა საუბარი ისქანდერ მუნშის თხზულებაში, სადაც დახასიათებულნი არიან ამ თანამდებობის მფლობელნი¹⁴.

მუსტოფე ალ-მამალექს მრავალი მოხელე ემორჩილებოდა, რომელთა დახმარებითაც განგებდა იგი სეფიანთა სახელმწიფოს ფი-

10 „თაჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

11 იქვე.

12 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

13 „თაჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

14 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 161, 162, 1092.

ნანსებს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მას ემორჩილებოდნენ პროვინციებში დანიშნული სახელმწიფო მოხელეები (მუსტოუფიები). ასეთივე მოხელეები ინიშნებოდნენ ცენტრალური ხელისუფლების სხვადასხვა უწყებებში. მათ გარდა მუსტოუფი ალ-მამალექს ექვემდებარებოდნენ დავთარხანეში დასაქმებული მოხელენი: ნაზირი, დარულე-იე დავთარი, ზაბეტენევისი და სხვ., რომელთა შესახებ ჩვენ ცალკე გვექნება საუბარი.

„თაზქირათ ალ-მულუქი“ მუსტოუფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებულ მოხელეთა შორის ასახელებს „საჰბე-ე რაყამ“-ებს. სულ მის უწყებაში იყო ხუთი ასეთი მოხელე. წყარო იქვე მოგვითხრობს ამ მოხელეთა ფუნქციებზე: მათ უნდა განეხილათ მუსტოუფი ალ-მამალექის უწყებაში შემოსული სხვადასხვა სახის დოკუმენტები (სამსახურზე დანიშვნის, მოხელეთა ჯამაგირების და ა. შ.) და იმ შემთხვევაში, თუ აღმოაჩენდნენ რაიმე შეცდომას. ამ დოკუმენტებს მათ წარმომდგენლებს უბრუნებდნენ გასასწორებლად. ხოლო თუ დოკუმენტი სწორად იყო შედგენილი, „საჰბე-ე რაყამები“ მას დასამტკიცებლად გადასცემდნენ მუსტოუფი ალ-მამალექს, რომელიც ბეჰედს დაუსვამდა და დოკუმენტი ძალაში შედიოდა¹⁵.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუსტოუფი ალ-მამალექს ემორჩილებოდნენ აგრეთვე „ხალისის სარქარის“ მწერლები. ისინი რეგისტრაციას უკეთებდნენ თანამდებობაზე დანიშვნის რაყამებს და თიულების, ჰამესალებისა და სხვა სარგოების დოკუმენტებს¹⁶. გარდა ამისა მუსტოუფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებულად ითვლებოდნენ დივანის უწყების მწერლები, ისინი ინიშნებოდნენ მუსტოუფი ალ-მამალექის ნებართვით და მათი დანაშაულის მოკითხვა და დასჯა მის კომპეტენციაში შედიოდა¹⁷.

ირანის ისტორიის ცნობილი მკვლევრები (ე. მინორსკი¹⁸, ლ. ლოკარტი¹⁹) დიდვაზირს სეფიანთა სახელმწიფოს „ფინანსთა მინისტრს“ უწოდებენ. ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ რამდენადაც თანამედროვე ქვეყნების სახელმწიფო წყობილება ერთმანეთისაგან გამოყოფილი საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო ხელისუფლების ორგანოებით და დარგობრივად დანაწილებული მმართველობის აპარატით საკმაოდ განსხვავდება შუა საუკუნეების ირანის სახელმწიფო წყობილებისაგან, თანამედროვე, ტერმინოლოგიის გამოყენება XVII ს. ირანის სახელმწიფოს ცალ-

¹⁵ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ Tadhkirat al-muluk, გვ. 122.

¹⁹ L. Lockhart, The Fall..., გვ. 13.

კეული ინსტიტუტების აღსანიშნავად მხოლოდ პირობითად შეიძლება. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც დიდვაზირის „ფინანსთა მინისტრად“ მოხსენიება მთლად მართებული არ უნდა იყოს. მართალია, დიდვაზირი, როგორც სახელმწიფოს პირველი მოხელე და სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაური, ზედამხედველობას უწევდა საფინანსო დაწესებულებათა საქმიანობას, მაგრამ საფინანსო საქმეთა უშუალო ხელმძღვანელობა, სახელმწიფო ბიუჯეტის შედგენა, ქვეყნის შემოსავლისა და გასავლის აღრიცხვა მუსტოუფი ალ-მამალექისა და მისი უწყების („დავთარხანეს“) კომპეტენციაში შედიოდა. მუსტოუფი ალ-მამალექს სხვა ფუნქციები არ გააჩნდა. მაშინ როდესაც დიდვაზირი, როგორც შაჰის მოადგილე და შაჰთან არსებული სათათბირო ორგანოს თავმჯდომარე, საფინანსო უწყების გარდა მმართველობის სხვა ორგანოებსა და მოხელეების საქმიანობასაც უწევდა კონტროლს. ასე რომ, თუ მაინცდამაინც თანამედროვე ტერმინებს გამოვიყენებთ, დიდვაზირს პირველი მინისტრი ან მთავრობის მეთაური შეიძლება ვუწოდოთ. ზოლო ტერმინი „ფინანსთა მინისტრი“ უფრო მუსტოუფი ალ-მამალექს მიუდგება.

ზემოხსენებულ მეკვლევართა მიერ დიდვაზირის ფინანსთა მინისტრად მოხსენიება შემდეგი გარემოებით უნდა აიხსნას: რამდენადაც სახელმწიფოსათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საფინანსო-სამეურნეო საქმეების მოწესრიგებას და ამ საქმეებით დაკავებულ საფინანსო უწყებათა საქმიანობას (განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც XVII ს. დასაწყისში ოსმალეთთან ხანგრძლივი ზავი დამყარების შედეგად საგრძნობლად შემცირდა სამხედრო უწყებისა და სამხედრო მოხელეების მნიშვნელობა) დიდვაზირის, როგორც სამოხელეო აპარატის მეთაურის. მთავარ ფუნქციას სწორედ საფინანსო საქმეთა ზედამხედველობა შეადგენდა. „თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ პირველ რიგში დიდვაზირის სწორედ ამ ფუნქციებზეა საუბარი. ამავე წყაროების მიხედვით დიდვაზირს ევალებოდა სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის ხელმძღვანელობა და „სახელმწიფო შემოსავლის გაზრდა“²⁰. აქედან გამომდინარე, დიდვაზირი, მართალია, მთელ ადმინისტრაციულ აპარატსა და მმართველობის ორგანოებს უწევდა კონტროლს, მაგრამ განსაკუთრებით ინტენსიურად იგი სწორედ მუსტოუფი ალ-მამალექისა და საფინანსო უწყებას ზედამხედველობდა.

²⁰ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

ამის გამო, დიდვაზირის თანამდებობის მფლობელს პირველ რიგში სწორედ საფინანსო საქმეების ცოდნა მოეთხოვებოდა. ერთი მხრივ, ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ დიდვაზირის თანამდებობაზე საკმაოდ ხშირად ის მოხელეები ინიშნებიან, რომელთაც მანამდე მუსტოუფი ალ-მამალექის თანამდებობა ეკავათ. რაზედაც მიუთითებს სპარსელ ისტორიკოსთა თხზულებებში მოცემული მოხელეთა ბიოგრაფიები²¹.

ასე რომ, დიდვაზირი თავისი მოღვაწეობით საკმაოდ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მუსტოუფი ალ-მამალექთან და როგორც წყაროებიდან ჩანს, ხშირად ერეოდა მის საქმიანობაში. მაგრამ მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება ვილაპარაკოთ ამ მოხელეთა ფუნქციების ზუსტ დამთხვევაზე. თუმცა მუსტოუფი ალ-მამალექი დიდვაზირს ეჭვემდებარებოდა, ამ პერიოდის წყაროების თანახმად იგი გარკვეული დამოუკიდებლობითაც სარგებლობდა. მაგალითად, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ზემოთ უკვე მოტანილი ცნობით. დიდვაზირს მუსტოუფი ალ-მამალექის ნებართვის გარეშე არ შეეძლო სახელმწიფოს (დივანის) შემოსავლიდან რაიმე თანხის გამოყენება. ამასთან, ზოგიერთი წყარო პირდაპირ მიუთითებს დიდვაზირსა და მუსტოუფი ალ-მამალექს შორის ქვეყნის ფინანსების მართვასთან დაკავშირებით წარმოქმნილ უთანხმოებაზე. მაგალითად, ისქანდერ მუნშის ერთი ცნობის მიხედვით, შაჰ აბას I-ის დროინდელ დიდვაზირსა და მუსტოუფი ალ-მამალექს შორის საფინანსო საქმეების გამო ატეხილი დავის გადასაწყვეტად შაჰს სპეციალური სასამართლოს დანიშვნაც მოუხდა. საინტერესოა, რომ აღნიშნულ სასამართლოზე ბრალმდებლად მუსტოუფი ალ-მამალექი გამოდის და დიდვაზირს თავის მართლება უხდება²².

ამრიგად, ზემოთქმულიდან შეიძლება შემდეგი დასკვნა გამოვიტანოთ: დიდვაზირი, როგორც სამოხელეო აპარატის მეთაური, საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა სახელმწიფოს საფინანსო-სამეურნეო საქმეებს, ხოლო საკუთრივ ფინანსური ოპერაციების წარმოება, სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავლის აღრიცხვა მისი ხელქვეითი მოხელის — მუსტოუფი ალ-მამალექის — ფუნქციას შეადგენდა. ეს უკანასკნელი უშუალოდ მართავდა სახელმწიფოს (დივანის) შემოსავალს და ამავე დროს კონტროლს უწევდა შაჰის კერძო ქონების მმართველ საფინანსო უწყებების და მოხელეების (მუსტოუფი-ე ხასე, მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰვილ) საქმიანობას.

21 ისქანდერ მუნში „თარიხ-ე...“, გვ. 160, 725.

22 იქვე, გვ. 942.

როგორც აღენიშნეთ, „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია მუსტოუფი ალ-მამალექის ჯამაგირი. აღსანიშნავია, რომ ჯამაგირის გადახდის წესშიც მუსტოუფი ალ-მამალექსა და დიდვაზირს შორის საკმაოდ დიდი მსგავსებაა. მუსტოუფი ალ-მამალექის შემოსავლის ძირითად წყაროს შეადგენდა მხოლოდ ამ მოხელისათვის განკუთვნილი მოსახლეობაზე დადებული სპეციალური გადასახადი — „რასმ ალ-ისთიფა“ („სამუსტოუფო გადასახადი“). „დასთურ ალ-მულუქით“ იგი შეადგენდა 300 თუმანს²³. „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ ამ თანხის რაოდენობა უფრო დაზუსტებულია — 302 თუმანი და 9058 დინარი²⁴. ისევე როგორც დიდვაზირისათვის განკუთვნილი „რასმ ალ-ვიზარა“, მუსტოუფი ალ-მამალექის „რასმ ალ-ისთიფა“, როგორც ჩანს, ისფაჰანის გარეუბნების მოსახლეობას უნდა გადაეხადა. ამაზე უნდა მიუთითებდეს „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ ნახმარი ტერმინი „მაჰალე“²⁵, რომელზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

მუსტოუფი ალ-მამალექის გასამრჯელოს შეადგენდა აგრეთვე ე. წ. „რასმ ალ-ჰესაბ“ („საანგარიშო გადასახადი“), რომელსაც მხოლოდ საფინანსო მოხელეები (მუსტოუფი ალ-მამალექი, მუსტოუფი-ეხასე) იღებდნენ. რასმ ალ-ჰესაბის ფორმით მუსტოუფი ალ-მამალექი იღებდა მის საფინანსო უწყებაში გატარებული საანგარიშო თანხის ყოველი თუმნიდან 30 დინარს²⁶.

რამდენადაც მუსტოუფი ალ-მამალექი მონაწილეობდა სახელმწიფო მოხელეთა ჯამაგირის განსაზღვრაში, მასაც დიდვაზირის მსგავსად გარკვეული წილი („როსუჟ“) ეკუთვნოდა მოხელეთა ჯამაგირებიდან. მაგალითად, მოხელეთა თიულებიდან მას ეკუთვნოდა თუმანში 45 დინარი, ჰამესალებიდან — 30 დინარი, „ბარათებიდან“ 15 დინარი, სოიურღალებიდან — 90 დინარი²⁷. ასევე თუმანში 90 დინარს იღებდა იგი შაჰის მიერ გაცემული საჩუქრებიდან („ინამ“) ²⁸.

როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, მუსტოუფი ალ-მამალექი დიდვაზირთან ერთად ხელმძღვანელობდა სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის საქმეს და გადასახადის ამკრეფი მოხელეები („ომალ“) მის მიერ დავთრებიდან ამოწერილი საბუთების საფუძველზე მოქმედებდნენ. ამდენად, მუსტოუფი ალ-მამალექს მათი ჯამაგირებიდანაც (ე. წ. „ჰაყ

23 „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

24 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 59.

25 იქვე.

26 იქვე: „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299,

27 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 59.

28 იქვე.

ალ-საი“) ერგებოდა წილი — ყოველ თუმანში 90 დინარი²⁹. იგი „როსუმს“ იღებდა იჯარებიდანაც (თუმანში 100 დინარი)³⁰.

რამდენადაც მუსტოუფი ალ-მამალექი სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოხელე იყო და უშუალოდ ხელმძღვანელობდა სახელმწიფოს ძირითადი საფინანსო დაწესებულებების საქმიანობას და მონაწილეობდა გადასახადების აკრეფის საქმეშიც, ამდენად მას ზემოთ მოტანილი ევროპელი ავტორების ცნობების თანახმად, ოფიციალური ჯამაგირის გარდა სხვა არაკანონიერი შემოსავალიც უნდა ჰქონოდა საჩუქრებისა და ქრთამების სახით. ამ სახის შემოსავალს (ისევე როგორც „რასმ ალ-ჰესაბს“ და სხვა „როსუმს“), ბუნებრივია, შემთხვევითი (არამუდმივი) ხასიათი ჰქონდა.

დიუ მანის მიხედვით მუსტოუფი ალ-მამალექი 600 თუმანს იღებდა³¹, რომელშიც, ალბათ, „რასმ ალ-ისთიფას“ და „როსუმის“ სახით მიღებული საერთო შემოსავალი იგულისხმება. აღნიშნული თანხის რაოდენობა მუსტოუფი ალ-მამალექის კუთვნილი ჯამაგირის მინიმუმად უნდა მივიჩნიოთ. საკმაოდ დიდი რაოდენობის არამუდმივი შემოსავლის გამო. მუსტოუფი ალ-მამალექის ვასამარჯელოს უფრო ზუსტი დადგენა შეუძლებელია. ყოველ შემთხვევაში მას ყველაზე მაღალი ჯამაგირი ჰქონდა საფინანსო უწყების მოხელეთა შორის.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მუსტოუფი ალ-მამალექი სეფიანთა მმართველობის ბოლოს „ამირათა საბჭოს“ წევრიც გამხდარა. გარდა ამისა, იგი, როგორც ჩანს, ესწრებოდა შაჰის კარზე გამართულ მაჯლისებს. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, მაჯლისებზე იგი ჯდებოდა საკმაოდ მაღალი რანგის მოხელის — თოფჩიბაშის — გვერდით³².

სეფიანთა სახელმწიფოს საფინანსო საქმეთა ხელმძღვანელის მუსტოუფი ალ-მამალექის უფლება-მოვალეობების განხილვის შემდეგ საჭიროდ მიგვაჩნია შევეხოთ მის ხელქვეით საფინანსო უწყებებში დასაქმებულ მოხელეთა ფუნქციებს, რომელთა უმრავლესობა უშუალოდ ემორჩილებოდა მუსტოუფი ალ-მამალექს.

მუსტოუფი ალ-მამალექის უშუალოდ დაქვემდებარებულ მოხელეთაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია სახელმწიფოს მთავარი საფინანსო უწყების („უავგუსტოესი დაეთარხანეს“) მოხელეები. ევროპელ ავტორთა ცნობით, ამ უწყების სათავეში მუსტოუფი ალ-მამალექის გარდა იდგნენ უფრო დაბალი რანგის მოხელენი — დაეთარხანეს ნაზირი და დარულა³³. ამას ადასტურებენ სპარსული წყაროებიც:

²⁹ იქვე.

³⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

³¹ Du Mans, გვ. 26.

³² „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

³³ Du Mans, გვ. 26; Chardin, V, გვ. 439; Kaempfer, გვ. 89.

„თაზქირათ ალ-მულუქი“ პირდაპირ მიუთითებს, რომ დავთარხანეს ნაწირი და დარუღა მუსტოუფი ალ-მამალექის ხელქვეითი მოხელეები³⁴. იმავე წყაროში ჩამოთვლილია მუსტოუფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებული დავთარხანეს სხვა მოხელეებიც: ლაშქარნევისი, ზაბეტენევისი, საჰბ-ე თაუჯიჰი, დავთარხანეს დავთარდარი, აზაბ-ბაში, ზაბეტ-ე დუშლუქ ვაჰილი და ავარაჯენევისები. მუსტოუფი ალ-მამალექის ხელქვეითი „საჰბ-ე რაყამებისა“ და მწერლების („მოჰა-რარ“) შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „უაგვუსტოესი დავთარხანე“ უშუალოდ განაგებდა სახელმწიფო (დივანის) მიწების ფინანსებს. ამდენად, „დივანის“ პროვინციათა საფინანსო საქმეთა მმართველი მოხელეებიც (მუსტოუფიები) მუსტოუფი ალ-მამალექს ექვემდებარებოდნენ. ასეთივე მუსტოუფიები გარდა პროვინციებისა დანიშნული იყვნენ ცენტრალური მმართველობის უმაღლეს მოხელეებთანაც და ისინიც მუსტოუფი ალ-მამალექის მითითებათა საფუძველზე განაგებდნენ თავიანთი უწყების ფინანსებს.

დაბოლოს, მნიშვნელოვან საფინანსო მოხელეებს წარმოადგენდნენ აგრეთვე მუსტოუფი-ე ხასე და მუსტოუფი არბაბ ალ-თაჰვილი, რომელთა ხელში იყო შაჰის დომენისა და სამეურნეო დაწესებულებათა ფინანსები. ამ მოხელეთა საფინანსო დაწესებულებები ცალკე არსებობდა, მაგრამ ისინიც მუსტოუფი ალ-მამალექის კონტროლს ექვემდებარებოდნენ.

განვიხილოთ ზემოხსენებულ მოხელეთა ფუნქციები ცალ-ცალკე. მუსტოუფი-ე ხასე. XVII ს. ირანში მუსტოუფი ალ-მამალექის შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვან საფინანსო მოხელეს წარმოადგენდა მუსტოუფი-ე ხასე. ამ მოხელის ფუნქციათა შესახებ შედარებით მცირე ცნობებს გვაწვდიან სპარსული წყაროები. „დასთურ ალ-მულუქში“ მოკლედ აღწერილია მუსტოუფი-ე ხასეს ფუნქციები და იქვე მოცემულია მისი ჯამაგირი. „თაზქირათ ალ-მულუქში“ არ არის საუბარი „მუსტოუფი-ე ხასეს“ უფლება-მოვალეობებზე. წყაროს იმ ნაწილში. სადაც აღწერილია სეფიანთა სახელმწიფოს მოხელეთა ფუნქციები. ცალკე არ არის გამოყოფილი თავი მუსტოუფი-ე ხასეს შესახებ და იგი იხსენიება მხოლოდ სხვა მოხელეებთან დაკავშირებით. ცალკე იგი იხსენიება მხოლოდ ძეგლის იმ ნაწილში, სადაც ჩამოთვლილია მოხელეთა ჯამაგირები და აქ მოცემულია „მუსტოუფი-ე ხასეს“³⁴ სარგოც³⁵.

³⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

³⁵ იქვე, გვ. 39.

მუსტოუფი-ე ხასე არ გვხვდება XVI ს. სპარსულ და ევროპულ წყაროებში. ისქანდერ მუნშის თხზულების იმ ნაწილში, რომელშიც ჩამოთვლილია შაჰ თამაზისა და შაჰ აბას I-ის დროინდელი მოხელეები, ეს მოხელე არ არის მოხსენიებული. ამ თხზულების გაგრძელებაში, რომელშიაც მოცემულია შაჰ სეფი I-ის მოხელეთა საა, უკვე ცალკეა გამოყოფილი ქვეთავი ამ პერიოდში მოღვაწე მუსტოუფი-ე ხასეს თანამდებობის მფლობელთა შესახებ³⁶.

ისქანდერ მუნშის თხზულებაში მუსტოუფი-ე ხასე პირველად იხსენიება 1611—1613 წწ. ამბებში³⁷.

ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ მუსტოუფი-ე ხასეს თანამდებობა არ არსებობდა სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში. როგორც ჩანს, ეს სამოხელეო ინსტიტუტი შეიქმნა შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგ, როდესაც გაიზარდა „ხასეს“ მიწების რაოდენობა, რამაც მოითხოვა შაჰის დომენის მმართველი საფინანსო დაწესებულების ცალკე გამოყოფა და ახალი სამოხელეო ინსტიტუტის დაარსება. მუსტოუფი-ე ხასეს შესახებ ცნობებით შედარებით მდიდარია ევროპელ ავტორთა (შარდენი, კემპფერი) თხზულებები. აღნიშნული ცნობები საშუალებას იძლევა დავადგინოთ მუსტოუფი-ე ხასეს ფუნქციები.

მუსტოუფი-ე ხასე წარმოადგენდა შაჰის დომენის (ხასეს) საფინანსო საქმეთა ხელმძღვანელს (სწორედ აქედან წარმოსდგება ამ მოხელის სახელწოდებაც — „მუსტოუფი-ე ხასე“, რაც ხასეს (ე. ი. დომენის) მუსტოუფის ნიშნავს.

შარდენისა და კემპფერის მიხედვით „ხასესა“ და „დივანის“ საფინანსო დაწესებულებები (დავთარხანეები) ერთნაირი შედგენილობის იყვნენ³⁸. ამ უწყებათა აგებულებასა და საქმიანობაზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი, ამიტომ აქ მათზე აღარ შევჩერდებით.

მუსტოუფი-ე ხასე, ისევე, როგორც მუსტოუფი ალ-მამალექი, თავის უწყების საფინანსო საქმეებს განაგებდა დიდვაზირის ზედამხედველობის ქვეშ.

შარდენი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ორივე საფინანსო დაწესებულების (დივანისა და ხასეს) საქმიანობას კონტროლს უწევს დიდვაზირი³⁹, რაც დასტურდება სპარსული წყაროებითაც. როგორც ჩანს მუსტოუფი-ე ხასეს საქმიანობას კონტროლს უწევდა მუსტოუფი ალ-მამალექიც. ამაზე მიგვანიშნებს „თაზჩირათ ალ-მულუქის“ ერთი

³⁶ ისქანდერ მუნში, „ზეილ-ე...“, გვ. 282—283.

³⁷ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 851.

³⁸ Chardin, V, გვ. 434—442; Kaempfer, გვ. 88—89.

³⁹ Chardin, V, გვ. 440.

ცნობა: „რაც შეეხება ხასეს სარქარს..., რომელთა (ფინანსების) ოპერირება ეკუთვნის მუსტოფი-ე ხასეს... რა თანხასაც ზემოხსენებული (მუსტოფი ალ-მამალექი. — ნ. ს.) მას დაუდგენს, ისიც იმ თანხას გასცემს“⁴⁰.

დაახლოებით ასეთივე ხასიათის ცნობებს გვაწვდის „დასთურ ალ-მულუქი“⁴¹ და ასევე ევროპელი ავტორების (შარდენი⁴², კემპფერი⁴³) თხზულებები. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა შარდენის ცნობა: ავტორი, ერთი მხრივ, აღნიშნავს, რომ მუსტოფი ალ-მამალექის „დავთარხანე“ რანგით მაღლა იდგა მუსტოფი-ე ხასეს საფინანსო უწყებაზე, მაგრამ იქვე მიუთითებს, რომ ამ უკანასკნელს უფრო მეტი გავლენა ჰქონდა პირველთან შედარებით⁴⁴. ეს წინააღმდეგობა შემდეგნაირად უნდა აიხსნას: შარდენის ცნობა განეკუთვნება იმ პერიოდს (XVII ს. II ნახევარი), როდესაც სახელმწიფო (დივანის) მიწების ხარჯზე მნიშვნელოვნად გაიზარდა ხასეს კატეგორიის მიწების რაოდენობა, რასაც, ბუნებრივია, უნდა მოჰყოლოდა მისი მმართველი საფინანსო უწყების გავლენისა და მნიშვნელობის ზრდაც. თუმცა, აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი ვითარება მხოლოდ სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდისათვის არის დამახასიათებელი. ამასთან, სხვა წყაროების მონაცემებით აღნიშნულ პერიოდშიც მუსტოფი ალ-მამალექი აშკარად უფრო მაღალი რანგის მოხელე ჩანს, ვიდრე მუსტოფი-ე ხასე. ამაზე მიუთითებს „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თახქირათ ალ-მულუქის“ ცნობებიც, რომლებიც სწორედ სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდს ასახავენ: როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აღნიშნულ ძეგლებში მუსტოფი ალ-მამალექის ფუნქციები სახელმწიფოს უმაღლესი რანგის მოხელეებს შორის არის აღწერილი და იგი მათთან ერთად უმაღლეს სამოხელეო ტიტულებს („დიდამირის“, „ალიჯაჰის“) ატარებს. მუსტოფი-ე ხასე კი საშუალო რანგის მოხელეთა შორის იხსენიება, რომლებსაც არ ჰქონდათ ზემოხსენებული ტიტულები. „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუსტოფი-ე ხასე ატარებდა უფრო დაბალი რანგის (თუმცა ასევე საპატიო) ტიტულს — „მოყარაბ ალ-ხაყან“ („ხაყანთან დაახლოებული“)⁴⁵, რომელიც როგორც წესი, შაჰთან დაახლოებულ, „ხასეს უწყებაში“ დასაქმებულ მოხელეებს ენიჭებოდა.

⁴⁰ „თახქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

⁴¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 299.

⁴² Chardin, V. გვ. 435.

⁴³ Kaempfer, გვ. 83.

⁴⁴ Chardin, გვ. 435.

⁴⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 312.

გარდა ამისა, როგორც უკვე ითქვა, შაჰ სულთან ჰუსეინის მმართველობის პერიოდში მუსტოუფი ალ-მამალექი უმაღლეს სათათბირო ორგანოში („ამირთა საბჭოში“) იქნა შეყვანილი, მუსტოუფი-ე ხასეს კი, როგორც ჩანს, მხოლოდ „საერთო მაჯლისებზე“ დასწრების უფლება ჰქონდა. ამასთან, მაჯლისებზეც მუსტოუფი ალ-მამალექს უფრო საპატიო ადგილი ეკავა: იგი იჯდა სეფიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სამხედრო მოხელის — თოფჩიბაშის — გვერდით, ხოლო მუსტოუფი-ე ხასე კი არდებილის მმართველის უკან იკავებდა ადგილს⁴⁶.

დაბოლოს, მუსტოუფი ალ-მამალექის უფრო მაღალ რანგსა და მნიშვნელობაზე მიუთითებს ამ მოხელის უფრო დიდი ჯამაგირიც.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის თანახმად, მუსტოუფი-ე ხასე დაახლოებით ისეთივე ფუნქციებს ასრულებდა „ხასეს უწყებაში“, როგორსაც მუსტოუფი ალ-მამალექი „დივანის სარქარში“. მუსტოუფი-ე ხასე სათავეში ედგა საფინანსო დაწესებულებას („დავთარხანეს“), რომელიც განაგებდა შაჰის შემოსავალს. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ხასეს კატეგორიის მიწებზე დადებული გადასახადები. „დასთურ ალ-მულუქში“ დასახელებულია ირანის ის პროვინციები, რომლებიც, როგორც ჩანს, წყაროს შედგენისას შაჰის დომენში შედიოდნენ და რომელთა ფინანსების მართვა მუსტოუფი-ე ხასეს კომპეტენციას შეადგენდა (ისტაჰანი, გილანი, მაზანდარანი, ქაშანი, იეზდი და სხვ.)⁴⁷.

როგორც ჩანს, აღნიშნულ პროვინციებში დანიშნული საფინანსო მოხელეების საქმიანობას მუსტოუფი-ე ხასე უწყევდა კონტროლს.

გარდა ამისა, აქვე ჩამოთვლილია შემოსავლის სხვა წყაროებიც, რომლებიც ასევე პირადად შაჰს ეკუთვნოდა და ამდენად მათი მართვაც „ხასეს სარქარისა“ და მუსტოუფი-ე ხასეს ფუნქციებში შედიოდა. მათგან აღსანიშნავია თამბაქოს ეაქრობაზე დადებული გადასახადები, საგზაო გადასახადები (ე. წ. „რაჰდარი“), ნავსადგურებიდან და ზარაფხანებიდან მიღებული შემოსავალი (საბაჟო და სამონეტო რეგალიები)⁴⁸. როგორც ჩანს, შაჰს ეკუთვნოდა აგრეთვე სომეხებზე დადებული არამუსლიმანთა სულადობრივი გადასახადი („ჯიზია“), რომლის აღრიცხვაც მუსტოუფი-ე ხასეს ფუნქციას წარმოადგენდა⁴⁹. ამავე ძეგლის თანახმად, მასვე ევალებოდა მოხელე-

46 „დასთურ ალ-მულუქი. III, გვ. 313.

47 იქვე.

48 იქვე.

49 იქვე.

ების მიერ შაჰისათვის მირთმეული სავალდებულო საჩუქრების, ე. წ. „მუდმივი ფეშქაშის“ („ფეშქაშ-ე მოყარარი“) აღნუსხვაც⁵⁰.

„თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ირკვევა, რომ მუსტოუფი-ე ხასეს ერთგვარად ემორჩილებოდნენ დედაქალაქ ისფაჰანის საფინანსო მოხელეები (ისფაჰანის მუსტოუფი, „ენთეყალის სარქარის“ მუსტოუფი, და „ფეიზ ასარის სარქარის“ მუსტოუფი), რომლებიც ისფაჰანის საფინანსო საქმეებს განაგებდნენ და მოქმედებდნენ მუსტოუფი-ე ხასეს ზედამხედველობის ქვეშ. როგორც ჩანს, ამას განაპირობებდა ის, რომ ისფაჰანი და მისი გარეუბნები ხასეს მიწების კატეგორიას ეკუთვნოდა.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ხსენებული მუსტოუფეები ყოველწლიურად ადგენდნენ მოხსენებებს, რომლებშიც აღნიშნული იყო მათი უწყების შემოსავალი და გასავალი. ამ დოკუმენტებს ისინი შესამოწმებლად მუსტოუფი-ე ხასეს გადასცემდნენ⁵¹.

შარდენის ერთი ცნობის თანახმად, მუსტოუფი-ე ხასე დაკავშირებული ჩანს აგრეთვე შაჰ აბას I-ის მიერ დაარსებული ახალი სახეობის ჯარების (ყულიების, თოფჩიების და თოფანგჩიების) საფინანსო საქმეებთან⁵².

როგორც აღვნიშნეთ, „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია მუსტოუფი-ე ხასეს ჯამაგირი.

„დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუსტოუფი-ე ხასეს დანიშნული ჰქონდა 40 თუმნის ჯამაგირი, რომლის რეალური რაოდენობა, როგორც ჩანს, 76 თუმანი იყო⁵³.

გარდა ამისა, მას, ისევე როგორც მუსტოუფი ალ-მამალექს. ეკუთვნოდა „რასმ ალ-ჰესაბი“ („საანგარიშო გადასახადი“): მის საფინანსო უწყებაში გამავალი საანგარიშო თანხის ყოველი თუმნიდან ამ უწყებას ერგებოდა 45 დინარი⁵⁴, რომლისგანაც 30 დინარს მუსტოუფი-ე ხასე იღებდა⁵⁵, დანარჩენი 15 დინარი კი, როგორც ჩანს, ამ უწყების მწერლებს შორის ნაწილდებოდა.

მუსტოუფი-ე ხასეს შემოსავალში ორივე წყარო ასახელებს ისფაჰანისა და გილანის ავარაჯენევისების „როსუმს“, რომელსაც შეადგენდა 21 თუმანი ფულით და 2,129 მანი საქონლით⁵⁶.

⁵⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 313.

⁵¹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 50.

⁵² Chardin, V. გვ. 440–441.

⁵³ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 312.

⁵⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 59.

⁵⁵ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 313.

⁵⁶ იქვე.

გარდა ამისა, მუსტოუფი-ე ხასე სხვა სამოქალაქო მოხელეთა მსგავსად იღებდა წილს მოხელეთა ჯამაგირებიდან (როსუმი): თიულეზიდან თუმანში 45 დინარს, ჰამესალეებიდან — 30 დინარს, „ბა-რათებიდან“ — 15 დინარს, გადასახადის ამკრეფი მოხელეების ჯამაგირებიდან — 90 დინარს და იჯარებიდან — 100 დინარს.

მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილ. ზემოთ განხილულ საფინანსო მოხელეებთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის მოხელე ჩანს მუსტო-უფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი, თუმცა მასაც მნიშვნელოვანი საფინანსო საქმეები ჰქონდა მიბარებული.

„არბაბ ალ-თაჰავილ“ სპარსულ-არაბული შედგენილობის სიტყვაა. იგი ეკვივალენტურია სპარსული „თაჰვილდარანის“. სეფიანთა ხანის წყაროებში „თაჰვილდარი“ (რაც თაჰვილდარანის მხოლო-ბითი რიცხვის ფორმაა) და ტერმინი „საჰებჯამი“ სინონიმური მნიშვნელობით იხმარება. ორივე ტერმინი შაჰის სხვადასხვა სამეურნეო დაწესებულებათა სათავეში მდგომ მოხელეთა აღმნიშვნელია. ხსენებული „საჰებჯამები“ ემორჩილებოდნენ ნაზირ-ე ბიუთათს, ხოლო ამ დაწესებულებათა საფინანსო საქმეებს განაგებდა „მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი“ (ტერმინი „მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილ“ ნიშნავს საჰებჯამების, ანუ თაჰვილდარების მუსტოუფის). აღნიშნული უწყებებისა და შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა („ბიუ-თათ“) შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი და მათზე აქ აღარ შეე-ჩერდებით.

ამრიგად, ხსენებული მუსტოუფი იყო ნაზირ-ე ბიუთათის უწყე-ბის ფინანსთა მმართველი და ამდენად იგი ემორჩილებოდა კიდევ მას.

„თაჰქირათ ალ-მულუქში“ პარაგრაფი, რომელიც ეხება „მუსტო-უფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილის“ საქმიანობას, მოცემულია ძეგლის იმ ნაწილში, სადაც ნაზირ-ე ბიუთათის დაქვემდებარებულ მოხელეთა უფლება-მოვალეობანია აღწერილი. „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ სწო-რედ ეს პარაგრაფი (ასევე „დასთურ ალ-მულუქი“) წარმოადგენს ხსენებული მუსტოუფის ფუნქციათა შესწავლის ძირითად წყაროს.

როგორც აღნიშნული წყაროებიდან ირკვევა, მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი ემორჩილებოდა მუსტოუფი ალ-მამალექს. „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ იმ ნაწილში, სადაც ლაპარაკია მუსტოუფი ალ-მამა-ლექის საქმიანობაზე ნათქვამია: [რაც შეეხება] „ხასეს სარქარისა და არბაბ ალ-თაჰავილის სახსრებს, რომელთა ოპერირება ეკუთვ-ნის მუსტოუფი-ე ხასესა და მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილს, რა (თანხასაც) ზემოხსენებული (ე. ი. მუსტოუფი ალ-მამალექი. — ნ. ს.) მათ გაუნაწილებს, ისინი იმ თანხას გასცემენ“⁵⁷. აქ მოყვანილი ცნო-

ზიდან ჩანს, რომ მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი თავის საფინანსო საქმიანობის დროს ხელმძღვანელობდა მუსტოუფი ალ-მამალე-ქის მითითებით. ამას ადასტურებს „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობებიც⁵⁸.

იმისათვის, რომ მის უწყებას დანაკლისი არ განეცადა, ხსენებული მუსტოუფი აწარმოებდა და თავისთან ინახავდა სააღრიცხვო ჟურნალს („სარაჟმე“), რომელშიც აღნიშნული იყო თითოეული საკებჯამის და მისი სამეურნეო დაწესებულების („ბიუთათის“) კუთვნილი ყოველგვარი ქონება: ფული, ოქროსა და ვერცხლის საგნები, ძვირფასი ქვებით მოჭედილი ნივთები, ძვირფასი ქსოვილები, სიასამურის ბეწვი, ტანსაცმელი, აქლემი, სასაპალნე პირუტყვი და სხვა საქონელი⁵⁹.

„თაჰჰირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი შემდეგნაირად უწევდა კონტროლს შაჰის სამეურნეო დაწესებულებათა საქმიანობას: შაჰის ყოველ სამეურნეო დაწესებულებაში ინიშნებოდა განსაკუთრებული საფინანსო მოხელე „მუშრიფი“. აღნიშნული მოხელეები ყოველდღიურად ადგენდნენ დოკუმენტებს (დღიურებს — „რუხნამე“), რომლებშიაც აღნიშნავდნენ თავიანთი დაწესებულების შემოსავალსა და გასავალს. ხოლო მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი თვეში ერთხელ ამოწმებდა ხსენებულ დღიურებს. იგი მათ უდარებდა თავის სააღრიცხვო ჟურნალს და ადგენდა თითოეული სამეურნეო დაწესებულების საქონლის დანაკლისსა და ნამეტს. ამ დოკუმენტს საბოლოოდ ამტკიცებდა ნაზირ-ე ბიუთათი⁶⁰.

აღნიშნულ ფუნქციებს მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილი ასრულებდა მისი ხელქვეითი 9 მწერლის („ნევისანდე“) დახმარებით, რომელთა გასამრჯელო შეადგენდა 137 თუმანს⁶¹. „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილს ჯამაგირად დანიშნული ჰქონდა 30 თავრიზული თუმანი⁶². გარდა ამისა, მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილს განსაზღვრული სარგო ეკუთვნოდა სამეურნეო დაწესებულებათა საკებჯამების ჯამაგირებიდან. „თაჰჰირათ ალ-მულუქის“ ეპილოგში მოცემულია ამ საკებჯამების ჯამაგირები, რომელთა გარკვეული რაოდენობა ნაწილდებოდა ნაზირ-ე ბიუთათსა და მისი უწყების სხვა მოხელეებში (მუშრიფები, აზაბები). ამ მოხელეთა შორის იყო მუსტოუფი-ე არბაბ ალ-თაჰავილიც. იგი ცალკეულ

58 „დასთურ ალ-მულუქ“. III, გვ. 299.

59 „თაჰჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 35.

60 იქვე.

61 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 547.

62 იქვე, გვ. 548.

საქებჯამებთან იღებდა სხვადასხვა რაოდენობის სარგოს. ხსენებული საქებჯამების ჯამაგირებს შესაბამისად თანხა მერყეობდა 5 დინარიდან 1000 დინარამდე⁶³.

დავთარხანეს ნაზირი. „თაჭირათ ალ-მულუქი“ მუსტოფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებულ მოხელეთა შორის ასახელებს ნაზირს. წყაროს იმ ნაწილში, სადაც მუსტოფი ალ-მამალექის საქმიანობა აღწერილი, ნათქვამია: „ნაზირი, დარულე-იე დავთარი, საქებ-ე თაუჯიჰი, ზაბეტენევისი, ავარაჯენევისები და სხვ. არიან ზემოხსენებულის (ე. ი. მუსტოფი ალ-მამალექის) ხელქვეითები“⁶⁴. აშკარაა, რომ აქ მოხსენიებულ ნაზირში იგულისხმება დავთარხანეს ნაზირი⁶⁵, რადგან ამავე წყაროს IV თავში, სადაც იგივე თანმიმდევრობით არიან ჩამოთვლილი მუსტოფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებული მოხელეები. პირველად ლაპარაკია სწორედ დავთარხანეს ნაზირის შესახებ. ამ მოხელის კავშირს მუსტოფი ალ-მამალექთან ადასტურებენ სხვა სპარსული და ევროპული წყაროები (შარდენი, კემპფერი).

შარდენი ამ მოხელეს ნაზირს უწოდებს⁶⁶. „თაჭირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია მისი სრული სახელწოდება „ნაზირ-ე დავთარხანე-იე ჰომაიუნე-ალი“ („უზენაესი სამეფო დავთარხანეს ნაზირი“)⁶⁷.

დავთარხანეს ნაზირი მუსტოფი ალ-მამალექთან ერთად სათავეში ედგა სახელმწიფოს მთავარ საფინანსო უწყებას (დავთარხანეს). ამ დაწესებულებაში უნდა გაეცლო თითქმის ყველა მნიშვნელოვან ოფიციალურ საბუთს (მოხელეთა სამსახურზე დანიშვნის, მათი ჯამაგირის და ა. შ.). დავთარხანეს ნაზირის ძირითად ფუნქციას შეადგენდა ის, რომ მას უნდა შეემოწმებინა დავთარხანეში შემოსულ, ყველა დოკუმენტი და შემდეგ დაერტყა მათზე თავისი ბეჭედი⁶⁸. ამრიგად, იმისათვის, რომ ძალაში შესულიყო ყველა ამ დოკუმენტს დიდვაზირისა და ზოგიერთი სხვა მოხელის ბეჭედთან ერთად დასმული უნდა ჰქონოდა დავთარხანეს ნაზირის ბეჭედიც.

თავის უწყებაში მას ემორჩილებოდა 9 მწერალი, რომელთა საშუალებით იგი ასრულებდა ზემოხსენებულ ფუნქციას. „თაჭირათ ალ-მულუქში“ მოთხრობილია მათი საქმიანობის შესახებ. 8 მწერალი რეგისტრაციას უკეთებდა უწყებაში შემოსულ დოკუმენტებს, ხოლო

63 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 64—72.

64 იქვე, გვ. 17.

65 როგორც ცნობილია, სეფიანთა სახელმწიფოში რამდენიმე ნაზირი იყო: ნაზირ-ე ბოლთათ, ნაზირ-ე დავაბ...

66 Chardin, V. გვ. 341.

67 „თაჭირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

68 იქვე.

მეცხრე, რომელიც, როგორც ჩანს, მათი უფროსი იყო, ამოწმებდა ამ დოკუმენტებს და მათზე არტყამდა დამტკიცების ნიშანს⁶⁹. ამის შემდეგ ხსენებული დოკუმენტები გადაეცემოდა დავთარხანეს ნაზირს საბოლოო დამტკიცებისათვის.

ამრიგად, დავთარხანეს ნაზირის ძირითად ფუნქციას წარმოადგენდა დავთარხანეში შემოსული საბუთების რეგისტრაცია.

შედარებით უფრო რთულია ნაზირის მეორე ფუნქციის დადგენა, რომელიც, ჩვენი აზრით, არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო. შარდენის ცნობით, ხსენებული ნაზირი ინიშნებოდა შაჰის მიერ და კონტროლს უწევდა დიდვაზირის საქმიანობას. შარდენი მას დიდვაზირის კონტროლიორს და ზედამხედველს უწოდებს⁷⁰. ვ. მინორსკის აზრით, შარდენის ეს ცნობა არ დასტურდება „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მონაცემებით⁷¹. იმავე ნაშრომში ვ. მინორსკი აღნიშნავს: „საოცარია ის ფაქტი, რომ ნაზირი... მოხსენიებულია მუსტოუფი ალ-მამალექის ხელქვეითთა შორის“⁷².

ის რომ, ნაზირი მუსტოუფი ალ-მამალექის დაქვემდებარებული მოხელეა „თაჰქირათ ალ-მულუქიდანაც“ ჩანს და მას შარდენი და კემჰერიც აღსტურებენ. მაგრამ „თაჰქირათ ალ-მულუქს“ და „დასთურ ალ-მულუქში“. მართლაც, არაფერია ნათქვამი ამ მოხელის ზემოხსენებულ საკონტროლო ფუნქციებზე და შარდენის ეს ცნობა დამტკიცებას საჭიროებს.

შარდენის სიტყვით, დიდვაზირს ჰყავდა კონტროლიორი, რომელიც იწოდებოდა „ნაზირად“. იგი შაჰის მიერ იყო დანიშნული და ასრულებდა დიდვაზირის „პირველი მდივნის“ მოვალეობას⁷³. მართალია, შარდენი არ მიუთითებს. თუ რომელ ნაზირზეა საუბარი, მაგრამ, ამ მოხელეში იგი სწორედ დავთარხანეს ნაზირს უნდა გულისხმობდეს, რადგან სეფიანთა ირანის სხვა ნაზირებს (ნაზირ-ე ბიუთათ, ნაზირ-ე დეაბ) შორის დავთარხანეს ნაზირი თავისი საქმიანობით ყველაზე უფრო მეტად იყო დაკავშირებული დიდვაზირთან და სამდივნო თუ საკანცელარიო საქმეებთან. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდვაზირის, როგორც „უზენაესი მდივნის“ მეთაურის მთავარ ფუნქციას საფინანსო-სამეურნეო საქმეთა ხელმძღვანელობა შეადგენდა, ხოლო დავთარხანეს ნაზირი მუსტოუფი ალ-მამალექთან ერთად სათავეში ედგა დიდვაზირს დაქვემდებარებული სახელმწიფოს უმთავ-

69 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

70 Chardin, V, გვ. 341.

71 Tadhkirat al-muluk, გვ. 115.

72 იქვე, გვ. 141.

73 Chardin, V, გვ. 341.

რეს საფინანსო დაწესებულებას — „უავგუსტოს დავთარხანეს“. მის ხელში უნდა გაეწეოთ დიდვაზირის მიერ გამოცემულ საფინანსო საქმეებთან დაკავშირებულ თითქმის ყველა ოფიციალურ საბუთს და ამდენად დავთარხანეს ნაზირს ზემოხსენებულ ნაზირებთან შედარებით უფრო მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა პირადად გაეწია კონტროლი დიდვაზირის საქმიანობისათვის.

გარდა ამისა, სეფიანთა ხანის სხვა წყაროებიც, ჩვენი აზრით, ნაწილობრივ ადასტურებენ შარდენის ზემოთ მოტანილ ცნობას. ამ მხრივ საინტერესოა მოხელეთა სია, რომელიც მოჰამედ თაჰერის თხზულებას აქვს დართული.

ნაშრომის ამ ნაწილიდან, ერთი მხრივ, ჩანს, რომ ხსენებული ნაზირი მუსტოუფი ალ-მამალექს ექვემდებარება. დავთარხანეს ნაზირი აქ იხსენიება მუსტოუფი ალ-მამალექის შემდეგ და ეს ორი მოხელე ცალკეა გამოყოფილი და, რაც მთავარია, აღნიშნულია, რომ ამ თანამდებობის მფლობელი მუსტოუფიების კონტროლიორია⁷⁴. აღნიშნული წყარო მთლიანად არ ეთანხმება შარდენს, რადგან ამ ცნობის თანახმად ნაზირი კონტროლს უწევს არა დიდვაზირს, არამედ მუსტოუფი ალ-მამალექს. მაგრამ ეს წინააღმდეგობა გარკვეულად მოიხსნება, თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ დიდვაზირი და მუსტოუფი ალ-მამალექი „დივანის“ უმაღლესი მოხელეებია (მუსტოუფი ალ-მამალექი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ. დიდვაზირის მოადგილეა „დივანის სარქარის“ საფინანსო საქმეებში) და ერთად განაგებენ ამ უწყების საფინანსო საქმეებს.

ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ირანის ძირითადი მმართველობის ორგანოების — „დივანის“ (სახელმწიფო) და „ხასეს“ (დომენის) — ურთიერთკონტროლთან, რაც დამახასიათებელი იყო საეროოდ შუა საუკუნეების ირანის ადმინისტრაციული სისტემისათვის და იგი არსებობდა და საკმაოდ ეფექტიანად მოქმედებდა სეფიანთა ხანაშიც.

ჩვენი აზრით, დავთარხანეს ნაზირი „დივანის სარქარში“ „ხასეს სარქარიდან“ შეყვანილი მოხელეა. მას აქ საკონტროლო ფუნქციები აქვს. შარდენის ზემოთ მოტანილი ცნობის გარდა ამაზე უნდა მიუთითებდეს დავთარხანეს ნაზირის ტიტულიც — „მოყარაბ ალ-ჰაზრათ“ („მის უდიდებულესობასთან დაახლოებული“)⁷⁵. რომელსაც, ჩვეულებრივ, „ხასეს“ უწყების, შაჰის „საკუთარი მოხელეები“ ატარებდნენ. საინტერესოა, რომ „დივანის სარქარში“ შემავალი უავგუსტოსის დავთარხანეს საფინანსო მოხელეთა შორის შაჰთან სიახლოვის აღმნიშვნელი „მოყარაბის“ ტიტული მხოლოდ ნაზირს აქვს მი-

74 მოჰამედ თაჰერი, გვ. 338.

75 „თაჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

ნიკებულის, რაც „დივანის სარქარის“ საფინანსო დაწესებულებაში ამ მოხელის გამორჩეულ მდგომარეობაზე მიუთითებს.

ჩვენი აზრით, ამასვე უნდა გულისხმობდეს შარდენის ზემოთ მოტანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ ნაზირი დიდვაზირთან (ე. ი. „დივანის უწყებაში“) შაჰის მხრიდან (ე. ი. „ხასეს უწყებიდან“) დანიშნული მოხელეა.

„დავთარხანეს ნაზირის“ საკონტროლო ფუნქციებზე მიუთითებს ამ მოხელის სახელწოდებაც (ნაზირი სპარსულად ზედამხედველს ნიშნავს) და მისი საქმიანობის ხასიათიც. ევროპელ მოგზაურთა მიხედვით, ნაზირი მუსტოუფი ალ-მამალექთან ერთად „უავეგუსტოესი დავთარხანეს“ მეთაურია. სპარსული წყაროებით მის ძირითად მოვალეობას შეადგენდა დავთარხანეს განყოფილებებში გატარებული და მუსტოუფი ალ-მამალექის მიერ დამოწმებული საბუთების ხელმოწერა რეგისტრაცია და შემოწმება. ასე რომ, ამ შემთხვევაში ფაქტობრივად ფუნქციათა ერთგვარ დუბლირებას აქვს ადგილი. რაც, ჩვენი აზრით, სწორედ ნაზირის საკონტროლო ფუნქციებზე მიუთითებს.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, დავთარხანეს ნაზირის ჯამაგირი შეადგენდა 225 თუმანსა და 6800 ღინარს⁷⁶. დიუ მანის თანახმად, დავთარხანეს ნაზირი იღებდა 200 თუმანს⁷⁷, რაც უახლოვდება „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემული თანხის რაოდენობას. რამდენადმე განსხვავებულ ცნობას იძლევა „დასთურ ალ-მულუქი“; რომლის თანახმად ნაზირი იღებდა 100 თუმანს და მასვე დანიშნული ჰქონდა 25 თუმნის თიული⁷⁸.

დავთარხანეს სხვა მოხელეების მსგავსად ნაზირს ეკუთვნოდა განსაზღვრული რაოდენობის „როსუმი“ მოხელეთა ჯამაგირებიდან და დავთარხანეში გატარებული სხვა თანხებიდან.

მოხელეთა თიულებიდან იგი იღებდა თუმანში 7 ღინარს, ჰამესალეებიდან — 4 ღინარს, შაჰის მიერ მოხელეთათვის გაცემული საჩუქრებიდან, სოიურღალებიდან. გადასახადის ამკრეფი მოხელეების ჯამაგირებიდან და ასევე იჯარებიდან მის წილს შეადგენდა თუმანში 14 ღინარი და ა. შ.⁷⁹

ამავე წყაროებიდან ირკვევა, რომ სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში, კერძოდ, შაჰ სულთან ჰუსეინის დროს, ნაზირისათვის ჯამაგირი გაუზრდიათ⁸⁰.

⁷⁶ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 56.

⁷⁷ Du Mans, გვ. 26.

⁷⁸ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 425.

⁷⁹ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 56.

⁸⁰ იქვე, გვ. 56—57.

აღსანიშნავია, რომ დავთარხანეს მოხელეთა შორის ნაზირს ყველაზე მაღალი ხელფასი ჰქონდა მუსტოფის შემდეგ.

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, დავთარხანეს ნაზირს შაჰის მაჯლისებზე დასწრების უფლება ჰქონდა, სადაც იგი იჭდა „ყორჩი-ერეკების“ შემდეგ⁸¹.

დავთარხანეს დარულა. „უაგუსტოესი დავთარხანეს“ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოხელეს წარმოადგენდა დავთარხანეს დარულა. ევროპული წყაროები დავთარხანეს ხელმძღვანელ მოხელეთა შორის მუსტოფის ალ-მამალექისა და ნაზირის გარდა ასახელებენ დარულას⁸². სპარსული წყაროებით დავთარხანეს დარულა უფრო დაბალი რანგის მოხელე ჩანს. ვიდრე ამ დაწესებულების სათავეში ჰდგომი ზემოხსენებული ორი მოხელე. „თაზქირათ ალ-მულუქი“ პირდაპირ მიუთითებს, რომ დავთარხანეს დარულა ემორჩილება მუსტოფის ალ-მამალექს⁸³, როგორც ამ უწყების უფროსს. დარულას ფუნქციები ვახილულია ძეგლის იმ ნაწილში, რომელშიც მუსტოფის ალ-მამალექის ხელქვეითი მოხელებია ჩამოთვლილი. აქ იგი იხსენიება მეორე ადგილზე, დავთარხანეს ნაზირის შემდეგ⁸⁴, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ რანგით იგი ნაზირსაც ჩამორჩებოდა.

„დარულა“ მონღოლური სიტყვაა და ბელადს ნიშნავს⁸⁵. სეფიანთა სახელმწიფოში ტერმინი დარულა აღნიშნავდა საპოლიციო ფუნქციების მქონე მაღალი რანგის მოხელეს, რომელსაც უმთავრესად წესრიგის დაცვა ევალებოდა. ასე მაგალითად, ქალაქის დარულას მთავარი მოვალეობა იყო ქალაქში წესრიგისა და სიმშვიდის დაცვა⁸⁶. დაახლოებით ასეთივე ტიპის მოხელე ჩანს დავთარხანეს დარულაც, ისიც განსაზღვრულ საპოლიციო ფუნქციებს ასრულებდა დავთარხანეში.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოკლედ აღწერილია ამ მოხელის უფლება-მოვალეობანი, ჩამოთვლილია მისი ხელქვეითი მოხელები და მოცემულია დარულას ჯამაგირი.

როგორც ჩანს, დარულას ერთ-ერთი მთავარი მოვალეობა „უაგუსტოესი დავთარხანეში“ წესრიგის დაცვა⁸⁷ და ამ დაწესებულების

⁸¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 426.

⁸² Du Mans, გვ. 26; Chardin. V. გვ. 439.

⁸³ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 17.

⁸⁴ იქვე, გვ. 36.

⁸⁵ Tadlikirat al-muluk. გვ. 141.

⁸⁶ ქ. კუციბ, სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილება „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, გვ. 103.

⁸⁷ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

ნორმალური ფუნქციონირების უზრუნველყოფა იყო. ამ ფუნქცი-
ებს დავთარხანეს დარულა ასრულებდა მისი ხელქვეითი მოხელეებისა
და მსახურების საშუალებით, რომლებიც წყაროებში „ამელედ“ („მსა-
ხურნი“) იწოდებიან⁸⁸. სეფიანთა ხანის სპარსულ წყაროებში ტირ-
მინი „ამელე“ ზოგადად აღნიშნავს ცალკეულ უწყებებში დასაქმე-
ბულ დაბალი რანგის მოხელეებსა თუ მსახურებს, რომლებიც სხვა-
დასხვა სახის შავ სამუშაოს ასრულებდნენ თავიანთ უწყებებში. ასე-
თი მოხელეები მსახურობდნენ უავგუსტოეს დავთარხანეშიც და
ისინი დავთარხანეს დარულას ექვემდებარებოდნენ. „დასთურ ალ-მუ-
ლუქის“ მიხედვით დარულას ხელქვეითი დავთარხანეს ამ მსახურებში
შედიოდნენ აზაბები, ფარეშები, ქელიდდარები („გასაღების მცველ-
ნი“; და „საყაიები“ („წყლის მომტანნი“)⁸⁹. „თაზქირათ ალ-მულუქის“
თანახმად, დავთარხანეს ზემოხსენებულ მსახურებს ცალკე მეთაური
ჰყავდათ. რომელიც ძეგლში „აზაბაშიდ“ („აზაბთა მეთაური“) იწო-
დებოდა⁹⁰. ამ მოხელის ფუნქციების შესახებ ჩვენ ქვემოთ გვექნება
საუბარი. ამჯერად მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ აზაბაშიდ დავ-
თარხანეს დარულას ხელქვეით მოხელეს წარმოადგენდა და უშუა-
ლოდ ხელმძღვანელობდა აზაბების და ფარეშების (შესაძლოა, აგ-
რეთვე ქელიდდარებისა და საყაიების) საქმიანობას⁹¹. ხსენებულ მო-
ხელეთა კონკრეტულ ფუნქციებზე წყაროებში ფაქტიურად არ არის
საუბარი, მაგრამ მათი საქმიანობის შესახებ შეიძლება ვიმსჯელოთ
თვით ამ მოხელეთა სახელწოდებებისა და მათს უფროსებზე დაკის-
რებული მოვალეობების მიხედვით. აზაბებსა და ქელიდდარს („გასაღე-
ბის მცველი“), როგორც ჩანს, ევალებოდათ დავთარხანეში არსებუ-
ლი საბუთების დაცვა და შენახვა. ფარეშები, ალბათ, დავთარხანეს
შინა მსახურებისა და კურიერების მოვალეობებს ასრულებდნენ. ფა-
რეშებს საყაიებთან („წყლის მომტანნი“) ერთად გარკვეული სამეურ-
ნეო ფუნქციებიც უნდა ჰქონოდათ.

ყველა ზემოხსენებული მოხელე დავთარხანეს დარულას ექვემ-
დებარებოდა და მონაწილეობდა მასზე დაკისრებულ სხვა მოვალე-
ობათა შესრულებაშიც. მათი მოხსნა-დანიშვნა ხდებოდა დავთარხა-
ნეს დარულასა და ნაზირის „დამტკიცებითა“ და მუსტოუფი ალ-მა-
ლექის „ნებართვით“⁹².

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, დავთარხანეს დარულას
გარკვეული საპოლიციო და სასამართლო ფუნქციებიც ჰქონდა.

⁸⁸ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

⁸⁹ „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 426.

⁹⁰ „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 43.

⁹¹ იქვე.

⁹² „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, გვ. 426.

თხზულების თანახმად. მისი ხელქვეითი ყველა ზემოხსენებული მსახურის („ამელე“) სასამართლო საქმეების. ამ მოხელეთა შორის წარმომენილი ღაქეზის გარჩევა და გადაწყვეტა დავთარხანეს დარულას კომპეტენციაში შედიოდა⁹³.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაჰირათ ალ-მულუქში“ დავთარხანეს დარულას კიდევ ერთ მეტად მნიშვნელოვან ფუნქციაზე საუბარი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „უავგუსტოესი დავთარხანე“ განაგებდა სახელმწიფოს საფინანსო საქმეებს. „დივანის“ შემოსავალს. დავთარხანეში აღგენდნენ სახელმწიფო ბიუჯეტს და იგივე უწყება კონტროლს უწევდა საფინანსო მოხელეთა საქმიანობას. სახელმწიფო გადასახადების ამკრეფი მოხელეები, ასევე ყველა ის სამეურნეო და საფინანსო მოხელე, რომელთაც „დივანის“ შემოსავალთან ჰქონდათ საქმე, მოქმედებდნენ დავთარხანედან მიღებული მითითებებისა და ამ დაწესებულების დავთრების საფუძველზე შედგენილი საბუთების შესაბამისად. აღნიშნული მოხელეები ვალდებული იყვნენ კონკრეტული დავალების შესრულების შემდეგ დავთარხანეში შესამოწმებლად წარედგინათ მათი მუშაობის ანგარიში, სადაც ხდებოდა წარმოდგენილი ანგარიშების დავთარხანეს დავთრებთან შეჯერება. დანაკლისის ან რაიმე ხარვეზის აღმოჩენის შემთხვევაში ჩატარებული სამუშაო შესრულებულად არ ჩაითვლებოდა და მოხელეზე ჯამაგირი არ გაიცემოდა. მასვე ევალებოდა დანაკლისის დაფარვა. აღნიშნულ საქმიანობას მუსტოუფი ალ-მამალეჰი ხელმძღვანელობდა. წარმოდგენილი ანგარიშების შემოწმება და მათი ჩატარებული სამუშაოს „მიღება“ კი დავთარხანეს ნაზირის კომპეტენციაში შედიოდა. როგორც წყაროებიდან ჩანს, ამ საქმეში დავთარხანეს დარულაც მონაწილეობდა. კერძოდ, მას დავალებული ჰქონდა ზემოხსენებული სამეურნეო და საფინანსო მოხელეების, ასევე გადასახადის ამკრეფთა ანგარიშების დავთარხანეში დროულად წარდგენის უზრუნველყოფა. „დასთურ ალ-მულუქსა“ თანახმად, იგი ადგინდა სპეციალურ დოკუმენტს („თალიყე“). რომლის საფუძველზე მის ხელქვეით ერთ-ერთ მოხელეს („ამელეს“) ევალებოდა საბუთში მითითებული საფინანსო მოხელის ან მისი „რწმუნებულის“ („ვაჰილ“) დავთარხანეში გამოძახება, რათა დავთარხანეს მოხელეებს მისი ანგარიშები შეემოწმებინათ⁹⁴. ასე რომ, დავთარხანეს დარულა გარკვეულად სახელმწიფო გადასახადების დადგენისა და აკრეფის საქმეშიც მონაწილეობს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ისქანდერ მუნშის ერთი ცნობა, რომელიც პროვინციათა გადასახადების დად-

93 „თაჰირათ ალ-მულუქ“, გვ. 36.

94 „დასთურ ალ-მულუქ“, IV, 426.

გენის საქმეს ეხება. ავტორის ცნობით, შპს აბას 1-მა გილანის მოსახლეობის საჩივრების საფუძველზე ამ პროვინციაში საფინანსო საქმეების შეამოწმებლად დიდგაზირი, მუსტოფაევი და სხვა „კალმის მოხელენი“ გაგზავნა, რომელთაც დაევალოთ სახელმწიფო გადასახადების ზუსტად დადგენა და გილანის (ლაჰიჯანის) ყოფილი მმართველის მიერ დადებული არაკანონიერი გადასახადების გაუქმება. სარევიზიოდ გაგზავნილ მოხელეთა შორის ავტორი ასახელებს დავთარხანეს დარულასაც⁹⁵. სახელმწიფო შემოსავლის მითვისებაში ექვემდებარებულ მოხელეთა საფინანსო საქმეთა შემოწმებისას საჭირო იყო არაკანონიერად მითვისებული ქონების დადგენა, მისი გამოვლენა და კონფისკაცია. სეფიანთა ხანის წყაროების მიხედვით, ამგვარ შემოწმებებს ერთგვარი სასამართლო გამოძიებების ხასიათი აქვს და მათში საფინანსო მოხელეთა გარდა საპოლიციო თუ სამხედრო მოხელეებიც მონაწილეობენ. ჩვენი აზრით, ზომოთ მოტანილ შემთხვევაში სწორედ ამგვარი საპოლიციო ფუნქციები უნდა ჰქონოდა დავთარხანეს დარულას. მითვისებული სახელმწიფო ქონების კონფისკაციისთვის დანიშნული მოხელეების აღსანიშნავად სპარსულ ნარატიულ წყაროებში, ჩვეულებრივ, იხმარება ტერმინი „მოჰასელ“ („გადასახადის ამკრეფი“). საინტერესოა, რომ „დასთურ ალ-მულუქში“ ასევე „მოჰასელად“ იწოდება დარულას ხელქვეითი მოხელე, რომელსაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საფინანსო მოხელეთა ანგარიშების დავთარხანეში წარმოდგენა ევალებოდა.

გარდა ამისა, დარულა, როგორც დავთარხანეს სათავეში მდგომი ერთ-ერთი მოხელე, მონაწილეობდა ოფიციალური საბუთების გამოცემაშიც. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობით, დავთარხანეში გატარებულ ყველა ოფიციალურ საბუთს ამ უწყების ხელმძღვანელი სხვა მოხელეების დამოწმების ნიშნებთან ერთად უნდა ჰქონოდა დავთარხანეს დარულას ბეჭედიც. ძეგლის თანახმად, დარულა საბუთების შუაში უსვამდა თავის ბეჭედს⁹⁶. მასვე უნდა დაემოწმებინა პროვინციების გადასახადების ამკრეფი მოხელეებისათვის („ომალ“) გაცემული საბუთები⁹⁷.

„დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, დავთარხანეს დარულას ჯამაგირი შეადგენდა 58 თუმანსა და 8000 დინარს⁹⁸. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით კი — 57 თუმანსა და 8000 დინარს⁹⁹. გარდა ამისა, დარულას, ისევე როგორც დავთარხანეს სხვა მოხელეებს, ეკუთვნოდა

95 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 459.

96 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 36.

97 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 426.

98 იქვე.

99 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 58.

ნოდა „როსუმი“ — 73 თუმანი და 7430 დინარი¹⁰⁰. დიუმანის ცნობით, იგი იღებდა 200 თუმანს¹⁰¹, რაც უახლოვდება სპარსულ წყაროებში მოცემულ დარულას ჯამაგირის რაოდენობას.

ლაშქარნევისი. დავთარხანეს მოხელეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია უხენაესი დივანის ლაშქარნევის¹⁰². დივანის ლაშქარნევისის ფუნქციების შესწავლის ძირითადი წყაროებია „თაზქირათ ალ-მულუქი“ და „დასთურ ალ-მულუქი“, რომლებშიც აღწერილია ამ მოხელის უფლება-მოვალეობანი და მოცემულია მისი ჯამაგირი. ცნობები ლაშქარნევისის საქმიანობის შესახებ მოიპოვება ევროპელ მოგზაურთა თხზულებებშიც (შარდენი, კემპფერი).

როგორც ზემოხსენებული წყაროებიდან ჩანს, უხენაესი დივანის ლაშქარნევისი რამდენიმე ფუნქციას ასრულებდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ლაშქარნევისის საქმიანობის ეს სხვადასხვა მხარეები ნაქლებ კავშირშია ერთმანეთთან და ამის საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ სახელოში ადრე ცალ-ცალკე არსებული რამდენიმე ინსტიტუტია გაერთიანებული.

დივანის ლაშქარნევისის ერთ-ერთ ფუნქციას შეადგენდა ის, რომ იგი იყო ცენტრალური ხელისუფლების ზოგიერთი უწყების (ეშიკალასიბაშის, მირშეჩარბაშის) ვაზირი. ლაშქარნევისის ამ ფუნქციაზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. როდესაც სეფიანთა სახელმწიფოს ვაზირების საქმიანობას შევხებით, აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ლაშქარნევისი იყო ზემოხსენებულ უწყებათა საფინანსო-საიურიერო და სამდივანმწიგნობრო საქმეთა ხელმძღვანელი და დიდუაზირის წარმომადგენელი ამ უწყებებში.

ლაშქარნევისის მეორე ძირითადი ფუნქცია იმაში მდომარეობდა, რომ იგი „უავეუსტოესი დავთარხანეს“ ერთ-ერთი განყოფილების უფროსი იყო, რომელსაც ევროპელი ავტორები (შარდენი, კემპფერი) ამ მოხელეს სახელწოდების მიხედვით „ლაშქარნევისის კანცელარიას“ უწოდებენ¹⁰³. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „უავეუსტოესი დავთარხანე“ შედგებოდა რამდენიმე განყოფილებისაგან და ერთ-ერთი მათ შორის სწორედ ლაშქარნევისის კანცელარია იყო. რამდენადაც ზემოხსენებული დაწესებულებები მუსტოუფი ალ-მამალექს ემორჩილებოდა, ლაშქარნევისიც მის დაქვემდებარებულ მოხელედ შეიძლება ჩაითვალოს. ამას აღვნიშნავს შარდენიც¹⁰⁴. „თაზქი-

¹⁰⁰ იქვე.

¹⁰¹ Du Mans, გვ. 26.

¹⁰² ლაშქარნევისი სპარსული სიტყვაა და ლაშქრის (ჯარის) მწერალს ნიშნავს.

¹⁰³ Chardin, V. გვ. 437.

¹⁰⁴ იქვე, გვ. 439.

რათ ალ-მულუქში“, მართალია, პირდაპირ არ არის ნათქვამი, რომ ლაშქარწვევის მუსტოფე ალ-მამალექს ემორჩილება, მაგრამ ის პარაგრაფი, რომელიც ლაშქარწვევის ეხება, მოცემულია წყაროს იმ ნაწილში, სადაც მუსტოფე ალ-მამალექს ხელქვეითი მოხელეებია ჩამოთვლილი, რაც იმავე გვაფიქრებინებს, რომ შარდენის ზემოთ მოყვანილი ცნობა სინაჰდვილეს შეეფერება.

შარდენის მიხედვით, ამ დაწესებულებაში ინახებოდა სახელმწიფოს მოხელეთა სია. აქ აღნიშნული იყო მათ მიერ დაკავებული თანამდებობანი, ცალკეული მოხელის ღირსებები, მათი ჯამაგირი, სამსახურში შემოსვლის თარიღი და მსახურობის დრო და ა. შ.

კემპფერი თითქმის ზუსტად იმეორებს შარდენის ცნობებს. ამ ავტორის მიხედვით ლაშქარწვევის სამდივნოში აღნიშნული იყო სახელმწიფოს ყველა მოხელე. ამ მოხელეთა საკუთარი სახელების ქვეშ მოცემული იყო მათი დაბადების ადგილი, საცხოვრებელი ადგილი, პროფესია, ჯამაგირის ოდენობა. კემპფერი აღნიშნავს, აგრეთვე, რომ აქვე ინახებოდა ბეგლარბეგების სიაც¹⁰⁵.

შარდენისა და კემპფერის ცნობებს შეესაბამება სპარსულ წყაროებში მოცემული მასალა დივანის ლაშქარწვევის საქმიანობის შესახებ. კერძოდ, „თაჰქირათ ალ-მულუქში“ ჩამოთვლილია მოხელები, რომლებთანაც უზენაესი დივანის ლაშქარწვევის დაკავშირებული იყო თავისი საქმიანობით. საჭიროდ მიგვაჩნია აქ მოვიყვანოთ ამ მოხელეთა სია იმავე თანმიმდევრობით, როგორც ძეგლშია მოცემული: დიდი ამირები, ბეგლარბეგები, „კეთილშობილი მმართველები“, სულთნები. „ღირსეული ხანები“, რომლებიც არიან უმაღლეს კარზე და სასაზღვრო (პროვინციებში)... დიდი ამელები, მუსტოფეები, დაბალი და მაღალი რანგის საჰეები, რიშეფიდები, დავთარხანეს მწერლები, სასაზღვრო პროვინციების ვაზირები და მუსტოფეები, ექიმები, ასტროლოგები, ნაზირები, ქალანთრები, ამირები, კარის „მოყარაბები“, დივანისა და პარემის საჭურისები, მეშევარდნეები, იასავოლები, ყაფუჩიები, ბიუთათარ საჰეზამები; მუშრიფები და დაბალი რანგის მსახურნი, რომლებიც არ არიან ღოღამები, იასავოლები, მოლაშქრეები¹⁰⁶. როგორც ვხედავთ. აქ ჩამოთვლილია სეფიანთა სახელმწიფოს ფაქტობრივად ყველა მოხელე. „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ლაშქარწვევის მონაწილეობდა ყველა ზეპირჩამოთვლილი მოხელის სამსახურზე დანიშვნაში. კერძოდ, მას ბექედი უნდა დაერთყა ამ მოხელეთა სამსახურში დანიშვნის დოკუმენტებისათვის. იგი ამტ-

¹⁰⁵ Kaempfer, გვ. 89.

¹⁰⁶ „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 31.

კიკებდა, აგრეთვე, მათი ჯამაგირების დანიშვნის დოკუმენტებსაც¹⁰⁷. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ამ ცნობებს ეთანხმება „დასთურ ალ-მულუქი“¹⁰⁸ და ევროპელ მოგზაურთა თხზულებებში მოცემული მასალაც.

„თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ვგებულობთ დივანის ლაშქარწვერიას კიდევ ერთი ფუნქციის შესახებ, კერძოდ, შაჰის ყოველი ლაშქრობის დროს იგი ჯარების სარდალთან ნიშნავდა თავის წარმომადგენელს¹⁰⁹. ამ მოხელეს ძეგლში ეწოდება ნაიბი, რაც სპარსულად მოადგილეს ნიშნავს. ხსენებულ ნაიბს უნდა აღენიშნა მეომართა ლაშქრობაში მონაწილეობა (მათი დაწერება-არყოფნა შემთხვევებით)¹¹⁰. აღნიშნული საბუთები შემდეგ შაჰის კარზე იგზავნებოდა და მოლაშქრეთათვის ჯამაგირების გადახდა ამ ჩანაწერების საფუძველზე ხდებოდა. ლაშქარწვერის ამ ფუნქციიდან უნდა მომდინარეობდეს ამ მოხელის სახელწოდებაც.

„დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ლაშქარწვერის დანიშნული ჰქონდა 3 თუმნის თიული, რომლის რეალური რაოდენობა ძეგლის თანახმად 18 თუმანს შეადგენდა. გარდა ამისა იგი იღებდა 11 თუმანს „თიულის სანაცვლოს“ სახით¹¹¹. ასე რომ, ლაშქარწვერის მუდმივი ჯამაგირი დიდი არ იყო, მაგრამ დავთარხანეს სხვა მოხელეთა მსგავსად იგი მუდმივი ჯამაგირის გარდა იღებდა „როსუმს“ მოხელეთა ჯამაგირებიდან, გადასახადის ამკრეფი მოხელეების სარგოებიდან და ა. შ.¹¹².

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ლაშქარწვერის შაჰის მაჯლისებზე დასწრების უფლება ჰქონდა, სადაც იგი ჯდებოდა ლოლამების ვაზირის შემდეგ¹¹³.

საჰებ-ე თაუჯიზ. უავგუსტოესი დავთარხანეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოხელე იყო საჰებ-ე თაუჯიზი. ამ მოხელის საქმიანობა აღწერილია „თაზქირათ ალ-მულუქის“ IV თავში, იმ მოხელეთა გვერდით, რომლებიც მუსტოუფი ალ-მამალექს ემორჩილებოდნენ, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საჰებ-ე თაუჯიზიც მუსტოუფი ალ-მამალექს ემორჩილებოდა. საჰებ-ე თაუჯიზი სათავეში ედგა მუსტოუფი ალ-მამალექსადმი დაქვემდებარებული დავთარხანეს ერთ-ერთ განყოფილებას.

107 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 31.

108 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 420.

109 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 32.

110 იქვე.

111 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 421.

112 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 142.

113 „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 421.

ევროპელ მოგზაურთაგან საპებ-ე თაუჯიჰის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან შარდენი და კემპფერი. შარდენი საპებ-ე თაუჯიჰის უწყებას სახელმწიფოს „გასავლების სამდივნოს“ უწოდებს¹¹⁴. ამავე ავტორის ცნობით, ხსენებულ უწყებაში აღრიცხული იყო სეფიანთა სახელმწიფოს შემოსავლის ის ნაწილი, რომელიც ჯამაგირის სახით გაიცემოდა სახელმწიფო მოხელეებზე. აქვე აღნიშნული იყო მოხელეებზე გაცემული სახელმწიფო მიწების მდებარეობა, დასახელება და სხვ.¹¹⁵ შარდენის ცნობებს ადასტურებს კემპფერიც¹¹⁶.

ის ფაქტი, რომ საპებ-ე თაუჯიჰის საქმიანობა სეფიანთა სახელმწიფოს გასავლებთან იყო დაკავშირებული, დასტურდება „თაზქირათ ალ-მულუქის“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობითაც¹¹⁷, რომელთა მიხედვით საპებ-ე თაუჯიჰი ამოწმებდა „ხარჯების სარქარის“ მოხელეთა ანგარიშებს. ამავე წყაროების ცნობით საპებ-ე თაუჯიჰის უწყებაში აღნუსხული იყო დივანის მოხელეთა ჯამაგირები¹¹⁸. ასევე ამ უწყებაში უნდა გაეკვლინ სახელმწიფო მოხელეთა თიულის, ჰამესალეს თუ ჯამაგირების სხვა სახეების რაყამებს „იმისდამიუხე-დავად ეკუთვნოდნენ თუ არა ისინი დივანის, ხასესა თუ არბაბ ალ-თაჰვილის უწყებას“. „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით პროვინციების მმართველების (ჰაქემების) შემოსავალიც ამ უწყებაში იყო აღრიცხული¹¹⁹.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, საპებ-ე თაუჯიჰის უწყებაში ინახებოდა, აგრეთვე, სხვადასხვა დოკუმენტები, მათ შორის აღსანიშნავია ე. წ. დასთურ ალ-ამალები¹²⁰, რომლებიც მოხელეთა მოქმედების ინსტრუქციებს წარმოადგენდნენ.

საპებ-ე თაუჯიჰი, როგორც დავთარხანეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი განყოფილების ხელმძღვანელი, მონაწილეობდა საბუთების გაცემაშიც. მას უნდა დაემოწმებინა და თავისი ბეჭედი დაერტყა დავთარხანეს მიერ გამოცემული ყველა საბუთისათვის¹²¹.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, საპებ-ე თაუჯიჰს თავის უწყებაში ემორჩილებოდა 12 მწერალი¹²², რომელთა საშუალებითაც

¹¹⁴ Chardin, V. გვ. 436.

¹¹⁵ იქვე.

¹¹⁶ Kaempfer, გვ. 88.

¹¹⁷ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 42; „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 439.

¹¹⁸ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 42.

¹¹⁹ იქვე.

¹²⁰ იქვე.

¹²¹ იქვე.

¹²² იქვე.

იგი ასრულებდა ზემოთ ჩამოთვლილ ფუნქციებს. „დასთურ ალ-მულუქი“ კი საპბე-ე თაუჯიპის ხელქვეით 16 მწერალს ასახელებს¹²³.

საპბე-ე თაუჯიპის ჯამაგირი შეადგენდა 20 თუმანს¹²⁴, მაგრამ მუდმივი ჯამაგირის გარდა მას საკმაოდ დიდი შემოსავალი უნდა ჰქონოდა „როსუმის“ სახით¹²⁵.

ზაბეტენევისი¹²⁶. ზაბეტენევისის უფლება-მოვალეობათა შესახებ არაფერს გვეუბნებიან ევროპელი მოგზაურები. ასე რომ, ამ მოხელის საქმიანობის შესწავლის ძირითად წყაროს „თაზქირათ ალ-მულუქი“ და „დასთურ ალ-მულუქი“ წარმოადგენს.

აღნიშნული წყაროების მიხედვით, ზაბეტენევისი დაკავშირებული იყო სეფიანთა სახელმწიფოს განსაზღვრული სახის შემოსავალთან.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, ირანის პროვინციების შემოსავლის მართვა სხვადასხვა უწყებებს შორის იყო განაწილებული. ძეგლის ეპილოგში მოცემულია ამ უწყებათა სახელწოდებანი: ავარაჯეს სარქარი, ზაბეტეს სარქარი, ხასეს სარქარი, არბაბ ალ-თაჰავილის სარქარი და „მადნების სარქარი“¹²⁷. ერთ-ერთ ამ უწყებათაგანს სათავეში ედგა ზაბეტენევისი. „თაზქირათ, ალ-მულუქში“ ჩამოთვლილია სახელმწიფო შემოსავლის ის სახეები, რომლებიც ზაბეტენევისის გამგებლობაში იყო. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ „ზაბეტის სარქარში“ აღირიცხებოდა სახელმწიფოს დივანის არაფულადი შემოსავალი (მარცვლეული და სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები)¹²⁸.

ზაბეტენევისის გამგებლობაში იყო, აგრეთვე, შემდეგი სახის გადასახადები: საგზაო გადასახადი, თამბაქოს ვაჭრობაზე დადებული გადასახადი, ჩობანბეგი (გადასახადი პირუტყვზე), ინდოელთა სულადი გადასახადი და ა. შ.¹²⁹

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, აქ ჩამოთვლილი გადასახადები ზაბეტეს სარქარის გარდა იკრიფებოდა აგრეთვე ხასეს და ავარაჯეს სარქარებში¹³⁰. მართლაც, „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, ზემოხსენებული გადასახადების ნაწილის აკრეფა მუსტოუფი-ე ხასეს

¹²³ „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 440.

¹²⁴ იქვე.

¹²⁵ იქვე.

¹²⁶ „ზაბეტე“ გადასახადის ამკრეფს ნიშნავს, ნევისი — მწერალს. ჩქანდერ მუშის მიხედვით ზაბეტენევისის ეწოდებოდა აგრეთვე „მუსტოუფი-ე მალ“ და „მოურადნეის“, იხ. ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი. „თარხი-ე...“, გვ. 165.

¹²⁷ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 88—92.

¹²⁸ იქვე, გვ. 41—42.

¹²⁹ „დასთურ ალ-მულუქი“, III, გვ. 313.

¹³⁰ Tadhkirat al-muluk, გვ. 177.

კომპეტენციაშიც შედიოდა ¹³¹, რაზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

მინორსკის აზრით, ამ გადასახადების თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ მათი რაოდენობა წინასწარ არ განისაზღვრებოდა.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, ზაბეტენევის თავის უწყებაში ემორჩილებოდა 15 მწერალი („ნევისანდე“) ¹³². „დასთურ ალ-მულუქში“ კი მხოლოდ 11 მწერალია მოხსენიებული ¹³³. ყველა შემთხვევაში ზაბეტენევის ხელქვეითი მწერლების რიცხვი საკმაოდ დიდია, რაც ამ მოხელის მნიშვნელობაზე მიუთითებს.

ზაბეტენევის ქამაგირო შეადგენდა 89 თუმანს და 3500 ღინარს. მასვე დანიშნული ჰქონდა აგრეთვე 19 თუმნის „როსუმ-ე მაჰალი“. როგორც საფინანსო (მოანგარიშე) მოხელეს, ზაბეტენევის ეკუთვნოდა „რასმ ალ-ჰესაბი“ („საანგარიშო გადასახადი“), რომელიც შეადგენდა ყოველ საანგარიშო თუმანში 30 ღინარს ¹³⁴.

დაბოლოს, დავთარხანეს სხვა მოხელეების მსგავსად, მას განსაზღვრული წილი ერგებოდა შაჰის მიერ მოხელეებზე გაცემული ჯამაგირებიდან და საჩუქრებიდან ¹³⁵.

უფრო დაწვრილებით „ზაბეტეს სარქარისადმი“ დაქვემდებარებულ შემოსავლის წყაროებს ჩვენ ზემოთ უკვე შევეხეთ, როდესაც საფინანსო უწყების („დავთარხანეს“) საქმიანობის შესახებ გვქონდა საუბარი.

ავარაჯენევისი. მუსტაფეი ალ-მამალექის ხელქვეით მოხელეთა შორის „თაზქირათ ალ-მულუქში“ ბოლო ადგილზე დასახელებული არიან ავარაჯენევისები.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, ირანის შემოსავლის მართვა ზუთ საფინანსო უწყებას შორის იყო განაწილებული. მათგან ორ უწყებას — „ავარაჯეს სარქარს“ და „მადნების სარქარს“ — უძღვებოდნენ ავარაჯენევისები. „მადნების სარქარის“ ავარაჯენევისი, როგორც ჩანს, აღრიცხავდა სახელმწიფო შემოსავალს, რომელსაც იძლეოდა მადნეულის თუ სხვა საბადოების ექსპლოატაცია.

„თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, სახელმწიფო (დივანის) შემოსავლის დიდი ნაწილი „ავარაჯეს სარქარში“ აღირიცხებოდა, რომელსაც ასევე ავარაჯენევისები ხელმძღვანელობდნენ.

¹³¹ დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 313. :

¹³² „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 42.

¹³³ „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 541.

¹³⁴ იქვე: „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 60.

¹³⁵ იქვე.

შუა საუკუნეების ირანისა და სხვა მუსლიმანური სახელმწიფოების „ავარაჯეს დავთრებში“, ჩვეულებრივ, ანბანის მიხედვით ჩამოთვლილი იყო ცალკეული პროვინციების დასახლებული პუნქტები მათზე დადებული სახელმწიფო გადასახადებით. იქვე მითითებული იყო მოხელე, რომელზედაც სახელმწიფოს მიერ იყო გაცემული აღნიშნული შემოსავალი. ამგვარი დავთრების წარმოება ავარაჯენევისებს ევალებოდათ.

„თაზქირათ აღ-მულუქისა“ და „დასთურ აღ-მულუქის“ მიხედვით ასეთი ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ სეფიანთა ხანის ავარაჯენევისებსაც.

„დასთურ აღ-მულუქის“ თანახმად, ავარაჯენევისთან ინახებოდა მის სარქარზე მიწერილი პროვინციის შემოსავლის რეესტრი¹³⁶, საიდანაც ჩანს, რომ ირანის ყოველ პროვინციას თავისი ავარაჯენევისი უნდა ჰყოლოდა.

ამავე წყაროს ცნობით, შაჰის`დომენში შემაჯალ პროვინციებში („ხასეს სარქარში“) ავარაჯენევისები არ ინიშნებოდნენ. მათ ფუნქციებს აქ მუსტოუფი-ე ხასე ასრულებდა, რომელიც იღებდა კიდევ ხასეს სარქარის ავარაჯენევისის სარგოს¹³⁷.

მართლაც, „თაზქირათ აღ-მულუქსა“ და „დასთურ აღ-მულუქში“ მუსტოუფი-ე ხასეს შემოსავალში შეტანილია ხასეს პროვინციების — გილანისა და ისფაჰანის — ავარაჯენევისების ჯამაგირებიც¹³⁸, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ აღნიშნულ თანამდებობებზე ცალკე მოხელეები არ ინიშნებოდნენ და მათ ფუნქციებს მუსტოუფი-ე ხასე ასრულებდა.

თუმცა „დასთურ აღ-მულუქში“ ხასეს ავარაჯენევისი ცალკეც იხსენიება¹³⁹, მაგრამ ამავე წყაროს ცნობით აღნიშნული მოხელე მხოლოდ ბოლო სეფიანი შაჰის — სულთან ჰუსეინის — დროს იქნა დანიშნული¹⁴⁰. „თაზქირათ აღ-მულუქში“ ხასეს ავარაჯენევისი არ იხსენიება. სხვა მხრივ ხსენებულ წყაროთა ცნობები ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს: „მადნების ავარაჯენევისის“ გარდა მათში სულ ოთხი პროვინციის ავარაჯენევისია დასახლებული: ერაყის, აზერბაიჯანის, ფარსისა და ხორასანის¹⁴¹. როგორც ჩანს, ეს პროვინციები ძეგლების შედგენის დროს სახელმწიფო მიწების კატეგორიას ეკუთვნოდნენ და ამდენად „დივანის სარქარს“ ექვემდებარებოდნენ.

136 „დასთურ აღ-მულუქ“, V, გვ. 542.

137 იქვე, III, გვ. 313.

138 იქვე; „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 59.

139 „დასთურ აღ-მულუქ“, V, გვ. 543.

140 იქვე, III, გვ. 313.

141 იქვე, V, გვ. 543; „თაზქირათ აღ-მულუქ“, გვ. 61.

მართლაც. ორივე წყაროდან ჩანს, რომ ხსენებული ავარაჯენევისები „დივანის სარქარის“ მეთაურებს — დიდვაზირსა და მუსტოუფი ალ-მამალექს — ემორჩილებიან¹⁴².

ავარაჯენევისებთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს გვაწვდის „თაზქირათ ალ-მულუქი“. თხზულების ეპილოგის იმ ნაწილიდან, რომელშიც ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტია მოცემული, ირკვევა, რომ ზემოთ დასახელებული ოთხი პროვინციის ავარაჯეს სარქარზე მიწერილი იყო ირანის სხვა პროვინციების შემოსავალიც. ასე მაგალითად, შირვანის შემოსავლის ნაწილი ხორასნის სარქარზეა მიწერილი¹⁴³, ხუზისტანის — ერაყსა და ხორასანზე¹⁴⁴ და ა. შ. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზემოთ მოხსენიებული ოთხი პროვინციის ავარაჯენევისები ირანის სხვა პროვინციების შემოსავალსაც განაგებდნენ. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ისქანდერ მუნშის თხზულებაში შაჰ თამაზ I-ის დროინდელ მოხელეთა შორის, მართლაც, ვხვდებით ავარაჯენევისებს, რომლებიც ერთდროულად ორი პროვინციის შემოსავალს მართავენ: მაგალითად, აზერბაიჯანისა და შირვანის ავარაჯენევისი ხაჯე მოჰამედ ამინი¹⁴⁵ და ხორასნისა და ქერმანის ავარაჯენევისი ალა სეიდ ნათანზი¹⁴⁶.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ აღწერილია ავარაჯენევისების ფუნქციები, მაგრამ ყურადღება ძირითადად მათი საქმიანობის ტექნიკურ მხარეზეა გამახვილებული, რაც საკმაოდ ართულებს ტექსტის გაგებას.

ამ წყაროთა თანახმად, ავარაჯენევისს პირველ რიგში ევალებოდა, რომ ეწარმოებინა და ყოველთვის წესრიგში ჰქონოდა „ავარაჯეს დაეთარი“, რომელშიც, როგორც აღვნიშნეთ, აღნიშნული იყო ცალკეულ დასახელებულ პუნქტებზე დადებული გადასახადები. ამასთან, მასვე უნდა ჩაეწერა გადასახადების გადამხდელთა და, ასევე, იმ მოხელეთა ვინაობა, რომელთაც ეკუთვნოდათ აღნიშნული შემოსავალი.

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ავარაჯენევისი კონტროლს უწევდა პროვინციაში დანიშნულ გადასახადების ამკრეფ მოხელეებს („ომალ“), დაეთრებთან შედარების საფუძველზე ამოწმებდა და ასწორებდა მათ მიერ წარმოდგენილ ანგარიშებს¹⁴⁷. მას სისტემატუ-

142 „დასთურ ალ-მულუქი“, V, გვ. 542; „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 43.

143 „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 91.

144 იქვე, გვ. 88.

145 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 165.

146 იქვე.

147 „დასთურ ალ-მულუქი“, V, გვ. 542.

რად უნდა აღერიცხა თავისი „სარქარის“ ყოველგვარი შემოსავალი და ვასავალი¹⁴⁸.

დიდვახირისა და მუსტოუფი ალ-მამალექის გამოცემული ოფიციალური საბუთები („რაცაუმები“, „თალიყჩეები“, „ფარვანეები“), რომლებიც მოხელეთა ჯამაგირების დანიშვნას ეხებოდა, უნდა გადასცემოდა ავარაჩეს სარქარს. ავარაჩენევისი აღნიშნულ საბუთებზე, შუაში, აწერდა დამოწმების ნიშანს და შემდეგ რეგისტრაციაში გაატარებდა¹⁴⁹.

ავარაჩენევისი ამოწმებდა აგრეთვე ყველა იმ მოხელის ანგარიშებს, რომლებსაც დივანის შემოსავალთან ჰქონდათ საქმე¹⁵⁰.

„თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია ავარაჩენევისის დამოწმების ნიშნები, რომლებსაც იგი მის უწყებაში წარმოდგენილ საბუთებზე აწერდა. ამასთან, თხზულებიდან ჩანს, რომ განსხვავებული სახის საბუთებს იგი სხვადასხვა დამოწმების ნიშნებს უსვამდა. ასე მაგალითად, სახელმწიფოს მსხვილ მოხელეთა რაცაუმებსა და ფარვანეების შავ პირებზე იგი აწერდა ნიშანს — „ყალამი“ („დაიწერა“), ხოლო თვით ამ საბუთზე იწერებოდა — „მოლაჰაზე შოდ“ („განხილულია“)¹⁵¹. დივანის შემოსავლის მმართველ შედარებით დაბალი რანგის მოხელეთა ანგარიშებსა და „ხარჯების საბუთებზე“ ავარაჩენევისი აწერდა სიტყვას — „ნასიჰე“ („გაუქმებულია, დახურულია“) და „ღემოტალე“ („წაქოხტულია“)¹⁵². დიდვახირისა და მუსტოუფი ალ-მამალექის მიერ გაცემულ მოხელეთა ჯამაგირების საბუთების შუაში კი იგი აწერდა „ენვან“-ს („სათაური“)¹⁵³.

„დასთურ ალ-მულუქში“ იხსენიებიან ავარაჩენევისის ხელქვეითი მწერლები („ნევისანდე“, „მოჰარარ“)¹⁵⁴, რომელთაც ევალებოდათ ზემოხსენებული საბუთების ავარაჩეს სარქარში რეგისტრირება და რომელთა დახმარებით ავარაჩენევისი ასრულებდა ზემოთ დასახელებულ სხვა ფუნქციებს¹⁵⁵.

„დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია ავარაჩენევისების ჯამაგირი:

ყველაზე ნაკლები შემოსავალი, როგორც ჩანს, „მადნების ავარაჩენევისს“ ჰქონდა (20 თუმანი)¹⁵⁶.

148 იქვე.

149 იქვე.

150 იქვე.

151 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 44.

152 იქვე, გვ. 42.

153 იქვე.

154 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 542.

155 იქვე.

156 იქვე, გვ. 543.

პროვინციების ავარაჯენევისებს შორის ყველაზე მაღალი მუდ-
მივი ჯამაგირი აზერბაიჯანის ავარაჯენევისს აქონდა დანიშნული (50
თუმანი)¹⁵⁷. თითქმის ერთნაირი ხელფასი ჰქონდათ ფარსის, ხორას-
ნისა და ერაყის ავარაჯენევისებს (14—15 თუმანი)¹⁵⁸, მაგრამ ეს უკა-
ნასკნელნი აზერბაიჯანის ავარაჯენევისისაგან განსხვავებით იღებდნენ
საკმაოდ დიდი რაოდენობის ე. წ. „როსუმ-ე მაჰალის“ (შესაბამი-
სად — 103,68 და 15 თუმანს)¹⁵⁹.

გარდა ამისა, ოთხივე ავარაჯენევისი იღებდა „რასმ ალ-ჰესაბს“
(თუმანში — 15 დინარს)¹⁶⁰ და მათ, როგორც საფინანსო მოხელეებს
ეკუთვნოდათ წილი („როსუმი“) მოხელეთა ჯამაგირებიდან. იჯარე-
ბოდან და ა. შ.¹⁶¹

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ავარაჯენევისებს საკმაოდ დიდი
შემოსავალი ჰქონდათ, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი უბრა-
ლო მწერლები არ ყოფილან და საკმაოდ მნიშვნელოვან საფინანსო
მოხელეებს წარმოადგენდნენ. ამასვე ადასტურებს ისქანდერ მუნშის
ერთი ცნობა, რომლის თანახმად შაჰ თამაზ I-ის მმართველობის პე-
რიოდში მოხსნილი მუსტოუფი ალ-მამალექის ადგილზე შაჰს ერთხანს
არავინ დაუნიშნავს და მის ფუნქციებს თავიანთ უწყებებში ავარაჯე-
ნევისები ასრულებდნენ¹⁶².

დავთარდარი. დავთარხანეს დავთარდარი ზემოთ განხილულ მო-
ხელეებთან შედარებით უფრო დაბალი რანგის მოხელე ჩანს. ამით
უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ მის შესახებ თითქმის არაფერს გვე-
უბნება ჩვენთვის ცნობილი ევროპული და სპარსული წყაროები.

დავთარდარის უფლება-მოვალეობათა შესწავლის ძირითად წყა-
როს „თაზქირათ ალ-მულუქი“ წარმოადგენს.

როგორც „თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ჩანს, დავთარდარი არ
ატარებდა სეფიანთა სახელმწიფოს რაიმე სამოხელეო ტიტულს, რაც
ამ მოხელის შედარებით დაბალ რანგზე მიუთითებს. ძეგლში იგი
იწოდება ტიტულის გარეშე — „უავჯუსტოესი დავთარხანეს დავთარ-
დარი“¹⁶³.

დავთარდარი სიტყვასიტყვით „დავთრის მცველს“ ნიშნავს. რო-
გორც „თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ირკვევა, ხსენებულ მოხელეს
ებარა დავთარხანეს საბუთები (დავთრები). რომლებშიც აღნუსხული

157 „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 543.

158 იქვე, გვ. 542—543.

159 იქვე.

160 იქვე.

161 იქვე.

162 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 162.

163 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 43.

უნდა ყოფილიყო სეფიანთა სახელმწიფოს შემოსავალი, მოხელეთა ჯამაგირები და ა. შ. საკიროების შემთხვევაში დავთარდარს ეს საბუთები შაჰისთვის ან სხვა მაღალი რანგის მოხელეთათვის უნდა წარედგინა.

ხსენებული დავთრების შესანახად დავთარხანეში გამოყოფილი იყო სპეციალური შენობა, რომელსაც „თაჰქირათ ალ-მულუქის“ ავტორი „დავთარხანეს საწყობა“ („ამბარ“) უწოდებს¹⁶⁴. ხოლო დავთრების შენახვა და დაცვა დავთარხანეს დავთარდარს ჰქონდა დავალეზბული. რაც შეადგენდა კიდევ ამ მოხელის ძირითად მოვალეობას.

„თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, დავთარდარს მიბარებული ჰქონდა არა „მიმდინარე წლის დავთრები“, არამედ გასული წლების საბუთები¹⁶⁵. რომლებიც აღარ იყვნენ მოქმედებაში.

როგორც ჩანს, ამგვარ ოფიციალურ საბუთებს გარკვეული საჭიროებისათვის ინახავდნენ სპეციალურად აგებულ შენობაში, ამდენად ხსენებული დავთარხანეს „საწყობი“ საფინანსო დაწესებულების „არქივის“ ფუნქციას ასრულებდა. ე. მონორსკი დავთარდარს „არქივარიუსს“ უწოდებს¹⁶⁶.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „უაგვუსტოესი დავთარხანე“ გამოსცემდა სახელმწიფო ფინანსებთან დაკავშირებულ ყოველგვარ საბუთს. აღნიშნულ საბუთებს რეგისტრაცია უკეთდებოდა დავთარხანეს სხვადასხვა განყოფილებაში, რომლებიც. როგორც წესი, რჩებოდა აქ რეგისტრირებული საბუთის თითო პირი. ასე რომ, დავთარხანეს დავთრებში ფაქტიურად მოცემული იყო სახელმწიფო შემოსავლის ყველა წყარო. მათი დანიშნულება, ყოველი მოხელის ვინაობა, მათი ჯამაგირების რაოდენობა, სამსახურის ხანგრძლივობა თუ მისი უსრულებლობის შემთხვევები და ა. შ. ამგვარი ინფორმაცია, ერთი მხრივ. წარმოდგენას იძლეოდა ქვეყნის ფინანსების და ეკონომიკის მდგომარეობაზე, რაც საჭირო იყო საფინანსო უწყებასა და საერთოდ ადმინისტრაციული აპარატის ნორმალური ფუნქციონირებისათვის. გარდა ამისა სწორედ დავთარხანეში დაცულ საბუთებზე დაყრდნობით ხერხდებოდა საფინანსო მოხელეებისა თუ დაწესებულებების საქმიანობის შემოწმება, რასაც ცენტრალური ხელსუფლება სისტემატურად აწარმოებდა. სეფიანთა ხანის სპარსულ ნარატიულ წყაროებში ჩვენ საკმაოდ ხშირად ვხვდებით საფინანსო მოხელეთა საქმიანობის შემოწმების შემთხვევებს. ზოგჯერ ამის მიზეზი ხდებოდა საფინანსო დაწესებულებებსა და მოხელეებს შორის ატეხილი დავა

164 „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 43.

165 იქვე.

166 Tadhkirat al-muluk, გვ. 77.

სახელმწიფო შემოსავლის გამოყენების თაობაზე. ადგილობრივ მმართველთა და საფინანსო მოხელეთა „რევიზია“ ხდებოდა დაბეგრილი მოსახლეობის საჩივრების საფუძველზეც. ზემოხსენებულ შემთხვევებში საფინანსო მოხელეებს და ადგილობრივ მმართველებს, ჩვეულებრივ, ბრალს სდებდნენ საფინანსო დავთრების არასწორ წარმოებაში, სახელმწიფო შემოსავლის მითვისებაში და ა. შ.

როგორც სპარსული ოფიციალური საბუთებით ირკვევა, სახელმწიფო შემოსავლის განაწილების თაობაზე დავები ხშირი იყო ცალკეულ მოხელეთა შორისაც (ან ჯამაგირის მიმღებ მოხელესა და მის გამცემ საფინანსო დაწესებულებას შორის). ამგვარი საქმეების გამოკვლევისას ზოგჯერ აუცილებელი იყო მოხელეთა თუ დაწესებულებათა საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის საქმიანობის შესწავლა და ძველი საბუთების შემოწმება.

ყველა აქ ჩამოთვლილი საქმეების შესწავლა, დავების გადაწყვეტა, მოხელეთა საქმიანობის შემოწმება, ჩვენი აზრით, ხდებოდა სწორედ დავთარხანეში დაცული საბუთების საფუძველზე. ყველაფერი ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ამ საბუთების შესანახად სპეციალური შენობა იყო გამოყოფილი და მათი დაცვა ცალკე მოხელეს (დავთარდარს) ჰქონდა დავალებული.

„თაჯირათ ალ-მულუქის“ თანახმად, დავთარდარი, როგორც დავთარხანეს ერთ-ერთი მოხელე, მონაწილეობდა ოფიციალური საბუთების დამოწმებაში. ძეგლში ნათქვამია, რომ მას უნდა დაემოწმებინა „ვაზირებისა და მუსტოუფების რაყამები და ჰოქმები“, ასევე სოჰბათიასავოლების, ეშიკადასიების და „აღა-ების“ ჯამაგირების დანიშვნის საბუთები¹⁶⁷. საინტერესოა, რომ უკანასკნელი სამი მოხელე ეშიკადასიბაშის ექვემდებარება. ასე რომ, დავთარდარი გარკვეულად დაკავშირებული ჩანს ეშიკადასიბაშის უწყებასთან. თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული მასალა დავთარდარის საქმიანობის ამ მხარის უფრო მეტად გაშუქების საშუალებას არ იძლევა, და ამდენად, ძნელია იმის თქმა, თუ რა ხასიათი ჰქონდა დავთარდარის კავშირს ეშიკადასიბაშის უწყებასთან.

ჩვენი აზრით, აშკარაა, რომ დავთარდარი, როგორც დავთარხანეს ერთ-ერთი მოხელე, ამ დაწესებულების მეთაურს — მუსტოუფი ალ-მამალექს — ემორჩილებოდა. „თაჯირათ ალ-მულუქშიც“ იგი მუსტოუფი ალ-მამალექის ხელქვეით მოხელეთა შორის არის მოხსენიებული. ამასთან, რამდენადაც მის ძირითად ფუნქციას დავთარხანეს არქივის დაცვა შეადგენდა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მისი უშუალო ხელმძღვანელი დავთარხანეს დარულა იყო. როგორც

167 „თაჯირათ ალ-მულუქ“, გვ. 43.

უკვე იქვეა, დავთარხანეს საბუთების სხვა მცველები (აზაბები, ქელიდლარი) სწორედ დარუღას ექვემდებარებოდნენ.

„თაზქირათ ალ-მულუქში“ მოცემულია ამ მოხელის ჯამაგირი, რომელიც შეადგენდა 9 თუმანს. მასვე დანიშნული ჰქონდა 21 თუმანის ე. წ. „როსუმ-ე მაჰალი“. გარდა ამისა დავთარდარს, როგორც დავთარხანეს მოხელეს, ეკუთვნოდა „როსუმი“ მოხელეთა ჯამაგირებიდან¹⁶⁸.

აზაბაში. სამოხელეო რანგითა და საქმიანობის ხასიათით დავთარხანეს დავთარდართან ყველაზე ახლოს დგას აზაბაში („აზაბების მეთაური“). როგორც დავთარხანეში დასაქმებული მოხელე, ისიც ამ დაწესებულების ხელმძღვანელს — მუსტოფი ალ-მამალექს — ემორჩილება. ამასთან, რამდენადაც მისი ხელქვეითი მოხელეები დავთარხანეს დარუღას იურისდიქციას ექვემდებარებიან. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აზაბაშის უშუალო მეთაურს დარუღა წარმოადგენდა.

დავთარდარის მსგავსად, აზაბაშიც „თაზქირათ ალ-მულუქში“ სამოხელეო ტიტულის გარეშე იხსენიება და მისი ფუნქციები უშუალოდ დავთარდარის შემდეგ არის განხილული. ამასთან, აზაბაშიც ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციასაც დავთარხანეში არსებული საბუთების დაცვა-შენახვა შეადგენდა.

აზაბაშის ფუნქციების შესახებ სეფიანთა ხანის წყაროებში ცნობები ძალზე ცოტაა. მისი ფუნქციები მხოლოდ „თაზქირათ ალ-მულუქშია“ აღწერილი და ისიც ძალიან მოკლედ. ძეგლში აღნიშნულია, რომ აზაბაში წარმოადგენდა დავთარხანეს აზაბებისა და ფარეშების მეთაურს¹⁶⁹, რომელთა საქმიანობას ჩვენ ზემოთ უკვე შევეხეთ, როცა დავთარხანეს დარუღას ფუნქციების შესახებ გვქონდა საუბარი. ამჟერად აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ დავთარხანეს ეს დაბალი რანგის მოხელენი, როგორც ჩანს, ამ დაწესებულების საბუთების მცველებს, კურიერებს, მსახურებს წარმოადგენდნენ.

გარდა ამისა, „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით აზაბაშის მიზარებული ჰქონდა დავთარხანეს ის საბუთები, რომლებიც დავთარდარის არქივში („ამბარ“) ჯერ კიდევ არ იყო გადაცემული. ძეგლში იქვე მითითებულია, რომ ამ საბუთების დაკარგვის შემთხვევაში პასუხი აზაბაშის მოეთხოვებოდა¹⁷⁰.

ასე რომ, დავთარხანეს საბუთების შენახვა და დაცვა ამ უწყების ორ მოხელეს — დავთარდარსა და აზაბაშის — ჰქონდა დატოვებული.

168 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 62.

169 იქვე, გვ. 43.

170 იქვე.

ბული. ამასთან, როგორც ზემოთ თქმულიდან ჩანს, აზაბბაშის მოქმედი საბუთების დაცვა ევალებოდა, რომლებსაც გარკვეული პერიოდის გავლის შემდეგ დავთარდარის „არქივს“ გადასცემდნენ.

ამავე წყაროს თანახმად. აზაბბაში, ისევე როგორც დავთარდარი, ოფიციალურ საბუთებს (რაცაუმებსა და ჰოქმებს) აწერდა დამოწმების თუ რეგისტრაციის ნიშანს¹⁷¹.

„თაზქირათ ალ-მულუქში“ არ არის მოცემული აზაბბაშის ჯამაგირი, სავარაუდოა, რომ მასაც ისეთივე შემოსავალი უნდა ჰქონოდა, როგორიც დავთარდარს.

ამრიგად, ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ საფინანსო დაწესებულებებისა და მათში დასაქმებული მოხელეების ფუნქციები. მათ გარდა სეფიანთა სახელმწიფოს საფინანსო-სამეურნეო საქმეთა მეთაურებს — დიდვაზირსა და მუსტოუფი ალ-მამალექს — ექვემდებარებოდნენ ცენტრალური ხელისუფლების ყველა ძირითად უწყებაში, ასევე, პროვინციებში დანიშნული სამოქალაქო მოხელეები — ვაზირები, მუსტოუფიები და მწერლები, რომელთა შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი.

§ 2. სამდივანმწიგნოვრო მოხელენი

მაჯლისნევისი. სეფიანთა ირანში ყველაზე მნიშვნელოვანი სამოქალაქო მოხელე დიდვაზირის შემდეგ მაჯლისნევისი იყო. სეფიანთა ხანის წყაროებში ეს მოხელე სხვადასხვა სახელწოდებით იხსენიება. უმეტეს შემთხვევაში იგი იწოდება მაჯლისნევისად („მაჯლისის მწერალი“). „თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოცემულია ამ მოხელის სრული სახელწოდება: „მაჯლისნევის-ე მაჰფელ-ე ბეჰეშთ-აინ“ — „სამოთხის სადარი კრების მაჯლისნევისი“¹⁷².

ამ მოხელის აღსანიშნავად არანაკლებ გავრცელებული ჩანს ტერმინი „ვაყენევის“. რაც სიტყვასიტყვით „მოვლენების (შემთხვევების) მწერალს“ ნიშნავს. როგორც სპარსულ, ასევე ევროპულ წყაროებში ეს ორი ტერმინი თითქმის თანაბრად იხმარება. მაჯლისნევისი იწოდებოდა აგრეთვე „მარცხენა ვაზირად“, რადგანაც მაჯლისებზე იგი შაჰისაგან ხელმარცხნივ ჯდებოდა¹⁷³.

მაჯლისნევისი შედიოდა „დიდამირის“ წოდების მქონე მოხელეთა კატეგორიაში. როგორც ამ რანგის ყველა მოხელე, იგი ატარებდა „ალიჯაჰის („მაღალადგილოვანი“) ტიტულს. აღსანიშნავია, რომ

171. „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 43.

172. იქვე, გვ. 15; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 92.

173. იქვე; Chardin, V, 343; Du Mans, გვ. 18.

ამ კატეგორიის მოხელეთა შორის მხოლოდ მაქლისნევის, ეშიალა-სიბაშის და დივანზეგს ჰქონდათ, აგრეთვე. „მოყარაბ ალ-ხაყანის“ („ხაყანთან დაახლოებული“) ტიტული¹⁷⁴. როგორც „თაზქირათ ალ-მულუქიდან“ ჩანს. ეს ტიტული „ალიჯაჰის“ ტიტულთან შედარებით უფრო ღაბალი სამოხელეო რანგის აღმნიშვნელი იყო. მაგრამ, ამავე დროს, იგი შაჰთან განსაკუთრებულ სიახლოვეზე მიუთითებდა. რამდენადაც მაქლისნევისი შაჰის პირადი მდივნის მოვალეობას ასრულებდა. რაზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, შესაძლოა, „მოყარაბ ალ-ხაყანის“ ტიტულიც ამიტომ ჰქონდა მინიჭებული.

აღსანიშნავია, რომ მაქლისნევისი არ იხსენიება ხონდემირის თხზულებაში. რომელიც პირველი სეფიანი შაჰის — ისმაილის — მმართველობის პერიოდის პირველწყაროს წარმოადგენს. უნდა ვივარაუდოთ. რომ აღნიშნულ პერიოდში მაქლისნევისის სახელო არ არსებობდა და შაჰის მდივნის მოვალეობებს, როგორც ჩანს, ხონდემირის თხზულებაში საკმაოდ ხშირად მოხსენიებული „მუნშიები“ ასრულებდნენ¹⁷⁵. მაქლისნევისი არ იხსენიება შაჰ თამაზ I-ის დროინდელ მოხელეთა სიაში, რომელიც ოქტანდერ მუნშის თხზულებაშია მოცემული. თუმცა ამავე თხზულებიდან ჩანს, რომ შაჰ თამაზ I-ის მმართველობის ბოლოს ეს სახელო უკვე არსებობს¹⁷⁶. მაგრამ შაჰ აბას I-ის რეფორმამდე სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელეთა შორის იგი არც ერთ წყაროში არ იხსენიება.

XVII ს. დასაწყისიდან კი მაქლისნევისი სეფიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელეა. „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით მაქლისნევისი შედიოდა „ამირთა საბჭოში“¹⁷⁷, იყო „საერთო და კერძო მაქლისების“ მუდმივი წევრი¹⁷⁸. ატარებდა სეფიანთა სახელმწიფოს უმაღლეს სამოხელეო ტიტულებს, რომელთაც ჩვენ ზემოთ შევვხებით.

ჩვენი აზრით, მაქლისნევისის აღზევება XVII ს. დასაწყისში შაჰის დომენის ზრდისა და. საერთოდ, შაჰის ხელისუფლების განმტკიცების შედეგი იყო. სწორედ ამ პერიოდში მაქლისნევისი დაინიშნა სახელმწიფო კანცელარიის გვერდით შექმნილი ახალი დაწესებულების — „შაჰის პირადი კანცელარიის“ — უფროსად, რომელსაც, ძირითადად, შაჰის დომენთან დაკავშირებული საბუთების გამოცემა დაევალი. მაქლისნევისი ასრულებდა, აგრეთვე, შაჰის პირადი მდივნის მოვალეობას. იგი ესწრებოდა მაქლისებს (აგრეთვე „ამირთა საბ-

¹⁷⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქ“. გვ. 15.

¹⁷⁵ „ჰაბიბ ას-სიარ“. IV, გვ. 504, 514, 576.

¹⁷⁶ ოქტანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 725.

¹⁷⁷ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 75; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 5.

¹⁷⁸ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 93; „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 15.

კოებს“). სადაც უკითხავდა შაჰს უცხო ქვეყნების მმართველთა წერილებს, მოხელეთა მოხსენებებს, ხალხის საჩივრებს, თხოვნებს. და იწერდა შაჰის განკარგულებებს, რომელთა საფუძველზე შემდეგ მისი კანცელარია ოფიციალურ საბუთებს გამოსცემდა.

მაჭლისნევისი აღნიშნული მოვალეობები და მისი კანცელარიის საქმიანობა ჩვენ ზემოთ უკვე განვიხილეთ, როდესაც სამოქალაქო მმართველობის უწყებებისა და დაწესებულებების შესახებ გვქონდა საუბარი და მათზე აქ აღარ შევჩერდებით. მაგრამ უშუალოდ საკანცელარიო საქმეების და ოფიციალური საბუთების გამოსცემასთან ერთად მაჭლისნევისი, როგორც წყაროებიდან ჩანს, კიდევ სხვა საქმად მნიშვნელოვან ფუნქციებსაც ასრულებდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „თაზქირათ აღ-მულუქის“ მიხედვით, მაჭლისნევისი მონაწილეობდა უცხო ქვეყნებთან ურთიერთობის საქმეში. რაც XVII ს. ევროპული წყაროებითაც დასტურდება.

შარდენის თანახმად, შაჰის მიმოწერა უცხო ქვეყნების მმართველებთან მაჭლისნევისი ხელში იყო და შაჰთან გამოგზავნილი წერილები მასთან ინახებოდა¹⁷⁹. ამჟამად ავტორის ცნობით, მაჭლისნევისი მკიდრად იყო დაკავშირებული ირანში ჩამოსულ უცხო ქვეყნების ელჩებთან. მაჭლისნევისი უწყებაში აღინიშნებოდა მათი ჩამოსვლის თარიღი და მიზეზი¹⁸⁰. იგი აღწერდა აგრეთვე მათ საქმიანობას და დიპლომატიური მისიების შედეგებს¹⁸¹, რასაც საჭიროების შემთხვევაში შაჰს მოახსენებდა.

შარდენს თხზულებიდანვე ვკებულობთ მაჭლისნევისი კიდევ ერთი ფუნქციის შესახებ, რომელზედაც არაფერს ვკებუბნებთან სხვა წყაროები. კერძოდ, შარდენის მიხედვით, მაჭლისნევისი დიდვაზირის მოადგილე იყო და საჭიროების შემთხვევაში მის ფუნქციებს ასრულებდა¹⁸².

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მაჭლისნევისი სეფიანთა სახელმწიფოს ყველაზე მაღალი რანგის სამოქალაქო მოხელე იყო დიდვაზირის შემდეგ და „მარცხენა ვაზირადაც“ იწოდებოდა¹⁸³. ამასთან, ორივე მოხელე მმართველობის ერთსა და იმავე დარგში მოღვაწეობდა. სეფიანთა ხანაში ჩვენ ვხვდებით შემთხვევებს. როდესაც მაჭლისნევისი თანამდებობის მფლობელი დიდვაზირად ინიშნება¹⁸⁴. ასე რომ, როგორც სამოხელეო რანგით, ასევე საქმიანობითა და ფუნქციებით

179 იქვე.

180 იქვე.

181 იქვე.

182 იქვე.

183 იქვე.

184 ისქანდერ მუნში, „ზეილ-ე...“, გვ. 260.

მაჯლისნევისი ყველაზე ახლოს იდგა დიდვაზირთან და ამდენად სხვა მოხელეებთან შედარებით უკეთ შეეძლო მისი მოვალეობის დროებით შესრულება. ამის გამო შარდენის ზემოთ ხსენებული ცნობა საფუძველს მოკლებული არ გვეჩვენება. მით უმეტეს, რომ ვ. მინორსკის მიერ დიდვაზირის მოადგილედ მიჩნეული უზენაესი დივანის ვაჟილი, როგორც ჩვენ ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ამ ფუნქციის მატარებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამასთან, აქ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ შარდენის ეს ცნობა იმ პერიოდს ეხება, როდესაც იმავე შარდენისა და ასევე სხვა ევროპელი მოგზაურების ცნობით, ირანის შაჰები ნაკლებად ერეოდნენ სახელმწიფო საქმეებში, ქვეყნის ფაქტიური მმართველობა დიდვაზირთა ხელში იყო და ასეთ პირობებში მას, ალბათ, მოადგილედ ესაჭიროებოდა.

ევროპელ ავტორებთან ვხვდებით ცნობებს მაჯლისნევისის კიდევ ერთი ფუნქციის შესახებ, რომლის შესახებ სპარსული წყაროები შედარებით მცირე მასალას გვაწვდიან. კემპფერის ცნობით, მაჯლისნევისის დავალებული პონდა შაჰის კარზე, ირანის პროვინციებში და მეზობელ ქვეყნებში მომხდარი ყველა ღირსშესანიშნავი მოვლენის აღწერა¹⁸⁵. აქედან მომდინარეობს ამ მოხელის მეორე სახელწოდება — ვაყენევისი, რაც ამბების, შემთხვევების მწერალს ნიშნავს. მაჯლისნევისის ამ ფუნქციის შესწავლისათვის, ჩვენი აზრით, საინტერესოა პროვინციების ვაყენევისების უფლება-მოვალეობები, რომლებსაც საკმაოდ ვრცლად აგვიწერს შარდენი.

შარდენის ცნობით, სეფიანთა ირანის პროვინციებში ინიშნებოდნენ განსაკუთრებული მოხელეები — ვაყენევისები. რომლებიც მაჯლისნევისის ექვემდებარებოდნენ. მათ დავალებული პქონდათ სეფიანთა ირანის ცალკეულ ოლქებში მომხდარი ღირსშესანიშნავი მოვლენების აღწერა. თავიანთ ჩანაწერებს ვაყენევისები გზავნიდნენ მაჯლისნევისთან და სწორედ მათი საშუალებით მაჯლისნევისი და შაჰის კარი ოლქებში მომხდარი პოლიტიკური ამბების კურსში იყვნენ. როგორც ჩანს, განაპირა ოლქის ვაყენევისები ცენტრალურ ხელისუფლებას მეზობელ ქვეყნებში მომხდარი ღირსშესანიშნავი მოვლენების შესახებაც აწვდიდნენ ცნობებს. ასე რომ, მაჯლისნევისი შაჰის ერთგვარი „საინფორმაციო სამსახურის“ უფროსის მოვალეობასაც ასრულებდა.

ვ. მინორსკი ვაყენევისის თანამდებობას აბასიდების ხანის „საჰე ალ-ბარიდის“ („ფოსტის უფროსი“) ინსტიტუტს უდარებს¹⁸⁶. სანსონი ვაყენევისის „სახელმწიფო მდივანს“ და „სპარსეთის ისტორიო-

¹⁸⁵ Kaempfer, გვ. 20.

¹⁸⁶ Tadhkira: al-muluk, გვ. 122.

გრაფს“ უწოდებს¹⁸⁷ და აღნიშნავს, რომ იგი იწერდა წლის ვანმა-
ლობაში მომხდარ ყველა მნიშვნელოვან მოვლენას და თავის ჩანაწე-
რებს ყოველი ახალი წლის პირველ დღეს შაჰს უკითხავდა¹⁸⁸.

„თაჰქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოცე-
მულია ცნობები მაჯლისნევისის ხელქვეითი მოხელეების შესახებ..
როგორც უვე აღვნიშნეთ, შარდენის მიხედვით მას ექვემდებარე-
ბოდნენ პროვინციაში დანიშნული ვაყენევისები. გარდა ამისა, მაჯ-
ლისნევისის ემორჩილებოდნენ მის კანცელარიაში დასაქმებული მწერ-
ლები.

„თაჰქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მაჯლისნევისის კანცელა-
რიაში ათი მწერალი ღსახურობდა: უზენაეს- დეახის რაყამნევისი,
ნამენევისი, სარრეშთედარი და შვიდი რაყამნევისი¹⁸⁹.

„თაჰქირათ ალ-მულუქისაგან“ განსხვავებით „დასთურ ალ-
მულუქში“ ნამენევისი მუნში ალ-მამალექის ხელქვეით მწერლებს შო-
რის იხსენიება, რაზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. სხვა
მხრივ ხსენებული თხზულებების ცნობები ამ საკითხში ძირითადად
ემთხვევა ერთმანეთს. ამ ცნობების მიხედვით თვით მაჯლისნევისი
საბუთის დამზადების მხოლოდ საწყის და დამამთავრებელ სტადიებ-
ში მონაწილეობდა. იგი შაჰის ბრძანების საფუძველზე ადგენდა ვამო-
საცემი საბუთის შავ პირს, რომლის მიხედვით ზემოხსენებული მწერ-
ლები „რაყამს“ წერდნენ. მაჯლისნევისის შავი ჩანაწერების ვარდა
„რაყამი“ შეიძლებოდა გამოსულიყო საფინანსო უწყების (როცა სა-
ბუთი ფინანსებს ეხებოდა) ან სახელმწიფოს მაღალი რანგის მოხელის
(მაგ., დიდვაზირის) „მოწერილობის“ საფუძველზე. რაყამნევისების
მიერ დაწერილ საბუთს მაჯლისნევისი ამოწმებდა და შავი მკლნით
„შესავალ ფორმულას“ („ტულრას“) აწერდა.

როგორც ჩანს, ფუნქციები კანცელარიის მწერლებს შორისაც
იყო განაწილებული. ნამენევისი წერდა მხოლოდ უცხო ქვეყნების
მმართველებთან გასაგზავნ შაჰის წერილებს. „თაჰქირათ ალ-მულუ-
ქის“ ცნობით. ორ რაყამნევისს ევალებოდა რაყამების დაწერა „დავ-
თრის შავი პირების“ საფუძველზე¹⁹⁰. ჩვენი აზრით, აქ უნდა იგუ-
ლისხმებოდეს ფინანსებთან დაკავშირებული საბუთები (მაგ., ჯამა-
გირის დანიშვნის), რომლებსაც კანცელარია საფინანსო უწყებების
მოწერილობის საფუძველზე ამზადებდა, რადგან ტერმინი „დავთარი“
საფინანსო უწყების მოხელეთა სააღრიცხვო ჟურნალს ნიშნავს. სხვა
სახის საბუთების შედგენა, როგორც ჩანს, უზენაესი დივანის რაყამ-

¹⁸⁷ Sanson, გვ. 35.

¹⁸⁸ იქვე.

¹⁸⁹ „თაჰქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 16.

¹⁹⁰ იქვე.

ნევისის საქმე იყო, რომელიც მაჭლისნევისის კანცელარიის მწერლებს შორის ყველაზე მაღალი რანგის მოხელე ჩანს. „თაჭირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მასთან დამხმარედ სამი რაყამნევისი იყო დანიშნული¹⁹¹. სარჩემთედარის სახელწოდებიდან ჩანს, მას საბუთების რეგისტრირება ევალებოდა. ორი დანარჩენი რაყამნევისი კონკრეტული ფუნქციების შესახებ წყაროებში არაფერია ნათქვამი.

„თაჭირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით მაჭლისნევისის ჯამაგირი შეადგენდა 300 თუმანს¹⁹², კიდევ 30 თუმანს იგი იღებდა მაღალი ხარისხის ქალაქის შესაძენად¹⁹³. მუდმივი ჯამაგირის გარდა მაჭლისნევისს ჰქონდა სხვა დამატებითი შემოსავალი „როსუმის“ სახით¹⁹⁴. საკმაოდ განსხვავებულ ცნობას იძლევა დიუმანი, რომლის თანახმად მაჭლისნევისი იღებდა 1000 თუმანს¹⁹⁵.

მუნში ალ-მამალეკი. „მუნში“ მწერალს, მდივანს ნიშნავს. მუსლიმანურ ქვეყნებში „მუნშიებად“ იწოდებოდნენ სახელმწიფო კანცელარიაში დასაქმებული მწერლები, რომლებსაც ოფიციალური საბუთების დაწერა და გამოსაცემად მომზადება ევალებოდათ. ასეთივე ფუნქციები ჰქონდათ მუნშიებს სეფიანთა სახელმწიფოში¹⁹⁶. სახელმწიფო კანცელარიას („დარ ალ-ინშა“) და აქ მომსახურე მუნშიებს ხელმძღვანელობდა მუნში ალ-მამალეკი („სახელმწიფო მუნში“). დარ ალ-ინშა, ისევე როგორც მუსტოუფი ალ-მამალეკისადმი დაქვემდებარებული საფინანსო უწყება („დავთარხანე“), ემორჩილებოდა სამოქალაქო ადმინისტრაციის მეთაურს — დიდვაზირს. ასე, რომ, მუნში ალ-მამალეკიც დიდვაზირის ხელქვეითი მოხელე იყო. სამოქალაქო მოხელეთა იერარქიაში მასზე მაღლა იდგა კიდევ ორი მოხელე — შაჰის პირადი მდივანი („მეორე ვაზირი“) — მაჭლისნევისი და საფინანსო უწყების მეთაური — მუსტოუფი ალ-მამალეკი, რომლებიც „დიდამირის“ ტიტულის მქონე საერო მოხელეთა უმაღლეს კატეგორიას ეკუთვნოდნენ. „თაჭირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით მუნში ალ-მამალეკი მომდევნო, უფრო დაბალი წოდების („მოყარაბ“) მოხელეთა კატეგორიაში შედიოდა¹⁹⁷. ამასთან, ზემოთ ხსენებულ მოხელეთაგან განსხვავებით იგი არ იყო „ამირთა საბქოს“ წევრი.

191 იქვე.

192 იქვე, გვ. 59.

193 იქვე.

194 იქვე.

195 Du Mans, გვ. 18.

196 ვ. გაბაშვილი, სახელმწიფო წვობილების ზოგიერთი საკითხისათვის...

გვ. 34.

197 „თაჭირათ ალ-მულუქი“, გვ. 34.

XVI ს-ში, მაქლისნევისის კანცელარიის შექმნამდე, ამ მოხელის ფუნქციებს მუნი ალ-მამალექი ასრულებდა, ამდენად მისი გავლენა ამ პერიოდში მეტი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ყიზილბაშური სამხედრო არისტოკრატიის ბატონობის პირობებში ირანელ სამოქალაქო მოხელეებს, მათ შორის მუნი ალ-მამალექს, მმართველობის აპარატში დაქვემდებარებული ადგილი ეკავათ. შაჰ აბას I-ის რეფორმების შემდეგ, მართალია, სახელმწიფოში გაიზარდა ირანული ელემენტისა და „კალმის ბატონობის“ მნიშვნელობა, მაგრამ მაქლისნევისის კანცელარიის დაარსებამ საგრძნობლად შეზღუდა მუნი ალ-მამალექის სამოღვაწეო სფერო და მისი უფლებები.

ასე რომ, მუნი ალ-მამალექი სახელმწიფოს მმართველ უმაღლეს მოხელე-ხელისუფალთა წრეს სეფიანთა მმართველობის არც ერთ პერიოდში არ ეკუთვნოდა. მიუხედავად ამისა, მუნი ალ-მამალექი საკმაოდ მნიშვნელოვანი მოხელე ჩანს. იგი იყო „საერთო და კერძო მაქლისების“ მუდმივი წევრი¹⁹⁸ და ატარებდა „მოყარაბ ალ-ხაყანის“ საპატიო ტიტულს¹⁹⁹, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, ამ ტიტულის მქონე მოხელის შაჰის პერსონასთან სიახლოვის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

მუნი ალ-მამალექისა და მისი კანცელარიის საქმიანობის შესწავლის მთავარი წყარო „თაზქირათ ალ-მულუქსა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ მოცემული მასალაა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სეფიანთა მმართველობის პირველ პერიოდში ცენტრალური მმართველობის მიერ გამოცემული ოფიციალური საბუთები მუნი ალ-მამალექისადმი დაქვემდებარებულ „დარ ალ-ინშაში“ მზადდებოდა. XVII ს-ში მაქლისნევისის კანცელარიის დაარსების შემდეგ, რაც, ჩვენი აზრით, სახელმწიფო აპარატში შაჰის დომენის მმართველი საფინანსო უწყების ცალკე გამოყოფის შედეგი იყო, მუნი ალ-მამალექის ფუნქციების მნიშვნელოვანი ნაწილი მაქლისნევისის გადაეცა.

მაქლისნევისისა და მუნი ალ-მამალექის კანცელარიების საქმიანობის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ამჯერად საჭიროდ მიგვაჩნია უფრო დაწვრილებით შევჩერდეთ მუნი ალ-მამალექის იმ ფუნქციებზე, რომელთა შესახებ „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნობები არა ემთხვევა ერთმანეთს. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, მუნი ალ-მამალექის კომპეტენციაში შედიოდა „ფათჰნამე“-ების („გამარჯვების წიგნი“) დაწერაც²⁰⁰. აღნიშნულ

¹⁹⁸ „თაზქირათ ალ-მულუქ“. გვ. 34.

¹⁹⁹ იქვე.

²⁰⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 316.

ტერმინს უკვე XVI ს. დასაწყისში ვხვდებით და ამ პერიოდშიც „ფათჰნამეს“ დაწერა მუნშიების საქმე იყო. მაგალითად, ხონდემირის ცნობით, შაჰ ისმაილ I-მა უზბეკების დამარცხების შემდეგ მუნშიებს მტრებზე გამარჯვების მაუწყებელი „ფათჰნამეები“ დააწერინა და ირანის სხვადასხვა მხარეებში გაავრცელა.²⁰¹ „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, მუნში ალ-მამალექს უფლება ეძლეოდა აერჩია ირანის ერთ-ერთი პროვინცია²⁰² და „გამარჯვების წიგნის“ იქ წამლებიც თვითონ დაენიშნა. ამ ფუნქციის შესრულება საკმაოდ შემოსავლიანი უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, „გამარჯვების წიგნის“ მიმღებთ შაჰის წარმატების მაუწყებლისთვის საჩუქარი უნდა მიეცათ. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ამგვარი დავალების მიღება „ენამის“ (შაჰის მიერ მოხელეებზე გაცემულ ჭილდოს) ერთ-ერთ სახედ ითვლებოდა. ძეგლში აღნიშნულია, რომ მუნში ალ-მამალექს ამ ფუნქციის შემსრულებლად ისეთი პირი უნდა აერჩია, ვისაც უჭირდა და ვინც „ენამს“ იმსახურებდა.²⁰³

საჭიროდ მიგვაჩნია „დასთურ ალ-მულუქის“ კიდევ ერთ ცნობას შევვხვოთ, რომელიც „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მონაცემებს ეწინააღმდეგება და რომელზედაც ნაწილობრივ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მუნში ალ-მამალექს ხელში იყო შაჰის მიმოწერა უცხო ქვეყნებისა და ირანის პროვინციების მმართველებთან და ამ უკანასკნელთა არზების შაჰისათვის მოხსენება.²⁰⁴ „თაზქირათ ალ-მულუქი“ კი ამ ფუნქციას მაჯლისნევისს მიაწერს.²⁰⁵ როგორც აღნიშნეთ, ევროპელ მოგზაურთა (შარდენი, სანსონი...) ²⁰⁶ ნაშრომებში მოცემული მასალა უფრო „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მონაცემებს უკერს მხარს. ამ შემთხვევაში არცერთ თხზულებაში ავტორთა შეცდომასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე. რადგან ორივე მათგანი კარგად იცნობა ირანის მმართველობის აპარატს, მით უმეტეს, რომ საქმე სეფიანთა სახელმწიფოს ერთერთ მნიშვნელოვან მოხელეს ეხება. ჩვენი აზრით, აღნიშნულ ფუნქციას ორივე მოხელე ასრულებდა, ოღონდ სხვადასხვა დროს, და „დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ავტორები მათი ფუნქციების გადმოცემისას, როგორც ჩანს, სეფიანთა მმართველობის სხვადასხვა პერიოდის წყაროებს ეყრდნობიან.

²⁰¹ „ჰაბიბ ას-საირ“. IV, გვ. 514.

²⁰² „დასთურ ალ-მულუქი“, III, გვ. 316.

²⁰³ იქვე.

²⁰⁴ იქვე, გვ. 315.

²⁰⁵ „თაზქირათ ალ-მულუქი“, გვ. 15.

²⁰⁶ Sanson, გვ. 35.

ამასთან, „დასთურ ალ-მულუქში“, ჩვენი აზრით, უფრო ძველი ვითარებაა ასახული და სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში ზემოხსენებული ფუნქციები უკვე მაჯლისნევისზე ჩანს დაკისრებული, რაზედაც XVII ს. მეორე ნახევრის ევროპული წყაროებიც მიუთითებს. მაგრამ ამავე წყაროებში მოცემული მასალიდან ჩანს, რომ აღნიშნულ პერიოდშიც საგარეო საქმეთა გარკვეული ნაწილი მუნში ალ-მამალექს ებარა. შარდენის ცნობით, მუნში ალ-მამალექი წერდა საბუთებს, რომლებიც ეხებოდა საერთოდ იმპერიას (empire) და კერძოდ სახელმწიფოს (état)²⁰⁷. ამ შემთხვევაში ძნელია იმის დადგენა, თუ რას გულისხმობს შარდენი „იმპერიაში“, ანდა რა განსხვავებაა „იმპერიასა“ და „სახელმწიფოს“ შორის. ჩანს, რომ არც ერთ მათგანში შაჰის დომენი არ იგულისხმება, რადგან შარდენი აქვე ამ უკანასკნელ ტერმინსაც (domaine) ხმარობს²⁰⁸. შესაძლოა „იმპერიასთან“ დაკავშირებულ საქმეებში საგარეო საქმეები იგულისხმება. ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ, რომ უცხო ქვეყნებთან სავაჭრო თუ სხვა ხასიათის ხელშეკრულებების დადებისას საჭირო იყო შარიათის მოხელეთა, კერძოდ კი სადრის, წერილობითი დასკვნა²⁰⁹. ამასთან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სადრის საბუთები მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში მზადდებოდა და „თაჯირათ ალ-მულუქში“ მოხსენიებული სადრის მიერ მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში გაცემული „ჩავაბნამე“ („საპასუხო წერილი“) სწორედ ამგვარი ხასიათის საბუთს უნდა წარმოადგენდეს. ამდენად, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ უცხო ქვეყნებთან დადებული ამგვარი ხელშეკრულებები მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში ფორმდებოდა და მასზე მუნში ალ-მამალექის ტულრა უნდა დასმულიყო.

ზემოთ ხსენებული ფუნქციების შესასრულებლად მუნში ალ-მამალექის კანცელარიაში დასაქმებული იყო 28 მუნში²¹⁰, ე. ი. დაახლოებით სამჯერ მეტი, ვიდრე მაჯლისნევისის დაწესებულებაში. ერთ-ერთ მათგანს „მუნში-ე დივან“ („დივანის მუნში“) ეწოდება, ხოლო დანარჩენებს — „მუნში-ე დარ ალ-ინშა“ („კანცელარიის მუნში“)²¹¹. დივანის მუნში წერდა დივანბეგის მიერ შედგენილ საბუთებს²¹², რომლებზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. დანარჩენი მუნშიების კონკრეტული ფუნქციების შესახებ წყაროებში არაფერია ნათქვამი. მათი საქმიანობა, საბუთების დამზადების

²⁰⁷ Chardin, V, გვ. 452.

²⁰⁸ იქვე.

²⁰⁹ H. Busse. დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

²¹⁰ „თაჯირათ ალ-მულუქ“, გვ. 24.

²¹¹ „დასთურ ალ-მულუქ“, V, გვ. 544.

²¹² იქვე.

და გამოცემის პროცედურა იგივე იყო, რაც ჩვენს მიერ ზემოთ განხილულ მაჯლისნევისის კანცელარიაში. აქაც მუნში ალ-მამალექის მთავარ საქმეს საბუთების დამოწმება და მათზე თავისი „ტულრის“ დასმა შეადგენდა, ხოლო თვით საბუთის დაწერა მისი ხელქვეითი მუნშიების მოვალეობა იყო. საბუთი შეიძლება დაწერილიყო ზემოხსენებული მსხვილი სახელმწიფო მოხელეების (დივანბეგის, სადრის, მუსტოფი ალ-მამალექის) უწყებებში შედგენილი ან თვით მუნში ალ-მამალექის მიერ შაჰის მითითებით დაწერილი შავი პირების საფუძველზე²¹³.

მუდმივ ჯამაგირად მუნში ალ-მამალექს დანიშნული ჰქონდა 153 თუმანი და 7000 დინარი. ასევე 10 თუმნამდე რაოდენობის ყოველწლიური „რასამ ალ-ინშა“ („სამუნშიო გადასახადი“) ისტაჰანის გარეუბნებიდან.

გარდა ამისა იგი იღებდა სხვადასხვა რაოდენობის „როსუმს“ მოხელეთა ჯამაგირებიდან, იჯარებიდან და ა. შ.²¹⁴

²¹³ „დასთურ ალ-მულუქ“, III, გვ. 314.

²¹⁴ იქვე, გვ. 316.

სამხედრო მოხელენი

სამხედრო მოხელეთა ფუნქციების განხილვამდე საჭიროდ მ-გვაჩნია მოკლედ შევეხოთ სამხედრო საქმის ორგანიზაციას და ჯარის სახეობებს სეფიანთა ირანში.

XVI ს-ში სეფიანთა ლაშქარი (შაჰის გვარდია) ტომობრივი კუთვნილების მიხედვით იყო დაყოფილი და თითქმის მთლიანად მომთაბარე ყიზილბაშებისაგან შედგებოდა¹. ყოველი ყიზილბაშური ტომი ცალკე ჯარის შენაერთს წარმოადგენდა და უშუალოდ ემორჩილებოდა ტომის ბელადს — ამირს². ამირები პროვინციების მმართველებად (ბეგლარბეგად) ინიშნებოდნენ. ყიზილბაშური ჯარის დიდი ნაწილიც პროვინციაში იყო განლაგებული და მათი შენახვა ბეგლარბეგს ევალებოდა³.

ყიზილბაშური ჯარი ცხენოსნებისაგან შედგებოდა. ყიზილბაშები შეიარაღებული იყვნენ ძირითადად ხმლებით, მშვილდ-ისრებით, ცულებითა და შუბებით⁴. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, სეფიანები უკვე შაჰ ისმაილ I-ის დროს იყენებდნენ თოფებსა და ზარბაზნებს⁵, მაგრამ ცეცხლსასროლი იარაღი და განსაკუთრებით არტილერია ამ პერიოდში ფართოდ გავრცელებული არ ჩანს, რასაც მეცნიერები იმით ხსნიან, რომ ძნელად გადასატანი მძიმე არტილერია ფაქტიურად აქარწყლებდა ყიზილბაშური ცხენოსანი ჯარის მთავარ უპირატესობას — მის მობილურობას⁶.

პროვინციაში განლაგებული ბეგლარბეგებისადმი დაქვემდებარებული ჯარების გარდა არსებობდა შაჰის გვარდიაც — ყორჩიების

¹ Tadhkirat al-muluk. გვ. 30.

² О. Эфендиев, Азербайджанское государство Сефевидов..., გვ. 278.

³ იქვე.

⁴ L. Lockhart. The Persian Army..., გვ. 89.

⁵ ბენაი, „შაჰინშაჰანე“, გვ. 58; „თარიხ-ე შაჰ ისმაილ სეფევი“, გვ. 62, იხ. О. Эфендиев, Азербайджанское государство Сефевидов..., გვ. 278.

⁶ L. Lockhart. The Persian Army..., გვ. 90—91.

ჯარიც, რომლის ნაწილი შაჰთან იმყოფებოდა და შაჰის ხაზინიდან იღებდა ჯამაგირს⁷.

ირანის ჯარების მთავარსარდალი შაჰი იყო. ომის შემთხვევაში პროვინციის მმართველები თავიანთი ჯარებით შაჰთან უნდა გამოცხადებულიყვნენ. იმ შემთხვევაში, როცა შაჰი ლაშქრობაში არ მონაწილეობდა, სარდლობა რომელიმე გავლენიან ყიზილბაშ ამირს ევალებოდა⁸.

XVI ს. საისტორიო წყაროები შეიცავენ ცნობებს სეფიანთა ჯარის რაოდენობის შესახებაც. მაგალითად, დ'ალესანდრის მიხედვით, ომის დროს სეფიანთა ლაშქრის რაოდენობა 60 ათასს აღწევდა⁹. მინადოის ცნობითაც, სეფიანებს ომის დროს 60 ათასი მხედრის მობილიზება შეეძლოთ, ხოლო ჯარის საერთო რაოდენობა 100 ათასს აჭარბებდა¹⁰. დაახლოებით ასეთივე ცნობებს გვაწვდიან ნპარსული წყაროებიც¹¹. ისქანდერ მუნში პროვინციებში განლაგებული ჯარების („ჩერიკ“, „ყოშუნ“) გარდა ასახელებს შაჰის კარზე მყოფ შაჰის ცხენოსან გვარდიას. რომელიც 4.500 ყორჩისაგან შედგებოდა¹². მინადოის თანახმად, შაჰს 6-ათასიანი გვარდია ჰყავდა¹³.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, XVI ს. ირანში კარგად გაწვრთნილი და დისციპლინირებული რეგულარული ჯარი ფაქტიურად არ არსებობდა და სეფიანების ძირითად ლაშქარს მომთაბარე ყიზილბაშური ტომების კვალერია შეადგენდა. სეფიანთა სამხედრო ორგანიზაციის ჩამორჩენილობა და სისუსტე უკვე 1514 წელს გამოჩნდა, როცა ოსმალებმა ჩალდირანთან ბრძოლაში სასტიკად დაამარცხეს ყიზილბაშები. ამ ბრძოლაში გადამწყვეტი როლი იანიჩრების რეგულარულმა ქვეითმა ჯარმა და განსაკუთრებით კი ოსმალთა არტილერიამ ითამაშა¹⁴. გარდა ამისა, ტომობრივ პრინციპებზე აგებული სეფიანთა ლაშქარი შაჰის ხელისუფლებასაც უქმნიდა პრობლემებს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყიზილბაშური ტომები პირველ რიგში თავიანთ ბელადებს (ამირებს) ემორჩილებოდნენ, ხოლო ამირებს შორის არსებული თითქმის მუდმივი მეტოქეობა ხელს უშლი-

⁷ A Narrative.... გვ. 227.

⁸ О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов.... გვ. 278.

⁹ A Narrative.... გვ. 227.

¹⁰ Minadoi, Historia della guerra fra Turchi et Persiani, გვ. 72—73; იხ. О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов.... გვ. 279.

¹¹ „ხელასათ ათ-თავარის“, გვ. 76—88; იხ. О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов.... გვ. 279.

¹² ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 142. |

¹³ Minadoi, გვ. 68—69.

¹⁴ L. Lockhart. The Persian Army.... გვ. 90.

და ქარების შეთანხმებულ მოქმედებას¹⁵. ამასთან, იმ პერიოდში, როდესაც მართვის სადავეები სუსტი შაჰების ხელთ იყო, ამირთა შორის შუღლი ხშირად შინაომებში გადადიოდა, რაც ქვეყანაში ანარქიას ქმნიდა.

ყველაფერმა ამან შაჰ აბას I-ის რეფორმები განაპირობა, რომელმაც თითქმის გაანახევრა ყიზილბაშური ჯარის რაოდენობა და ამავე დროს მის გვერდით კავკასიელებისა და ირანელებისაგან უშუალოდ მასზე დამოკიდებული რეგულარული ჯარის ნაწილები (ლოლაშების, მეთოფეების, მეზარაბაზნეების) შექმნა, რაზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

XVII ს. ირანის სამხედრო ორგანიზაციისა და ჯარების სახეობების შესახებ საინტერესო მასალას გვაწვდიან ევროპელი მოგზაურები. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა პიეტრო დელა ვალესა და შარდენის თხზულებებში მოცემული მასალა. აღსანიშნავია, რომ: ხსენებულ ავტორთა ცნობები ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს.

შარდენი ჯარების პირველ ჯგუფს „სახელმწიფო ჯარებს“ უწოდებს, რადგან მათ ჯამაგირი სახელმწიფო (დივანის) შემოსავლიდან ჰქონდათ დანიშნული¹⁶. „სახელმწიფო ჯარების“ ნაწილი პროვინციებში იყო განლაგებული და მათი შენახვა პროვინციის მმართველებს ევალებოდათ¹⁷. ამ ჯარების მეორე ნაწილს შარდენი „ყორჩიებს“ უწოდებს¹⁸. ისინი ატარებდნენ წითელ თავსაბურავებს და ამიტომ მათ ყიზილბაშებს ეძახდნენ¹⁹. ევროპული წყაროების თანახმად, ყორჩიები შეიარაღებული იყვნენ მშვილდებით, შუბებით, ხმლებით და ზოგჯერ საომარი ცულებით²⁰, ხოლო თავდაცვისათვის ძირითადად ფარებს და მუზარადს ხმარობდნენ²¹. აღნიშნულ პერიოდში, ისევე როგორც XVII ს-ში, ყიზილბაშები შაჰის ცხენოსან გვარდიას ქმნიდნენ, მაგრამ შარდენის მიხედვით, შაჰ აბას I-მა მათი რაოდენობა 60 ათასიდან 30 ათასამდე დაიყვანა და ყორჩიების ნაწილი დამატებით მუშეკეტებითაც შეიარაღა²². ასევე ორმაგად იქნა შემცირებული პროვინციებში განლაგებული ჯარების რაოდენობაც²³. პიეტრო დელა ვალეს ცნობით ირანში მის დროს 70 ათასი ყიზილბაში იყო, აქედან 50 ათასს ჯამაგირი არ ჰქონდა დანიშნული. ყიზილბაშთა ნაწილი ხანებს და.

¹⁵ О. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов..., გვ. 278.

¹⁶ Chardin, V. გვ. 298.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე, გვ. 299.

¹⁹ იქვე, გვ. 300.

²⁰ იქვე, გვ. 302.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ L. Lockhart, The Persian Army..., გვ. 92.

სულთნებს ემორჩლებოდა, ხოლო ყორჩიებად წოდებული 12 ათასი მეომარი შაჰის გვარდიას ჰქმნიდა²⁴. დაახლოებით ასეთივე ცნობებს გვაწვდის კემპფერიც²⁵.

ყიზილბაშური ჯარის შემდეგ ზემოხსენებულ ნაშრომებში ჩამოთვლილია შაჰ აბას I-ის მიერ შექმნილი ახალი რეგულარული ჯარის ნაწილები. მათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია კავკასიელით (ქართველებით, სომხებით და ჩერქეზებით) დაკომპლექტებული ე. წ. „ლოლამების“ ანუ „ყულიების“ („მონების“) ცხენოსანი ჯარი, რომელზედაც ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. შარდენის ცნობით, შაჰ აბას I-ს განსაკუთრებით უყვარდა ლოლამებისაგან შედგენილი თავისი გვარდია და მათ „ცხენოსან იანიჩრებს“ უწოდებდა²⁶. მათაც ყორჩიების მსგავსი შეიარაღება ჰქონდათ, ოღონდ შუბების ნაცვლად მუშკეტებს ატარებდნენ²⁷. პიეტრო დელა ვალეს მიხედვით, „ლოლამთა“ კორპუსი 15 ათასი ჯარისკაცისგან შედგებოდა²⁸, კემპფერი ასახელებს 15—18 ათას ლოლამს²⁹, ხოლო შარდენი — 10 ათასს³⁰.

შაჰ აბას I-ის მიერ შექმნილი რეგულარული ჯარის მეორე სახეობა იყო „თოფანგიების“ („მეთოფეების“) ცხენოსანი კორპუსი, რომელიც თავდაპირველად ქვეით ჯარს წარმოადგენდა. შემდეგ მათ ცხენებით მისცეს, მაგრამ ბრძოლის ველზე კვლავ ქვეითად იბრძოდნენ³¹. ლოლამთა გვარდიისაგან განსხვავებით. მეთოფეთა კორპუსი ძირითადად ადგილობრივი ირანელებისაგან შედგებოდა³². როგორც შარდენის, ასევე პიეტრო დელა ვალეს ცნობით, შაჰს 12 ათასი მეთოფე ჰყავდა³³. მეთოფეთა გაცილებით დიდ რიცხვს (50 ათასს) ასახელებს კემპფერი XVII ს. 80-იან წლებში³⁴.

შაჰ აბას I-მა შექმნა აგრეთვე მეზარბაზნეთა („თოფჩიების“) კორპუსი და არტილერია. ამ საქმეში, როგორც წყაროებიდან ჩანს, შაჰს დახმარება გაუწიეს ინგლისელებმა (კერძოდ, რობერტ შერიმ)³⁵. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვემეხებს უკვე შაჰ ისმაილ I და

²⁴ Pietro della Valle, I, გვ. 376.

²⁵ Kaempfer, გვ. 71—72.

²⁶ Chardin, V, გვ. 307.

²⁷ იქვე.

²⁸ Pietro della Valle, I, გვ. 371.

²⁹ Kaempfer, გვ. 72.

³⁰ Chardin, V, გვ. 308.

³¹ Kaempfer, გვ. 73.

³² იქვე.

³³ Chardin, V, გვ. 305.

³⁴ Kaempfer, გვ. 73.

³⁵ L. Lockhart, The Persian Army..., გვ. 90—91

შპ თამაზი იყენებდნენ, მაგრამ XVI ს-ში არტილერია ირანში პოპულარობით არ სარგებლობდა. შპ აბას I-ისათვის, რასაკვირველია, ფაქტიურად შეუძლებელი იქნებოდა ოსმალეთის დამარცხება და მათ მიერ მიტაცებული ტერიტორიების უკან დაბრუნება არტილერიის და ზემოხსენებული რეგულარული ჯარის ნაწილების გარეშე. შარდენის ცნობით, შპ აბას I-ის დროს ირანში 12-ათასიანი მეზარბაზნეთა კორპუსი³⁶ და რამდენიმე ასეული ქვემეხი იყო³⁷. მაგრამ შპ აბას II-ის დროს მეზარბაზნეთა კორპუსი ფაქტიურად დაიშალა³⁸, რაც, ალბათ, ოსმალეთთან ომების შეწყვეტამაც განაპირობა. XVII ს. II ნახევრის ლათინური წყაროებიდან ჩანს, რომ შემდგომში სეფიანები კვლავ ცდილობდნენ არტილერიის აღდგენას და XVII ს. დასაწყისში ის უკვე აღდგენილი ჩანს³⁹.

ზემოხსენებული ჯარის ნაწილების გარდა შარდენი ასახელებს კიდევ ორ მცირერიცხოვან რაზმს: 1. მსხვილკალიბრიანი თოფებით შეიარაღებულ „ჯაზაირებს“, რომლებსაც სასახლის დაცვა ევალებოდათ და ამიტომ „ქეშიქიებად“ („მორიგეებად“, „დარაჯებად“) იწოდებოდნენ⁴⁰. მცველთა ეს რაზმი შპ აბას II-ის დროს შეიქმნა და შარდენის მიხედვით 600 მეომრისაგან შედგებოდა⁴¹. 2. სუფიების 200-კაციანი რაზმი, რომელსაც შაჰის დაცვა ევალებოდა. ისინი შეიარაღებული იყვნენ ხმლებით, ხანჯლებითა და საბრძოლო ცულებით, და, ჩვეულებრივ, იცავდნენ ტერიტორიას სასახლის შესასვლელიდან შაჰის აპარტამენტებამდე⁴². XVI ს-ში სუფიები დიდი პატივით სარგებლობდნენ, მაგრამ შემდეგ მათი გავლენა დაეცა და XVII ს. მეორე ნახევრისათვის ისინი უკვე ჯალათებისა და დარაჯების (მეკარეების) ფუნქციებს ასრულებდნენ შაჰის კარზე⁴³.

სეფიანების ჯარების განსხვავებულ რაოდენობას იძლევა სანსონი, რომელიც ირანში XVII ს. ბოლოს იმყოფებოდა. სანსონის მიხედვით შაჰის კარს 14 ათასი მეომარი ეცავდა: 2 ათასი სუფი, 4 ათასი ჯაზაირი, 4 ათასი ლოლამი, 2 ათასი თოფჩანგი და 2 ათასი „ნასავოლან-ე ყორ“⁴⁴. ეს უკანასკნელნი, როგორც ჩანს, ეშეკალასიბაშის სელქვეითები იყვნენ.

³⁶ Chardin, V, გვ. 313.

³⁷ L. Lockhart, The Persian Army..., გვ. 93.

³⁸ Chardin, V, გვ. 313.

³⁹ L. Lockhart, The Persian Army..., გვ. 96-97.

⁴⁰ Chardin, V, გვ. 312-312.

⁴¹ იქვე, გვ. 310.

⁴² Tadhkirat al-muluk, გვ. 33-34.

⁴³ ნ ა ს რ უ ლ ა ფ ა ლ ს ა ფ ი, „ზენდგანი...“, I, გვ. 183.

⁴⁴ Sanson, გვ. 107.

ყოზილბაშური „სახელმწიფო ჯარისაგან“ განსხვავებით, ღოღამებს, მეთოფეებს. მეზარბაზნეებსა და შაჰის სხვა მცველებს თვით შაჰი საკუთარი ხარჯებით ინახავდა და შარდენი მათ „შაჰის ჯარს“ უწოდებს⁴⁵.

ევროპულ წყაროებში არის ცნობები სამხედრო თანამდებობების შესახებაც. შარდენისა და კემზფერის ცნობით, ზემოთ ჩამოთვლილი ჯარის ნაწილები იყოფოდნენ ათეულებად, ასეულებად და ათასეულებად, რომელთაც შესაბამისად ათისთავები („ონბაში“), ასისთავები („იუზბაში“) და ათასისთავები („მიზბაში“) მეთაურობდნენ⁴⁶.

შარდენის თანახმად, ირანში შაჰ აბას II-ის მმართველობამდე არსებობდა დროებით მოქმედი მთავარსარდლის („სეფაჰსალარი“) თანამდებობა, რომელსაც მხოლოდ ომის დროს ნიშნავდნენ, მაგრამ შემდეგ იგი გაუქმებულა. ყოველ შემთხვევაში შარდენის ირანში ყოფნისას (1664—1677), მისივე ცნობით, ეს სახელო აღარ არსებობდა⁴⁷.

შარდენის ცნობებს ემთხვევა სპარსულ წყაროებში მოცემული მასალა, რომლის თანახმად სეფაჰსალარის თანამდებობა შაჰ აბას I-ის მიერ ჩანს შემოღებული. ხსენებული შაჰის მმართველობამდე „სეფაჰსალარი“ სპარსულ წყაროებში არ იხსენიება. ამ სახელის შექმნა, შაჰ აბას I-ის მიერ ჩატარებული სამხედრო რეფორმების შემადგენელ ნაწილად უნდა განვიხილოთ, რომლის მიზანს ოსმალეთის აგრესიის პირობებში ყოზილბაში ამირების თვითნებობის აღკვეთა. შაჰის ხელისუფლების განმტკიცება და ირანის სამხედრო თვალსაზრისით გაძლიერება შეადგენდა. შაჰ აბას I-ის დროს ეს თანამდებობა დიდი ხნის მანძილზე შაჰის აღზევებულ ღოღამს, წარმოშობით სომეხს — ყარჩილა-ხანს ეკავა, რომელიც, როგორც ცნობილია, საქართველოში ლაშქრობის დროს დაიღუპა⁴⁸. შაჰ სეფი I-ის მმართველობის პერიოდში სეფაჰსალარი იყო როსტომ ხან სააკაძე⁴⁹. ოსმალეთთან 1639 წელს დადებული ზავის შემდეგ ირანს XVII ს-ში დიდი ომები ფაქტიურად აღარ უწარმოებია, რამაც, ჩვენი აზრით, სეფაჰსალარის თანამდებობის გაუქმება გამოიწვია და როგორც აღვნიშნეთ, შარდენის დროს იგი ირანში აღარ არსებობდა⁵⁰. მაგრამ სე-

⁴⁵ Chardin, V, გვ. 298.

⁴⁶ იქვე, გვ. 314.

⁴⁷ Chardin, V, გვ. 321—322.

⁴⁸ ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1020.

⁴⁹ ვ. ფუთურიძე, ირანის სპასალარი..., გვ. 289—293.

⁵⁰ ხანგრძლივმა მშვიდობიანობამ, როგორც ჩანს, უარყოფითი გავლენა იქონია სამხედრო საქმეზეც. XVII ს. მეორე ნახევარში ირანის სამხედრო სიძლიერე

ფიანთა მმართველობის ბოლოს, როგორც ჩანს, ავღანელებთან ომის გამო სეფაპსალარი ისევ დაინიშნა. ამ პერიოდის წყაროების თანახმად, ირანის სეფაპსალარის თანამდებობა ქართლის მეფეს გიორგი XI-ს ეკავა⁵¹.

შარდენის ცნობით, „მცირე ომების“ დროს სეფაპსალარის ნაცვლად ინიშნებოდა „სარდარი“, მაგრამ სეფაპსალარისაგან განსხვავებით „სარდარს“ მხოლოდ ის ჯარები ექვემდებარებოდნენ, რომლებიც ომში იყვნენ ჩართული, და სარდარი მხედართმთავრის ფუნქციებს მხოლოდ იმ რეგიონებში ასრულებდა, სადაც საომარი ოპერაციები მიმდინარეობდა⁵².

იმავე შარდენის ცნობით, სეფაპსალარის თანამდებობაზე, როგორც წესი, აზერბაიჯანის მმართველი ინიშნებოდა⁵³. ისქანდერ მუნშის თანახმად, ყარჩილა-ხანი მართლაც აზერბაიჯანის მმართველი იყო⁵⁴. „დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობითაც, ირანის სეფაპსალარი თავრიზის მმართველი იყო და ჯამაგირად აზერბაიჯანის ოლქების შემოსავალი ჰქონდა დანიშნული⁵⁵.

„დასთურ ალ-მულუქში“ სხვა საინტერესო მასალაც მოიპოვება სეფაპსალარის შესახებ. ძეგლში აღნიშნულია, რომ სეფაპსალარი იყო ირანის ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო მოხელე ყორჩილას შის შემდეგ⁵⁶. მას იწვევდნენ „ამირთა საბჭოშიც“. მაგრამ მხოლოდ ომის შემთხვევაში და მაშინ, როდესაც სამხედრო საკითხები იყო გადასაწყვეტი⁵⁷. ამავე წყაროს მიხედვით, ომისა და სამხედრო ლაშქრობის დროს სეფაპსალარი ფართო უფლებებით იყო აღჭურვილი. მის კომპეტენციაში შედიოდა როგორც სამხედრო მოხელეებისა და მეომრების, ასევე პროვინციის მმართველთა (ჰაქემების, სულთნების) მოხსნა-დანიშვნა, ასევე, ომთან დაკავშირებით ყოველგვარი განკარგულების გაცემა⁵⁸.

თანდათანობით ეცემა. ამ პერიოდის ევროპული წყაროების თანახმად, ჯარების ნაწილი მხოლოდ „ქალაღზე არსებობდა“, მნიშვნელოვნად დაქვეითებული იყო დისციპლინა და ა. შ. აღსანიშნავია, რომ XVIII ს. დასაწყისის ირანში ფაქტიურად ერთადერთ სამხედრო ძალას, რომელსაც ავღანელთა მოგერიება შეეძლო, მეცნიერთა აზრით, ქარბუელთა ჯარი წარმოადგენდა. იხ. The Cambridge History of Iran, vol. 6. გვ. 324.

⁵¹ ი. ს. ურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 475.

⁵² Chardin. V. გვ. 322.

⁵³ იქვე. გვ. 321.

⁵⁴ ისქანდერ, მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1039—1040.

⁵⁵ „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 80—81.

⁵⁶ იქვე.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ იქვე.

ამავე წყაროს ცნობით, როსტომ-ხანის დროს სეფაქსალარის ჯამაგირად დადგინდა 17464 თუმანი აზერბაიჯანისა და ერაყის შემოსავლიდან⁵⁹.

ზემოთ დასახელებული ჯარის ნაწილებს (ყორჩიებს, ლოლამებს, თოფანგიებს, თოფჩიებს) თავიანთი მეთაურები ჰყავდათ.

ყორჩიბაში. სეფიანთა ხანის ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო მოხელე ყორჩიბაში იყო⁶⁰. ყორჩიბაშის ფუნქციებს XVI ს. ირანში ჩვენ ზემოთ მოკლედ უკვე შევხებით. როგორც აღვნიშნეთ, XVI ს. პირველ ნახევარში ყორჩიბაშის უფლებები მნიშვნელოვნად იყო შეზღუდული ამ პერიოდის უმაღლესი მოხელეებით (ვაქილი, ამირ ალ-უმბარა), მაგრამ იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ზემოხსენებული თანამდებობები ფაქტიურად გაუქმდა, ყორჩიბაში უკვე ყველაზე მაღალი რანგის სამხედრო მოხელედ წარმოგვიდგება და დიდვაზირთან ერთად სახელმწიფო აპარატის სათავეში დგას. შაჰ აბას I-ის მიერ ახალი სამხედრო თანამდებობების (ყულარალასის, თოფანგიხალასის,...) შექმნამ მნიშვნელოვნად შეზღუდა ყორჩიბაშის გავლენა, თუმცა ამ პერიოდის წყაროების ცნობით იგი კვლავ უმაღლეს სამხედრო მოხელედ ითვლებოდა⁶¹. ყორჩიბაში თავიდანვე ყიზილბაშური სახელო იყო და ამ თანამდებობაზე შემდგომშიც, სეფიანთა მმართველობის ბოლომდე, როგორც წესი, ყიზილბაში ამირი ინიშნებოდა.

ამ პერიოდის ყორჩიბაშის ფუნქციები საკმაოდ დაწვრილებით არის აღწერილი „დასთურ ალ-მულუქსა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქში“. აღნიშნული თხზულებების თანახმად, ყორჩიბაში ეკუთვნოდა „დიდამირის“ კატეგორიის მოხელეებს და ატარებდა „ალიჯაჰის“ („მაღალადგილოვანის“) ტიტულს. გარდა ამისა იგი იყო ერთ-ერთი „სახელმწიფოს საყრდენთაგანი“ („არქან-ე დოულათ“)⁶² და შედიოდა „ამირთა საბჭოში“, ე. ი. იყო შაჰთან არსებული სათათბირო ორგანოს წევრი⁶³.

ამავე წყაროების ცნობით, მას ექვემდებარებოდა ყველა ყიზილბაშური ტომი⁶⁴, თუმცა მის უშუალო ხელქვეითებს ყორჩიები წარმოადგენდნენ. აქედან მომდინარეობს ამ თანამდებობის სახელწო-

59 იქვე.

60 „ყორჩი“ მონღოლურად „მოისარს“ ნიშნავს, ყორჩიბაში კი ყორჩიების მეთაურს. იხ. Tadhkirat al-muluk, გვ. 32.

61 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 78—80.

62 იქვე.

63 იქვე.

64 იქვე.

დებაც („ყორჩიების უფროსი“). ყორჩიების სამსახურში აყვანა, მათთვის ჯამაგირების დანიშვნა ყორჩიბაშის განკარგულებით ხდებოდა, ხოლო ამასთან დაკავშირებული საბუთები მისი ბეჭდით უნდა დამოწმებულიყო⁶⁵. აღსანიშნავია, რომ ყორჩიბაშის ნებართვა იყო საჭირო იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ყორჩიები პროვინციის მმართველის თანამდებობებზე ინიშნებოდნენ⁶⁶. ამის შესახებ „დასთურ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია: „ყორჩიებს მმართველის („აიალათ“), პაქემისა და ტულთნის სახელო ებოძება ზემოხსენებული ალიჯაჰის (ე. ი. ყორჩიბაშის. — ნ. ს.) მოხსენებისა და დიდვაზირის თალიყას საფუძველზე“⁶⁷. დაახლოებით ასეთივე ცნობას გვაწვდის „თაზქირათ ალ-მულუქი“⁶⁸. ტაინტერესია აღინიშნოს, რომ „დასთურ ალ-მულუქი-სა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ მიხედვით ზუსტად იგივე ფუნქცია ჰქონდა (ყულარაღასისა: ლოლამების პროვინციის მმართველებად დანიშვნა მისი ნებართვით ხდებოდა⁶⁹.

ზემოთ მოტანილი ცნობების საფუძველზე პროფ. ვ. მინორსკი დაასკვნის, რომ ვალის თანამდებობაზე ყორჩის დანიშვნის შემთხვევაში, ეს საქმე ყორჩიბაშის (ასევე ყულარაღასის) ეკითხებოდა⁷⁰. როგორც ცნობილია, ვალი უბრალო მოხელე არ ყოფილა. ირანის პროვინციის მმართველებისაგან განსხვავებით ვალი ადგილობრივი ღირსების წარმომადგენელი იყო და ფაქტიურად ნახევრად დამოუკიდებელი, ვასალური ქვეყნის მმართველს წარმოადგენდა, რომლის შემოსავალი არ იყო შეტანილი ირანის სახელმწიფო ბიუჯეტში. სამოხელეო ტიტულებით თუ ვიმსჯელებთ, ვალი ოფიციალურად დიდვაზირსა და ყორჩიბაშიზე უფრო მაღალი რანგის მოხელედ ითვლებოდა, რაზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. აღსანიშნავია ისიც, რომ XVII ს. ირანში სულ ოთხი ვალი იყო (მათ შორის ქართლისა და კახეთის)⁷¹. ვალის დანიშვნაში დიდვაზირის მონაწილეობა მოულოდნელი არ არის, რადგან დიდვაზირს, როგორც საფინანსო და სამდივანმწიგნობრო დაწესებულებათა საერთო ხელმძღვანელსა და სამოქალაქო ბიუროკრატიის მეთაურს, უნდა დაემოწმებინა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ გამოცემული ყველა ოფიციალური საბუთი, მაგრამ ჩვენი აზრით, საეჭვოა, რომ ყორჩიები ვალის თანამდებობაზე ინიშნებოდნენ (სეფიანთა ხანის წყარო-

65 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7; „დასთურ ალ-მულუქ“, გვ. 78—80.

66 იქვე.

67 იქვე.

68 „თაზქირათ ალ-მულუქ“, გვ. 7.

69 იქვე. გვ. 8; „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 81.

70 Tadhkirat al-muluk. გვ. 117.

71 ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება..., გვ. 375.

ებში ჩვენ ასეთ შემთხვევებს ვერ მივაკვლიეთ) და რომ ვალის და-
ნიშვნა ყორჩიბაშის კომპეტენციაში შედიოდა.

ასე რომ, ვ. მინორსკი ზემოთქმული მოსაზრება მართებული
არ უნდა იყოს. საქმე იმაშია, რომ ვ. მინორსკი მმართველის აღმნი-
შნელ ტერმინ „აილათ-ში“ ვალის გულისხმობს, რაც, ჩვენი აზრით,
არ არის სწორი. სეფიანთა ხანის წყაროებში „აილათ“ ზოგჯერ
მართლაც ვალის (მაგალითად, არაბისტანის ვალის) მიემართება⁷²,
მაგრამ ამ ტერმინს უფრო ფართო მნიშვნელობა აქვს. იმავე წყარო-
ების თანახმად, იგი ზოგადად მაღალი რანგის პროვინციის მმართველს
აღნიშნავს და არა მხოლოდ „ვალის“. ასე მაგალითად, ისქანდერ
მუნშის თხზულებაში „აილათ“ მიემართება მეშჰედის⁷³, ქერმა-
ნის⁷⁴, აზერბაიჯანის⁷⁵ მმართველებს, რომლებიც, როგორც ცნობი-
ლია, ვალიებად არ ითვლებოდნენ⁷⁶. ამრიგად, „დასთურ ალ-მულუქ-
ქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ზემოთ მოტანილ ცნობაში ტერ-
მინი „აილათ“, ჩვენი აზრით, არა კონკრეტულად ვალის, არამედ
ზოგადად მაღალი რანგის პროვინციის მმართველს აღნიშნავს, ხოლო
პროვინციებისა და ქალაქების მმართველბად ყორჩიბაშისა თუ ყუ-
ლარალასის ხელქვეითების (ყორჩიებისა⁷⁷ და ლოლამების⁷⁸) დანიშ-
ვნის შემთხვევებს XVII ს. სპარსულ წყაროებში ჩვენ საკმაოდ ხში-
რად ვხვდებით.

„დასთურ ალ-მულუქისა“ და „თაზქირათ ალ-მულუქის“ ცნო-
ბით. ყორჩიბაშის სასამართლო ფუნქციებიც ჰქონდა, როდესაც საქ-
მე მის ხელქვეით ყორჩიებს ეხებოდა. კერძოდ, იგი არჩევდა და
წყვეტდა ყორჩიებს შორის წარმოქმნილ დაევებს და მცირე მნიშ-
ნელობის სასამართლო საქმეებს⁷⁹.

ჩვენ ზემოთ შევცხვით იმ ყორჩიებს, რომლებიც შაჰის ცხენო-
სან გვარდიას შეადგენდნენ. მაგრამ, სეფიანთა ხანის წყაროებში მათ
გარდა იხსენიებიან ყორჩიები, რომლებიც სასახლეში იყვნენ და-
საქმებული და რომლებიც მსახურების ფუნქციებს ასრულებდნენ.
მათ ევალებოდათ შაჰის საბრძოლო იარაღისა თუ სხვა ნივთების ტა-
რება. „დასთურ ალ-მულუქში“ აღნიშნულია, რომ ისინი, როგორც

72 ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 1012—1013.

73 იქვე, გვ. 943.

74 იქვე, გვ. 1058.

75 იქვე, გვ. 1042.

76 იქვე.

77 იქვე, გვ. 440—441.

78 იქვე, გვ. 426.

79 „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 79.

მაჯლისებზე, ასევე ლაშქრობებში მუდამ შაჰთან უნდა ყოფილიყვნენ⁸⁰. ასეთი ყორჩიები მოხსენიებულია ევროპულ წყაროებშიც⁸¹, მაგრამ მათი დეტალური სია „დასთურ ალ-მულუქშია“ მოცემული⁸². ძეგლში ჩამოთვლილია შემდეგი ყორჩიები: „ყორჩი-ე შამშირ“ („ხმლის ყორჩი“), „ყორჩი-ე სადაყ“ („საისრის ყორჩი“), „ყორჩი-ე თირ-ო ქამან“ („მშვილდისრის ყორჩი“), „ყორჩი-ე ხანჯარ“ („ხანჯლის ყორჩი“), „ყორჩი-ე ზერეკ“ („ჯავშნის ყორჩი“), „ყორჩი-ე სეფარ“ („ფარის ყორჩი“), „ყორჩი-ე თოფანგ“ („თოფის ყორჩი“), „ყორჩი-ე ნაჯაყ“ („ცულის ყორჩი“), „ყორჩი-ე ნეიზე“ („შუბის ყორჩი“), „ყორჩი-ე ყალიონ“, „ყორჩი-ე ჩოუგან“, „ყორჩი-ე ქაფშ“ („ფეხსაცმლის ყორჩი“), „ყორჩი-ე რეკაბ“ („უზანგის ყორჩი“) და ა. შ.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ რანგობრივი განსხვავება ზემოხსენებულ ყორჩიებს შორისაც არსებობდა. „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ყორჩიების ერთი ნაწილი ატარებდა „მოყარაბ ალ-ჰაზრა-თის“ საპატიო ტიტულს⁸³, ხოლო დანარჩენებს არავითარი ტიტული არ ჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ ტიტულიანებს ძირითადად ის ყორჩიები შეადგენდნენ, რომელთაც შაჰის საბრძოლო იარაღი ჰქონდათ მიბარებული⁸⁴. მაგრამ მათზე უფრო მაღალი რანგის იყო „უზანგის ყორჩი“, („ყორჩი-ე რეკაბ“), რომელიც „მოყარაბ ალ-ჰაზრა-თზე“ უფრო საპატიო ტიტულს (მოყარაბ ალ-ხაყან) ატარებდა⁸⁵. „დასთურ ალ-მულუქის“ მიხედვით, მას უნდა დაეჭირა შაჰის ცხენის უზანგი და შაჰს ცხენზე შეჯდომის დროს შეშველებოდა⁸⁶. ძეგლში იგი სხვა ყორჩიებისაგან განცალკევებით, უფრო მაღალი რანგის მოხელეებს შორის არის მოხსენიებული⁸⁷.

ყორჩიბაშის ხელქვეითებს შორის „დასთურ ალ-მულუქი“ ასახელებს აგრეთვე იასაყჩიებს, ყორის იასავოლებს, მეჰმანდარბაშიებს, იასავოლბაშიებს და ნასაყჩიბაშიებს⁸⁸, რომლებიც სხვადასხვა სამხედრო ფუნქციებთან ერთად სასახლის მცველებისა და მესტუმრეების მოვალეობასაც ასრულებდნენ⁸⁹.

⁸⁰ „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 431.

⁸¹ P. Bedik, *Cehil-Sultun*. Vienna. 1738. გვ. 245; იხ. *Tadhkirat al-muluk*, გვ. 117.

⁸² „დასთურ ალ-მულუქი“, IV, გვ. 434.

⁸³ იქვე

⁸⁴ იქვე.

⁸⁵ იქვე, III, გვ. 318.

⁸⁶ იქვე.

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ იქვე, II, გვ. 79.

⁸⁹ *Tadhkirat al-muluk*, გვ. 117.

გარდა ამისა, ყორჩიბაშის უწყებისათვის შექმნილი იყო ცალკე საფინანსო და სამდივანმწიგნობრო დაწესებულებები ყორჩიბის ვაზირისა და მუსტოფის მეთაურობით, რომელთაც ამ უწყების საფინანსო საქმეები ებარათ და რომელთა ფუნქციების შესახებ ჩვენ უფრო დაწვრილებით უკვე გვქონდა საუბარი.

„დასთურ ალ-მულუქში“ ყორჩიბაშის კიდევ რამდენიმე ფუნქციასა და საუბარი. თხზულების თანახმად, შაჰის წინაშე დატუსაღებულ ამირთა პატიების თხოვნა ყორჩიბაშის პრეროგატივას შეადგენდა⁹⁰. მასვე დაეკუთვნება ჰქონდა დაღესტნის მმართველთა „მასპინძლობა“ და მათს საქმეებზე თვალუურის დევნება. შაჰის კარზე დაღესტნელი მმართველების ან მათი ელჩების მიღება და გასტუმრება. ასევე მათი არხებისა თუ საჩუქრების შაჰისათვის გადაცემა და ამის თაობაზე შაჰის მიერ გამოცემული ბრძანებების შესრულება ყორჩიბაშის მოვალეობა იყო⁹¹.

თხზულების თანახმად, ყორჩიბაში ლაშქრობების დროს თავის ხელქვეითებთან ერთად ღამლამობით ქეშიქში (სამორიგეოდ) უნდა მდგარიყო⁹². მასვე ევალებოდა შაჰის პარემის „ზურგის დაცვა“⁹³.

შაჰის დაბადების დღეს ყორჩიბაშის დაკისრებული ჰქონდა შაჰისთვის 300 თუმნის ძღვენის მიერთმევა, რომლის ნაწილი, თხზულების თანახმად, საჭველმოქმედო მიზნებისათვის იხარჯებოდა⁹⁴.

ყორჩიბაშის თანამდებობაზე დანიშვნის დროს შაჰი მას უბოძებდა „ხალათს“ (ძვირფას ტანისამოსს)⁹⁵.

ყორჩიბაშის თიულად მიცემული ჰქონდა ქაზერუნის ოლქი, რომლის შემოსავალი, „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, 2580 თუმანი იყო⁹⁶. გარდა ამისა, მისთვის დანიშნული იყო 100 თუმნის ე. წ. „ჰაყ ალ-თაულია“ („სამოთავალიო გადასახადი“)⁹⁷. მუდმივი ჯამაგირის გარდა ყორჩიბაშის ერგებოდა „როსუმი“ („წილი“) მისი ხელქვეითების ჯამაგირებიდან: ენამიდან და თიულებიდან — თუმანში 500 დინარი, ჰამესალედან და „თანა-ე ბარათიდან“ — 100 დინარი⁹⁸.

ამავე ძეგლის თანახმად, მაჯლისზე იგი ჯდებოდა სადრ-ე მამალექის გვერდით⁹⁹.

⁹⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 80.

⁹¹ იქვე, გვ. 79.

⁹² იქვე, გვ. 80.

⁹³ იქვე, გვ. 79.

⁹⁴ იქვე, გვ. 79—80.

⁹⁵ იქვე, გვ. 80.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ იქვე.

⁹⁸ იქვე.

⁹⁹ იქვე.

ყულარაღასი. ყორჩიბაშის შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვან სამხედრო მოხელეს ყულარაღასი („ყულები მეთაური“) წარმოადგენდა. ყულების (ლოლამების) შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. როგორც აღვნიშნეთ, ყიზილბაში ყორჩიებისაგან განსხვავებით, ლოლამები წარმოშობით კავკასიელები იყვნენ, ხოლო მათ დიდ უმრავლესობას გამაჰმადიანებული ქართველები შეადგენდნენ. ასე რომ, სოციალური და ეთნიკური წარმომავლობით ლოლამები განსხვავდებოდნენ ყორჩიებისაგან, მაგრამ მათ ძირითადად ერთნაირი ფუნქციები ჰქონდათ. ყორჩიების მსგავსად, ლოლამების ერთი ნაწილი შაჰის ცხენოსან გვარდიას ქმნიდა, ხოლო მეორე ნაწილი სასახლის სხედასხვა დაწესებულებებში მსახურობდა. მაგალითად, პიეტრო დელა ვალეს ცნობით, 30 ათასი ლოლამიდან მხოლოდ 15 ათასი იყო მეომარი¹⁰⁰. ეს ლოლამებიც, თუკი ისინი საქურისები არ იყვნენ, ყულარაღასის ექვემდებარებოდნენ¹⁰¹.

ყორჩიბაშისაგან განსხვავებით ყულარაღასის სახელო მხოლოდ შაჰ აბას I-ის დროს შეიქმნა და ამ თანამდებობაზე, უმრავლეს შემთხვევაში, ქართველი ინიშნებოდა. როგორც ცნობილია, შაჰ აბას I-ის დროს ირანის პირველი ყულარაღასი ალავერდი-ხანი (უნდილაძე) იყო¹⁰², შაჰ სეფი I-ის დროს ეს თანამდებობა მომავალ ქართლის მეფეს — როსტომს (ხოსროვ-მირზას) ეკავა¹⁰³ და ა. შ.

ყორჩიბაშის მსგავსად ყულარაღასიც სახელმწიფოს ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი მოხელე იყო. იგი ეკუთვნოდა „დიდამირის“ რანგის მოხელეებს, ატარებდა „ალიჯაჰის“ ტიტულს და იყო ერთ-ერთი „სახელმწიფოს საყრდენთაგანი“¹⁰⁴. ყულარაღასი შედიოდა შაჰის სათათბირო ორგანოში — „ამირთა საბჭოში“¹⁰⁵.

„დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, ყულარაღასის ყორჩიბაშის მსგავსი ფუნქციები აქვს თავის უწყებაში: იგი იყო ლოლამების მეთაური. მათი სამსახურში აყვანის და ჯამაგირის დანიშვნის საბუთები ყულარაღასის ბეჭდით უნდა დამოწმებულიყო¹⁰⁶. იგი წყვეტდა ლოლამთა შორის წარმოქმნილ მცირე მნიშვნელობის სასამართლო საქმეებს¹⁰⁷, მის უწყებაშიც ცალკე ვაზირი და მუსტაუფი იყო დანიშნული, რომელთაც ამ უწყების საფინანსო საქმეები ებარათ¹⁰⁸.

¹⁰⁰ Pietro della Valle, I, გვ. 371.

¹⁰¹ H. Busse, დასახ. ნაშრ., გვ. 66.

¹⁰² ისქანდერ მუნში, „თარიხ-ე...“, გვ. 515.

¹⁰³ ისქანდერ მუნში, „ზეილე-ე...“, გვ. 268—269.

¹⁰⁴ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 81.

¹⁰⁵ იქვე.

¹⁰⁶ იქვე.

¹⁰⁷ იქვე.

¹⁰⁸ იქვე.

ყულარადასიკ ყორჩიბაშის მსგავსად ლაშქრობას დროს თავის ხელქვეითებთან ერთად ლამით მორიგეობდა¹⁰⁹ და, გარდა ამისა, მას ჰარემის დაცვა ევალებოდა¹¹⁰. თანამდებობაზე დანიშნვის დროს მასაც ეძლეოდა „საპატიო ხალათი“¹¹¹.

ყულარადასის თიულად მიცემული ჰქონდა გულფაიგანის ოლქი, რომლის შემოსავალი 2 ათასი თუმანი იყო¹¹². გარდა ამისა, იგი თავისი ხელქვეითების ჯამაგირებიდან იღებდა „როსუმს“: თიულეზიდან და ენამიდან თუმანში 500 დინარს; „ჰამესალედან“ და „იექსალედან“ — თუმანში 100 დინარს¹¹³. დიუმანის მიხედვით ყულარადასის და ყორჩიბაშის ჯამაგირი 11000—15000 თუმანს შეადგენდა¹¹⁴.

„დასთურ ალ-მულუქის“ ცნობით, შაჰის მაჟლისებზე ყულარადასი ყორჩიბაშის გვერდით ჯდებოდა შაჰისაგან ხელმძღვანელებთან¹¹⁵.

თოფანგჩილასი „თაზქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქში“ უმაღლეს სამხედრო მოხელეთა შორის იხსენიება თოფანგჩილასიკ („მეთოფეთა უფროსი“). ეს თანამდებობაც, ისევე როგორც მეთოფეთა ცალკე კორპუსი, შაჰ აბას I-ის დროს შეიქმნა. მეთოფეთა შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. რაც შეეხება მათ მეთაურს — თოფანგჩილასის, იგი ზემოხსენებულ წყაროებში „როქნ ალ-დოულეს“ („სახელმწიფოს საყრდენის“) ტიტულის მქონე შაჰის კარის ოთხ უმაღლეს სამხედრო მოხელეს შორის ბოლო, მეოთხე ადგილზეა დასახელებული და მნიშვნელობით ჩამორჩება მათ, მაგრამ ისიც „ამირთა საბჰოს“ წევრია, სეფიანთა სახელმწიფოს ყველაზე საპატიო ტიტულებს ატარებს და ამდენად მმართველ „ელიტას“ მიეკუთვნება¹¹⁶.

თოფანგჩილასისთან ასევე ცალკე ვაზირი და მუსტოფი იყო დანიშნული. „თაზქირათ ალ-მულუქისა“ და „დასთურ ალ-მულუქის“ თანახმად, თოფანგჩილასის თავის უწყებაში ისეთივე ფუნქციები ჰქონდა, როგორც ჩვენს მიერ უკვე განხილულ სხვა უმაღლეს სამხედრო მოხელეებს, ამიტომ მათ აღწერაზე აქ აღარ შევჩერდებით.

თოფანგჩილასიკ ჯამაგირს თიულის სახით იღებდა, მას მიცემული ჰქონდა 811 თუმნის შემოსავლის აბერყუპის ოლქი და ერგე-

109 იქვე.

110 იქვე.

111 იქვე.

112 იქვე, გვ. 82.

113 იქვე.

114 Du Mans, გვ. 25.

115 „დასთურ ალ-მულუქი“, II, გვ. 82.

116 იქვე, გვ. 84.

ბოდა „როსუმიც“ თავისი ხელქვეითების ჯამაგირებიდან ისეთივე რაოდენობით, როგორც ყორჩიბაშისა და ყულარალასის¹¹⁷.

მაჟლისზე იგი შაჰისაგან ხელმარჯნივ, სადრ-ე ხასეს გვერდით იკაეებდა ადგილს¹¹⁸.

თოფჩიბაში. თოფჩიბაში („მეზარბაზნეთა უფროსი“) შაჰ აბას I-ის მიერ შექმნილი არტილერიისა („თუფხანე“) და მეზარბაზნეთა (თოფჩიების) კორპუსის მეთაური იყო. ევროპული წყაროების თანახმად, იგი სათავეში ედგა აგრეთვე სეფიანთა სამხედრო-საზღვაო ფლოტს¹¹⁹. მაგრამ იგი რანგით ჩამორჩებოდა ზემოთ განხილულ უმაღლეს სამხედრო მოხელეებს, რაზედაც ამ მოხელის ტიტულიც მიუთითებს. მართალია, თოფჩიბაში შედიოდა „დიდამირის“ წოდების მოხელეთა კატეგორიაში, მაგრამ იგი არ იყო „ამირთა საბჭოს“ წევრი და არ ატარებდა უმაღლეს სამხედრო მოხელეთა ტიტულს („როქნ ალ-დოულე“)¹²⁰. მას მინიჭებული ჰქონდა უფრო დაბალი რანგის სამოხელეო ტიტული — „ანის ალ-დოულე“ („სახელმწიფოს მეგობარი“)¹²¹. საქმე იმაშია, რომ შაჰ აბას I-ის მიერ შექმნილი არტილერია მანამდე არ იყო პოპულარული და შაჰ აბას I-ის შემდეგაც ვერ დამკვიდრდა ირანში. შარდენის ცნობით, 1655 წელს, როცა ირანის თოფჩიბაში გარდაიცვალა, შაჰ აბას II-ს მისი მემკვიდრე არ დაუნიშნავს და ამდენად ეს თანამდებობა ფაქტიურად გაუქმებულ იქნა, თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სეფიანთა მმართველობის ბოლოს არტილერია ისევ აღუდგენიათ¹²².

ევროპელ ავტორთა ცნობით, სეფიანთა ირანში ფაქტიურად არ არსებობდა სამხედრო ფლოტიც¹²³. არტილერიისა და სამხედრო ფლოტის შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა, ბუნებრივია, განსაზღვრავდა მათი მეთაურის სამოხელეო რანგსა და გავლენას.

¹¹⁷ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 85. I

¹¹⁸ იქვე.

¹¹⁹ Kaempfer, გვ. 73.

¹²⁰ „დასთურ ალ-მულუქ“, II, გვ. 90.

¹²¹ იქვე.

¹²² L. Lockhart, The Persian Army..., გვ. 97.

¹²³ Chardin, V, გვ. 327.

თოფჩიბაშის უწყების სტრუქტურა (ცალკე ვაზირითა და მუს-ტოუფით) და თოფჩიბაშის ფუნქციები თავის უწყებაში ისეთივე იყო, როგორც ჩვენს მიერ ზემოთ განხილული სამხედრო მოხელეებისა.

თოფჩიბაშის ჯამაგიარად დანიშნული ჰქონდა 500 თუმნის შემოსავლის თიული და იღებდა დამატებით შემოსავალს „როსუმის“ სახით¹²⁴.

მაჯლისზე იგი ჯდებოდა შაჰისაგან ხელმარჯვნივ, დივანბეგის გვერდით¹²⁵.

¹²⁴ „დასთურ აღ-მელუქ“, II, გვ. 90.

¹²⁵ იქვე.

ЦЕНТРАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ СЕФЕВИДСКОГО ИРАНА

Резюме

Настоящая работа является первой попыткой как в советской, так и зарубежной историографии монографического изучения центрального управления Сефевидского Ирана (1501—1722 гг.).

Работа состоит из предисловия и семи глав.

В предисловии основное внимание уделяется вопросам периодизации. Нами выделены три основных этапа в развитии административной системы Сефевидского государства: 1) первый период (1501—1590 гг.) характеризуется господством кызылбашской военно-кочевой аристократии, представители которой занимали главные должности как в центре, так и на местах, 2) во втором периоде правления Сефевидов (1590—1670 гг.) в результате реформ шаха Аббаса I (1587—1629 гг.) наблюдается заметное усиление шахской (центральной) власти, усложнение административной системы, появление новых ведомств и должностей в центральном управлении.

В третьем периоде (1670—1722 гг.) проявляются отрицательные стороны вышеупомянутых реформ, что в конечном счете приводит к падению Сефевидского государства.

В первой главе описаны основные исторические источники и труды ученых, в которых рассмотрены вопросы государственного строя Сефевидского Ирана.

Во второй главе («Шахская власть») рассмотрены следующие вопросы: концепция шахской власти и религиозно-политические учения Сефевидской эпохи, функции шаха и эволюция шахской власти в XVI—XVIII веках.

Отличительной чертой Сефевидского государства является теократический оттенок шахской власти. Сефевидский шах является не только светским правителем государства, но и духовным главой суфийско-дервишского ордена.

Третья глава (аппарат центрального управления) состоит из четырех параграфов. В первом параграфе («правлящий класс») рассмотрены группы господствующего класса Сефевидского Ирана. Кроме четырех основных групп феодалов, приведенных в трудах советских и зарубежных ученых (кызылбашская военно-кочевая знать, иранская гражданская бюрократия, мусульманское (шиитское) духовенство и местные

феодалы) в составе правящего класса в этой части труда нами рассмотрены также члены шахской семьи, которые также занимали высокие должности в центре и в провинциях (в XVI в.), активно участвовали в политической жизни страны, и шахские гуламы (рабы), из которых комплектовались шахская гвардия (XVII в.) и аппарат дворца и гарема.

Второй параграф касается деятельности совещательных и высших судебных органов Сефевидского государства (маджлис, диван).

В третьем параграфе исследованы функции основных ведомств гражданского управления, — финансового ведомства (давтархане) и канцелярии.

Последний параграф касается основных учреждений дворца и сановников шахского дворца и гарема.

В четвертой главе дается характеристика и особенности административной системы XVI века. Рассмотрены функции сановников, стоящих во главе государственного аппарата в первом периоде правления Сефевидов (вакил, амир, ал-умара, курчибаши, вазир, садр). Следует отметить, что одна из важнейших должностей этого периода — амир ал-умара — является, по нашему мнению, не главнокомандующим кызылбашских войск, как утверждается в трудах советских и зарубежных востоковедов, а руководителем совещательного органа (диван).

В пятой главе изучен институт великого вазира, который в XVII веке является главой гражданской бюрократии, председателем государственного совета и фактически заместителем шаха в гражданском управлении.

В шестой главе исследованы функции отдельных гражданских чиновников, в руках которых были хозяйственно-финансовые дела государства и которые служили в финансовых ведомствах и канцеляриях.

Последняя седьмая глава касается Сефевидской армии и военных должностей (сенахсалар, курчибаши, куларагаси, тофангчагаси, топчибаши).

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
პ ი რ ე ლ ი თ ა ვ ი	11
წყაროებისა და ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა	11
§ 1. წყაროები	11
§ 2. საკითხის ისტორიოგრაფია	21
მ ე ო რ ე თ ა ვ ი	26
შაჰის ხელისუფლება	26
მ ე ს ა მ ე თ ა ვ ი	57
ცენტრალური მმართველობის აპარატი	57
§ 1. მოხელეობა	57
§ 2. უმაღლესი სათათბირო და სასამართლო ორგანოები	89
§ 3. ცენტრალური მმართველობის უწყებრივი სტრუქტურა	109
§ 4. სასახლე და ჰარემი	136
მ ე ო თ ხ ე თ ა ვ ი	
XVI ს. ირანის სამოხელეო წყობილების თავისებურებანი	155
მ ე ხ უ თ ე თ ა ვ ი	
დიდვაზირის ინსტიტუტი	180
მ ე ე ქ ე ს ე თ ა ვ ი	
სამოქალაქო მოხელენი	197
§ 1. საფინანსო უწყების მოხელენი	197
§ 2. სამდივანმწიგნობრო მოხელენი	234
მ ე შ ვ ი დ ე თ ა ვ ი	
სამხედრო მოხელენი	244
Центральное управление Сефевидского Ирана (резюме)	260

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 4354

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე
მხატვარი მ. თ ა ვ ა ძ ე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლ ი მ ი ძ ე
ტექნორედაქტორი ნ. ბ ო კ ე რ ი ა
კორექტორი ლ. ა ბ ჟ ა ნ დ ა ძ ე

გადაეცა წარმოებას 17.5.90; ხელმოწერილია დასაბეჭდავ 3.9.90;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 16,5;

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,1;
ტირაჟი 1300; შეკვეთა № 1511;

ფასი 2 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19